

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

Навоийхоналик

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ғазаллар.....	3
ҒАФУР ҒУЛОМ. Алишер Навоий қабри устида.....	5
ЭРКИН ВОҲИДОВ. Навоий ғазалига мухаммас.....	6
АБДУЛЛА ОРИПОВ. Навоий ғазалига мухаммас.....	7
АСОМИДДИН ЎРИНБОЕВ. Алишер Навоийга мактублар.....	7

НАСР

ЯВУЗ БАҲОДИРЎҒЛИ. Хоразм ўт ичида. Роман.....	12
ВИКТОР ГЮГО. Клод Гё. Қисса.....	80

БОБУР ТАВАЛЛУДИНИНГ 520 ЙИЛЛИГИГА

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР. Ғазаллар. Рубойлар.....	73
САЙДИ УМИРОВ. “Бобурнома” — мақоланависликнинг гўзал намунаси.....	76

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

АННА АХМАТОВА. Шаҳризода келмоқда боғдан.....	97
---	----

Феврал 2003

ХОТИРАЛАР

ЖУМАНИЁЗ ЖАББОРОВ. Ҳайрат олами.....106

МОЗИЙДАН САДОЛАР

Н.В.ГОГОЛЬ. Ал-Маъмур.....153

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

АБДУҒАФУР РАСУЛОВ. Миллатнинг ўқтам овози.....158

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

МОРИС ДРЮОН. Шато-Гайар аспраси. Роман.....161

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмонил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болшев
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Шогуломов
Тўлеиберген Қайнибергенов
Баҳром Қурбонов
Саидаҳроф Ғуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 02. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Рассом Ю.ҒАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳихлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теришга берилди 06.01.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.02.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2000 нусха. К-9660 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

Навоийхонлик

АЛИШЕР НАВОИЙ

ҒАЗАЛЛАР

Навбаҳор айёми бўлмиш мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлғондек хазон фасли гулу гулзорсиз.

Гоҳ савр узра, гаҳе гул узра булбул нағмасоз.
Ваҳки, менмен гунгу лол ул сарви гулрухсорсиз.

Тонг эмастур, гар диёру ёрсиз озурдамен,
Ким эмас булбул гулу гулзорсиз, озорсиз.

Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимға ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоғлиғ даме дилдорсиз.

Май чу бердинг, зулм ила банд эт мени, эй мутбача,
Ким хуш эрмас муғ била ичмак қадаҳ зуннорсиз.

Топмадуқ гулранг жоми беҳумор, эй боғбон,
Ваҳки, бу гулшан аро гул битмас эрмиш хорсиз.

Аҳли зуҳд ичра Навоий топмади мақсадқа йўл,
Вақтингизни хуш тутинг, эй жамъким, хуммор сиз.

* * *

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил.

Гулшан этгим ишқ саҳросин, самуми оҳдин
Ким, эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сориг, яшил.

Шипадек кўнглумдадур гулзори ҳуснунг ёдидин
Тобадоннинг аксидек айвон қизил, сориг, яшил.

Оразу холинг била хаттинг хаёлидин эрур
Кўзларимнинг олдида даврон қизил, сориг, яшил.

Лаългун май тутки, олгун жом бирла сабзада,
Ким, булардин яхшия йўқ имкон қизил, сориг, яшил.

Фарқ аро бирранглик душвордур беҳад валеқ
Ҳирқада тикмақ эрур осон қизил, сориг, яшил.

Эй Навоий, олгину, шинтарфу зангор истама —
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

* * *

Ёридин ҳеч ким менингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жумлаи оламда расволиққа машхур ўлмасун.

Мен бўлай овора, то ишқимдин айлаб гуфтутўй,
Оти онинг ҳар киши оғзиға мазкур ўлмасун.

Жонима бедоду зулмин ё раб, ул миқдор қил,
Ким анинг ошиғлиғи ҳар кимға мақдур ўлмасун.

Мен худ ўлдум лек, ҳар ошиққи, бордур покбоз,
Навҳа тортиб, мотамим тутмоқда маъзур ўлмасун.

Панд ила қўнглум уйин қилма иморат, эй рафиқ,
Бизни бузди, ҳаргиз ул, ё рабки, маъмур ўлмасун.

Кечалар ул гул чекар эрмиш қадаҳ, эй тонг ели,
Воқиф ўл, ҳолимни айтур чоғда махмур ўлмасун.

Ёр васлиға қувондим — қувди қўйидин мени,
Эй Навоий, ҳеч киши давлатқа мағрур ўлмасун.

* * *

Вой, юз минг войким, тарки муҳаббат қилди ёр,
Билмайин қолдим мену қилмай хабар айрилди ёр.

Борди ўқдек тезу ёдек қоматим ёд этмади,
Ишқ аро гўё менинг эгрилигимни билди ёр.

Чун гадолар бирла шюҳлар қилмас эрмиш ёрлиғ,
Мен гадони кўзга бас невчун бурундин илди ёр?

Панд эшитиб, дўстлар, ҳеч ким била ёр ўлмангиз,
Ким менинг бағримни тийғи ҳажр бирла тилди ёр.

Мендин айрилғон балою дард учунму йиғлайин,
Ё ангаким, борибон ағёр ила қотилди ёр.

Йиғлашиб, ғам шоми зоҳир айласунлар дард ўтин,
Кимгаким, Байтулҳазанда шамъдек топилиди ёр.

Эй Навоий, ёр учун тортар эдинг ғурбатда ранж,
Йўлга туш, эмди равонроқ бўл, азимат қилди ёр.

* * *

Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонға тушги ўт,
Йўқ шафақким, бир қироқдин осмонға тушги ўт.

Дедилар эл, хонумоним ўртар ул рухсор ўти,
Бу сўз эшитгач, мени бехонумонға тушги ўт.

Оразингнинг ламъаси куйдурди сабрим хайлини,
Барқи офат чоқилиб, ул карвонға тушги ўт.

Ўқларинг кўнглумга тушгач, куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким куяр ҳўлу қуруғ, чун найситонга тушти ўт.

Совуруб гул хонумонинму қуюн рангин экин
Ё фалак бедодидин сарви равонга тушти ўт.

Куйдум, ўлдимким, юз очтинг халқни куйдурғали,
Элга ўт солдинг вале мен нотавонга тушти ўт.

Эй Навоий, балки, оҳе чекмушам беихтиёр,
Десаларким, бешаи Монзандаронга тушти ўт.

* * *

Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон бaсе қилдим фидо, ороми жоне топмадим.

Ғам била жонимга етгим, ғамгусоре кўрмадим,
Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилситоне топмадим.

Ишқ аро юз минг маломат ўқиға бўлдум нишон,
Бир камонабрўда тузлукди нишоне топмадим.

Кўнглум ичра савр ўқдур, ғунча пайкон, гул тикан,
Даҳр боғи ичра мундоқ гулистоне топмадим.

Ҳусн мулки ичра сендек шоҳи золим кўрмадим,
Ишқ кўйида ўзумдек нотавоне топмадим.

Кўп ўқудум Вомиқу, Фарҳоду Мажнун қиссасин —
Ўз ишимдин бул-ажаброқ достоне топмадим.

Табъ ганжидин маони хурдасин, юз қатла ҳайф,
Ким нисор этмакка шоҳи хурладоне топмадим.

Ул амон ичинда бўлсун, эй Навоий, гарчи мен
Бир замон ишқида меҳнатдин амоне топмадим.

ҒАҒУР ҒУЛОМ

АЛИШЕР НАВОИЙ ҚАБРИ УСТИДА

Дилим равшанлигин ҳиссим йўлида офтоб айлаб,
Мозоринг бошида турмақдалурмен сарҳисоб айлаб,
Қулофинг сўз эшитмас бўлса ҳам қалбдан хитоб айлаб,
Ватандошлар саломин неча жилдли бир китоб айлаб,
Навоий деб Мусаллога¹ келибмен интиҳоб айлаб.

¹ М у с а л л о — Ҳиротдаги қадимий намозгоҳ, Навоийнинг қабри шу ернинг ғарбида.

Самарқанд, Андижон, Тошканду Урганжу Бухородан,
 Ўзинг напъу намо топган шарафли-шонли маъводан,
 Сенинг орзуларинг рўёбга чиққан янги дунёдан,
 Туман Фарҳоду Ширин сув чиқарган бахтли саҳродан
 Ажаб гулдаста келтирдим, унга заррин таноб айлаб.

Китобинг кирмаган ўзбек элида хонадон йўқдир,
 Рубобий куйларинг ёд билмаган бир жонажон йўқдир,
 Етук авлодларингдир илму донишли, гумон йўқдир,
 Башар тарихини юз бор ўқи, бундай замон йўқдир,
 Кўнгилларни ёритдик маърифатдан моҳитоб айлаб.

Ватан осмонида нурга тўла офтобни, юлдузни,
 Буюк иқболни ижод айлаган мингларча гул юзни,
 Қоронғи шоми йўқ доим мунаввар бахтли кундузни
 Жамолини кўришга бир умрлар юммайин кўзни
 “Навоий ҳам ётар то рўзи маҳшар тарки хоб айлаб”.¹

25 ноябр, 1964 йил, Ҳирот.

ЭРКИН ВОҲИДОВ

НАВОИЙ ҲАЗАЛИГА МУҲАММАС

Кўз очар гулшанда гунча, булбул афғон айлагач,
 Нега афғон айлай, ул гул юзни тобон айлагач,
 Мисли ойким, кўрк очур сайри шабистон айлагач,
 Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
 Шам равшанроқ бўлур торин паришон айлагач,

Нега ул кун сочларингни анбарафшон айладинг?
 Рўзгорим тийра, кўзим кавкабистон айладинг?
 Қўлга қўйгачму хинолар ё дилим қон айладинг,
 Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
 Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач.

Меҳр сўндиргач дилида, жонни сўзон айлади,
 Хуснини обод этиб, кўнглимни вайрон айлади,
 Сеҳр айлаб ошикоро, банди пинҳон айлади,
 Ошикор айлаб юзин, кўзимни ҳайрон айлади,
 Ёшурун олди кўнгил, кўзимни ҳайрон айлагач.
 Мен-ку содиқ маҳрам эрдим оғзи маҳкам, кўнгли пок,

Ишқ сириин этмасдим ошкор бўлгунимча токи хок,
 Шафқат истаб нола қилдим, онг ичиб ёқамни чок,
 Жонда қўйғоч нақди ишқин қилди кўнглимни ҳалок,
 Ўлдурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Нолаю афғонинг, Эркин, дилбарингга етмади,
 Етса ҳам ё бемеҳр ёр зарра парво етмади,
 Битди кўп заҳминг ва лекин ишқ заҳми битмади,
 Эй Навоий, ишқ агар кўнглингни мажруҳ етмади,
 Бас, нединким қон келур оғзингдан, афғон айлагач.

¹ Бу сатр Навоийнинг ўзидан.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

Хузур ишқ Сизга-ю, тавқини кимга иласиз,
Маломат ханжари бирла доим юракни тиласиз.
Кечинг ғам устига ғамдур, аҳли ғанимим ила Сиз,
Жамоатеки, жунун манъини манга қиласиз,
Тош отибон не учун телбаларга қотиласиз.

Ғарибман, васл учун дилни гадоингиз қилдим,
Йигитлик умрими ишққа фидоингиз қилдим,
Агарчи кўрмадим меҳре, дуоингиз қилдим,
Кечинг, кўнгил била жонким, видоингиз қилдим,
Фироқ агар будурур, эрта кунни кеч қиласиз.

Буюк дард етди Мажнунга, оломон йиғланг,
Кетур армонда кўнгул, ман нотавон, йиғланг,
Тўкулсин ашқ каби юлдуз, осмон, йиғланг,
Фироқ кунидир, эй кўзлар, эмди қон йиғланг,
Билурмисизки, бу кун не кишидин айриласиз.

Танимни бўйла зах айлагон қон бири, бири ашқ,
Не эрди билмам аё жононки ғалат сири ашқ,
Мени қилурким ғариқи дарё, нетай, ахири ашқ,
Кўзум ҳақини биҳил қилдим, эй жавоҳири ашқ,
Ки бори ҳам онинг-ўқ мақдамига сочиласиз.

Бағирга найзаму доғи яна захм битмай,
Кўнгул, дард устига дард, аввалги дард кетмай,
Йиқилгум охири бу йўлда эмди сабр етмай,
Фироқ нешлари, ваҳки яна раҳм этмай,
Нафас-нафас нега мажруҳ ичимга сончиласиз.

Неча ишқ куврини қилдим, Аллоҳ, нетуб яшурай,
Жунун ҳайроналари, дардни, оҳ, нетуб яшурай,
Ғалат девоналигим тутса гоҳ, нетуб яшурай,
Кўнгул фасоналари, Сизни, воҳ, нетуб яшурай,
Бу навъиким, юз уза қон ёш ила ёзиласиз.

Келибдур оғзима жоним, қилурман ишқим зикр,
Нетайким, васл эрди орзу вале дилдордин макр,
Нетсин, Абдулла ҳайрондир, аё пир, айланг фикр,
Навоий ҳажрга қолди, қилинг висолда шукр,
Жамоатеки, севар ёрингиз била биласиз.

АСОМИДДИН ЎРИНБОЕВ,

тарих фанлари доктори

АЛИШЕР НАВОИЙГА МАКТУБЛАР

Улуғ мутафаккир адиб ва давлат арбоби Алишер Навоий ўз ижодий ҳамкори, яқин дўсти машҳур Абдураҳмон Жомий билан адабий ва ҳаётий масалалар бўйича кенг ёзишмалар олиб борганлиги маълум. Бу қимматли тарихий ёдгорлик Жомийнинг

“Муншаот”, Алишер Навоийнинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин” ва Абдуллоҳ Марвориднинг “Шарафнома” асарларида ҳамда “Мактуботи Темуррийя”, “Мажмуаи руқъот ва муншаот” каби номлар билан аталиб келинаётган бир қанча тўпламларда биз-

гача етиб келган. Шулар қаторида Абдурахмон Жомийнинг хат-ручаларидан энг кўпини ўзида жамлаган тўплам — бу темурийларнинг Ҳирот саройига йўлланиб, “Китобхонаи олий”да сақланган хатлардан Алишер Навоий кўргазмаси билан тузилган тўплам — “Мажмуаи муросалот” (“Хатлар тўплами”) ёки Навоий замондоши Абдуллоҳ Марвориднинг аташича, “Мураққаъи Алишер” (“Алишер аль-боми”) дир. Унда XV аср Мовароуннахр ва Хуросон нақшбандия тасаввуф намояндalarидан ўз даврида машхур бўлган 16 шахснинг 594 дона автограф руқчалари жамланган. Улардан 337таси Абдурахмон Жомий қаламига мансуб, 128 таси Хожа Убайдуллоҳ Валий, қолганлари унинг ўғиллари, яқин муридлари ҳамда Хуросон тасаввуф аҳллари томонидан ёзилган. Тўплам ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида 2178 ашъёвий рақамда сақланади. У ҳақда махсус китоб ва мақолалар чоп этилган. Ушбу мақолада эса Жомий хатларидан иқтисодий-ижтимоий масалаларга дахлдор баъзилари ҳақида тўхтаб ўтамиз.

Умуман, альбомда жамланган Абдурахмон Жомий руқчалари унинг Алишер Навоий билан ижодий ҳамкорлиги, Султон Ҳусайн Бойқаро ва бошқа давлат арбоблари, амалдорлар билан муносабатларини акс эттирувчи ҳамда Жомийдан ҳомийлик тилаб, унга мурожаат қилган кишилар учун илтимосномалардан иборат икки гуруҳни ташкил этади.

Алишер Навоий билан ёзишмалар Жомийнинг ҳаж қилиш маросими бўйича Макка ва Мадинага (1472 - 1474 йиллар), сўнг Мовароуннахрга (1479 йил) қилган сафарларида йўл асносида ўзининг соғ-саломатлиги ҳақида дўстини огоҳлантириб ёзган хатлари, Алишер Навоийнинг Хуросон вилоятлари бўйлаб сафарлари вақтида Абдурахмон Жомийга ёзган хатларига жавоблар, Жомийнинг Навоий маслаҳати билан ёзгани “Нафаҳот ул-унс” китобининг баъзи қисмларини жўнатганлиги ҳақидаги руқчалардан иборат. Султон Ҳусайн Бойқарога йўлланган хатлар эса мамлакатда адолат ўрнатиш ва ҳукмдорлар орасидаги сиёсий низоларни тинчлик йўли

билан бартараф қилишга қаратилган насихатлардир. Бу хатлардан айримлари ёзилиш услуби жиҳатидан XV аср форс адабиётининг эпистоляр (иншо) жанри намунаси сифатида Жомийнинг “Муншаот”ига ҳам киритилган.

Иккинчи гуруҳ руқчаларга келсак, улар ҳам аксари Алишер Навоийга ёки, айримлари бошқа сарой амалдорларидан бирига йўлланган бўлсада, аввалги гуруҳдан ўзининг содда услуби ва қисқа, мақсадни лўнда баён қилиши билан фарқланади. Жомийнинг бу каби аниқ мақсадга қаратилган руқчалари альбомда 300 га яқин ададни ташкил этади ва фақат мазкур “Мажмуаи муросалот” саҳифаларида автограф ҳолича муаллифнинг имзоси чекилган ягона нусхада бизгача етиб келган.

Бу руқчалар мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий ва маданий масалалар бўйича Жомий ва Алишер Навоийлар жамиятда қандай ўрин тутганини яққол намоёиш этади ва уларнинг оддий халқ аҳволига ғамхўр, ҳамлард эканликларини исботловчи ҳужжат хизматини ўтайди.

Маълумки, темурийлар давлатида Мовароуннахр ва Хуросонда шарият томонидан белгиланган солиқлар — мол (хирож), закот, ушрлардан ташқари яна бир қанча фавқулдда солиқ ва йиғинлар (аворизот, ихрожат, ҳаволот ва ҳоказо) жорий қилинган эди. Улар қайси муносабат билан йиғилишига қараб, ҳар хил номлар билан аталган. Жомий руқчаларида улардан, масалан, дудий (тутун пули), лашкар, мададий, мадади лашкар, номбардор, пиёда (ҳарбий юришлар ва лашкар боқими учун йиғинлар), сарона (киши бошига олинган йиғин) турлари кўп учрайди. Халқ ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган Жомий сарой аҳлларидан бундай солиқ-йиғинларни бартараф қилишни сўрайди ва бунда ўз дўсти ва ҳаммаслаги Алишер Навоий кўмагига таянади. Чунончи, “Мажмуаи муросалот”да 5 рақами билан белгиланган Алишер Навоийга йўлланган хатда ўқиймиз: “Ислом дини ва мусулмонларга кўмак ҳамда сидқ асҳоблари ва ҳақиқат арбобларига таянч бўлмоғи учун (Оллоҳ) унинг (яъни, Навоийнинг) давлату эзгуликларини абадий этсин. (Шеър):

Ушбу дуодан сўнг расмият аҳллари
одинача
Бир неча сўзни улайман десам, дил
айти.
“Одату расмиятчилик такаллуфлари-
ни кўйин,
Зеро, ушбу дуо етарлидир, етарли!

Шундан сўнг бир неча фасл қайд этилади, агар маслаҳатдан деб билиб, вақт тақозосига яраша Хумоюн (яъни, Султон Хусайн Бойқаро)га етказсангиз, шояд (у ҳазрат) мусулмонлар аҳволи борасида фикр юригсалар. Аввал — пиёда рав ва бебошлардан иборат риндлару безорилар жамоати бутунлай истеълога ружуъ қилиб, ушбу муддатда кўп хунрезликлар воқеъ бўлишти ва ҳеч ким бунни суриштириб сўрамапти. Ушбу арзадошт ёзилаётган кундан аввалги кечаси улар фақирлар истиқомат қилиб турган сармозорга киришиб, фақирлардан бирига шамшир билан кўп захмлар етказишти ва у ҳалоқат тўнагига қулапти. Энди аҳволи қандай бўларкин?

Яна: атроф-жавонибга бундан сўнг ҳеч бир киши савдогарларга дахл қилмайди, деган овоза тарқалганлиги туфайли, улардан баъзилари аста-аста бу томонга келмоқдалар, аммо зўравонлар ва золимлардан баъзилари илгарироқ четлатиб қўйилган айрим даллоллар воситачилигида кўлларидан келган ҳар нав усуллар билан (белгиланган) тамгадан ташқари яна бирор нарса оладилар ва тожирларни келганларидан пушаймон бўлишга мажбур қиладилар.

Яна: Дудий (яъни, тутун пули) қабиллидаги йиғинлар ҳаддан ортиб кетди, бу борада бирор тартибга риоя қилинмайди. Андак баҳона билан кўп нарса йиғиб оладилар. Халифалик паноҳи бўлмиш ҳазрат (яъни, Султон Хусайн)нинг мулозимлари учун бу ҳолдан бадномликдан ўзга бирор ҳосил йўқдир!

Алқисса, ҳеч ким мусулмонлар аҳволи ҳақида фикр қилмаяпти, ҳамма ўз нафъини ҳосил қилиш мақомидадир. Вассалом.”

(Имзо:) Ал-фақир Абдурахмон Жомий.

70/75 рақамли Абдурахмон Жомий хати ҳам шу мазмунда бўлиб, қуйидагича ифодаланган: “Ниёзмандликни изҳор этгандан сўнг арзимиз шуки

(Хирот) шаҳари ва вилоятлар райиятларининг аҳволи улардан йиғилаётган фавқуллодда солиқлар туфайли тушкунлик даражасига етди. Шу сабабли уларнинг зироат ва бошқа тиркичилик ишлари жараёни тартибдан чиқишига яқин қолди. Бу ҳолни Хожа Муъинуддин жанобларига айтилган эди, у киши инсоф ва хайрихоҳлик мақомидан келиб чиқиб... мен жуда ҳайрон бўлиб қолдим, ўрдудан (яъни, лашкаргоҳдан) жуда кўп ҳаволот воқеъ бўлмоқда, райият қўлида эса ҳеч нарса қолмади, ҳар нимаики бўлса ортиги билан йиғиб олдилар” — дедилар. Илтимош шуки, иноят юзасидан жидду жаҳд кўрсатсангиз, мазкур йиғинлар енгиллаштирилса, чунки улардан баъзиларини зарурий деб топилган тақдирда ҳам мусулмонларга зулм ўтказишни тарк этиш ундан ҳам зарурийроқдир”.

Бу руқъа хотимасида Абдурахмон Жомийнинг ҳукмрон табақалар оддий меҳнаткаш халқ билан қандай муносабатда бўлишлари лозимлиги ҳақидаги эътиқоди, инсонпарварлик ғояси яққол ифодаланган. Бошқа хатларда ҳам, улар хоҳ айрим шахслар илтимосига биноан, хоҳ шоирнинг ўз ташаббуси билан ёзилган бўлсин, ана шу ғоя, ана шу эътиқодни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этилади.

“Эшитишимизга қараганда, — деб ёзади Жомий шундай хатларидан бирида, — (№520/526) — Хумоюн ўрдудан Хожа Камолуддин Музаффар номига п е ш к а ш расми бўйича тўласин, деб бир миқдор маблағ битилган. Аммо шу вақтгача у киши бирор одамдан бирор маблағ олганлиги маълум эмас, аксинча, кўпчиликдан эшитишимизга қараганда, у киши ҳеч нарса олмас эканлар. Илтимош шулки, аҳвол шундай экан, иноят кўрғазиб буни дафъ қилсалар, акс ҳолда бу кечмишдан шундай хавф туғиладики, у киши ҳам бошқалардан нарса олишни жоиз деб ҳисоблаб қоладилар”.

Бу хатда Жомий мазкур шахсни адолатсизликдан ҳимоя қилибгина қолмай, балки бирор амалдорларга нисбатан йўл қўйилган гайришаръий йиғин охири халқ бошига тушишини, у амалдор ҳам ўз навбатида халқдан гайришаръий маблағ олиши мумкинлигини айтади ва бунга йўл қўймасликка чақиради.

“Ушбу руқъани элгувчи киши ва бошқа фақирлар шикоят қиладиларки, — дейди Жомий бошқа бир хатида, — (№ 371/377) — ҳар бир киши бошига бир миқдор чигиртка (малах) йиғишни юклаптилар. Кўп машаққатлар тортиб, чигиртка йиғиб келганларида, улардан яна сарона пулини талаб қилар эканлар. Фақирлар бунга бардош қилолмайдилар, уларнинг аҳволи оғирлашади, агар иноят қилиб чигирткани даф қилганларидек, саронасини ҳам даф қилсалар, иншоллоҳ зое кетмас”.

Шу қабилда Жомий боқим учун лашкар қундирилган Жом вилоятининг аҳолиси оғир аҳволда қолганлигини билдириб, у ердан лашкарни олиб чиқиб кетишни илтимос қилади (№ 143/148): “Нийёмандликни изҳор этгандан сўнг арзга етказиладики, — дейди у, — Жом вилоятидаги ходимлар аҳволи жуда изтиробга етган. Бу (Ҳумоюннинг) ўзларига ҳам маълум. Ҳозир у ерга (боқим учун) бир гуруҳ лашкарни қундириптилар, (аҳоли) бунга сира қодир эмас. Ўтган йили ҳам шу ҳол воқе бўлганида Ҳумоюн ҳазратларига арзга етказилганда (фармонни) бекор қилган эдилар. Бу йил ҳам (мазкур ходимлар) илтифот кўргазилишига тўла умидвордирлар. Илтимос шулки, иноят қилиб бу бобда жидду жаҳд кўргазсалар”.

Яна бир хатда (№ 125/130) Жомий Басокуҳ мавзеидаги суғориш иншооти — коризлар кўриб қолганлиги, ҳосил камлиги учун бу мавзе аҳолисига солиқлар жиҳатидан зулм ўтказмасликни сўрайди: “... Басокуҳ деҳқонларининг шикоятига кўра, — дейди Жомий, — уларнинг коризлари куриб қолипти, ҳосилга катта нуқсон етипти. Илтимос шулки ... суриштириб кўргач, уларга жабр ўтказилишига йўл қўймасангиз”.

Солиқларни камайтириш борасидаги хатлардан яна бир тури (№ 504/510): “... Сабқар булукининг аҳолиси шикоят қилишларича, уларнинг булуқда кўп харобаликлар рўй берган. Шунинг учун бир неча вақт уларга п и ё д а в а н о м б а р д о р йиғинлари бўйича енгиллик туғдирилган. Илтимос шулки, иноят кўргазиб бир илож қилсалар, уларга зулм ўтказилмаса, мазкур бир неча йил мобайнида уларга нисбатан қўлланган дастурга амал қилинса”.

Келтирилган мисолларда Жомий бутун вилоят, мавзелар аҳолисини фавқулодда солиқлардан озод қилишни талаб қилган бўлса, бошқа бир қанча хатларда у оғир аҳволда яшаётган айрим шахсларни ҳам, уларнинг илтимосига биноан, ҳимоя қилади, уларга зулм ўтказмасликни сўрайди: — “Ушбунини элгувчи Шайх Аҳмадга, — дейди у бир хатида (№ 172/177) — номбардор (солиғини) юклаптилар. Ишончли кишилар гувоҳлик берадиларки, у бунга қодир эмас. Илтимос шулки, иноят кўргазиб, суриштириб билгач, унга зулм ўтказилишига йўл қўймасалар”.

Шу қабилда Жомий илм аҳлига мансуб бўлган бир киши учун ҳам солиқлар жиҳатидан енгиллик туғдиришни илтимос қилиб, ёзади (№ 100/105): “... Мавлоно Муҳаммад деган бир азиз борки, Фаржастон вилоятида яшайди ва илм мутолааси билан машғул. Тириклик борасида бир қўш ерни зироат қилади. Унинг илтимоси шулки, иноят кўргазиб буюрсангиз, шариат тақозосига биноан ундан мол (харожи)ни жинс (натура) билан олсалар, чунки пул билан тўлаш у кишига зарар келтиради”...

Альбомдаги хатлардан бир қанчаси Жомий мамлакат ободонлиги соҳасида ҳам Навоийга ўз фикрларини баён этганлигини кўрсатади. Бунда у тадбиркор, халқ манфаатини ўйлаб иш тутадиган саркорларни рағбатлантиришни ва шу йўл билан бошқаларни ҳам шундай бўлишга тарғиб қилишни маслаҳат беради. Масалан, 66/71 рақамли хатда ўқиймиз: “... Хожа Сайфуддин Музаффарнинг мақтовли тадбири туфайли раийятда тўла умидворлик ҳосил бўлиб, зироат ва иморат ишларига киришдилар, кўп мавзелар маъмур бўлиб экинзорга айланди, ожизлару райиятлар хотиржамликда дуоғўйликка машғуллар. Азиз кишилар айтадиларки, яқин орада ҳеч ким у кишидек раийятга ғамхўрлик кўрса-тиб, ободончиликка эътибор берган эмас. Абодиятта улангур давлатга муносибдурки, у кишига нисбатан марҳамат ва иноят воқе бўлмай. Бу эса раийят умидворлигининг ошиши ва унга ўхшаш саркорларнинг яхши хулқ-атворли бўлишга интилишига сабаб бўлур, яхши хулқ билан ёмон хулқ орасидаги фарқ зоҳир бўлур”.

Альбомдаги Жомий руқъаларининг

катта бир қисми Ҳирот мадрасаларида таҳсил олувчи илм аҳуларини, талабаларни моддий жиҳатдан таъминлаш масаласига қаратилган. Руқъалардан маълум бўлишича, мадраса мудarrisлари ва айрим талабалар вақф ерлари ҳосилидан тайинланган маош ҳисобига тирикчилик ўтказганлар. Бироқ у ҳамма вақт ҳам талабалар қўлига келиб тегавермаган. Шундай ҳолларда улар Жомийдан илтимосномалар ёзишни сўраганлар. Жомий ҳам уларнинг илтимосини ифодалаб қуйидагига ўхшаш руқъаларни ёзган. Масалан 115/120 рақамли руқъада ўқиймиз: "... Мавлюно Бурхонуддин ва мавлюно Жалолуддин Маҳмуд фақир, ғариб ва солиҳ кишилардир. Улар таҳсил билан машғуллар. Агар иноят кўрғазиб бир илож қилсалар, вақфлардан уларнинг тирикчилиги учун зарурий маош тайинланса, бу шафқат ва муруват қоидаларидан йироқ тушмас". Бу илтимос инобатта олиниб маош тайинлангану, бироқ яна тўхтатиб қўйилган бўлса керак, Жомий қайтадан мазкур Жалолуддин Маҳмуд номидан ёзади (№142/147): "... Ушбу ихлос руқъасини элтувчи мавлюно Жалолуддин Маҳмуда... вақфлардан арзимас маош тайинланган экан, шу билан тирикчилик ўтказар экан, аммо ҳозир уни тўхтатиб қўйилгилар... Илтимос шуки, фақирлик ва эҳтиёжмандлиги аён бўлган кишиларни маҳрум қилинмаса... вақфларнинг ҳосили шундай кишиларнинг эҳтиёжига сарфланса..."

Жомий хатлари орасида ҳуқуқ масалаларига бағишланган, ҳар турли жинсий ишлар кўрилганда маҳрумликка учраганлар манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган илтимосномалар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Уларда Жомий, айниқса, боқувсиз қолган аёллар ва ёш болалар манфаатини ҳимоя қилишга интилади: "... Султон сиёсатига учраган Шоҳ Хожа ва Кайхусрав мирохўрлардан, — деб ёзади у бир хатида (№ 107/112), — ўн беш фарзанд қолган, уларнинг аксари ҳали гўдак. Айтишларича, уларнинг тирик-

чилигига асқотадиган нарсалардан баъзиларини Ҳумоюн ҳукмига мувофиқ, баъзиларини эса беҳукм тортиб олиптилар. Арзимас бир мулк қолган экан, уни ҳам девон фойдасига олмоқчи эмишлар. Илтимос шулки, ўртада бир неча сағир гўдак бўлгани учун, иноят кўрғазиб ... бир навъ қилсаларки, уларнинг ҳаққи зое кетмаса, илтифот юзасидан Ҳумоюн нишон ҳосил қилсалар, у мулкка ҳеч ким дахл қилмаса ва улар тирикликка яратсалар..."

"Мажмуайи муросалот" да жамланган руқъалар барчаси бир томонлама, бир шахсдан иккинчи шахсга қарата ёзилган. Уларга берилган жавоб ёки илтимосларга биноан кўрилган тадбир ҳақида альбомнинг ўзида келтирилган баъзи хатлар мазмунига биноан фикр юритиш мумкин, холос. Масалан, 459/465 рақамли хатда Жомий ёзади: "... жаноб Сайид Али Акбар унга нисбатан кўрғазган эҳсонларингиз учун миннатдорлик билдириб, илтифотингиз янада зиёда бўлишига кўз тутадил..." деб ёзади. Бундан маълум бўладики, Жомийнинг мазкур Сайид Али Акбар учун ёзган илтимоси қондирилган.

Айтилганлардан хулоса ясаб, Жомий руқъаларининг аҳамияти ҳақида қуйидагиларни қайд этиш мумкин. Дастхатлар мажмуаси бўлмиш "Мажмуайи муросалот" ("Навоий альбому"), биринчидан, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий яшаган даврдаги Хуросон ва Мовароуннаҳр халқларининг иқтисодий ва маданий ҳаётини ёритишда тарихий манбаа хизматини ўтайди, иккинчидан эса, руқъаларнинг аксари Навоийга йўлланганлиги назарда тутилса, ҳар икки адиб ҳамкорлиги фақат адабий, ижодий масалалардагина бўлиб қолмай, балки улар жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳамфикр, ҳамнафас бўлганларидан, уларнинг бой адабий меросида ифодаланган инсоний ғоялар асосида чуқур ҳаётий тажриба ётганлигидан далолат беради.

Явуз БАҲОДИРҲҒЛИ

Хоразм ўт ичида

Роман

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Корақум саҳросининг этакларига туташиб кетган бепоён тўқай сукунат қўйнида. Сукунатни баъзан бойқуш товуши ёки шоқолнинг чийиллаши бузади, гоҳо бўрининг улиши қулоққа чалинади.

Хоразм ўлкасининг Қорақум ҳудудларига қиш эрта тўшди. Замин устига қордан юпқа гилам тўшалди. Ой нурида қор усти кумушдай товланиб, нур сочгандай бўлади.

Суворий совқотган эди. У аргумогининг жиловини бўш қўйиб, қўлларини пўстинининг ичига тиқиб олди. Бундай ҳавода овга чиқиб, аҳмоқлик қилгани учун ўз-ўзидан гижинди.

- Бир бошпана топмоғим керак, - дея сўзланди у. - Акс ҳолда бу изгиринда тонггача тарашадай қотиб қолишим турган гап.

Бу ерларни у беш бармоғидай яхши билса-да, бошпанабоп бир ғор топишига ишончи комил эмасди. Кошкийди Жалолиддиннинг сўзига кибриб, овга чиқмаган бўлса. Аммо ишқибозлик кўп ёмон нарса-да, ов қилмаса туролмайди. Жалолиддин уни овдан воз кечишга ундади, бироқ у билганидан қолмади, аксинча, бор маҳоратини ишга солиб, уни бирга овга чиқишга кўндирди. Охир-оқибат, бир сайғоқнинг кетидан қувиб, тўпидан айрилди. Бу орада ҳаво айниб, қор ёға бошлади. Қайтиб келиб, шерикларини топмади. Изларни қор босгани учун ҳамроҳларининг қаёққа кетганини билолмади. Бунинг устига қош қорайди. Ёлғиз йўл босишдан бошқа чораси қолмади. Омади чопса бир ғор топиб, қаҳратон изгирин азобидан қутулар.

Кўкка назар ташлади. Булутлар орасидан ой мўралади. Ой атрофидаги юлдузлар ҳам муздек нур сочаётгандек. "Ҳар ҳолда ажойиб бир кеча, этимдан ўтиб кетаётган шу совуқ бўлмаса нақадар соз бўларди".

От ёнида лўкиллаб кетаётган ов итига қараб кулимсиради.
- Сен ҳам шу фикрдамисан, Бойдор, а? Совқотдингми? Ҳар ҳолда сенингни жунинг бор, совуқдан асрайди. Бунинг учун Оллоҳга шуқр этмоғинг керак. Бизга ўхшаб латта-путта кийиб исинишга мажбур бўлганингдами, ҳолингга маймуңлар йиғларди.

**Бобоҳон
МУҲАММАД
ШАРИФ
таржимаси**

Явуз Баҳодирўғли 1945 йили Риза (Туркия)да туғилган. Иш фаолиятини журналист сифатида бошлаган адиб тарихий романлари билан шуҳрат қозонди. Унинг "Сунгурўғли" (1972), "Алвидо, Бухоро" (1975), "Салоҳиддин Айюбий", "Крим қон йиғлаётир", "Соҳибсиз Салтанат", "Турғут Алп", "Шаҳзода Салим" (1976), "Сел" (1979), "Кўприкбоши" (1979), "Султон Мурод Тўртинчи" (1982), "Жом Султон" (1990), "Адвокат Бакир Барк" (1992), "Гилосли Масжид кўчаси" (1994) сингари романлари китобхонлар орасида, айниқса, машҳур.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

12

Ит, эгасининг сўзларини тушунгандек, вовуллаб қўйди. Бу итни икки йилча олдин бир мўйсафид унга ҳада қилганди. Мўйсафидни у қароқчи хитойлар қўлидан қутқарган эди. Ов ҳидини олишда бу итнинг тенги йўқ. Энди ҳеч жонзод топилмади деб турган бир пайтда ҳам ит бирор ёввойи ҳайвон исини олиб, эгасининг олдига ҳайдаб солади. Жуда зийрак ҳайвон. Товуши оҳангидан, юз ифодасидан эгасининг не демоқчи бўлганини дарров сезиб, шунга кўра ҳаракат қилади.

- Чарчадингми, Бойдор, а?

Ит мамнун эмаслигини билдирмоқчи бўлгандек, уч карра вовуллади, сўнг улий бошлади. Чавандоз олдин бунга эътибор бермади. Бойдор беҳудага улимас эди. Атрофда кимдир ёки бирор ҳайвон бўлса керак. Ҳар ҳолда инсон бўлмаса керак. "Ярим кечаси, бунинг устига, қаҳратон қишда одам киришга қўрқадиган бу катта тўқайда инсон не қилсин? Ҳар ҳолда бу бирор қашқир ёки бўридир".

Суворий янглишган эди. Иккитаси пиёда, учинчиси отлиқ уч киши ярим соатдан буён уни таъқиб этиб келаётганди. Ашаддий қароқчи эди улар. Қароқчилар суворийнинг отини ва этигини олиш ниятида. Улар суворийнинг шериги бор-йўқлигини билиш учун ярим соат кутишган, ниҳоят унинг ёлғизлигига амин бўлган эдилар. Энди бемалол ниятига эришишлари мумкин. Эси жойида бўлса қаршилиқ кўрсатмас. Мабодо, қаршилиқ кўрсатса, ҳеч иккиланмай оти ва этигига қўшиб жонини ҳам олишади.

- Ҳоой! - дея бақирди қароқчиларнинг бошлиғи. - Бироз дам олгин.

Ит қаттиқ ҳурди, суворий чўчиб тушди. Сўл қўли билан отнинг жилловини тортди, ўнг қўли билан қиличига ёпишди.

- Кимсиз?

Дарҳол жавоб бўлди:

- Биз бу тўқайнинг эгасимиз.

Отлиқ ўзини йўқотмай, совуққонлик билан яна сўради:

- Исмингни айт.

- Мен Сариқ Лағўтман, ёнимда укам Бойту билан жон дўстим Қуртча бор!

- Шундоғми... Қароқчимиз денг, мурудингиз не?

- Отингни ва этигингни, қаршилиқ кўрсатсанг, жонингни ҳам оламиз!

Суворий қаҳқаҳа отиб кулди.

- Жонни менга сен берганмидингки, олсанг, эй ўрмон қашқирини?! Аравангни торт!

- Ўзингни ўзинг ўлимга ҳукм этдинг.

Дарахтлар ортидан бир отлиқ, икки пиёда қароқчи отилиб чиқди. Овчи отини ён томонга олди. Кўзларини қисиб, бурнини тортди. Исиниб олишга баҳона топилди. Қароқчиларнинг иккитаси пиёда эканини кўргач, анча хотиржам бўлди. Қиличини қинидан суғурди.

-Ўғрилар, қани бу ёққа, ҳолингизни бир кўрайлик!

Авалло отлиқ қароқчига рўбарў бўлди.

- Мени танимайсан шекилли, бўзбола, - деди қароқчи. - Акс ҳолда исминни эшитибоқ кўрқувдан юрагинг тарс ёрилган бўларди.

- Аксинча, исмингни кўп эшитганман. Бироқ довулнинг саси узоқдан паст эшитилади. Нимага қодир эканлигингни бўлса, мана ҳозир билиб оламиз.

- Кут бўлмаса!

- Келақол!

Икки қилич шиддат-ла тўқнашди. Тўқай жаранглаб акс садо берди. Айни чоқда ҳар иккала рақиб бир-биридан қолишмайдиган қиличбоз эканликларини фаҳмладилар. Сариқ Лағўт:

-Ёмон эмасга ўхшайсан,- деди.

- Сен ҳам тузук кўринадан, менга сендақаси керак. Одамларингга айт, нари турсинлар. Қаллоблиқдан нафрат этаман.

- Янглишдинг. Бизнинг ўз анъанамиз бор: бири урушганда бошқалари томоша қилади. Бирга-бир урушамиз...

- Қароқчида ҳам номус бўларкан-да.

- Нима, сен бизни ор-номуссиз деб ўйловдингми? Қани, кел бери!..

- Умидланмай қўяқол. Менинг ўз усулларим бор. Аввало рақибимнинг ҳужум этишини кутаман.

- Мана бўлмаса!

Қиличлар яна тўқнашди, аммо рақиблар бу сафар ажралиб кетмасдан усталик билан урушишда давом этдилар. Икки қароқчи томошабин. Бири деди:

- Бу гал бошлиғимизнинг бити тўкиладиган бўлди, шекилли. Кўпдан бери роҳат қилиб қилич уриштирадиган рақиб учрамади, деб армонда юрганди.

- Бу одам аслзода бир бекка ўхшайди. Хитойда бундайлар бош қўмондон бўлишлари турган гап. Аммо Хоразмда олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, киши қадрини билмайдилар.

- Қара, қара!

Қиличларнинг ўткир учлари ой нурида ялтирайди. Сариқ Лағўтнинг ҳарифи хийла мушкул вазиятга тушган эди. Томошабин қароқчиларнинг вақти чоғ.

- Бизники голиб чиқадиганга ўхшайди...

- Ҳали номаълум... Бироқ голиб чиқмаса ҳайратланган бўлурдим. Негаки, ҳатто Темур Малик ҳам Лағўтчалик моҳир қиличбоз эмас.

- Ҳа-я...

- Қара, қарагин, кўрдингми?!

- Нега туртасан, айтмасанг ҳам, кўриб турибман.

Жанг қизигандан қизиди. Энди Сариқ Лағўт мушкул аҳволга тушди. Униси масҳара қилди:

- Ҳа, битдингми, қароқчи.

- Отдан йиқилган чоқда ҳам шундай десанг, тасанно айтардим...

- Ташвиш чекмай қўяқол, албатта, айтаман. Чунки отдан думалайдиган мен эмас.

- Бу сенинг тахмининг, холос.

- Тахмин эмас, аниқ биламан. Чарчаган бўлсанг оғайниларингдан бирига жой бўшатақол, а, нима дейсан?

- Сени оёқдан олмагунча чарчаш нелигини билмайман.

Лекин у ҳарсиллай бошлаганди. Бойдор ер тирнар, эгасининг амрини кутарди. Бироқ негадир эгаси унга "Бос!" деган буйруқни бермаётганди. Ит бунинг сабабини англамас, фақат ириллаганича томошабин қароқчиларга тикилиб турар, гоҳ-гоҳ қулоқларини динг қилар эди.

- Манави бўрибосарни қара, бўғизимиздан олишга шай турибди.

- Бўрибосар дейсанми? Йўқ, ўхшамайди.

- Ҳар ҳолда бўри боласи бу.

- Бўлса бордир.

- Эҳтиёт бўл, Лағўт!

Бироқ энди кеç бўлган, Лағўтнинг қиличи қўлидан учиб, беш қадам нарига тушган эди.

У "вой!" деб қичқирришга улгурди, холос. Жангга отилмоқчи бўлган шерикларига ўгирилди.

- Тўхтанг! - деди у. - Бу усулни фақат Темур Малик деган қиличбоз билади, деб эшитган эдим.

Сўнг у шитоб билан рақибига юзланди.

- Сен Темур Маликмисан?

- Худди ўзи.

- Нега буни дарров айтмадинг?

- Фурсат бўлдими? Айтган билан бирор нарса ўзгарармиди?

Сариқ Лағўт бош эгди.

- Истасанг мени ўлдир.

- Енгилганингдан хафа бўлдингми?

Лағўт елкасини қисди.

- Нега хафа бўлай? Мен оддий бир қиличбозга ютқизсам алаимдан ўлган бўлур эдим. Бироқ Темур Малик...

- Хўш?

- Сенга бой берганимдан ифтихор этаман.

Темур Малик қиличини қинига жойлади. Сўнг деди:

- Хоҳласанг, бирга кетамиз. Биз-ку, қизиниб олдик. Оғайнилариңг ё ўзаро машқ қилиб, ёки югуриб қизиниб олишсин.

- Қаёққа кетамиз?

- Бир бошпана топгани.

- Менинг бошпанамга борақолайлик. У ер иссиққина, эртагача маза қилиб ухлаб оласан.

Темур Малик иккиланиб ўтирмади, бош силкиб, рози бўлганини билдирди. Орқага қайтдилар. Сариқ Лағўтнинг бошпанасига боргунча бирикки оғиз гаплашдилар, холос. Фор иссиқ эди. Гулхан гуриллаши билан янада исиди. Гулхан атрофига чўкдилар.

- Яхши йигитга ўхшайсан. Аммо нега бу йўлга кирдинг?

Сариқ Лағўт бош чайқади, чуқур нафас олгач, деди:

- Тарихи узоқ. Айтишга арзимаиди, чунки кўп эски гап.

- Майли, эшитайлик.

- Ундай бўлса айтганим бўлсин.

Лағўт оташга тикилиб, сўз бошлади.

- Мен ўн ёшларда эдим. Ота-онам билан саҳро этагидаги кичик бир кулбада яшардик. Турмушимиз яхши эди. Мол-қолимиз бор. Бўш вақтлари отам овга чиқиб, ул-бул отиб келарди.

Бир кун саҳрони отлиқлар босиб кетди. Шовқин-сурон билан устимизга бостириб келишди, ўтовимизни йиқиб, отамни ўлдиришди. Мендан беш ёш кичик укам Бойту билан онамни олиб кетдилар. Бир ўзим қолдим.

- Кимнинг аскарлари эди улар?

- Билолмай қолдим. Агар билсам, томчи қоним қолгунча улар билан урушган бўлардим. Пакана от минган эди улар. Кўпчилиги кўсанамо, иягининг у ер-бу ерида яккам-дуккам тук бор, холос. Сочлари ўрилган. Кейин уларни ҳеч кўрганим йўқ. Қаердан келишган, ким ўзи, худо билади.

Кўзини гулхандан узиб, Темур Маликка боқди.

- Кўп йиллар хизматкорлик қилдим. Қорахитой савдогарлари, қипчоқ хонлари қўлида тутқун бўлдим. Охири чидай олмай, қочдим. Бироқ тезда тутдилар. Тўқайда бир дарахтга боғлаб, ўлим қучоғига ташлаб кетдилар. Ўч кун оч-наҳор қолдим. Ниҳоят, Хоразм аскарлари мени қутқардилар, ўз сафига қўшдилар, қилич уриштириш, найза санчишни ўргатдилар.

Аччиқ кулди:

- Онам учун ўч олишга қасам ичгандим. Бу дард ичимни таталар, кечалари кўзимдан уйқуни қочирар эди. Сабр-тоқатим тугаб-битгач, Гурганждан чиқдим. Тоғлар, ўрмонлар ошдим. Тасодифан Бойтуни учратдим. Асирликдан қочиб қутулган экан.

Йўталди.

- Тутган йўлим яхши эмаслигини биламан, лекин на илож, шунга мажбурман. Ўз-ўзимча бир дунё барпо этдим, яшаб юрибман. Балки бу йўл тўғри эмасдир, аммо бошқа чорам йўқ. Бу тоғларда, шу тўқайда яшанинг бошқа йўли йўқ. Оллоҳ шохиддирки, мазлумларга озор бермайман, менинг ишим бойлар билан. Савдо қарвонларини босиб, яғмолайман. Қўлга киритган ғаниматнинг кўпини фақирларга улашаман. Халқ мени яхши кўради, мен ҳам халқни севаман, қувватим шунда, мени тутиб беришни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмайди.

- Хўш, нега менга ҳужум этдинг?

- Биз кўпчилик эдик, йигирматача. Орамиздан бири хиёнат қилди, одамларимни алдади, отларни ҳам олиб қочдилар. Қўлимизда ўзинг кўрган отдан бошқа ҳеч нарса қолмади. Ярим соат сени пойладик. Отингдаги эгар-жабдуқлар, уст-бошинг фақир эмаслигингни кўрсатиб турибди. Ёлғиз эканлигингни билгач, ҳужум этдик.

Сариқ Лағўт бошини кўтарди.

- Шаҳзода Жалолиддин қандай?

- Ёмон эмас, - деди Темур Малик. - Бироқ отаси билан муносабатлари унча яхши эмас. Отасининг хатти-ҳаракатларини маъқул топмайди.

- Қайси ҳаракатини? Айбга буюрмайсан, ҳаддимдан ошиб, савол бердим, шекилли. Хоҳламасанг жавоб берма.

Темур Малик бу сўзларни эшитмагандек сўзлади:

- Жалолиддиннинг отаси Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад атрофига нуқул қипчоқларни тўплади.

- Сен ким тарафдасан?

- Мен Жалолиддинни яхши кўраман, отасига ҳам ҳурматим чексиз. Ҳар ҳолда у шунча замондан бери бизни зафардан зафарга отлангирди. Бироқ кейинги йилларда феъли ўзгариб, баджаҳл бўлиб қолди. Онаси Туркон Хотуннинг таъсирида бўлмағур ишлар қилмоқда. Хоразмшоҳ яқинда Жалолиддинни валиаҳдликдан тушириб, онаси қипчоқ уругидан бўлган кичик ўгли Ўзлоқшоҳни валиаҳд эълон этади, деган миш-мишлардан кўнглим айниди.

- У ҳолда...

Темур Малик ўйлаб ҳам ўтирмай жавоб берди:

- Жалолиддиннинг ёнида бўламан, албатта. Ўзлоқшоҳ ҳали она сuti оғзидан кетмаган бир бола. Бизга ақлли, эс-ҳушли сардор лозим.

- Гапинг тўғри.

- Сен не дейсан?

- Мен бир қароқчиман. Хоразм султонининг қўлига тушсам ҳам, бошқа бир хоқоннинг қўлига тушсам ҳам жазоим айни: бошимни кесадилар. Мен бўлсам онам учун ўч олмасдан ўлишни истамайман.

- Ниятинг фақат шуми, холос?

- Яна нима ҳам бўлсин?

- Неча йиллар олдин ўтиб кетган бир гапни ҳамон кўтариб юрибсанми?

Сариқ Лағўт каловланди. Бу томонини ҳеч ўйлаб кўрмаган экан. У шу чоққача онаси учун қасос олишни ўйлаб келган эди, холос.

- Билмасам, - деди у.

- Ҳа, шундай, бу неча йил илгари бўлиб ўтган ҳодиса. Бўлар иш бўлган, интиқом олай деб осий бўлмоққа не ҳожат? Яхшиси, аскар сафига қўшил, омадинг келса, балки онангни олиб қочганларни ҳам топарсан. Интиқом ҳеч қачон гоёга айланмаслиги лозим. Бу ёмон бир туйғу. У инсон ақлини жиловлайди, уни балога гирифтор этади, кўзини хиралаштиради.

- Айтганларингда жон бор...

- Энди мизғиб олайлик.

- Ҳа, албатта, дам олайлик.

Чўзилишди. Бош остига тўнка қўйишди. Темур Малик хуржундан ёпинчигини олмади, бошқалар қатори кўрпасиз ётди. У чарчагани, тезда уйқуга кетди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Баҳайбат чинорлар, қалин япроқли арғувон дарахтлари орасидан ўтган мрамар йўлка бўйлаб соқчилар, Волида султон кўрсатмасига мувофиқ, кўзга ташланмаслик учун пана ерлардан жой олишган. Туркон Хотун ўз саройининг муаззам боғида сайр қилиб юрганида аскарларга дуч келишни ёқтирмас эди.

Анча ёшни қоралаб қўйганига қарамай, Туркон Хотун ҳали тетик. Юзи ёш қизларникидай таранг, қўлларининг териси юмшоқ, силлиқ. Унинг бутун туриш-турмуши роҳатда ўтган сафоли умридан далолат берарди.

Туркон Хотуннинг бўйнида кумуш безакли қордай оппоқ ҳарир рўмол. Аёл ўз зарофатини кўз-кўз этиб, рўмолининг бир учини ўнг елкасидан ошириб орқага ташлаган. Рўмол учи унинг белида солланади. Туркон Хотуннинг боши устида мўъжазгина, аммо ниҳоятда нодир жавоҳирлар билан безатилган олтин тож. Устидаги қирмизи қўйлагининг узун этагини уч қадам орқада келаётган икки ходима кўтариб боради. Бир қадам орқада эса уй хизматчиси Гулнихол. Унинг қўлидаги олтин тосда Туркон Хотун учун гулсуви бор. Туркон Хотун ўзига тез-тез гулоб сепиб қўярди.

Туркон Хотун қўлларини узатиши билан Гулнихол ҳушёр тортди ва олтин тосни яқин келтирди. Дарахтлар орасига хушбўй ҳид таралди.

Баҳор қуёши аргувон дарахтлари орасидан сизилиб ўтиб, ҳовузда виқор билан сузиб юрган оққушларнинг симобранг патларида жилваланади. Туркон Хотун ҳовучини гулобга тўлдириб, пешонасини ҳўллади, сўнг бошини баланд кўтариб, кўкка назар ташлади. Эҳтиросли бир товуш-ла:

- Ер юзида мендан қудратли бирор аёл бормикан, Гулнихол? - деб сўради.

Хизматкор аёл ҳар доимгидай бош эгиб, таъзим бажо келтирди.

- Йўқ, султоним, сиздан қудратли аёл подшо дунёда йўқ.

- Албатта йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас... Чунки мен Хоразм султонининг онасиман!

Шу пайт отларнинг оёқ товуши эшитилди.

Туркон Хотун бошини эгди.

- Уғлимиз бўлса керак, - деб минғиллади у.

Дарҳақиқат, кўп ўтмай Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад маҳрамлари билан боққа кириб келди. Ёнида икки отлик, бири қипчоқ беқларидан Тўнғичхон, иккинчиси Темур Малик...

Темур Маликни кўриб Туркон Хотуннинг энсаси қотди.

- Яна ўша шайтон! - деди у ўзича.

Султон Алоуддин Муҳаммад бўз отга минган, отнинг эгар-жабдуқлари қимматбаҳо жавоҳирлар билан безатиғлиқ. Нўхта-жиловлари ҳам олтин-кумуш нақшлар-ла зийнатланган. Хоразмшоҳнинг салласида жиға бўлиб, унинг ўртасида каттакон дур порлаб турарди.

Султоннинг эгнидаги заррин ипак тўн енгил солланади. Қиличининг олтин сопи қуёш нурида ялтиради.

Хоразмшоҳнинг орқасидан узун найза кўтарган соқчилар кириб келди. Туркон Хотуннинг ичига қўрқув оралади. Агар ниятидан ўгли хабар топгудай бўлса борми, соқчилар ҳамон уни илма-тешиқ қилиб, этини кўппакларга едирган бўлурди. Бироқ унинг хавотирга тушиши учун ҳеч қандай асос йўқ. Чунки неки қилмасин, у султоннинг онаси, бунинг устига, Алоуддин Муҳаммад онасини жуда яхши кўради.

- Муҳтарам онамизга саломлар бўлсин, фозил аёлга, дунё хотинларининг султонига шон-шарафлар бўлсин! - деди султон.

Хоразмшоҳнинг самимияти ва ҳурмат-эъзозидан Туркон Хотуннинг боши осмонга етди. Уғлига енгил таъзим ила жавоб берди:

- Жаҳон шоҳига саломлар бўлсин. Сен каби бир жаҳонгирнинг онаси бўлганимдан бахтиёрман. Жаноби Ҳаққа минг шукрлар.

Мармар йўлкадан ёнма-ён юриб, саройга киришди. Соқчилар дарҳол эшикнинг икки ёнидан жой олиб, шамдек қотдилар. Темур Малик бир дарахт остига бориб ўтирди. Тўнғичхон бўлса соқчилар ёнида қолди.

Султон онаси билан ҳашаматли қабулхонага кирди. Туркон Хотун ўғлига ёнидан жой кўрсатди.

- Қани, сўйла, шаҳаншоҳ, шарафингдан шарафланиб, илмингдан нур олайлик.

Султон онасининг ёнига ўтирди.

- Яхшиси, муҳтарам онамиздан эшитсак.

- Оламларнинг офтоби, тингла, муштипар тул онангнинг сўзларини яхши эшитиб олгин. Падари бузрукворинг билан не-не қора кунлар кўрмадик дейсан. Биласан, у муҳтарам зот от устида туғилиб, от устида оламдан ўтди. Аммо бизга улкан бир давлат қолдирди. Оллоҳ рози бўлсин, сен бу давлатни янада кенгайтирдинг, душманларингни тиз чўктирдинг, букилмайдиган билакларни буқдинг, эгилмайдиган бошларни эгдинг.

Алоуддин Муҳаммад онасининг мақсадини билиб олишга ҳарчанд уринмасин, гапнинг тагига етолмади.

- Энди улкан Хоразм мамлакатининг ягона султони бўлдинг. Ер юзида сендан буюкроқ султон йўқ. Аммо кунларнинг бирида бу давлатни сендан тортиб олмоқ истаганлар чиқиб қолиши мумкин. Сен ҳозирдан тadbирли бўлмоғинг даркор.

Султон газабланиб, оёққа турди.

- Менинг тахтимга кўз тикишга ким журъат қилиши мумкин? Бирон гапдан хабарингиз бўлса, дарҳол айтинг.

Волида султон ҳам оёққа қалқди, ўгли билан юзма-юз бўлди.

- Ташвишланма, ҳозирча бундай бир гап йўқ. Мен келгусида бўлиши эҳтимол гаплардан сўйладим, холос.

- Нима бўлиши мумкин?

- Сен барча нарсани ҳар кимсадан кўра олдинроқ кўрасан ва сезасан. Сенга ҳамма нарса аён. Давлатнинг улуғлари, олимлари амрингда ҳозир унозир. Улар сени барча гап-сўздан бохабар этиб туришибди. Мен бўлсам бор-йўғи бир ғариб тул хотинман. Атрофимни жоҳиллар босган. Ора-сира келиб, ҳолимдан хабар олмасанг сиқилиб ўлишим турган гап.

Онанинг бу сўзлари Хоразмшоҳнинг қулоғига кирмади ҳам. Саволини такрорлади:

- Тахтимга кўз тиккан ким, онажон?

- Ҳозирча йўқ, ўғлим, аммо битта-яримтаси чиқиб қолиши мумкин. Атрофиндагиларга кўз-қулоқ бўл.

- Ким бўлиши мумкин?

- Сенга энг яқин бўлганлар.

- Менга энг яқин бўлган ўғлим Жалолиддин, холос.

Туркон Хотун сирли бир тарзда кулимсиради. Бошини эгди, сўнг:

- Билмадим, - деди.

Султон Муҳаммад тириклигида ўғли бундай разил ишга қўл урмайдиган покиза ва ҳалол йигит эканини яхши билса-да, ичидан зил кетди.

Туркон Хотун буни дарҳол пайқади. У ҳеч нарса билмагандай сўзида давом этди:

- Шавкатли султоним, Хоразмшоҳлар сулоласини давом эттирмоқ сенинг зиммангда. Бу юк кеча отангнинг зиммасида эди. У бу имтиҳондан яхши ўтиб, дорулбақога кетди. Сен тарихда Хоразмшоҳлар даврини тугатиб-битирмоқ каби ёмон ном қолдиришни истамайсан, албатта. Шундай экан, менга қулоқ бер, сенга яхшилиқдан бошқани раво кўрмайдиган кекса онаизорингга қулоқ сол. Биласанки, онанг қипчоқ уругидан. Қипчоқлар кеча асиримиз эди, бугун эса тамоман бизга дўст. Уларни муҳофаза этмоқ бурчимиз. Табиийки, улар ҳам тожу тахтинг учун жонларини фидо этмоққа шайдилар.

Султон Муҳаммад онасининг нима демоқчи бўлаётганининг тагига етолмади. Коса тагида ним коса борлиги аниқ. Аммо мақсад нима ўзи? Султон шунинг устида бош қотирарди.

- Не демоқ истайсиз, онажон? Очиқроқ сўзласангиз.

- Бундан ҳам очиқроқ гапириб бўладими, давлатпаноҳ ўғлим? Қипчоқларни ҳимоя эт, шунда улар ҳам сени муҳофаза этадилар. Улар Хоразмшоҳлар хонадони бу замин, нафақат бу замин, балки янада кенгроқ за-

минлар устида илалабад бор бўлишини хоҳлайдилар. Улар сенга садоқатли, сен ҳам уларга шунга лойиқ мартабалар бергин. Шу йўл билан ўзингни муҳофаза этасан. Сезишимча, сафар тараддуидасан. Арслоним янги зафарлар қучмоқ ниятида. Ким бунга қарши тура оларди? Албатта, газот сенинг ҳаққинг, аскарларинг билан улуг зафарлар қучасан. Сен замонанинг Искандарисан, ҳатто ундан ҳам улугсан.

Хоразмшоҳ бош силкиб, онасининг сўзларини тасдиқлади.

- Ҳақ гаплар айтдингиз, онажон...

- Албатта, ҳақиқатни сўзладим. Бироқ муҳориба натижасини олдиндан айтмоқ мушкул. Қодир Оллоҳ не ёзган, ким билади? Оллоҳ умрингни узоқ қилсин, бироқ умринг жанг майдонида итмомига етмоғи ҳам мумкин.

Жим қолди. Алоуддин Муҳаммад онасидан ранжиди. Шу онда ўлимдан сўз очмоқнинг не ҳожати бор эди? Бирдан совуқ ўлим шарпаси оралагандек бўлди. Гўё хонага Азроил кириб келди.

Хоразмшоҳ бўғиқ овозда:

- Хўш? - деди.

- Оллоҳ қазони кеч берсин, мени кулфатдан йироқ қилсин. Раҳматли падарингнинг вафотидан сўнг на ўликман, на тирикман. Сенга бир гап бўлса ўламан-қўяман.

Онаси ўлимдан сўз очганидан кейин Алоуддин Муҳаммаднинг юрагига кўрқув оралаб, олазарак бўлди. Буни сезган ҳамоно ҳайрон бўлди. Не бўлди унга? Жанг майдонларида кўрқмаган, ўлимнинг юзига тап тортмай тик боққан бу инсонга не бўлди ўзи? Ҳар ҳолда бу кексалик нишонаси эди. Не қилиб бўлса-да, ичига оралаган кўрқувдан халос бўлмоғи лозим.

Ўзини қўлга олишга тиришиб, деди:

- Давом этинг, онажон, қулогим сизда.

- Худо кўрсатмасин, мабодо шундай бўлса, тожу тахтинг Жалолиддинга қолади. Жалолиддин бўлса бировлар билан бирлашиб, фасод қозонига ўт қалаштирмоқда. Сенга айтмай деб кўп уриндим, лекин энди айтмасам бўлмайди. Бор гапни билиб қўйганинг яхши. Билиб, шунга мос чора кўрасан. Ўғлимизни хабардор этмоқ бизнинг энг муқаддас бурчимиздир... Энди бўлса ўз-ўзимдан юзларча, ҳатто минг дафъа сўраган бир савол берай: ажабо, сендан кейин мамлакатимизни Жалолиддиндан ҳам яхшироқ бошқарадиган киши йўқми?

- Хўш, ким бор?

- Ҳамма гап шунда... Ким, ким бўлиши мумкин? Бу саволга мамлакатимизнинг оқилу доно кишилари жавоб топдилар.

Қўлини қўйнига тикиб, ўроғлиқ бир қоғоз олди. Титраган бармоқлари билан қоғозни очиб, мактубни ўғлига узатди.

- Олимларимизнинг жавоби шу. Ўқи!..

Султон шоша-пиша мактубни қўлига олди ва бир қур кўз югуртирди.

- Гап бу ёқда экан, - деб мингиллади у. - Оқилу доноларимизнинг фикри шундоғ экан-да! Тахтимни Жалолиддинга эмас, кичик ўғлим Қутбиддин Ўзлоқшоҳга муносиб кўришибди-да. Хўш, унда Жалолиддинни не қилай? Ахир, уни валиаҳд тайин этган эдим-ку.

Кекса аёлнинг лабларида табассум ўйнади. Ўғлининг иродаси букилганини сезд.

- Бу жуда осон, - деди у. - Уни узоқ эллардан бирига волий этиб тайинлайсан, тамом-вассалом. Шу билан иш битади қўяди. Катта таҳлика туғдираётган Жалолиддиндан қутулиб, ором топасан. Шундан кейин кечалари уйқунг қочмайдиган бўлади.

Шоҳ онасига ҳайрат-ла кўз ташлади.

- Онажон, кечалари уйқум қочишини қаердан билдингиз?

Туркон Хотун мушфиқона оҳангда деди:

- Мен онаизорман, шавкатли султоним, бунинг устига султоннинг онасиман. Султоннинг онасининг катта масъулиятлари бор. У ўғлига тааллуқли

ҳамма нарсадан, ҳатто уйқусидан ҳам боҳабар бўлмоғи лозим. Шу боис уйқунгни қочириётган масалани ҳал этмоқ менинг бурчимдир.

Сўнг Туркон Хотун ҳалигина ўртага ташлаган масалани пухталаш мақсадида таҳдид ҳам қилиб қўйди:

- Агар Жалололдинни валиаҳдликдан тушириб, ўрнига кичик ўглинг Қутбиддин Ўзлокшоҳни тайинламасанг, бутун қипчоқлар мамлакатингдан чиқиб кетишмоқчи. Мени ҳам ўйла, ўғлим, биласанки, мен ҳам қипчоқман. Худо ҳаққи, уларнинг орқасига тушиб, ғарибу нотавон сифинди бўлиб кетиб қоламан.

Хоразмшоҳ Муҳаммад тараддуд гирдобига тушди. Жалололдиннинг нақадар маҳоратли саркарда эканлигини барча билади. Уни валиаҳдликдан туширган тақдирда мингларча ватандошларининг ёрдамидан маҳрум бўлиши турган гап. Ҳатто Жалололдин истаса уларга бош бўлиб исён кўтариши мумкин. Хоразмликлар кўп жасур. Жанг майдонларида у бунга ўз кўзи билан кўрган. Аммо онаси қипчоқлар билан. Онасининг катта обрў-этибори бор. Қипчоқ хонлари Волида султоннинг амрини киприк қоқмай бажо келтиришади.

Туркон Хотун ўглининг юзидан тараддудланаётганини билди. Тахтининг ёнидаги хонтахта устидан олтин қўнғироқчани олиб, бир неча бор чалди. Ичкарига бир одам шоҳона кийинган етти ёшлардаги болани етаклаб кирди. Туркон Хотун болани бағрига босди. Сўнг уни Муҳаммаднинг ёнига олиб борди.

- Қара, султоним! Валиаҳдинг Қутбиддин Ўзлокшоҳ, уни эркалаб қўймайсанми?

Хоразмшоҳ уйқудан уйғонгандек боқди. Рўпарасида турган кичик ўглини кўриб ҳайрон бўлди. Сўнг ўзини қўлга олди. Ўглининг сарғиш сочларини сийпаб деди:

- Баракалла, анча бўй тортиб қолибди-я.

Волида султон кулди:

- Албатта, болагинам меҳрибон момосининг қўлида тез вояга етмоқда. Валиаҳд бўлганидан кейин янада тезроқ улғаяди, кўп ўтмай қўшинингга бош бўлади, моҳир қўмондон бўлиб, зафар устига зафар қозонади. Сен ҳам умринингнинг охирини роҳат-фароғатда ўтказасан.

Хоразмшоҳ гўё сеҳрлангандай, сўзининг маъносига эътибор ҳам бермай:

- Тўғри айтдингиз, - деди.

Туркон Хотун қувониб, келган одамга ўтирилди:

- Тез ташқарига чиқиб, жар сол: Хоразм мамлакатининг улуғ султони Алоуддин Муҳаммад кичик ўгли Қутбиддин Ўзлокшоҳни валиаҳд тайин қилдилар. Чоп, илдам бўл...

Одам ташқарига чиқди. Шоҳ онасига бақрайиб қолди. Туркон Хотуннинг вужуди қулоққа айланди. Жарчининг сўзларини эшитгач, кўнгли жойига тушди.

- Эй одамлар, эй беклару, аскарлар... Эшитмадим деманглар. Шавкатли султонимиз Алоуддин Муҳаммад кичик ўгли Қутбиддин Ўзлокшоҳни шу соатдан эътиборан валиаҳд тайин этдилар.

Олдин қўнғироқ товуши, сўнг яна жарчининг товуши эшитилди...

- Эй беклар, эй аскарлар, одамлару одамлар, эшитмадим деманглар...

Жарчининг сўзларини эшитгачгина Хоразмшоҳ ўзига келди. Бир муддат жарчини тинглаб турди. Сўнг атрофга олазарак боқиб, қўлларини ёзди ва:

- Қисмат, - дея мингиллади.

Дераза томон юриб, пардани кўтариб, ташқарига қаради. Темур Малик дераза тагида ҳайратдан лол қолиб турарди. Султон атрофга кўз ташлади. Дарахтлар орасида бир тўда қипчоқ суворийлари бор эди. Ҳаммаси қуролланган. Султоннинг кўнглига гумон келди.

Ажабо, унга қарши фитна тайёрлашганмикан? Онасига қаради. Ўзлоқшоҳ ҳамон бувисининг қучоғида. Худди қўлидан тортиб олиб кетишларидан қўрққандек неварасини бағрига маҳкам босиб олган. Султон яна боққа назар ташлади.

Темур Малик гўё михлангандек қотиб қолган. Оёқларини керганича қипчоқ суворийларига тикилиб турибди. Хоразмшоҳ тинчланди. Чунки биргина Темур Маликнинг ўзи бир тўда қипчоқ суворийларига бас келишини билар эди. Азалдан шундай - ёнида Темур Малик бўлган чоқда султон ўзини бежавотир ҳис этарди. Шу боис уни доим бирга олиб юрар эди.

Темур Малик унинг янги қарорига не дер экан, ажабо? Юз ифодасига қараганда ҳар ҳолда мамнун эмасга ўхшайди. Зотан мамнун бўлмаслиги турган гап эди. Чунки у Жалололидиннинг энг яқин дўсти. Мабодо Жалололидин исён кўтарса Темур Малик ким тарафда бўларди? Шубҳасиз, Жалололидин тарафда!

Минг лаънат шу қарорга! Ўзлоқшоҳни валиаҳд тайинлаш қаердан келди калласига. Ахир, валиаҳдни ўзи танламади-ку, бундай қарор етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди-ку! Фақат гоҳи-гоҳида яқинларига бундан сўз очган, унда ҳам Жалололидин ҳаддидан ошиб, тизгиндан чиқиб кетмаслиги учунгина бу усулни ем сифатида қўллаганди, холос. Бироқ онасининг истагига қарши чиқолмади, натижада бир лаҳзада бўёқ хуми синдиқўйди.

Энди сўздан қайта олмайди. Султоннинг сўзи отилган ўқ. Кейинчалик лозим бўлса, қарорини ўзгартиришга ҳаққи бор. Балки ўшанда Жалололидинни танлар.

Қатъиятли бир тарзда онасига ўгирилди:

- Она, тилагингиз бажарилди, энди навбат меники. Қипчоқ хонларини чақиринг, гаплашайлик.

Кекса аёл ўғлини мағлуб этганидан гурурланиб, қўлига олтин қўнғироқни олиб, бир неча бор чалди. Ичкарига кирган хизматкорга:

- Хонларни қабулхонага чорла, - деб амр берди.

Қўп ўтмай қипчоқ хонлари лапанлаганча ичкари кириб, салом бердилар ва кўрсатилган жойга чўкдилар. Туркон Хотун юзига ҳарир пардани тушириб, ўгли билан баробар оёққа қалқди.

Султон Муҳаммад хонларни бир-бир кўздан кечирди. Сўнг энг кекса бекка тикилди.

- Қипчоқ хонлари, - дея сўз бошлади у. - Тилагингизни бажо келтирдим. Аммо бир истагим бор. Биласизки, Бағдод халифаси Носир табаамни тўхтовсиз исёнга ундамоқда, мамлакатимнинг у ер-бу ерида гавго чиқармоқда. Душман билан эмас, ўз мамлакатим фуқаролари билан шуғулланишга мажбур бўлаётирман. Бағдодга қўшин тортишимиз муқаррар. Носирни ағдариб, ўрнига бизга содиқ бир халифа қўймоғимиз керак. Бўлмаса мамлакатимиз тинчимайди.

Кекса қипчоқ хони оёққа турди. Бир-икки йўталиб олгач, палағда товушда сўзлай бошлади:

- Тўғри айтдингиз, султоним! Бироқ қипчоқ хонлари аввало ўз юртини озод этишни истайдилар. Эшитишимча, қорахитой қўшини ўлкамизни харобага айлантирган, хотинларимизни чўриликка олиб кетган эмиш. Уй-жойларимизга ўт қўйиб, овулларимизни вайрон этибди. Олдин бизнинг ўлкамизга қўшин тортинг. Юртимиз устига келган балони даф этинг, сўнг айтган жойингизга кетайлик.

Ўтирганларнинг ҳаммаси уни маъқуллади.

- Аввало бизнинг элимизни тозалайлик, сўнг Бағдод сафарига отланайлик, - дейишди улар бир оғиздан.

Султон тишларини қисди. Яна дераза томонга йўналди. Қипчоқ суворийлари кўпайишган, бироқ энди Темур Малик йўқ. Султонни ваҳм босди. Ўзини душман қуршовида ёлғиз ҳис қилди. У илк бор бундай ҳиссиёт-

ни бошдан кечираётган эди. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Ташқарида кутиб турган аскарлар Туркон Хотуннинг амрига мунтазир. Бир имо қилса борми, улар саройга бостириб кириб, султоннинг қўлини боғлаб, судраб чиқишлари ҳеч гап эмас.

Буни тушуниб етди, хонларга боқди. Уларнинг юз-кўзида қатъият ифодалари бор эди. Ноилож тасдиқ этди.

- Кўп аъло, сиз истаганча бўлсин.

Хонлар бараварига бақирди:

- Яшасин жаҳон султони, яшасин шоҳ Муҳаммад!..

Волида султон котибига имо қилди. Котиб ўрнидан турди, султонга яқинлашиб, қўлига қалам берди, сўнг ёзувга тўла қоғозни тутқазди.

- Бу нима?

- Қутбиддин Ўзлокшоҳ сиздан кейин салтанат тахтига чиқиши тўғрисида фармони олий берган эдингиз. Фармонни битдик, имзонгизга мунтазирмиз.

Султон сарғайди, қўллари титрай бошлади. Борса келмайдиган йўлга кирган эди. Кўз қири билан фармонни ўқиди.

Фармонда ундан кейин кичик ўғли Ўзлокшоҳ Хоразмшоҳ бўлиши ёзилган эди. Валиаҳд вояга етгунга қадар унга Туркон Хотун васийлик қилади.

Қамиш қалам қўлидан тушиб кетаёзди. Имзолади, сўнгра узугини ҳўллаб, муҳр босди-да, фармонни котибга қайтариб берди.

Фармонни Туркон Хотун ҳам имзолади. Остига қуйидаги ёзувни битди: "Ер юзида яшаётган барча хотинларнинг султони Туркон Хотун".

Мажлис охирига етди. Султон гоҳ худ, гоҳ беҳуд бир ҳолда ташқарига чиқди. Ҳатто онаси билан хайрлашишни ҳам унутди. Остона ҳатлаши билан қипчоқ суворийлари бақира бошладилар:

- Султонимизнинг умри узоқ бўлсин!..

- Оллоҳ давлатини зиёда қилсин!..

- Қиличини ўтқир қилсин!..

Тил учида айтилаётган ҳамду саноларга султон эътибор бермади. Икки сайис етаклаб келган безакдор отига бир сакраб минди. Темур Маликнинг қораси кўринмади. Қипчоқ хони Тўнғичдан сўради:

- Темур Малик қаерда?

Хон бир сўз-ла жавоб қайтарди:

- Кетди...

* * *

Темур Малик Туркон Хотуннинг саройидаги ҳодисаларни кўриб, Жалолиддиннинг валиаҳдликдан туширилганини билгач, бир неча дақиқа ўзини йўқотди, саросимага тушди, не деярини билмади. Сўнг аччиқ кулди. Қуриган лабларини ялади, атрофдагиларга бир назар ташлади-да:

- Фитначилар! - деди.

Дедию отига миниб, боғдан чиқиб кетди. Шаҳар ташқарисидаги саройида бўлган Жалолиддинни хабардор этиш мақсадида от суриб кетди.

Кўчалар тирбанд бўлишига қарамай отини илдам ҳайдаб бораркан, кимдир уни чақираётганини эшитди.

- Темур Малик!..

Кимдир уйлар орасидан чиқиб унга яқинлашди.

- Кимсан?

- Мен Сариқ Лағўтман...

Темур Малик ҳайратланмади. Чунки у бу шерюрак қароқчининг қачондир ўзини излаб келишини биларди.

- Мен билан юр, - деди у.

Тор кўчалардан юриб кетишди. Дўконларида чордана қуриб ўтирган тужжорлар миждозларга лаби лабига тегмай молини мақтайди. У ер-бу ерда хўроз қичқиради, ит хуради. Валиаҳд алмашганидан шаҳар аҳли ҳали беҳабар. Акс ҳолда гавго чиқиши, ҳеч бўлмаганда у ер-бу ерга тўлла-нишиб, аскарларга эшиттирмай вазиятни муҳокама этишлари турган гап.

- Ярмини берасан, - дея кескин ўшқирди биров. Темур Малик сас келган томонга ўгирилди. Уч аскар бир савдогарни ўртага олиб, дўқ уришмоқда:

- Ярмидан камига рози бўлмаймиз.

Темур Малик бош чайқади. Улар Хоразмшоҳнинг солиқ маъмурлари эди. Нега молнинг ярмини бериши керак - Темур Малик бунга тушунмади. Отини шу ёққа бурди. Яқин бориб, қулоқ берди.

- Ярмини берасан, гап тамом. Султоннинг амри бу.

- Гапимга ишонинг, молнинг ярмини берсам бола-чақам оч қолади. Неча йилдан буён тужжорлик қилиб, рўзғор тебратаман. Қандай қилиб султон бундай фармон беради?

- Ие! Ҳали сен султонга қарши чиқяпсанми?!

- Ол-а, бундай қилишга кимнинг калласи иккита? Марҳаматли султонимиз бундай адолатсиз фармон бермаса керак. Шуни айтмоқчиман, холос.

- Ие, ие! Сен ҳали султонимизни золимликда айбляпсанми?!

- Астафидуллоҳ, золим деганим йўқ. Аммо султон шундай фармон берган бўлса бу зулмдан бошқа нарса эмас.

- Ие!..

Аскарнинг қўлидаги қамчи баланд кўтарилиб, визиллаганча тужжорнинг елкасига тушди. Қамчи яна кўтарилди, аммо бу гал пастга тушмай қолди. Темур Малик қўл чўзиб қамчи учини ушлаб олганди. Аскар шиддат билан ўгирилди. Кўзидан олов сочиб, Темур Маликка тикилди.

- Қўйвор, бўлмаса тепкилайман, - деб бўқирди у. Сўнгра бирдан эси жойига тушди. У қаршисидаги одам катта амалдор эканини билиб қолди. Бош эгиб, таъзим қилди.

- Айбга буюрманг, аслзодам, - деди у. - Танимай қопман.

Темур Малик боши билан тужжорга ишора қилди.

- Бу одамдан не истайсиз? .

- Солиқ тўлашини...

- Қанча олишингиз лозим?

Аскар тараддулданди. Сўнг ёйиб қўйилган молларни кўрсатиб деди:

- Шунинг ярмини...

- Нима, ярмини? Ҳар тожирнинг молидан ярмини оласиз деган амрни ким берди?

- Султон ҳазратлари.

- Фармонни кўрсат.

Аскар қўйнидан қоғоз чиқариб, Темур Маликка узатди.

- Мана...

Темур Малик диққат билан ўқиди. Фармонда тужжорлардан солиқ олиниши ёзилган, бироқ молнинг ярми олиниши тўғрисида ҳеч гап йўқ эди.

- Бу ерда молнинг ярми олинсин дейилмаган-ку.

- Бизга рухсат берилган.

- Бу одамнинг молини олиб кетсангиз у қандай аҳволга тушишини ўйламадингизми?

- Бу менинг вазифамга кирмайди.

- Оч-яланғоч қолса ҳам олаверасизми?

- Ҳа, оч-яланғоч қолса ҳам.

Темур Малик Сарик Лағўтга умидсизларча қаради.

- Бу ишнинг охири вой, Лағўт. Бу ҳолга тушган давлатнинг умри узоқ бўлмас дейман.

Яна аскарга ўғирилди.

- Марҳаматсиз бўлма, - деди у. - Марҳаматсизлик мусулмон фарзандига ярашмайди. Ўзинга нимани раво кўрсанг, яқинларингга ҳам шуни раво кўргин.

- Бу менинг яқиним эмас...

- Нега?

- Мен қипчоқман, бу бўлса туркман.

Темур Маликнинг аъзойи бадани титраб кетди. Қавмлар орасига сочилган душманлик уруғлари ниш ура бошлаган эди.

Овозини кўтарди:

- Тупроғимиз бир, динимиз бир. Ҳеч бўлмаса мусулмонлигингизнинг ўзи кифоя. Дин бирлиги бошқа ҳамма нарсадан устун эмасми?!

Аскар елкасини қисди. Оғзини чапиллатди. Эшитганларига аҳамият бермаганини кўз-кўз қилиш ниятида тужжорга тик боқди.

Темур Маликнинг бошига қон урди.

- Қоч олдимдан, - дея ҳайқирди у. - Йўқса, отимнинг оёғи тагида ўласан.

Аскар қаддини кўтарди.

- Мен султоннинг қулиман...

- Мен бўлсам Оллоҳнинг қулиман, қоч дедим!

- Мен фақат ўз қўмондонимга итоат этаман, у ҳам қипчоқ бўлсагина.

Темур Малик бир силташда аскарнинг қамчисини тортиб олди. Шиддат-ла кўтариб аскарнинг елкасига солди. Қамчи аскарнинг устига илондек узун тушди.

- Йўқол!...

Аскар унга адоват билан қаради. Қўлини қиличига юборди.

- Бунинг учун қон тўкмоқ керак энди.

Темур Малик бир саркарданинг оддий аскар билан халқ ичида қилич-бозлик қилиши яхши бўлмаслигини ўйлади. Ўнг оёғини узангидан чиқариб, зарб билан аскарнинг кўкрагига тепди.

- Аҳмоқ!..

Аскар бақирганча ерга ағанади. Темур Малик отини ҳайдаб кетди.

Сариқ Лағўт билан олдинма-кейин Жалололдиннинг ёнига етиб боришди.

Шаҳзода бир курсида лочинининг бошини силаб ўтирган эди. Дўстига ҳайрат-ла боқди.

- Иншооллоҳ, хайрли хабар келтиргандирсан, Темур Малик? - деди у.

Темур Малик олдинга ўтиб, салом берди.

- Илоҳим, ҳар кунингиз хайрли бўлсин, Жалололдин. Аммо бу гал яхши хабар келтирмадим.

- Ёнингдаги ким?

- Бу кишими, Қорақумнинг машҳур қароқчиси Сариқ Лағўт...

- Ие!..

- Товба қилиб, ҳузурингизга бош уриб келди.

- Оллоҳ гуноҳидан ўтсин.

Ўтирдилар.

- Қани сўйла, Темур Малик, ёмон хабаринг не ўзи?

Темур Малик чуқур нафас олди. Ўнг қоши сал керилди, бошини кўтарди.

- Султон падарингиз сизни валиаҳдликдан туширди.

Жалололдин ҳайратдан донг қотди. Темур Маликнинг кўзларига тикилди.

- Қачон?

- Сал илгари, фармони Волида султон саройида эълон этилди.

Жалололдин ўйга чўмди. Сўнг ним табассум билан дўстига қаради.

- Ўрнимизга кимни тайинладилар?

- Ўғай уқангиз Қутбиддин Ўзлоқшоҳни...

- Демак Туркон Хотун падаримизни қўлга олибди-да. Не ҳам қилардик? Бизнинг мақсадимиз мансаб ва мақом эмаски, қайгурайлик. Мамлакатимизга, динимизга, миллатимизга хизмат этишдан бошқа муродимиз йўқ. Керак бўлса укамиз Ўзлоқшоҳ қўли остида оддий аскар сифатида жанг қилаверамиз. Худди отамизнинг туғи остида урушганимиз сингари...

Темур Малик унга маъқуллаган нигоҳ ташлаб турарди.

- Гап бунда эмас, - деди у. - Ўзлоқшоҳ ҳали жуда ёш. Ҳар ҳолда у улғайгунча Туркон Хотун васийлик қилса керак, деб ўйлайман. У ҳолда нима бўлишини биласизми?

- Тахмин этишим мумкин. Давлат ишига хотин аралашади, қўшин бундан мамнун бўлмайди. Балки бировлар оёқланар. Ёки мамлакатнинг ҳар тарафига қипчоқ хонлари ҳукмфармо бўлар.

- Қандай фикрдасиз?

- Сенинг фикрингданаман... Мамлакат учун бу фармон хайрли бўлишини тилайман. Аммо бир нарсани тушунолмаётирман. Падари бузрукворимиз не учун буни лозим кўрдилар? Яна бунинг устига сафар олдидан. Боз устига чегараларимизда пакана от минган босқинчилар пайдо бўлганлиги тўғрисида хабарлар келаётган бир чоқда. Не гап ўзи бу, тушунмадим.

Темур Малик жавоб бермади, тўғриси, жавоб беролмади. Бошини эгди.

Пакана от минганлар тўғрисида анчадан буён хабарлар келаётган бўлса-да, уларнинг ким эканлигини аниқлашга ҳали вақт топишмаган эди. Улар ким, душманми, дўстми, муроди не? Беҳабар эдилар. Вақти келиб, албатта, буни билиб олишади.

Сариқ Лағўтга юзланди.

- Сен не хабарлар келтирдинг Сариқ Лағўт?

Сариқ Лағўт ҳурмат-ла жавоб берди:

- Ҳаққингга дуо қиялпмиз, Темур Малик. Мени топгин деб айтгандинг. Сўзинг қалбимда муқаддас бир омонат, гуриллаган машъала бўлди. Орадан уч ой ўтди, мана, ниҳоят ҳузурингга келдим, амрингга мунтазирман. Сен ва султонимиз Жалолиддин ўл деган ерда ўлмоққа ҳозирман.

Темур Малик Сариқ Лағўтнинг елкасига қоқди.

- Яқин кунларда сен каби садоқатли дўстларга эҳтиёжимиз катта бўладиганга ўхшайди. Омон бўл, хизматинг бизга мақбул бўлур, иншооллоҳ.

Хонага навбатчи кирди. Қўлини кўксига қовуштириб салом берди.

- Султондан чопар келди, Темур Маликни чақиртирибдилар.

Темур Малик Жалолиддинга савол назари билан қаради.

- Бор Темур, отамиз ёмон ниятда бўлмаса керак.

- Мен ҳам шундай деб ўйлайман.

Оёққа қалқди.

- Лағўт, сен Жалолиддиннинг ёнида қол. Мен саройга бориб тез қайтаман.

Шаҳдам қадам ташлаб, эшикдан чиқди.

* * *

- Қани кел, Темур Малик, ўтир шу ерга, сўйла, не гаплар?

Темур Малик ўтирди. Хафа бўлганини билдирмасликка ҳарчанд уринмасин, урдалай олмади.

- Жалолиддин биз тўғримизда қандай фикрда?

Темур Малик ҳушёр тортди. Жалолиддинни зиёрат қилганидан султоннинг хабари бор. Инкор этмасдан жавоб берди:

- Жалолиддин умидвор, султоним. Фармонингиз хайрли бўлишини тиламоқда.

- Сен-чи?

Темур Малик бир лаҳза тутилди. Сўнг шоҳга қараб деди:

- Мен каби бир фақир киши фикрининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, султоним.

- Ҳафа ва қизишган кўринасан?

- Йўғ-э, султонимиздан хафа бўлишга ҳаддим йўқ!

- Аммо солиқчимни урибсан-ку...

Гап бозордаги солиқ маъмури устида бораётган эди.

- Қилмишига яраша бўлди, султоним.

- Менинг амримга қарши чиққанингни билмайсанми?

- Мен фақат адолатсизликка моне бўлмоқ истадим.

- Шу боис солиқчимни урдингми?

- Агар бир аскар қўмондонининг гапини икки қилса, унинг жазоси калтак бўлур.

Султон кулгидан ўзини тия олмади.

- Кулоқ сол, Темур Малик. Сени ўз ўғилларим қаторида кўришимни яхши биласан. Шу боис айбингдан ўтдим. Сенга ишончим чексиз. Яқинда қипчоқ элларига юриш қиламан. Ундан кейин Бағдодга қўшин тортмоқчман. Халифа Носир бизга қарши иш кўрмоқда. Уни бир ёқли қилгандан сўнг яъжуж-маъжужлар масаласини ҳал этамиз.

- Яъжуж-маъжуж деганингни ким?

- Мен ҳам билмайман, чегара томонлардан шундай хабарлар келмоқда. Чегарадагилар вавотирга тушган. Пакана от минган бир сурув аскарлар тўғрисида гапиришмоқда. Олдин қорахитойлар, кейин халифа, сўнг эса пакана от минганлар устига! Ҳаммасига кўрсатиб қўяман. Дунёда мендан улў султон йўқлигини исбот этаман.

- Зўрдан зўр кўп. Куч-қуввати ҳақида маълумот олмасдан нега душманга нописанд қараяпсиз, султоним?

Султон Муҳаммаднинг жаҳли чиқди.

- Нима, менинг жаҳон подшоҳи эканлигимга шубҳанг борми?

Темур Малик бироз сукут этиб, жавоб берди:

- Ҳазрати Умар бир одамга ҳар тонгда: “Эй Умар, қиёмат кунини унутма, мағрур бўлма” деб эслатишни тайинлаган эканлар. Чунки у киши беҳуда ғурурнинг оқибати не бўлишини билар эдилар. У киши ҳеч вақт ғурурга берилмадилар ва умр бўйи адолат билан ҳукмфармолик қилдилар.

- Яъни, нима демоқчисан? Менинг зolim эканлигимга ишора этмоқчимисан?

- Бунга ким ҳам журъат эта оларди? Ҳаддим сизмаса-да, ғурурга берилиш ўринли бўлмаслигини эслатмоқ истадим, холос. Қолаверса бир тужжорнинг молининг ярмини солиқ деб олиш талондан бошқа нарса эмас.

- Демак, сен шундай фикрдасан?

- Биласизки, султоним, ожизингиз умри бўйича фақат ростини сўйлаб келади. Ҳатто энг қалтис ҳолларда ҳам... Ҳозир ҳам шундай қилдим, айбимдан кечишингизни сўрайман.

Темур Малик оёққа қалқиб, қўл қовуштириб, таъзим қилди.

Султон ўйга толди. Ора-сира соқолини тортқилаб қўярди. Темур Маликдан бошқа бирон киши унга бундай сўзлашга журъат эта олмасди. Темур Малик тўғри деб ўйлаганини тап тортмай очиқ айтадиган одам сифатида ном чиқарган эди. Бунинг салбий жиҳатларидан ташқари кўп фойдаси ҳам бўлар, жилла қурмаса баъзи манфий қарорларнинг олди олинарди.

Султон соқолидан қўл тортди. Кимҳоб тўнининг этагини кўтариб, тахтига чиқиб ўтирди.

- Ҳар доимгидайсан Темур Малик. Ҳар доимгидай ҳозиржавоб ва бе-парво. Ҳар ҳолда шунинг учун ҳам сени кўп яхши кўраман.

- Марҳаматингизнинг чеки йўқ, султоним.

- Менга жуда садоқатли эканингни биламан, ўл деган еримда ўлишинг-

га аминман. Сен ўзгаларга ўхшамайсан. Бировга содиқ бўлдингми, ўлсанг ҳам йўлингдан қайтмайсан.

- Шундай экан, нега қипчоқларга ён босяпсиз, султоним?

- Бу дард ичимни кемиряпти, аммо қўлимдан не ҳам келар эди? Онам улардан чиққан. Отамиз Такашхоннинг юз-хотири бор. Онамиз жуда ёш-лигида тул қолди. Бизни улгайтирди, қувватидан қувват берди. Хизмати кўп сингди. Қипчоқлардан айрилсам, уларга қўшилиб кетиб қолишини айтиб, менга таҳдид ҳам қилди. Жалолиддин ҳам ўғлим, Ўзлоқшоҳ ҳам ўғлим. Мендан кейин тахтга у чиқди нима-ю, бу чиқди нима, бирон нарса ўзгарармиди? Жалолиддин чегарани душманлардан ҳимоя этса, Ўзлоқшоҳ Хоразм мамлакатини адолат билан бошқарар.

Темур Малик бош чайқади.

- Бир мамлакатда икки султон бўлса фитна қозонига ўт қаланади. Икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнамайди. Ака-ука биргаликда давлатни бошқариши мумкин эмас.

- Жалолиддин бош қўмондон бўлади.

Темур Малик бош эгди.

- Аҳвол бундай бўлди деб Жалолиддин ўғлингиз тарафдорларини олиб, бошқа диёрларга кетмайди, албатта. Содиқ бир бандангиз ўлароқ хизматингизда қолишини ўз оғзи билан айтди. Очигини айтай, унинг ўрнида мен бўлсам бошқача иш тутган бўлардим. Ўғлингиз бу тутуми билан султонликка лойиқлигини яна бир карра кўрсатди.

- Балки сен ҳақдирсан, Темур Малик. Аммо бўлар иш бўлди, энди кеч. Сўзимиздан қайтсак гавго чиқади, ака-ука ёқа бўғишади. Қипчоқлар ҳам шу давлатнинг фарзандларидир, диндошдирлар. Энди улар қипчоқ юртига юриш қилиб, у ерни озод этишимни истамоқдалар.

- Ана холос!..

Бу ҳайрат нидоси Темур Маликнинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди. Бунчалик журъат кўрсатиш унинг хаёлида ҳам йўқ эди. У саросима ичида султон Муҳаммаднинг юзига тикилиб қолди.

- Ҳа. Хоҳиш-истаклари шундай. Ҳайрон бўлишинг турган гап. Аммо мен уларнинг айтганини қилмасам, турли фитна-фасод чиқарадилар, мамлакат тинчи бузилади.

- Тинчлик қолдими ўзи, султоним?!..

- Яна тўғри гап айтдинг. Аммо нотинчлик учун сабаб кўрмаётирман.

- Ижозат берсангиз, билганимни айтай.

- Қани сўйла, эшитайлик.

- Султоним, кўпдан бери халқ орасига чиқмадингиз. Авваллари қандай яхши эди, маҳрамларингизни эргаштириб кўча-кўй, бозор кезардингиз. Халқ сизни олқишларди.

- Бугун ҳам шундай.

Темур Малик аччиқ кулди.

- Гапингиз тўғри, шундай қилишяпти. Аммо илгаригиси билан ҳозиргиси орасида катта фарқ бор. Одамлар кеча буни дилдан қилар эдилар, бугун бўлса зolim соқчиларнинг қамчисидан қўрққанлари учун қилишяпти.

Султон яна соқолини тутамлади.

- Шундай дегин...

- Ҳа, султоним, халқ ичига кирсангиз, ўзингиз бунга шоҳид бўласиз.

- Халқ ичига одамларимни юборяпман.

- Нотинчликнинг сабабларидан бири ҳам шу. Одамларингиз ёлғон-яшиқ, тухматлар билан бегуноҳ фуқароларингизни зиндонга ташлатмоқдалар. Ўз шахсий манфаатлари ёки хусуматлари йўлида давлат обрўсини туширмоқдалар.

- Бу ҳақда ҳеч гапирмаган эдинг.

- Ҳозир ҳам бу ҳақда оғиз очмоқчи эмасдим, аммо мажбур бўлдим.

Виждон азобидан қутулиш, ичимни кемираётган бу туйғудан халос бўлиш учун айтдим. Зоти олийларингиз бу журъатимни нимага йўйишларини билмадим, эҳтимол, жазом ўлим ҳам бўлар. Аммо менинг ягона истагим - Хоразм мамлакатининг заволга юз тутмаслигидир. Хоразмнинг заволини кўргунимча ўлганим минг баробар яхшироқ.

- Давом эт, Темур Малик...

- Солиқлар оғирлашиб кетди, султоним. Халқнинг сабр косаси тўлди, қарғиш кўпайди. Илгари дуо чиққан оғизлардан энди заҳарли сўзлар ай- тилмоқда. Борган сари фақирлашмоқдамиз. Давлат арбоблари бўлса...

- Хўш?

- Бир қошиқ қонимдан кечинингизни сўраб айтаман, давлат аркони гафлат ичида.

Султоннинг жаҳли чиқди, қўли беихтиёр олтин тўқмоққа чўзилди. Қўш тавақали эшик ортида ҳозир нозир жаллодларини эслади. Бир ка- лима айтса бас, рўпарасида тик туриб сўзлаётган бу одам икки дақиқадан сўнг қонига беланиб, жон таслим этади.

У ана шундай қудрат соҳиби. Хаёлидан шу гаплар ўтди. Аммо султон жаллодларни чорламади, тўғрироғи, чорлай олмади. Темур Маликнинг сўзлари қалбига наштардек ботган бўлса-да, унинг кўзини очди. Билмоқ- чи бўлган ҳақиқат унинг бошига тўқмоқдек тушди. Ҳақиқат қаерда бўлма- син ҳақиқатлигича қолади, уни ардоқламоқ лозим..

- Ҳақлисан, Темур Малик, ҳар ҳолда гапларингнинг кўпи тўғри. Дунё- да ҳеч бир султоннинг бошига меники қадар бало ёғмаган. Бир томонда кимлиги номаълум пакана отлиқлар, иккинчи томонда бизга чоҳ қазийёт- ган халифа Носир, бошқа томонда онамиз ва унинг дўстлари бўлган қип- чоқлар, боз устига Жалолиддин. Ҳузур-ҳаловат йўқ, одамлар қашшоқ- лашди, раият тўнғиллашга ўтди. Хўш, мен не қилай?

Не-не давлатларни тиз чўктирган султон ноиложликдан қўлини ёзди, боши ҳам бўлди. Қандай ажойиб кунлар бўлган эди. Душманларини бит- та-битта енгди, ўлкаларини қўшиб олди, мамлакат ҳудуди уфқларга чўзилди.

Не-не хонлар, хоқонлар унинг олдида тиз чўқдилар. У ўзини Искандар Зулқарнайдан ҳам буюроқ жаҳонгир ўлароқ ҳис эта бошлаган эди. Аммо шу онда Темур Маликнинг рўпарасида ожизлигини эътироф этишдан бошқа чора топа олмади. Ҳайҳот, наҳотки, бунинг бир иложи йўқ?

Кўп ўтмай фақат ўзи эшитадиган бир тарзда шивирлади:

- Бир юриш керак...

Бу ич-ичдан чиққан, жони чиқаётган одамнинг сўнги нафасида айтган гапига ўхшар эди. Ҳа, қаёққадир юриш қилмоғи даркор. Офатлардан қуту- лишнинг бирдан-бир йўли шу. Куч-қудратини яна бир бор кўрсатиб қўйи- ши лозим. Ушанда раият яна унинг атрофида жипслашади, ўзаро адоват- ни унутиб, бир жону бир танга айланади.

Бошини кўтарди. Нимадир демоқчи бўлди. Эшик очилганини кўриб жим қолди. Кутди. Навбатчи ичкарига кириб, таъзим қилди.

- Кечиргайсиз султоним, - деди у. - Ўзоқ эллардан келган бир сайёҳ сиз билан тез кўриштиришимизни сўраётир.

Султон қўл силтади.

- Ҳозир бандман, кўрмаяпсанми?

- Бандлигингизни айтдим, султоним, аммо у сўзида туриб олди. Пакана от минган аскарлардан хабар келтирганмиш, сизга тез етказиши керак- миш.

Хоразмшоҳ Муҳаммад сесканди. Пакана от минган аскарлар тўғриси- да гап кетгудай бўлса юраги ўйнаб кетарди.

- Чақиринг, кўрайлик, - деди у. - Муроди не экан?

Соқчи чиқди. Темур Малик султонни холи қолдириш мақсадида ўрни- дан қўзғалди.

- Ижозат берсангиз, султоним...

- Ўтирган жойингда ўтир, Темур Малик, сендан яширадиган сиримиз йўқ.

- Амрингиз бош устига, султоним.

Темур Малик жойига ўтириб, кута бошлади. Кўп ўтмай икки аскар ҳориб-тўзган, афтодаҳол бир кишини олиб кирди. Улар султонга таъзим қилиб, кутиб туришди.

Алоуддин Муҳаммад қўли билан аскарларга рухсат ишорасини берди. Келгувчига юзланди:

- Исминг нима?

Келган киши тавозе билан жавоб берди:

- Исмин Қутлуғ, султоним.

- Қайси мамлакатдансан?

- Соёи давлатингизда мамлакатимиз Хоразм бўлди, султоним, аммо асли Қўниёданман. Кўп йиллар олдин Ҳамадонга кўчиб боргандим. Илм олдим. Ҳалаб, Шом, Мадина ва Маккани кўрдим. Қашқарга бордим. Кўп юртларни кездим. Кунларнинг бирида Чинга йўлим тушди. Буюк Хитой деворини кўрдим. Чиннинг ашаддий душмани кимлигини билиб олдим.

- Ким экан?

- Ижозат беринг, султоним, айтай. Чиннинг ашаддий душмани ҳозирга қадар биз танимаган, сезмаган, билмаган...

Хоразмшоҳнинг саси бу гал дағал чиқди:

- Сўйла дедик-ку, ахир!..

- Чингизхон!

- Ким, ким?

- Чингиз, Чингизхон... Унинг исми шундай. Асл исми Темучин. Ишни қароқчиликдан бошлаган. Атрофига бир қанча татарларни тўплаб, тоғларга кетган. Ундан олдин Чин хонларидан бирининг қўлида асир бўлган, сўнг қочган. Чинликлардан қасос олишга қасам ичган. Ўчини ҳам олибди... Енгилмас дейилган хонларни, хоқонларни енгибди, итоат қилдирибди.

- Демак, у бу қадар кучли экан-да?

- Чингизхондан сўз очилса чинликлар япроқдек титрашади. Улар Чинни бу балои азимдан қутқаришини сўраб тўхтовсиз Буддага илтижо этишади, қурбонлик сўйишади. Будда уларни жазолаш учун Чингизхонни юборгани тўғрисида гапиришади. Шу боис Чингизхондан қўрқишади ҳам, ҳурмат ҳам қилишади.

- Таажжуб, бу қандай инсонки, ҳам қўрқитган, ҳам ҳурмат қозонган. Бу одам кимлигини билишни хоҳлардим. Сен унинг ўзини кўрдингми?

- Саркардаларидан бири билан кўриша олдим.

- Ҳўш, қандай одам экан?

- Дароз, паҳлавонкелбат бир киши. Авзойи бузуқ, инсонни бир лаҳзада бурда-бурда қилишга тайёр, дейди киши. Бир кўзи сўқир. Исми Субуттой экан. Чингизхоннинг энг яхши кўрган одамларидан бири. Урушларда кўп қаҳрамонликлар кўрсатган. Айни вақтда уни жуда золим дейишди.

- Сўзлашдингми?

- Ундан кўп нарсаларни сўраб билмоқчи эдим, аммо турқининг совуқлигидан чўчидим. Бутун билганим, бермоқчи бўлган саволларимни бир лаҳзада унутдим. Лол бўлиб қолдим.

- Қўрқоқ экансан.

- Бўлса бордир, султоним.

- Яна нималарни билдинг?

- Чингизхоннинг одамлари саҳро қуми сингари беҳисоб дейишади. Отлари пакана, ўз кўзим билан кўрдим. Аскарлари абжир, ақл бовар қилмас даражада абжир. Жанг вақтида ажойиб бир қийқиришади. Биз билмайдиган бир тилда гаплашишади.

- Бу қандай тил?

- Мўгулча дейдилар. Хоразм тилига ҳеч ўхшамайди.
- Арабча, форсчага ҳам ўхшамайдими?
- Ҳеч қайсисига ўхшамайди. Мен бироз ўргандим.
- Ие, демак, сен у тилни биларкансан-да...
- Соянгизда, султоним.
- Яхши. Сени уларга элчи этиб юборсак не дейсан?
- Бош устига, султоним, бироқ бу ерга тўғри йўлдан келдим. Султонимизга бу хабарни тезроқ етказай, бохабар бўлсинлар, эҳтимол, тадбир кўришлари керакдир, деб ўйладим.
- Офарин, кўп яхши иш қилдинг. Энди бориб дамингни ол. Не қарорга келганимни сенга кейинчалик етказаман.
- Султон олтин тўқмоқни олиб, олтин лаганга икки карра урди. Кирган навбатчига меҳмонни кўрсатиб деди:
- Олиб боринг, истироҳат қилсин. Чақирган заҳотим дарров ҳузуримга олиб келасиз. Хоҳлаган жойига бориши, хоҳлаган ишини қилиши мумкин. Унга яхши муносабат кўрсатилсин.
- Қўниёлик Қутлугни ташқарига олиб чиқишди.
- Темур Малик билан султон ёлғиз қолишди. Темур Маликнинг сўзламай, жим ўтиргани султоннинг эътиборини тортди. Султон майин овозда деди:
- Нега жим қолдинг, Темур Малик, сабаби недур?
- Султонимиз гапирган жойда бизга жим туриш фарздир.
- Аммо керак бўлса булбулдай сайрайсан...
- Шундай қилиш кераклигига ишончим бўлганда сўйлайман, султоним.
- Бу одамнинг гапларига нима дейсан?
- Нима ҳам дердим? Кўрганини айтди. Маълум бўлдики, пакана отлиқлар мўгул қўшини аскарлари экан. Энди, ҳеч бўлмаганда, уларнинг кимлигини билиб олдик. Бироқ уларнинг давлати, куч-қудрати ҳақида аниқ маълумотлар олмоғимиз даркор.
- Мени улар билан урушади, деб ўйлаяпсанми?
- Бундай демоқчи эмасман, султоним. Фақат ким биландир урушмоқ ниятингиз борлигини ўзингиз айтдингиз.
- Мен халифа билан урушмоқчиман.
- Бундай қилсангиз бутун ислом олами бизга қарши бўлади. Шуни билатуриб халифага уруш очасизми?
- Темур Малик султонга савол бериш қимматга тушишини биларди. Бироқ у бугун ичида борини тўкиб солишга қарор берди. Туркон Хотуннинг саройида бўлиб ўтган ҳодисалар сабр косасини тўлдириб юборганди.
- Ажабки, султоннинг жаҳли чиқмади. Фақат боши ҳам бўлди. Ҳақиқатни очиқ эшитгач, бошқа вақтлардагидан фарқли ўлароқ, чуқур хаёлга чўмди. Яна соқолини тутамлаб, бир неча мўйни юлиб олди.
- Менга барибир, - деди у. Сўнгра қўшимча қилди: - Ислом ўлкалари орасида энг қудратлиси Хоразмдир. Бошқалар Хоразм билан ҳисоблашишга мажбур. Қолаверса, бизни боғлайдиган бирон-бир шартнома ҳам йўқ. Уларнинг буни нимага йўйишлари ва қандай иш тутишлари билан менинг ишим йўқ.
- Устимизга бостириб келсалар ҳамми?
- Қириб ташлайман... Менга қарши қилич кўтарганлар дўст эмас.
- Расулуллоҳнинг: "Мендан кейин бир-бирингизнинг бўғзингизга тиг урадиган кофир бўлиб кетмангизлар" деган ҳадисига қарамасдан-а?
- Султон жим қолди. Темур Маликдан яна бир бор мағлубиятга учради. Виждонига қулоқ осди. Виждони: "Ҳа, у тўғри айтяпти, - дерди. - Халифага ҳужум этсанг, ислом элларининг қарғишини оласан. Ҳатто сенга қарши қўшин тортишлари мумкин. Урушга сен сабабчи бўлганинг учун гуноҳ сенинг бўйинида бўлади. Қолаверса, салжуқийлар давлати борган

сари куч-қувватга тўлиб бораётир. У билан ёқа бўғишишинг мумкинлигини ўйламайсанми?”

Виждон амри шундай деркан, нафси тамоман тескари гапларни уқтирарди: “Йўқ, виждонинг янглишяпти. Халифа сенинг бош душманинг. У балки мўғулларни ҳам қайраб, устингга бостириб келади. Қўшнилариингни ҳозирдан гиж-гижлашга киришди-ку. Унга бир дарс бериб қўймоғинг керак. Сен улуг султонсан, халифа қўлида қўғирчоқ бўлма. Майдонга чиқ. Қўшинларинг мўр-малахдай бўлса, Бағдод, Маккаю Мадинани қўлга киритишинг керак. Мўсулга от ўйнатиб кир. Халифа Носирни ағдариб, ўрнига ўз одамингни қўй. Ушандагина давлатинг ҳам, салтанатинг ҳам абадиятга эришгуси”.

Виждонидан сўради:

“Бунга не дейсан?”

“Сафсата, дейман. Салтанатинг ва давлатингнинг абадиятга эришмоғи бир афсона. Дунёда боқий бирон нарса йўқки, сен боқий бўлсанг. Искандар Зулқарнайн неча йиллар шон-шавкат билан ҳукм сурди. Хўш, энди у қаерда?”

Султон қарама-қарши ўйлар гирдобиди хийла иккиланиб қолди. Виждон ва нафс орасида талмовсиради, бир қарорга кела олмади. Оёққа турди:

- Темур Малик, хизматингдан мамнунман, бироқ менинг ишларимга бурун тиқишинг маъкул эмас. Бугун жуда бўлмаганда беш қарра бошинг елканг устидан учиб кетиши мумкин бўлди. Эҳтиёт бўл, газабланган пайтимга тўғри келиб қолма. Сўнг бутун умр пушаймон бўлиб юрадиган бир иш қилишга мени мажбур этма.

Темур Малик бош чайқади. Изн истади. Хоразмшоҳга тавозе билан таъзим айлаб, хонадан чиқди.

Ўйига қандай борганини билмади ҳам. Ўзини тўшакка отди. Миясида турли-туман ўй-фикрлар гужгон ўйнайди. Султон Муҳаммад қандай қилиб қипчоқ хонлари қўлидаги қўғирчоққа айланганига лолу ҳайрон эди. “Ол, келди” деганда сичқоннинг ини минг танга бўлган бу кишилар қандай қилиб султонга бунчалик таъсир ўтказишга муваффақ бўлдилар. Султоннинг волидаси Туркон Хотуннинг кучли таъсири бўлганига шак йўқ. Жаллолидинни тушириб, она сути оғзидан кетмаган болакайни валиаҳд қилдиришга эришган бу хотин келажакда яна қандай хунарлар кўрсатар экан? Эшик очилиб, хаёли бўлинди. Остонада икки киши турарди.

- Нима гап, Тоғай?

Тоғай - Темур Маликнинг содиқ хизматкори. У ёнидаги одамга ишора қилиб деди:

- Сиз билан кўришмоқ истаяпти, хўжайин.

Темур Малик меҳмонга синовчан боқди. Кийими афтодаҳол. Чарчоқдан йиқилай-йиқилай деб турибди.

- Ҳа, ҳа, - деб мингиллади меҳмон. - Сиз билан кўришмоғим керак.

- Кимсан?

- Исмиим Ҳасан, самарқандликман. Хат-саводим бор.

- Қани, кел бу ёққа...

Меҳмон кирди. Соқолини силаб, пешонасидаги реза-реза терларни артди.

- Самарқандда ёмон ишлар бўлмоқда, Темур Малик.

- Мени қаердан танийсан?

- Самарқандда сизни билмайдиган одам йўқ. Юзингизни кўриб, хушомад учун айтаётганим йўқ. Айтмоқчи бўлган гапим шуки, Самарқанд волииси Усмонхон исён кўтарди.

Темур Малик қаддини ростлади, қулоқларига ишонмади.

- Нима деяётганингни биласанми ўзи?! Усмонхон Хоразмшоҳнинг куёви-ку, исён кўтариши мумкин эмас.

Бу гапларга Ҳасан парво ҳам қилмади.

- Исён кўтарди, гапнинг пўсткаллеси шу. Райят мол-мулкани талади.

Қорахонийларни атрофига тўплаб, шаҳарга даҳшат соляпти. Шаҳар аҳли омонлик тилаётир, тез бориб Самарқандни қутқаринг.

- Хўш, нега мол-мулкингизни тортиб олди?

- Унинг айтишича, Султон Муҳаммаднинг идора усули бойларни янада бойитишдан бошқа ишга ярамади. Камбағалларни тожирлар талади, ҳунармандлар эзди. Катта заминдорлар ерсиз йўқсулларни қулга айлантирди.

Кўзларида ёш айланди.

- Райят олдин уни қўллаб-қувватлади. Натижада у кучайди. Энди райятнинг кўзи очилди, аммо кеч бўлди. Самарқанд зулм, даҳшат гирдобда қолди. Гўдаклар оналарининг кўзи олдида тириклай гулханга ташланди. Ҳомиладор хотинларнинг қорнини ёришди, бой-бадавлат кишилар бўйнига сиртмоқ тушди.

- Вой, номард!

- Олиму уламоларимиз қилаётган ишлари исломиятга зид эканини айтиб, уни адлу инсофга даъват этдилар. Усмонхон бўлса уларни қозиққа ўтказди.

- Тарбиясиз!..

- Кўрганларимни айтдим, бегим, қолганларини ўзингиз билиб оласиз. Қиличингизнинг таърифи Самарқандда машҳур. Уламоларимиз шу боис мени сизнинг ҳузурингизга юборишди. Ўн киши эдик, қолганлар қўлга тушди. Хуллас, аҳвол ана шундай.

Темур Малик эшикка тикилиб, ўйга чўмди. Анча ўйлади, кейин ўридан турди. Девонанинг ишини худо ўнглабди, дейдилар. Энди султонни қипчоқ юртига қўшин тортиш фикридан қайтариш имкони тугилди. Самарқандда фитна олови қайнаб турган бир пайтда султон ҳар ҳолда қипчоқ юртига йўл олмаса керак...

- Навбатчи! - деб қичқирди у. Сўнг кириб келган соқчига меҳмонни кўрсатиб деди: - Бу кишини олиб бор, яхши дам олсин.

- Бош устига, бегим.

- Мен султон ҳузурига кетдим.

Ташқарига чиқди.

* * *

Темур Малик қайтиб келгани тўғрисида хабар беришди. Султон Абу Таммоннинг "Табрикномаси"ни мутолаа қилмоқда эди. У саркарданинг қайтиб келганига ҳайрон бўлди. Китобни ёпиб, токчага қўйди.

- Кирсин, нима гап экан, - деди у.

Темур Малик ташриф қоидаларига ҳам риоя этмай шошиб кириб келди. Шаҳдам қадамлар билан султон Муҳаммадга яқин бориб, қўлини кўксига қовуштирди.

- Ваалайкум ассалом, Темур Малик. Тўғриси айтсам, мени ҳайратга солдинг. Яқиндагина ёнимдан чиқиб кетгандинг. Қани ўтир, кўрайлик-чи, нима гап.

Темур Малик ўтиришгача сабр этолмади.

- Ҳодисалар шиддатидан менинг бошим ҳам айланиб кетаяпти, султоним. Афсуски, ҳузурингизга ёмон хабар келтирдим.

Султоннинг ранги хиёл оқарди, дудоқлари титради.

- Хўш, не экан бу ёмон хабар? Жалолитдинми ё?

Темур Малик юзини буруштирди.

- Ўғлингиз ҳақида ёмон фикрга борманг, султоним, султон отасига бош кўтариш унинг хаёлига ҳам келмайди. Жалолитдиннинг бутун фикри-зикри сизга содиқ аскар бўлмоқдир. Мен бошқа масалада келдим.

- Шунини айтмайсанми бўлмаса.

- Ижозат берсангиз сўйлай.
 - Сўйла.
 - Самарқанддан бир одам келди, ҳориб-чарчаган. У куёвингизнинг исён кўтарганини айтди.

Султон шиддат билан учиб турди.

- Ёлгон гап! Куёвимиз Усмонхон ҳеч қачон бизга қарши бош кўтармайди, ҳеч қачон!

- Мен ҳам шу фикрда эдим, султоним.

- Унда нега мени безовта этдинг?

- Султонимизга хабар этишни лозим топган эдик, хато қилган бўлсак, авф этинг.

Сўнг енгил таъзим қилиб, деди:

- Рухсат берсангиз, мен борай.

Султон Муҳаммад қўл ишораси билан Темур Маликни тўхтатди.

- Қаёққа? Ўртага бир гап отиб, чиқиб кетаверасанми? Муродинг бошимни говлатишми ёки куёвимнинг устига юриш қилдирмоқми?

Энди Темур Маликнинг юзи оқарди. Аламдан титраб деди:

- Мени ўз отамдан ҳам яхши биладиган султонимиз ҳақиқатан ҳам шундай бир ният билан ўртага чиқишимга ишонадиларми?

- Бошқа не дей? Куёвимга айб қўймоқдасан.

- Айблаётган мен эмас, самарқандлик бир қулингиз келтирди бу хабарни.

- Опкел уни ҳузуримга.

- Амрингиз бош устига.

- Кўп яхши, илдам бўл.

Темур Малик султонга таъзим бажо келтириб, ташқарига чиқди. Хоразмшоҳ ёлғиз қолди. Куёви бундай ножўя иш қилишга журъат этолмаслигига ўзини ишонтиришга ҳарчанд уринмасин, удалай олмади.

- Бошимга нелар ёгилмоқда ўзи, - дея мингиллади у. - Бир ёнда қорахитой, бир ёнда қипчоқлар, бошқа томонда Чингизхон деган пакана отлиқларнинг хоқони, яна бир томонда халифа Носир. Булар етмагандай энди куёвим Усмон ҳам чиқдими?

Жаҳл билан олтин тўқмоқни олиб, олтин лаганга урди. Ичкарига навбатчи кириб, таъзим қилди.

- Дарҳол қипчоқ хони Нишобурни бу ерга чақир!

Навбатчи чиққач, у ёқ-бу ёғини тартибга келтирди. Нишобур уни паршон бир аҳволда кўришини истамас эди. Нишобур киргач, унга жой кўрсатди.

- Кел, қипчоқ хони. Ҳозир айтадиган гапларимга ҳайрон бўлма. Куёвимиз Усмонхон исён кўтарди, дейишяпти...

Нишобур кўрсатилган ерга ўтирмасдан ҳайратдан донг қотди. Иккила-ниб сўради:

- Чинданми, султоним?

- Чин дейишмоқда. Хабар келтирган одамни ҳали кўрганим йўқ. Темур Маликни уни опкелишга жўнатдим.

Нишобур кинояли илжайди. Муҳим бир нарсани кашф этгандай кўзлари чақнади. Курсига ўтиргач, деди:

- Ўйин қилишмоқчи, султоним.

- Ким ўйин қилмоқчи?

- Ҳар ҳолда Темур Малик. Кейинги вақтларда димоғи кўтарилиб кетди. Солиқчи маъмурларни дўппослайди, давлат аркони ва бизни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилади. Сиз булардан хабардор бўлсангиз-да, негадир уни ҳамон ўз ҳимоянгизда тутасиз.

- Темур Малик - катта саркарда.

- Бўлса бордир. Аммо саркарданинг султонни ҳақорат этишга ҳаққи йўқ.

- Темур Малик тўғри гапни очиқ айтиши билан ном чиқарган.
- Тўғри сўзнинг ҳам чегараси бор, бу ҳақоратга айланмаслиги керак.
- У бизга яхшиликдан бошқа нарсани раво кўрмайди.

Нишобур султонга қараб тиржайди.

- Қалбингиз покиза бўлгани учун теварагингизда бўлаётган ўйинларни кўрмаяпсиз, султоним. Темур Малик кўпдан бери ўғлингиз Жалолиддин билан тил бириктириб, фитна тайёрламоқда. Улар қипчоқ юртига қўшин тортмаслигингиз учун қўлидан келганини қилишмоқда. Жалолиддин ҳам, Темур Малик ҳам шу фикрда. Бизга адоватлари бор. Бизни яхши кўришингиз уларга ҳеч мақбул эмас. Қипчоқ хотинингиздан туғилган кичик ўғлингиз Қутбиддин Ўзлоқшоҳни валиаҳд деб эълон этганингизга улар ҳануз рози эмаслар. Давлат идорасини ўз қўлларига олиш учун улар сиз орқали иш кўришни энг қулай йўл деб билмоқдалар.

Шу онда эшик очилиб, Темур Малик кириб келди. Оёқлари керилган, қўллари мушт бўлиб тугилган.

- Ёлгон бу! - деб ҳайқирди у.

Нишобурнинг томирларидаги қон музлаб қолгандай бўлди. Лом-мим бўлди. Темур Маликнинг қўли қиличи томон кетди. Султон Муҳаммад вазият кескинлашганини англаб, қўлини кўтарди:

- Жим бўлинг! Менинг ҳузуримда айтишишга қандоқ ҳаддингиз сиғди?! Ҳар икковингизни ҳам жаллод қўлига топширишга мажбур этманг мени.

Темур Малик тўхтади. Султон ҳузурига қиличи билан киришга рухсат берилган саноқли саркардалардан бири эканлиги эсига тушди. Бу ишонч-ни суистеъмол қилмаслиги лозим. Қўлларини кўксига қовуштириб таъзим қилди.

- Ассалому алайкум, улуғ султонимиз.
- Ваалайкум ассалом, улуғ саркардамиз, у кишини олиб келдингми?
- Шу ерда.

Султон ишорат берди. Ҳасан ичкарига кирди. Устидаги янги кийимлари унчалик қовушмай, апил-тапил ҳозирланганлиги билиниб турар эди. У подшоҳнинг этагини ўпди.

- Ҳаққингизга дуо қилмоқдамиз, султоним.
- Исминг нима?
- Исминг Ҳасан, самарқандликман.
- Куёвимиз Усмоҳон исён кўтарганмиш, шу гап ростми?
- Ори рост, султоним.

Темур Малик эшикни ёпиб, бир четга бориб турди ва суҳбатга қулоқ тутди.

Султон савол устига савол бериб, хабарнинг тўғри-нотўғрилигини билиб олишга ҳаракат қилди. Қипчоқ хонининг ранги тобора бўзарди. У Самарқанддаги исён хабари рост чиққан тақдирда султон ўша ёққа қўшин тортишини, қипчоқ юрти қорахитойлар қўлида абадий қолиб кетишини ўйлар эди.

Султон Алоуддин Муҳаммад керак нарсаларни сўраб билиб олгач, деди:

- Зиғирча ёлгон гапирган бўлсанг калланг кетди деб ҳисоблайвер.
- Онт ичаманки, айтганларимнинг барчаси рост.

Султон ўз-ўзига деди:

- Нега исён кўтаришганини тушунса бўлар, аммо унинг барчани тенг қиламан деган иддаосига тушунмадим. Ахир, Оллоҳнинг ўзи инсонларни тенг яратмаган-ку.

Темур Маликка ўғирилди:

- Кетишингиз мумкин, Темур Малик. Чопарни ҳам олиб кетинг. Бугун иккита ёмон хабар олдик, ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

Темур Малик қипчоқ хонига ерга киргизворгудек бир назар ташлади-да, Ҳасанга бош ирғади. Улар султонга баравар таъзим бериб, ташқарига чиқдилар. Темур Малик йўлда сўзланди:

- Султон иккита ёмон хабар олганини сўзлади. Менга бўлса учта ёмон хабар келди, энг ёмони Жалолиддиннинг валиаҳдликдан туширилиши...

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Темур Маликнинг муроди ҳосил бўлди. Султон Алоуддин Муҳаммад қипчоқ хонларининг сўзини олмади. У қипчоқ юртига эмас, Самарқандга қўшин тортди. Султон даргазаб. Куёви Усмонни ва унинг ҳамтовоқларини қўлга туширса, калласини олдиради. Ахир, куёвиги бу қадар нозу-неъмат ва иқбол берди, у бўлса кўрнамакларча исён кўтарди - бу ақлга сиғадиган гапми?!

Узоқ юриб, кимсасиз саҳролардан, тик қоялардан ошиб, ниҳоят шаҳар ёнига етиб келдилар. Султон бармоғи билан қалъа деворларини кўрсатиб деди:

- Қара, Темур Малик, шу баланд деворлар отларимизнинг оёғи остида қогоздек кунпаякун бўлишини ўз кўзинг билан кўрасан.

- Мен бунга аминман, султоним.

Қипчоқларнинг қовоғидан қор ёғарди. Гапи ўтмагани учун аламзада эди улар. Аммо ҳали умид бор. Негаки юришга чиққан қўшин Самарқандни бир ёқли қилгач, қипчоқ элига йўл олиши ҳеч гап эмас. Бунга султонни кўндиришларидан умидворлар.

Вақтни қўлдан бой бермай, шаҳарни қуршаб олишди. Кута бошладилар.

Усмонхон бақир-чақирдан уйғониб кетди. У аҳволдан хабар топгач, довдираб қолди. Хоразмшоҳнинг яшин тезлигида етиб келиши мумкинлиги Усмоннинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. Демак, Хоразмшоҳ ҳамон қудратли.

Талвасага тушиб, дуч келганни уриб-йиқди. Бир неча кишини қамчиларди, бир нечасини осиб ўлдиришни буюрди.

Хонасига қамалиб, обдан ўйлади, сўнг девор устига чиқиб, қайнотасининг қўшинига назар ташлади.

- Кўпчилик экан, - деб сўзланди у.

Оқ байроқ кўтарган уч киши қалъага яқинлашгани тўғрисида хабар беришганида кўрқувдан ўпкаси оғзига тиқилди. Қалъа деворининг энг баланд буржигига чиқиб, келган кишиларга тикилиб қолди. Ёнидаги маслаҳатчиси Саркашга қараб деди:

- Ҳар ҳолда ўлимимиз тўғрисида фармон келтиришган бўлса керак. Сен не дейсан, не тадбир олмоқ керак?

- Чўчиманг, жаноби олийлари.

- Чўчимай бўладими? Кўрмаяпсанми, шаҳарни қамалга олишди.

- Ҳечқиси йўқ. Не бўлганда ҳам сиз султоннинг куёвисиз, ҳар ҳолда гуноҳингиздан ўтади. Аммо биз соғ-омон қолмаслигимиз беш қўлдай аён.

- Мен омон бўлсам, сен-да тирик қоласан.

- Майли, кўрайлик-чи, бу одамлар не деркан?

Байроқ кўтарган уч хоразмлик Усмонхон турган қалъа буржи остига етиб келганди. Олдинда турган аскар қўлини кўтариб қичқирди:

- Эй аскарлар! Усмонхонга хабар беринг, у билан гаплашгани келдик.

Усмонхон Саркашдан:

- Гапирайми? - дея сўради.

Саркаш деди:

- Сиздай бир хоннинг оддий аскар билан гаплашиши вожиб эмас. Рухсат беринг, мен сўзлашай.

- Рухсат бор, гаплаш.

Саркаш бурж шинагидан бошини чиқариб:

- Не истайсиз? - дея қичқирди.

Хоразмлик деди:

- Кимсан сен? Биз Усмонхон ёки у тайинлаган одам билан сўзлашамиз, холос.

Усмонхон кўзга яққол кўриниш мақсадида ён томонга сурилиб, жавоб қилди:

- Усмонхон мен бўламан. Саркаш менинг вакилим. Гаплашишларингиз мумкин.

Хоразмликларнинг лабида кинояли табассум ўйнади. Гуруҳ бошлиғи овозини кўтарди:

- Дикқат билан эшитинг. Дунёнинг энг буюк султони, шавкатли Алоуддин Муҳаммаднинг амрини эшитинг: қалъа дарҳол таслим бўлсин, акс ҳолда барча исёнчилар қиличдан ўтказилади, уйлари вайрон этилади, эвлари бурда-бурда қилиниб, кўппакларга ташланади. Дарбозаларни дарров очинг, бўлмаса аҳвол биз айтгандек бўлади.

Усмонхон докадай оқарди, томоғи қақради, Саркашга қаради. Саркаш элчилардан сўради:

- Ҳўш, таслим бўлсак нима бўлади?

- У тақдирда султонимиз балки жазоингизни енгиллатар.

- "Балки" дегин...

- Ҳа, балки.

Элчилар бошқа ҳеч нарса демай, орқага қайтдилар. Усмонхон тишларини гижирлатди.

- Шайтон уч ўқ билан уччовини ҳам йўқ қил, деяпти.

Саркаш унинг қўлини тутди.

- Зинҳор-базинҳор! Шайтонга қулоқ берманг, акс ҳолда ҳаммамизнинг кунимиз битади.

- Гапинг тўғри, Саркаш. Бироқ кўрмаяпсанми уларни, жуда бамайлихотир сўзлашди...

- Ўзига ишонган доимо хотиржам сўйлайди, хон ҳазратлари.

- Қарши чиқишимиз мумкинлигини ҳеч ўйлаб кўрмаганга ўхшайди, булар.

- Ўйлаб бош қотиришга не ҳожат.

Усмонхон газаб билан деди:

- Не демоқдасан ўзи?! Нима, сени жаллод қўлига топширайми?

- Эшитинг хон ҳазратлари, раият бизнинг тарафимизда эмас. Атрофимиздагилар манфаат қуллари; ўз чўнтагини қаппайтиришдан бошқа нарсани ўйламайди. Қўлимиздан келганича зулм ўтказдик, одамларнинг ерсувини, бор-шудини тортиб олдик. Шу боис ҳеч ким бизни деб урушмоқни хоҳламайди. Бу аҳволда Хоразм султонини қўятуринг, мўғул хоқони Чингиз келса ҳам улар учун катта байрам бўлажак. Ягона орзулари биздан қутулмоқ.

- Нонкўрлар!..

- Ноҳақлик қилдик, хўжайин, кўп зулм этдик. Яна била-кўра...

Усмонхон чорасизликдан елка қисди.

- Ҳўш, энди не қилайлик? Тириклай таслим бўлайликми?

Саркаш саволга савол билан жавоб берди:

- Ўлмоққа тобингиз борми, хон ҳазратлари?

Усмонхон чўчиб тушди, саросима ичида:

- Ҳали жуда ёшман, - деб ингради.

- Шундай экан, таслим бўлмоқдан ўзга чора йўқ. Бориб султондан узр сўранг, эҳтимол, марҳамат кўргазар. Керак бўлса хотинингизни султон ҳузурига юборинг. Ў уэр сўрасин, сиз ва бизнинг айбимиздан ўтишлари учун ҳаракат қилсин. Жонимизни қутқаришнинг бундан бошқа йўли йўқ.

- Ҳар ҳолда сенинг гапинг тўғрига ўхшайди.

Дарҳол саройга қайтди. Ҳарамга кирди. Исён кўтарганидан буён хотини билан ораси бузуқ эди. Хоразмшоҳнинг қизи Хонсултон ичкари қалъада бир нечта содиқ хизматкори билан бирга эди. Эри бирдан кириб келганини кўриб, чўчиб кетди. Эри уни ўлдиргани келди, деган хаёлга бориб, орқага тисланди. Қўли кўксига яшириб қўйган олтин сопли ханжарига узанди.

Усмонхон беўхшов тиржайди.

- Чўчима, Султоним, мен эрингман-ку!

Жувон жавоб бермади. Яна бироз тисарилди.

Усмонхон кишининг раҳмини келтирадиган ва ишонтирадиган аянчли товушда сўзлай бошлади:

- Бир ёстиққа бош қўйганимизга анча бўлди. Яхши кунларни ҳам кўрдик, ёмон кунларни-да. Ширин-шакар фарзандларимиз бор. Аммо анча бўлди орамизни буздилар. Оллоҳ шоҳид, сендан бошқа бир хотинга қайрилиб боқмадим. Фақат сени яхши кўраман, холос. Бироқ нифоқ уруғи сочадиганлар мени сенга, сени менга ёмонладилар. Мен бу миш-мишларга ишонмадим, аммо сен ҳам шундай қилдингми-йўқми билмаганим учун ёнингга келишга тараддудландим.

Жувон бу сўзларга эътибор бермади. Совуққина қилиб деди:

- Муродингиз не, шундан сўйланг.

Усмонхон бирдан бўшашди қолди. Бундай муносабатни кутмаганди. Ҳар ҳолда аёл, заифа, заиф томонларидан усталик билан фойдаланиб, хотинимни отасининг ҳузурига юбораман, шу йўл билан авф этишларига эришаман, дея умид қилган эди. Энди бу режа ҳам пучга чиқди.

Фурур қўлдан кетди. Икки одим отди.

- Хонсултоним, - деди у. - Жоним сенинг қўлингга, истасанг ўламан, истасанг қоламан. Султон падарингнинг ёнига бориб, менга омонлик тила...

Тиз чўкди. Қўлларини орқасида бирлаштириб, бош эгди.

- Хато қилдим. Сени ҳам шу туфайли ранжитдим. Энди бу йўл хато бўлганини англадим. Қулоғимга эриган қўрғошин қуйсалар, тан-баданганимни бир-бир чопсалар, кўзимга мил тортсалар ҳам бу қадар азоб чекмаган бўлурдим. Ёлвориб айтай: отанг ёнига бориб, менга омонлик тила. Сени яхши кўради, ранжитмайди. Шундай қилақол. Ўтган яхши кунларимиздан бир хотирот бўлиши учун шундай қилгин.

Хонсултон бошини кўтарди. Оллоҳ адолатини кўриб, саждага бош ургиси келди. Бир вақтлар ўзи эрининг олдида тиз чўкиб, оёқларини ўпиб, отасига қарши исён кўтармасликни ўтинган эди.

Қўлини очди:

- Оллоҳим, сен нақадар буюксан!..

Сўнгра Усмонхонга ўгирилиб деди:

- Бир жон учун ялтоқланиш сизга ярашмайди, Усмонхон. Оёққа турингиз ва бу ерда айтганларингизни ҳузурига бориб падаримга ҳам сўйлангиз. Балки қилмишларингизни унутиб, сизни авф қилар.

Усмонхон уриниш бефойда эканлигини тушунди. Неки қилмасин, Хонсултон юмшайдиган кўринмайди. Гандираклаб, ташқарига чиқди. Эшик олдида кутиб турган Саркашга:

- Умид йўқ, - дея бир оғиз гап билан аҳволни баён этди.

Баравар кетдилар.

- Қабул қилмадимми?

- Йўқ. "Отамнинг ёнига ўзинг бориб ёлвор, балки авф этар", дейди. Бундан бошқа чора ҳам йўқ, шекилли.

- Хужумга ҳозирланишяпти. Берилган муҳлат ўтай деб қолди. Мабодо бориш ниятингиз бўлса, тезлашинг.

Усмонхон Саркашдан кўзини олиб қочиб, жавоб қилди:

- Ҳа, бораман, Саркаш, бошқа чорам йўқ.

Кўп ўтмай устига тобут ортилган отни етаклаб қалъадан чиқди. Халқ қаттиқ зулм ўтказган бу одамнинг ҳозирги аянчли аҳволига қараб турар, баъзилар кулмоқ истаса-да, кула олмасдилар. Чунки улар мансуб бўлган ислом динининг ҳатто золим бўлишига қарамай мағлуб устидан кулдирмайдиган шафқатли қондалари бор эди...

Усмонхон от етаклаб қалъадан чиққани тўғрисида хабар олган Темур Малик олти киши билан унга пешвоз чиқди. Бир тепа устида Усмонхонни кутди. Яқинлашгач, от устига тобут юкланганини кўрди, лабларига табасум югурди.

- Осий, авф сўрагани келаётир, - деди у аста.

У Усмонхонга бир огиз сўзламай, тўғри султоннинг чодирига бошлаб кетди.

Усмонхон қайнотасини кўрар-кўрмас ўзини ерга отди. Оёқларига юзини сурди. Темур Малик ва бошқа беклар жонини қутқариш учун паст кетган бу кишига ачиниб, назар ташлаб туришарди. Бирортасининг кўнглида кину адоват ҳисси уйғонмади. Бир неча дақиқа сукут ичида ўтди. Ниҳоят султон Алоуддин Муҳаммад бир-бир сўзлади:

- Ҳеч бир хоннинг султонга саломи сеникидай бўлмас, Усмонхон. Хонликни икки пул қилдинг.

Усмонхон йиғлади. Ҳиқиллай-ҳиқиллай:

- Авф қилинг, султоним, сиз буюксиз, сиз улугсиз. Мен каби ожиз бир қумурсқани эзманг, - дея илтижо этди.

Султон оёққа қалқди.

- Қумурсқами, - деди у, - ёки чаёнми?

- Султоним...

- Сўйла, нодон!..

- Тобутим отим устида. Ичида ўткир қилич бор. Агар авф қилмасалар, султоним тобут ясатиб, ўзини уринтириб қўймасинлар дея тайёр ҳолда келдим. Бошим қўлингизда, не қилсангиз ихтиёрингиз, султоним.

Бу сўзлардан кейин султон Алоуддиннинг кўнгли юмшади. Чодирдан чиқиб отни кўрди. Устидаги тобутни туширишни буюрди. Қопқоғини очтирди. Ҳақиқатдан, тобут ичида ўткир қилич бор эди. Султон қилични олиб, чодирга қайтди. Усмонхонга ўғирилди:

- Қизимиз нечук?

- Ҳаққингизга дуо қилмоқда, султоним.

- Агар унинг бир тола мўйи...

- Ким бунга журъат этади, султоним? У соғ-саломат, канизақлари билан қалъаи дарунда ўтирибди.

- Энди даф бўл, дарҳол қалъа дарбозаларини аскарларимга оч. Сенинг тақдирингни кейин ҳал этамиз.

Усмонхон тислана-тислана чодирдан чиқди. Қандай келган бўлса шундай - сассиз-садосиз қалъага қайтди.

Омон қолгани учун боши осмонда. Аммо унга бериладиган жазо қанча вақтга кечиктириларкин? Қайнотаси ҳеч қандай кўрсатма бергани йўқ, фақат кутишни буюрди, холос. Уни қатлга ҳукм этса-чи? У ҳолда Усмонхон мансуб бўлган қорахонийлар сулоласи тугаб битади. Эҳтимол, шундан кейин қорахонийлар давлат ҳам барпо этолмас, эл ҳам бўлолмас эди.

Ўйлади-ўйлади, кейин қалъа дарбозаларини очтирди. Хоразм аскарлари қалъага қуюндек ёпирилиб кирди.

Султон тўппа-тўғри ичкари қалъага кетди. Султоннинг қизи билан кўришуви ҳар қандай тош юракни ҳам эритиб юборарди. Темур Маликнинг кўзлари ҳам ёшланди, у кўз ёшларини яшириш учун бошини чеккага буришга мажбур бўлди.

Ёш аёл бўлиб ўтаётган барча ҳодисалардан бохабар эди. Бироқ у қалъа урушсиз таслим бўлади, деб ҳеч ўйламаганди.

Отасини кўриб севинчдан аёлнинг юраги ҳапқирди.

- Султон отажоним! - дея қичқирганча у ўзини отасининг қучоғига отди, ҳўнг-ҳўнг йиғлади.

Султоннинг кўз ёшлари шашқатор бўлди. Кўз ёшларини бошқалар кўрмаслиги учун барчага хонадан чиқиб кетишни буюрди. Қизи билан бир соатча ёлғиз суҳбатлашди.

Султон ташқарига чиққанида газабдан бўғриқиб кетганди. Қизи Хонсултон Усмонхонни авф этмаслик кераклигини, айбидан ўтилган тақдирда эри келгусида яна исён кўтаражанини айтган эди.

Қизининг айтишича, Усмонхон хоразмликларга паст назар билан қара-

ган, фурсат етди дегунча қорахонийлар давлатини янгидан тиклашини айтиб, роса оғиз кўпиртирган.

Султон дарғазаб бўлди. Эшик ёнида ҳозир у нозир Темур Маликка:

- Тезда Усмонхонни топиб келинг! - дея амр берди.

Темур Малик маҳрамлари билан Самарқанднинг кенг кўчаларини ора-лаб кетди.

Бу орада Усмонхон тайёргарлик кўриб бўлган эди. У султоннинг марҳа-матига ишонмади. Шу боис Саркаш билан қочиб қолишни режалаштир-ганди. Хазинасини туяга ортиб, қалъанинг орқа дарбозаси томонга олиб бориб қўйганди. Тўс-тўполон тинчимасдан илгари қалъадан чиқиб кетмоқ-чи эди у. Ўз-ўзини боғлаб, тақдири қандай ҳал бўлишини кутиб ўтириш гирт нодонлик-да, ахир! Келгусида имконият пайдо бўлиши билан қо-рахонийлар давлатини барпо этади, ўшанда Хоразмшоҳга қон қустиради.

Бахтга қарши Темур Малик уни қидириб топди. Дарбоза остонасидан энди ҳатлаган ҳам эдики, орқадан "Тўхта!" деган товуш келди.

Усмонхон тўхтамади. Саркаш дарҳол садоғидан ўқ чиқариб, Темур Маликни мўлжаллаб отди. Темур Малик чаптастлик билан эгилиб қолди. Ўқ унинг устидан визиллаб ўтиб, орқадаги соқчининг кўксига қадалди.

- Ооооҳ!..

Темур Малик отини ниқтади. Яшин тезлигида Саркашга ташланди.

- Мана сенга, бузгунчи!..

Усмонхон қиличини суғурди. Овозининг борича қичқирди:

- Аскарларим, тез келинг бу ёққа!

Усмонхон ўзига қорахонийлардан соқчи олган эди. Соқчилар қалъанинг орқа дарбозаси ёнида навбатчилик қилишар, мушкул вазиятга тушгудай бўлса Усмонхонни қочириб юборишга шай турардилар.

Усмонхоннинг овозини эшитиб, соқчилар югуриб чиқишди. Улар қий-қиришганича Темур Маликнинг йигитларига ҳужум қилдилар. Соқчилар сон жиҳатдан кўпчилик бўлса-да, Темур Малик бўш келмади. Темур Ма-ликнинг бутун фикри-зикри Усмонхонни қўлдан чиқармасликда. Султон-нинг ҳузурда ҳеч қачон боши ҳам бўлмаган. Бундан кейин ҳам у хижо-латдан ер чизмаслиги керак.

- Уринг, арслонларим! - дея ҳайқирди у. Узун қиличини суғуриб, рақиблар бошига солди.

Кўп ўтмай Усмонхоннинг теварагидаги жонли ҳалқа бузилди. Қорахо-ний соқчилар қон қуса бошладилар.

- Солинг, ҳа, шундай! Кўз очирманг!

- Э, булар қашқир галасидай кўп, тугаб битмаётир...

- Ол буни, бир татиб кўр!

Темур Маликнинг жангчилари абжирлик билан қилич уриштиришди, турли усуллар қўллаб, рақибларини шошириб қўйишди.

Темур Малик Усмонхонга анча яқинлашди.

- Қиличингни ташла! - дея ҳайқирди у.

Усмонхон даҳшатли бир қаҳқаҳа отди-да, деди:

- Келиб олақол!

- Тўнгиз кўпасан, бадбахт!

- Олдин ўзингни у дунёга жўнатаман.

- Бунга кучинг етмайди...

- Ол, бўлмаса!

Усмонхон бирдан ҳамла қилди. Темур Малик шу онда отини ён томон-га олди, айни замонда эгилиб, чап берди.

- Эпполмадинг, энди кўр буни!

Шашт билан кўтарган қиличини шиддат-ла Усмонхоннинг бошига сол-ди. Дубулга тунукадай эзилди. Усмонхоннинг оғиз-бурнидан қон кетди. Юзубан йиқилди.

Темур Малик ҳайрон қараб деди:

- Оллоҳ! Оллоҳ! Мен қиличнинг орқаси билан урган эдим-ку...

От устида туриб эгилди. Усмонхоннинг камаридан ушлаб тортиб, отга ўнгарди. Йигитларига юзланди:

- Буларнинг ишини битириб, қалъага боринг.

Исёнкорни султон ҳузурига тириклай етказиш учун отини елдириб, кўчалардан йилдирим тезлигида ўтиб, ичкари қалъага етиб борди.

Усмонхонни қучоғига олиб отдан туширди. Уст-боши қонга беланганига парво ҳам этмай, зинапоялардан ҳатлаб, султон ҳузурига кириб борди. Усмонхонни султоннинг оёқлари остига ташлади.

- Қочиб кетаётган экан. Яхшиямки, улгурдик. Бироқ устимизга соқчиларни ташлади. Урушдик, натижада бу ҳолга тушди.

Султон Алоуддин Муҳаммад куёвига анча тикилиб турди. Сўнг сўради:

- Тирикми?

Шу ерда турганлардан бири эгилиб, Усмонхоннинг кўкрагига қулоқ босди.

- Ҳали тирик.

Султон бошини ўгирди.

- Исёнкорлар қилмишига яраша жазо олур!

Сўнг аскарларга:

- Олиб кетинг! - деб буюрди.

Аскарлар Усмонхонни судраб чиқишди.

Султон анчагача жим қолди, ўйга толгандек кўринарди. Кейин аста оёққа турди. Бошини мағрур кўтарди.

- Самарқандликларнинг жазоси не? - дея ўртага савол ташлади у бирдан.

Тўнғич дарҳол жавоб берди:

- Ҳаммасини қиличдан ўтказмоқ керак.

Нишобур уни қувватлади.

- Балли! Шундай қилмоқ керакки, яна бир бор бош кўтаришга журъат этмасинлар.

Темур Малик уларни кузатганича жим турар эди. Султон бу гал унга хитоб қилди:

- Сен не дейсан, Темур Малик?

- Тўнғичхон шошқалоқлик қиялпти, султоним, менинг фикрим бошқа. Халқ зулм остида эзилган. Адолат билан ҳукм чиқарган яхши. Шу йўл билан раиятни ўз томонимизга тортамиз. Ҳатто исёнга қўшилганлар ҳам афсус-надомат этгуси.

- Исёнчиларни ҳам авф этиш керак дейсанми?

- Авф султонимизнинг иродасига боғлиқ.

Султон соқолини тутамлади.

- Балки раиятни авф этарман, аммо исёнчиларни асло кечирмайман! Уларнинг калласи кетади.

- Бундай қилсангиз неча йиллар давомида қайнашдан тўхтамайдиган фитна-фасод қозони остига оловни ўзимиз ёққан бўламиз, султоним.

- Не демоқчисан?

- Ўлдирилган ҳар бир исёнчининг боласи султон ва давлатга душман бўлажак, отаси ёки яқинларининг қасосини олиш ниятида улғаяжак. Қулай фурсат келди дегунча бош кўтаражак.

Султоннинг юзига захарли ва маккорона бир табассум югурди. Темур Малик султонни бу ҳолда ҳеч кўрмаган эди.

- У тақдирда исёнчилар ўғиллари ва яқинлари билан бирга қатл этилади.

- Бу ниҳоятда катта фожеа!

Тўнғичхон руҳсат ҳам сўраб ўтирмай орага суқилди.

- Султоним, бу киши сизга ақл ўргатмоқчилар, етар, ҳаддини билсин!

Темур Малик Тўнғичхонга эт жунжиктирадиган бир табассум билан тикилди.

- Ҳаддим қаерда эканини кўрсатиш сенга қолдими, Тўнғич?
- Султон жаҳл билан ер тепди.
- Жим бўлинг. Ҳузуримда айтишмоқ катта айб эканини билмайсизларми? Ёки каллаларингиз оғирлик қилиб қолдими?
- Тўнғичхон қалтиради, елкасини қисиб, орқага тисланди. Бироқ Темур Малик сесканмади ҳам. Ҳурмат оҳангида, қатъий сасда жавоб берди:
- Давлат, райят йўлида тикилган бошни фақат кофир қиличи кесиши мумкин холос... Ижозатингиз билан...
- Темур Малик орқага тисланиб, ташқарига чиқмоқчи бўлди.
- Тўхта, Темур Малик!
- Темур Малик шу заҳоти эшик ёнида ғоз қотди.
- Амрингизга ҳозирман, султоним!
- Султон бир лаҳза тарадудланди. Сўнг қатъият-ла Темур Маликка яқинлашди. Дағал товушда деди:
- Кейинги вақтда ҳадингдан ошиб кетдинг. Сени аллақачон жаллод қўлига топширмоғим керак эди, аммо қилган хизматларингни унутолмайман. Бор, ўз-ўзингни зиндонга ташлат. Сен тўғрингда кейинчалик ҳукм чиқараман. Лекин умидвор бўлмай қўяқол, негаки ўлим ҳукми ҳам чиқиши мумкин.
- Темур Малик аччиқ кулди. Қўлларини кўксига қовуштириб, Алоуддин Муҳаммадга таъзим қилди.
- Биз сиз учун ўлмоққа шаймиз, аммо сиз биз учун тирик бўлсангиз бас, султоним!..
- Бошқа бир сўз демай, хонадан чиқди.
- Қипчоқ хонлари ҳайратдан бақрайиб қолдилар. Бундай жасорат ва фидойилик уларнинг тушига ҳам кирмас эди.
- Бироқ улар хурсанд. Қипчоқ хонлари ўзларига энг катта душман деб билган Темур Малик зиндонга тушди, эҳтимол, қатл этилиши ҳам мумкин.

* * *

- Қора Човуш исмли зиндонбоши Темур Маликни кўриши билан ирғиб туриб, шамдек қотди. Ямаётган қўйлаги ҳам ерда қолди.
- Амрингизга мунтазирман, қўмондоним.
- Темур Малик уни кўпдан бери танир эди. Кўп йиллар жанг майдонларида биргаликда қиличбозлик қилишди, иссиқ-совуқни баробар татишди. Аммо Темур Маликнинг кўнглида унга нисбатан на меҳр, на дўстлик туйғуси уйғонмаганди. Қора Човушнинг зиндонбоши эканлигини кўриши билан “Энди ишини топибди” деган хаёл ўтди кўнглидан. Сўнг унга деди:
- Энди қўмондон эмасман, Қора Човуш.
- Нега энди, сўрасам бўладими?
- Майли, сўрайқол. Рутбамдан туширилдим ва бу ерга зиндонга тушиш учун жўнатилдим.
- Бу бўлиши мумкин эмас.
- Дунёда бўлмайдиган иш борми, Қора Човуш? Ҳар қандай иш бўлиши мумкин.
- Ахир, султонга кўп хизматингиз сингган.
- Мен султонга хизмат қилганим йўқ.
- Ие, кимга бўлмаса? Шунча йил ким учун қилич кўтардингиз?
- Алоуддин Муҳаммад учун деб ўйлаяпсанми?
- Бўлмаса-чи, ундан бошқа ким бўларди?
- Ундан бошқаси бор.
- Султондан ҳам устун кўрганингиз ким ўзи?
- Халқ!
- Халқ дейсизми? Эвоҳ, халқ учун бошимни таҳликага қўйдим денг,

шундайми? Хо,хо,хо. Айбга буюрманг, ўзимни тутолмадим. Кўп ажаб гап айтдингиз, ҳазиллашаётирсиз чоғи.

Темур Маликнинг кўзлари порлади.

- Аксинча, жуда жиддий айтяпман. Султон ҳам халқнинг хизматкоридир.

Қора Човуш чўчиб, атрофга олазарақ боқди.

- Жим, жим, биров эшитиб қолмасин...

- Менга барибир!..

- Билишимча, султондан қаттиқ хафа бўлгансиз?

- Йўқ, унга ачинапман, холос.

- Нега энди?

- Мантиқ эмас, ҳиссиётига кўра ҳукм чиқармоқда. Шундай кетаверса келгусида бошига кўп иш тушиши турган гап.

- Бундоқ гапларни айтишга қандай журъат этдингиз, Темур Малик!

- Дилимда борини айтдим қўйдим...

Ўртага жимлик чўқди. Сукунат узоқ сурди. Хонада пашша учса овози эшитиларди. Ниҳоят, зиндонбоши сукунатни бузди. Осилиб қолган мўйловини бураб-бураб деди:

- Валлоҳу биллоҳи айтганларингиз Лавҳул Маҳфуздаги ёзувлар сингари тўғри.

Яна жим қолишди... Бу сафарги сукутда ёқимсиз бир нарса бордай эди. Зиндон ичидаги рутубат ва моғор ҳиди димоққа урилаётганидан шундай туюлгандир, эҳтимол.

- Тўғрилиқка тўғрику-я, аммо бу мамлакатда тўғри сўз айтганнинг уйи куяди. Ё шундоқ эмасми, Темур Малик?

- Шундай бўлса-да, мен тўғрисини айтаман.

- Султонга кўрслик қилгандирсиз-да...

- Султон шундай деб ўйлаган бўлса керак.

- Ҳа, биламан. Аввалдан шундоқсиз, кимсадан тап тортмай тўғрисини сўзлайсиз. Ичингиздагини яшириб ўтирмай, шартта айтасиз қўясиз. Ҳар ҳолда султон ҳам шу туфайли сизни ёқтирарди шекилли...

- Балки шундай бўлгандир...

- Энди султоннинг сабр-косаси тошибди-да...

Яна жим қолишди. Бироқ бу гал сукунат кўпга чўзилмади. Бўғиқ, кишини сескантирадиган бир фарёд даҳлизда акс-садо берди.

- Бу недир? - сўради Темур Малик.

- Бу бир дарвеш. Бир йилдан бери қамоқда. Ҳушига тушса ана шундай бақиради. Ҳар ҳолда шундан ҳузурланади.

- Айби не?

- Айбими? Эслаб кўрай-чи. Ё, Раббий, не эди у? Ҳа, топдим: унинг ҳеч бир гуноҳи йўқ! Исми Абдулкарим, кўп доно киши. Хоҳласангиз сизни унинг хужрасига олиб борай. Дунё кезиб, озиб-тўзган бир банда. Ҳибсага тушганидан сўнг эси кирар-чиқар бўлиб қолган, ярим жинни. У ҳадеб яъжуж-маъжуж чиқади, бу ерларни истило қилади, деб вайсайди. Султон ҳақида куракда турмайдиган гаплар айтади, ном-нишонсиз бир оролда ўлади, дейди.

- Йўғ-е?!

- Ҳа, шундай, Темур Малик. Бу ерга тушган одам ақлдан озмай қолмайди. Қамоқ ана шундай бир жой. Ҳатто мен ҳам бу ишдан мамнун эмасман. Очиқ ҳавога чиққиси, оламни кўргиси келади кишининг. Қаерда дейсиз, имкон йўқ, худди маҳбуслар сингари доим шу ерда бўлишга маҳкумман. Фақат менинг маҳкумиятимга пул тўлашади, фарқи шу, холос.

- Майли, мени ўша одамнинг ёнига қама.

- Дали Дарвеш ёнигами?

Темур Маликнинг овози бўғилди.

- Дали Дарвеш дейсанми, Абдулкарим дейсанми, хуллас, ўша одамнинг ёнига қама мени. Бунга бир монелик йўқдир ҳар ҳолда.

- Қанақа монелик бўларди? Фақат бу ҳужраларга қамаладиган маҳбусларга кишан урилади. Сизга кишан уролмайман.
- Нега энди?
- Ё худойим-ей, нақадар совуққон бир одамсиз!..
- Қон қизиса мияга уради, тўғри фикрлашга халақит беради.
- Кўрмаганимдан буён файласуф ҳам бўлқопсиз.
- Қария, гапни чўзма. Тўғрисини айт, мени Дали Дарвешнинг ҳужрасига қамайсанми, йўқми?
- Сизни қамашим мумкинлигига чиндан ишоняпсизми?
- Бу не деганинг?
- Яхши-ёмон кунларда бирга бўлганмиз. Бу зиндонга тушган осонликча чиқмайди, чиқса-да, соғ чиқмайди. Кўп ҳолда унуттишади. Ахир, сизни ўз кўлим билан ажал қўлига топширолмайман...
- Темур Маликнинг кўзларида учқунлар чақнади.
- Шу гапни билиб гапиряпсанми?
- Албатта...
- Зиндонбон ишшайди. Темур Малик бир тортишда қиличини суғурди.
- Султонимизнинг амрини дарҳол вожиб этмасанг, каллангни сапчадай узиб ташлайман.
- Қора Човушнинг ранги ўчди, дудоқлари титрай бошлади.
- Мен сизни қутқармоқчиман, ахир, - дея мингиллади у.
- Яъни султонимизнинг амрига қаршимисан?
- Алҳазар, алҳазар...
- Ундай бўлса, мени ҳибсга ташла. Мени шунинг учун юборишди, вазифангни бажар.
- Қора Човуш ҳайратдан қотиб турарди. Темур Малик қиличини тескари томонга ўгириб, учидан тутган ҳолда узатди.
- Қиличимни ол. Маҳбусда қилич бўлмайди.
- Аммо...
- Темур Малик овозини бир парда кўтарди:
- Вазифангни бажар, дедим.
- Зиндонбон кўрдикки, бошқа чораси йўқ. Бу киши не қилиб бўлса-да, ҳибсга тушмоқчи. Иккилана-иккилана қиличга қўл узатди.
- Беринг...
- Темур Малик хотиржам бўлиб, чуқур нафас олди.
- Энди қўлингданман. Истасанг, мени Дали Дарвешнинг ёнига обор...
- Қора Човуш ҳайратдан мўйловини тортқилади. Кирланиб кетган салласини бошининг орқасига сурди.
- Эҳ, - деди у. - Модомики, шуни истар экансиз, сиз айтганча бўлсин. Қани, олдимга тушинг.
- Олдин эт жунжиктирадиган бир фарёд, кейин бўкирган товушлар эшитилди. Аммо ҳеч нарсани аглаб бўлмади. Зиндонбон деди:
- Агар хоҳласангиз бошқа ҳужрага қамай.
- Темур Малик бош чайқади.
- Йўқ, ўша ҳужрага олиб бор.
- Ўзингиз биласиз.
- Кўп ўтмай ҳужра эшигига етиб келишди. Зиндонбон темир эшикни каттакон калит билан очиб, Темур Маликка йўл берди.
- Бу ер сарой эмас, Темур Малик. Аммо бошқаларидан анча яхши. Оёгингиздаги кишанга узун занжир урдираман, шунда ҳужра ичида қийналмай кезиш мумкин бўлади. Бирор нарса керак бўлса, овоз беринг, ҳамон етиб келаман. Энди айтадиган биргина тилагим бор холос: "Бошингизни Оллоҳ балодан қутқарсин".
- Темур Малик зиндонбонга диққат билан тикилди. Томдаги туйнукдан тушган гира-шира ёруғда зиндонбоннинг юзини кўра олмади. Бироқ овозидан унинг йиғлаётганини сизди. Қўлини елкасига қўйди.

- Омон бўл, дўстим. Кўринишинг бошқа, қалбинг бошқа экан.
Қора Човуш тиз чўкди. Пайпаслаб, занжирнинг ҳалқасини топди. Ха-
фақон бир сас-ла сўради:

- Кўринишдан жуда золим одамга ўхшасам керак, а?
- Тўғрисини айтганда, мен ҳам сени хуш кўрмас эдим. Энди билсам,
бадрўй юз орқасида гўзал бир қалб яширинган экан.
- Олдинлари бунақа эмасди, ботирим. Ҳар ҳолда бу ерда изтироб чек-
канларни кўравериб, қалбим юмшади. Бор гап шу. Сизни Оллоҳга топ-
ширдим.

- Яхши боргин, Қора Човуш...

Зиндондон охири марта эски оғайнисига тикилди.

- Оллоҳ нажот берсин, - деди у яна.

Сўнг эшикни гижирлатиб ёлди, қулфлади-ю кетди.

Эшикнинг гижирлаши асабларини қақшатди. Қулф ичида айланган ка-
литнинг шиқирлаган товуши гумбураб, қулогини қоматга келтиргандек
бўлди. Эндигина уйғонган одамдек уйқусираган товушда ўз-ўзидан:

- Нега бу ерга тушдим? - деб сўради.

Бирон айб иш қилган бўлмаса. Ваҳоланки зиндонга айби борлар туша-
ди. Айби йўқ экан, уни нега ҳибсга ташлашди?

Қалбига қулоқ тутди. Айбдор кишиларда бўладиган беҳузур этадиган
беҳаловат ҳислардан асар ҳам йўқ. Қалби ҳар доимгидай ватан ишқи, дин
шижоати ила лиммо-лим. Хўш, унда бу гўзал туйғуларининг мукофоти
зиндон бўлдими?!

Йўқ, йўқ. Бундай эмас. Султон уни айбдор деб топдими, бинобарин,
қандайдир айби бор. Гуноҳи не эканлигини балки ўзи ҳам билмас.

Унга зиндонга тушгани алам қилаётгани йўқ, асло. Юрагини ўртаётган,
миясини пармалаётган бошқа нарса!

Темур Малик раиятни, мамлакатни ўйлаб ичдан зил кетмоқда эди. Боз
устига, Султон Алоуддин Муҳаммад ўйламай-нетмай, гуноҳи бор-йўқли-
гини суриштирмай одамларни зиндонга ташлашга одатланса оқибат не
бўлур, дея хавотир олаётганди у. Темур Малик султоннинг золимга айла-
нишини, тўғриларни эъзозламай, эгриларни тақдирлашини ҳеч истамас
эди. Султон бўлган киши мукофот ҳам, жазо ҳам бериши керак, албатта.
Аммо бу борада адолат йўлидан тойиб, зулм чоҳига тушмаслик лозим.
Алоуддин Муҳаммадни бу тубсиз чоҳ ёқасида кўришдан Темур Малик-
нинг дили вайрон эди.

Шубҳасизки, энди султон қипчоқ хонларининг ноғорасига ўйнайди. Тўғри-
сини айтган кишиларни зиндонга ташлатиб, кишанбанд этиш давом этар-
кан, султон зулм чоҳининг тубида қолаверади. Ажабо, шаҳзода Жалолид-
дин отасини ўз вақтида огоҳлантириб, зулмдан тия олармикан? Ягона умид
Жалолиддиндан. Бироқ султон унга қулоқ осисига кўпам ишонмас эди.
Султон Жалолиддинни давлат ишларидан узоқлаштириш мақсадида вали-
аҳдликдан туширди-ку. Бунинг тагида қандай таҳлика борлигини ўйласа
юраги орқасига тортади. Оллоҳ сақласин, агар султон Муҳаммадга бир
кор-ҳол бўлса, бутун идора ишлари кичик ўғли Ўзлокшоҳга, яъни Туркон
Хотунга қолади. Бунинг натижаси ёмон бўлиши аён. Ҳар томон алғов-
далғов бўлиб турган бир вақтда мамлакат бўйлаб сепилган айирмачилик
уруғлари ниш уриб, ёмон оқибатларга олиб боради. Бир томонда бу ғавғо-
лар, иккинчи томонда исёнлар, яна бир томонда Чингизнинг пакана отлиқ-
лари... Бунинг устига у зиндонда...

- Ҳой!..

Бу сасдан Темур Малик ўзига келди. Ёнгинасида бир кўланка турарди.

- Сен ҳам ўша золимнинг қўлига тушдингми-а?

- Қайси золимнинг?

- Султон деган одамнинг!..

Темур Малик қатъий эътироз ила қичқирди:

- У золим эмас!
- Ие! Ундай бўлса бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Ё қотиллик қилдингми?
- Уруш майдонидан ташқари бир пашпани ҳам ранжитмаганман.
- Балки қароқчилик қилгандирсан?
- Тилингизни тишлаб гапиринг! Мен қароқчи эмасман.
- Ҳа, билдим, билдим. Сен султоннинг ҳарамига кирган бўлсанг керак...
- Ўйлаб сўйланг дедим-ку, оқсоқол!..
- Нега жиззакилик қиласан? Уни қилмагансан, буни қилмагансан, нима, бу ерга ўз оёғинг билан келдингми бўлмаса?!
- Худди шундай, топдингиз.
- Қулоғим яхши эшитмади чоғи...
- Йўқ, эшитганингиз тўғри.
- Яъни, бу ерга ўз хоҳишинг билан келгансан, шундайми?
- Султон буюрди, мен келдим.
- Соқчиларсиз?
- Султоннинг амри менинг соқчимдир.
- Мўйсафид узун қалин соқолини сийпади, оёғидаги занжирни тортиб, шақирлатди. Ерга тиз чўқди.
- Эй Оллоҳим! Мени жинни деган ақлли қулларингга бир оз ақл эҳсон этгилки, улар ўз оёғи билан зиндонга тушмасинлар.
- Зўрга қаддини кўтариб, Темур Маликнинг кўксига бармоғини нуқиди.
- Сенга бунинг не кераги бор эди, йигит?
- Буни султонимиз биладилар.
- Икки қадам тисарилди.
- Сен жинни бўлсанг керак.
- Темур Малик кулимсиради.
- Балки жиннилар ўз орасидаги ақлли кишини жинни дейишар.
- Яъни, сенингча, ташқаридагилар ақлдан озганми?
- Жуда бўлмаганда, телбанамо ҳаракатлар бошлашган.
- Ҳа, шундоқ бўлиши керак эди!
- Нима?
- Ўз вақтида менга ишонганларида бу аҳволга тушмаган бўлишарди.
- Султон Муҳаммад илгари бундай эмасди. Энди у зулм қилишга ўтди. Оғир солиқлар билан раиятни эзди. Ёмонларга кўп амал-мартаба бериб, қўлини узайтирди. Шундай бир бош оғриғи орттирдики, илалабад ундан қутулолмайди. Зотан бошининг ўзи ҳам омонат.
- Сиз жуда қатъий сўйлаяпсиз, ваҳоланки, гайб фақат Оллоҳнинг ўзигагина аёндыр.
- Ҳа, шундоқ. Лекин ақли сўқирлашган мендай дарвешларга Оллоҳ баъзи нарсалардан мужда беради.
- Дарвеш унинг қўлидан тортди.
- Қани, ўтир, бир дардлашайлик. Мени дали дейишади. Буларда валий билан далини фарқлайдиган даражада фаросат йўқ.
- Яъни сиз авлиёмисиз?
- Йўқ, мен фақат ташқаридагилар дали билан валийни фарқламайдиган сўқир кимса эканлигини айтдим, холос. Уларнинг ақли етмайдиган бир гапни сўйласанг сенга дарров “жинни” ёрлиғини ёпиштиришади. Чунки ҳеч ким тинчини бузгиси келмайди, иш қилиш машаққатидан қутулади.
- Сиз не дедингизки, дали дедилар?
- Қани, ўтир, айтиб берай.
- Ёнма-ён ўтиришди.
- Кўп кездим, - дея сўз бошлади Дали Дарвеш. - Ўн ёшли бола чоғимда отамдан хафа бўлиб, уйдан чиқиб кетдим. Яъжуж-маъжуж ўлкасига ҳам йўлим тушди, Чингизхон кимлигини билиб олдим.

Темур Малик сакраб турди.

- Чингизхон дедингизми?

- Ҳа, Чингизхон. Уша пайтлари унга Темучин дейишарди. Ботир йигит бўлган. Айтишларича, туғилган пайти ҳовучининг ичида бир томчи қон бор экан. Қоҳинлар бу бола улғайса кўп қон тўкади, деб қаромат қилишган. Кўп қон тўқди ҳам... Яна қанчадан-қанча қон тўкажак...

Чуқур нафас олди.

- Сўраб-суриштирдим, уни билганлар билан танишдим, кўришганлар билан учрашдим ва етарли маълумот тўпладим.

Бир йўталиб олгач, сўзида давом этди:

Чингизхон беш юз эллигинчи тўнғиз йилида Ўнун дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган Дулун Бўлдоқ деган жойда туғилган. У чинликлар “қора татар” деб атайдиган қавмга мансуб. Отасининг исми Ясугай Баҳодур. У ўлган вақтда Темучин ўн икки ёшда бўлган. Ясугай Баҳодур ўлгач, унинг қўли остидаги қабилалар тарқалиб кетган. Кичик Темучин онаси ва укалари билан Ўнун дарёсида балиқ тутиб кун кечирган. Темучин вояга етгач, отасининг қўли остида бўлган қабилаларни бирлаштиришга киришди. Бироқ у бир нечта қабиланинг бошини бириктиришга эришди, холос. Шундан кейин тоғларда қароқчилик қилди. Тарафдорлари борган сари кўпайди. Охири уни хон деб эълон этишди. Навқарлари унга қасамёд қилдилар. Улар бундай деган:

“Сен бизга ҳукмдор бўлсанг, қаршимизга саҳродаги қум зарралари қадар кўп душман чиқса ҳам қочмаймиз. Олдинги сафда туриб, мардона урушамиз. Йўлингга ҳеч иккиланмай жон берамиз. Гўзал аёллар, кўҳлик қизлар ва зотдор отларни қўлга киритсак, уларнинг ҳаммасини сенга берамиз”.

Бунга жавобан Чингизхон шундай деган:

“Сурув-сурув отлар ва қўйлар, хотин-халаж ва болаларни қўлга тушириб, сизларга тарқатаман. Сиз учун ов уюштириб, турли-туман ўрмон ҳайвонларини қошингизга ҳайдайман. Эпчиллик билан шаҳарларни босиб оламан. Истаган жойингизни яғмолатаман, хоҳлаган кишингизни ўлдираман. Енгилган ҳар бир душманнинг отини ва хотинини олишга ҳақли бўласиз”.

Бу сўзлардан кейин мўғуллар: “Лу...лу...лу...лу!” дея бақиршиб, мамнун бўлганликларини билдиришган. Сўнг Кўктангри номи билан қасам ичганлар.

- Кўктангри нимаси?

- Мўғуллар яккаю ягона Оллоҳга ишонмайдилар. Улар Ертангри, Кўктангри деган маъбудларга ишонадилар.

- Астағфуруллоҳ...

- Афсуски, шундай. Мавзуга қайтайлик. Ҳа, мўғуллар қасам ичди. Ўшандан кейин Чингизхоннинг тарафдорлари янада кўпайди. Чингиз ўтовининг олдида хонлик аломати ўлароқ тўққизта бўз от қуйруғидан туғ тикди. Олдинига ўзини чинликларнинг тарафини олгандай кўрсатди. Кераитлар билан бирлашиб, ўз уруғидан бўлган буйирнор қабиласи билан урушди. Сўнг улар билан иттифоқ тузиб чинликларга қарши чиқди.

Ўн йил қонли уруш бўлди. Товуқ йилининг бошида қардоши Жамуқа билан бирлашди ва уни Гўрхон унвони билан ҳукмдор эълон этди. Кейинчалик уларнинг ораси бузилди. Кўпчилик Чингизни ташлаб кетди. У ўзига содиқ бир нечта киши билан қочди. Болчжун саҳросида сарсону саргардон тентираб юрди. Анча вақт шўр сув ичишга мажбур бўлди.

Охири ҳийла ишлатди, Жамуқанинг қўшини орасига нифоқ ташлади. Аскар йиғиб, бир кунни Жамуқанинг устига босқин уюштирди ва уни тормор этди. Жамуқа навқарларининг кўпи Чингизнинг хизматида киргач, у янада қувватланди. Ўнгу сўлга ҳужум этди, дуч келганни босиб-янчди, ёқди, йиқди, вайронага айлантди. Мўғулистон шарқидаги қабилалар унинг итоатига киришга мажбур бўлдилар.

Дали Дарвеш чуқур нафас олди.

- Ҳикоям сени зериктирмадим, эй, ўз оёғи билан зиндонга кирган дали? - деб сўради у.

Темур Маликнинг кўзлари қоронгиликка ўргангани учун қаршисида турган кишини кўздан кечириш имконига эга бўлганди. Дали Дарвешнинг мовий кўзлари нурга тўлиқ. Телба эмас, ниҳоятда ақлли киши эканлиги кўзларидан маълум.

- Давом этинг, Дарвеш ота, - деди Темур Малик. - Айтаверинг, билмоқчи бўлган нарсаларим ҳақида сўзламоқдасиз.

- Зотан бу гапларни айтганим учун зиндонда чиритишяпти. Бундан ортиқ не келарди қўлларидан. Эшит...

Ютинди.

- Чингизхон йўлбарс йилида найманларга қарши уруш очди. Найманлар энг кучли қабилалардан эди. Чингизхон голиб чиқди. У найман қўшинини тор-мор этиб, Мўғулистоннинг гарбига ҳам ҳукмдор бўлди. Уша йили хоқон унвонини олди. Бу унвонни унга чинликлар беришди. Аммо Чингиз шаҳарда ўтириб ҳукм сурадиган ҳукмдорлар сирасидан эмасди. У чодирда яшаб, мутгасил жанг қилди. Уруш унинг асосий машғулоти эди.

Чингиз ботир, жасур, айёр эди. У ерга тўшалган пўстақда ухлар, йиртиқ-ямоқ чопон киярди. Аскарлари не еса, у ҳам ўшани ерди. Табаасидан фарқи йўқ эди. Бу феъли-хуйи туфайли у муҳаббат қозонди. Ўз динига эътиқодли. Тез-тез баланд тепаликка чиқиб, Қўктангрига илтижо этиши тўғрисида гапиришади... Зеҳни ўткир. "Оиласини бошқара олган киши қўшинни ҳам бошқара олади. Ўн киши билан юз минг кишини бошқаришнинг фарқи йўқ. Ўғил отасига, ука акасига, келин қайнонасига, хотин эрига, навкар қўмондонига итоат қилган мамлакатнинг курагини ерга тегиб бўлмайдими", - дейди у.

Ўзи истаган бундай давлатни барпо этиш учун зулм ҳам қилган. Хуллас, ўз табаасини қаттиқ интизомли қилишга эришди у. Хўш, бу мақтовга лойиқми ё койишга?

Дали Дарвеш пешонасини тириштириб, бармоқлари билан соқолини таради.

- Чингизнинг хизматида мусулмонлар ҳам бор. Масалан, Донишманд Ҳожиб унинг ўнг қўли. Чингизнинг тарихини асосан ундан эшитдим. Унинг карвонини Чингизнинг одамлари талон этган, одамларини банди этиб, хоқонга элтишган. Чингиз Ҳожибга бир қанча савол берган, жавобларидан мамнун бўлган, бошини кестириш ўрнига ўз хизматига олган. Ўшандан буён Ҳожиб унинг ёнида.

- Мусулмон одам мажусийга хизмат қилиши мумкинми, ахир?! Тушунмадим...

- Мен ҳам... Ўзидан сўраганимда кўзига ёш олди, сабаби кўп эканини айтди. Кавлаштириб ўтирмадим.

- Чингизни кўрдингизми?

- Атиги бир марта кўрдим.

- Қандай экан?

- Узун бўйли, дароз одам. Зотан мўғулларнинг кўпи новча. Бироқ Чингиз ҳаммасидан новча. Балки шунинг учун ҳам аскарлари уни ҳурмат қилишади.

Кўзлари кўм-кўк. Яна қандай кўз де, нақ дўзах олови сочади. Бир неча тукдан иборат узун соқоли ҳам бор. Баъзан, ўйга толган кезлари соқолини қулогининг орқасига ташлайди...

Ҳай, майли, асосий гапга қайтай. Ҳикоям ҳали битгани йўқ. Ичимда бир туйғу сен яқинда зиндондан озод бўлишингдан дарак бермоқда, ўшанда, эҳтимол, бу маълумотлар кор-қолингга яраб қолар. Мени ҳам эсга оларсан. Бизникилар Чингизхонни назар-писанд қилишмаяпти. Уларнинг энг катта хатоси ҳам шунда.

- Қани, ўзингиз айтинг бўлмасам...

- Қулогингга қуйиб ол... Донишманд Ҳожибнинг айтишига қараганда Чингизхон ўқиш-ёзишни ҳам билмайди. Мўғулчадан бошқа тилда гапиролмайди. Мен ҳам мўғулча сўзлаша оламан. Бошқа тилларга қоришган, аммо кўп гўзал тил. Чингиз ўша тилда сўзлашади. Муҳр ишлатиш не эканлигини илк бор найманлардан ўрганди ва бу унга маъқул тушди. Энди унинг шаҳодат бармоғида муҳрли каттакон узук бор. Фармонларига ҳам, уруш сафарбарлиги тўғрисидаги эълонларининг остига ҳам ўша муҳрни босади... Аммо кўпинча уруш эълон этмай, бирдан ҳужум қилади.

Биринчи катта юришни чинликлар Хси-Хсиа дейдиган, биз Танқут деб атайдиган давлат устига қилди. Фолиб чиқишга муваффақ бўлди. Хси-Хсиа хоқони қизини Чингизга хотинликка бериб омон қолди. Чингиз ундан кейин Хонбалиқни олди. Бир йилдан кейин Мўғулистонга қайтди.

Ўша йили қарлуқлар ҳукмдори Арслонхонни мағлуб этди. Бу у енгган биринчи ислом давлати бўлди. Ундан кейин Или водийсидаги Олмалиқни яксон қилди. Ҳукмдорини асир олди. Бу орада Мовароуннаҳр Хоразмшоҳ томонидан тўла забт этилди. Шу йўсинда қорахитойлар тарқалиб кетди. Бир қисми найман ҳукмдори Кучлук итоатига кирди.

Дали Дарвеш хийла чарчади. Жулдур чопонининг енги билан соқолини силади, пешонасидаги реза-реза терни артди.

- Гапнинг бори шу, - деди у. - Аммо айтмоқчи бўлган гапларим ҳали бор.

Темур Малик бу одам қандай қилиб бу қадар кенг маълумот соҳиби бўлганига ҳайрон қолди. Ундан яна кўп нарсалар билиб олиш умидида деди:

- Давом этсангиз мамнун бўлардим.

Мўйсафид қаҳқаҳа отиб кулди.

- Дали Дарवेशни тинглашга иштиёқманд одамни энди кўришим, - деди у. - Очигини айтганда, мени бироз шоширдиг, йигит. Ҳатто исмингни сўрашни ҳам унутдим.

- Исмин Темур Малик.

- Нима?..

- Темур Малик, дедим.

- Энди тамоман ҳайратдаман. Ҳайрон қолмай бўладими, негаки исмингни Чинда эканимда эшитгандим. Қахрамон, ботир, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган хоразмлик саркарда улў Темур... Демак, охири зиндонга тушдинг?

- Ҳа, шундай...

- Таажжубланмаса бўлади, аммо тақдир ўйинига ҳайрон бўлмасликнинг иложи йўқ. Султон энди дин, миллат йўлидаги кишиларни ҳибсга ола бошладими?! Хўш, айбинг не?

- Айбимми... Ҳар ҳолда кўрсатган бир журъатим айб саналди, шекилли...

- Ўринсиз журъат... Аслида ўринли, аммо ўринсиз деб топилган бир журъат, топдимми?

- Топдингиз, топдингиз.

- Кўп оғир савдо бу, йигит. Инсон дини учун киприк қоқмай жон фидо этади, аммо биров учун ўлиши кўп қийин. Илгарилари султон аскар тўплаганида "Оллоҳ йўлида ўлмоққа келингиз" дея жар солдирарди. Энди бўлса, зиндонбонларнинг айтишича, "Султон йўлида ўлмоққа келингиз" дея жар солдираётганмиш. Тўғрими?

- Афсуски, тўғри...

- Кайф-сафога муккасидан кетган, уруш тўғрисида эшитишни хоҳламайдиган даражада айш-ишратга берилган дейишади, чинданми?

- Бу бор гап!

- Оҳ! Бу давлат барбод бўлади, дўстим.

- Нима деяпсиз ўзи?

- Нима ҳам дердим, тарихнинг бориши шундай... Чингиз тўғрисида беҳуда гапирганим йўқ. Айиқ пўстаги устида ухлашини, навкар еган таомдан ейишини, кийган кийimini кийишини бекорга айтдимми? Аскар ана шундай ҳукмдорни севади, унинг учун ўлимга тик боради. Султон кайф-сафо, айш-ишратга, ипагу олтинга берилган бўлса ҳолига вой! Ўзини ҳам, раиятини ҳам фалокатга етаклайди бундай султон.

- Аччиқ гаплар айтаётгирсиз, оқсоқол, аммо сўзларингизда қилча ёлгон йўқ. Ҳақлисиз. Бироқ султонни огоҳлантирмоқчи бўлсангиз, ёқмайсиз. Қўлимиздан не ҳам келарди?

- Ким бунга журъат этса ҳибсга тушади, шундай эмасми?

- Шундай, албатта. Фақат зиндон эмас, калла кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

- Бу давлат ағдарилади...

- Оғзингиздан ел учирсин.

- Қулоқ солинг. Кўп кездим, кўп кўрдим ва кўп нарсани билдим. Чингиз билан талашманг. Бу одам инсоф не эканини билмайди. У катта жаҳонгирдир, аммо улуғ ҳукмдорларга хос раҳм-шафқат, хоқон виқори унга мутлақо ёт. Инсон ўлдириш унинг учун шунчаки бир эрмак. Бегуноҳ одамларни қоплонларига едиришдан ҳузурланади. Бу томонга юриш қилса қаттиқ туриб ўлкамизни ҳимоя этинг. Акс ҳолда ҳамма ёқни ёқиб, кулини кўкка совуради. Хоразм илм бешиги. Чингиз бўлса илм душмани, қўлига тушган китобни гулханга отади. Бунинг устига мусулмонларни кўргани кўзи йўқ. Масжидларимизга от устида кириши, имомларимизни отбоқарга айлантириши, қизларимизнинг номусини поймол этиши турган гап. Бунга чидай оласанми, саркарда?

Темур Малик ўрнидан сапчиб турди. Беихтиёр қўли белига кетди. Аммо қиличи йўқ эди. У минғиллади:

- Оллоҳнинг ўзи сақласин!

- Иншооллоҳ, ўзи сақлар. Бироқ айтайки, қилинаётган хатолар фалокат йўлини очади. Неча йилларки, огоҳлантирдим, аммо мени кимса тингламади. Охир-оқибат телба деб бу ерга тикдилар. Сени менга Оллоҳ юборди. Ақлдан озишим учун ҳеч бир сабаб йўқ. Мен султондан хафаман. Мени зиндонга ташлатгани учун эмас. Аслида мени зиндонга ташлатган султон ҳам эмас. Ҳай, майли... Нега султон ислом амалларига риоя этмаяпти? Ана шунга жаҳлим чиқяпти.

- Қаердан билдингиз бунга? Султон Алоуддин Муҳаммад намоз ўқийди, рўза тутади.

Мўйсафид қўл силкиди.

- Опқочма, болам, опқочма... Ислом дини фақат намозу рўза билан белгиланадими? Ислом бир низомнома, тузук... Дунё тузуги... Тўғри татбиқ этилса ислом ҳал қилмайдиган масаланинг ўзи йўқ... Ҳатто Чингиз ҳам ўзича қонунлар чиқарди. Бизнинг қонунимиз Қуръон... Ундан қилча айрилмасанг ҳар нарсага жавоб топасан. Қуръонда зарарли ишлар ҳаром этилган. Ҳар бир кишига матлуб бўлмаган нарсалар ҳаром. Қўшнинг оч бўлганда сенга тўқлик ярашмайди... Нақадар ажойиб қоида. Ўқи, илм ўрган. Илм олмоқ учун Чинга ҳам бордим, Мочинга ҳам. Бу ерга қайтиб келсам, мени зиндонга отдилар. Бир йилча бўлди бу ерда тупроқ чайнаб, моғор ҳидлаб ётибман. Ҳақиқатни эшитадиган киши йўқ. Нега зиндонга отишди? Қош қўяман деб кўз чиқардимми ё?

Йўқ, Оллоҳга беадад шукур, таяммум этиб бўлса-да, намозимни қанда қилмадим, ўз вақтида ўқийман. Таҳоратга сув етмайди, зиндонбон бир културм сув беради, холос. Гоҳо сув беришни ҳам унутади...

Бош чайқади.

- Унутилишдек ёмон бир нарса йўқ дунёда, ўғлим, - деди у. - Ундан ёмон нарса йўқ.

* * *

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад Темур Маликни унутган эди. Улуғ саркарда зиндонда оёғи занжирбанд ҳолда кекса дарвешдан баҳра олаётган бир паллада у қипчоқ хонларига гап уқтириш билан овора эди.

Орадан олти ой ўтган бўлса-да, султон ўтирган жойидан жилмади. Онасидан келган мактублардан тасалли олиб, роҳат-фароғатини бузмай ётаверди.

Туркон Хотун Гурганжда ишлар жойида эканлиги, бош кўтаришга уринган айрим бекларни қипчоқлар ёрдамида янчиб ташлагани, султоннинг истироҳатини бузишга ҳожат йўқлиги ҳақида ёзар эди.

Бироқ қипчоқ хонлари бошқа фикрда. Уларнинг юртидан бир-биридан ёмон хабарлар, дашту саҳроларга тўлиб кетган қорахитой отлари яшил яйловларни топтаётгани ҳақида миш-мишлар етиб келмоқда. Бундан қипчоқ хонлари жуда безовта.

Тўнғичхон билан Нишобур яна бир марта Алоуддин Муҳаммад ҳузурига бориб, дардларини тўкиб солдилар.

- Султоним, шоҳим, олампаҳо, - деди Тўнғич, - юртимизни қорахитойлар топтамоқда, шу боис қачондан бери бу Самарқанд деган ерда бизнинг бошимиз ҳам. Амрларингиз бошимиз устига. Бироқ юртимизни ҳам ўйла-масак бўлмайди. Ўша томонга юриш қилайлик, душманларимизнинг адабини бериб, уруғдошларимизни қутқарайлик. Сизнинг буюқлигингиз ша-рофатидан баҳраманд бўлайлик. Сиздан бошқа ким бизнинг бошимизни силайди? Бизни ғарибу нотавон ташлаб қўйиш сизнинг шаънингизга ярашадиган ишми?

Султон одатдагича жавоб қилди:

- Сабр этинг, сабр... Бу ердаги ишлар итмомига етмади. Хабарингиз борки, Самарқандни пойтахт қилишга қарор бердик. Қасрлар, улкан мас-жидлар барпо этмоғимиз керак. Ҳозир бўлса ўзимиз ўтирадиган бир са-рой ҳам йўқ. Саройсиз султон султонми?

Шу онда ўғли Жалолиддин ичкарига кириб келди.

- Ассалому алайкум, олампаҳо! - деди у. - Саройи бўлмаса-да, султон бемалол иш битириши мумкин. Аммо табааси бўлмаган султоннинг қўли-дан ҳеч нарса келмайди. Табаа бўлмаса султонлик ҳам бўлмайди.

Султон бу луқмани ўринсиз деб топди. Ўғлига тикилиб қаради.

- Темур Маликка ўхшаб гапиряпсанми?

- Ундай бўлса менинг жойим ҳам Темур Маликнинг ёнида бўлса керак. Ё нотўғрими, султоним?

Султон сесканди. Илк дафъа Темур Маликни эслаган эди. Ичи зил кетди. Боши ҳам бўлди, ўғлига тан берди.

- У ҳали зиндондами?

- Сояи давлатлари остида...

- Шу боисдан кўринмаётган экан-да. Биз бир пўписа қилиб қўймоқчи эдик, холос. У бизга керак. Буюраман, дарҳол зиндондан чиқарилсин ва ҳузуримизга хизматга келсин.

Жалолиддин қачонлардан бери аламзада эди. Энг яқин оғайниси, жон дўсти зиндонда экан, у ўзини қўярга жой топмасди. Дўстидан тез-тез хабар олиб турарди. Ҳозир ҳам ўша ердан келган эди.

Отаси Темурни авф этгач, қучоғига отилди, қўлини ўпиб, пешонасига сурди. Султон кулди.

- Шунчалик эканини билсак, аввалроқ чора кўрган бўлармидик. Нега эслатмадинг? Тўғриси, ўзимиз ҳам соғиндик, ўғлимиздан яхши кўрган саркардамиз бир сўзимиз билан ўзини зиндонга ташлатди-я.

- Амрингизга мувофиқ, султоним.

- Ҳа, шундай, бироқ... Майли, энди... Айтгин, озод этсинлар. Шоп-камарини тақиб, ҳузуримга келсин. У менга жуда керак.

Жалолиддин таъзим бериб, ташқарига чиқди. Тўғри зиндон томон йўл олди. Боши осмонда, йўлда кўринган тиланчиларга садақа улашиб борарди.

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

Майин эсан шабада саҳро тафтини юзга уради. Саҳро офтоб нурига кўмилган. Хоразмшоҳ суворийларининг оёғи остида қум барханлари илматешик бўлади, баъзи барханлар текисланиб кетади.

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад қипчоқларнинг юзидан ўтолмай, ниҳоят йўлга чиққан эди. Султон Гурганжга бориб, катта қўшин тўплаш, қипчоқ юртини қорахитойлардан озод этиш, ундан кейин эса ҳали ўзи кўрмаган, душман дея гумон этган пакана отли аскарларнинг пайига тушиш ниятида эди.

1216 йил баҳори иссиқ келди. Дарахтлар кўм-кўк либос кийди, баъзи кунлари қуёш олов пуркайди.

Узоқ юришдан сўнг Гурганжга етиб келишди. Султонни қўшин бошида кўрган раият гина-кудуратни унутиб, жўшиб кетди. Ўтиб бораётган султонни олқишладилар.

Бироқ султоннинг қовоғи солиқ. Бошлаган ишидан ўзи ҳам мамнун эмаслиги бир қарашда маълум. Номалум душмандан қўрқаётганмиди, ажабо? Қариб қолди, истироҳатдан бошқа нарсага ҳуши йўқ, деган мишмишлар бежиз эмасми ё? Ким билади дейсиз. Ҳар ҳолда бу гапларда жон бор, султон урушмоқни истамас, бу ишга мажбуран киришган эди. Раияти олдидаги обрўсини туширмаслик учун янги зафарлар қозониши лозим.

Султон ўз саройига кетди. Уч кун ҳеч ким билан кўришмади. Тўртинчи куни маҳрамларига ҳозирланишни буюрди. Уларнинг ҳозир эканликлари тўғрисидаги хабарни олгач, саройдан чиқди ва онасининг кўшикка қараб кетди.

Туркон Хотун кўпдан бери ўғлининг зиёрат этишини кутар, у келавермагач, асаблари дош беролмай, ётиб қолган эди.

Султон келгани тўғрисида хабар беришгач, аҳволи баттар бўлди. Туркон Хотун ўғлини ўз аҳволига ачинтиришни, ўзи ётаркан шоҳни оёқда қолдириш ёки олдида тиз чўктиришни истаётган эди. Шу билан унинг гурури таскин топар эди.

Дарҳақиқат, султон Алоуддин Муҳаммад ичкарига кириб, ўтиришга жой топмади. Курсилар битта қўймай хонадан олиб чиқиб кетилган эди. Султон оёқда қолишга мажбур бўлди.

- Салом дунё хотинларининг улуғи! - деди у.

- Салом дунё султонларининг энг буюғи Алоуддин Муҳаммад, муштипар онаизорингни кўриш учун шунча кун ўтишини кутишинг шартмиди? Ё сени яна биров беҳаловат этдими?

- Йўқ, тинчлик, онажон. Чарчаб келгандик, биров дам олдик. Соғлигингиз қандай?

- Кўп ёмон.

- Оллоҳ шифо берсин.

Туркон Хотун ўғлини оёқда тутишдан завқланмоқда эди. Анча вақт шу ҳолда сўзлашдилар. Охири оёғининг оғриғига чидамаган Хоразмшоҳ деди:

- Катингизнинг бир четига ўтирсам бўладими?

Туркон Хотун улуғ султон узоқ вақт оёқ устида қолганини энди сезгандай, тилёғламалик билан жой кўрсатди.

- Ўтир, султоним. Бош учимга ўтира қол. Сўйла, нега бунча узоқ келмадинг? Кўзим йўлингда қолди.

Султон катнинг четига ўтирди.

- Самарқанд гўзал шаҳар экан. Уни мамлакатимизнинг пойтахти қилиш-

ни мақбул топдик. Пойтахт қилгач, баъзи ишларни бажаришга тўғри келди.

- Зоти олийларига муносиб бўлгандир?

Султон кулди.

- Албатта...

- Бизнинг юртимизни озод этишни нега кечиктирмоқдасан?

Султон оёқ учига қаради. Паришон ҳолда сўзланди:

- Кимлиги номаълум бўлган душман билан урушиш эҳтимоли бор. Ай-тишларича, Чингизхонда раҳм-шафқатнинг уруғи ҳам йўқ эмиш. Ўғли Жўжихон ундан бешбаттар экан. Аскарлари мўр-малахдай кўп эмиш...

Хотун ўғлига қараб кинояли табассум қилди:

- Қўрқяпсанми?

Хоразмшоҳ чўчиб тушди.

- Қўрқув? Бу не демак? Яхшиям онамсиз. Сиздан бошқа биров шундай деса, аллақачон калласи кетган бўларди.

- Сўзларингни нимага йўяй бўлмаса?

- Бу тадбир учун бир мулоҳаза, холос. Ҳа, тадбир учун. Урушдан илгари тадбир олинади. Уруш тадбир билан, жасорат билан бўладиган иш. Шукрларки, жасоратимиз етарли. Аммо тадбир бўлмаса жасорат икки пулга қиммат...

Волида султон тирсагига таяниб, қаддини кўтарди.

- Юрагингизни олиб қўйишибди, султоним.

- Бекор гап. Биласизки, мен қўрқоқ эмасман. Давлатни бу ҳолга ким олиб чиқди?

- Сен...

- Шундай экан, недан хавотир оласиз?

- Сенинг буюклигингга шак-шубҳа йўқ. Албатта ҳали кўп зафарлар қозонасан.

Шипга тикилди.

- Бировлар фикрингни ўзгартирар, бундай урушнинг кераги йўқлигига сени ишонтиришар деб қўрқаман, холос. Шундоқ бўп чиқса қипчоқ элига юриш қилишдан воз кечишинг мумкин.

Султон ғазаб билан қаддини ростлади. Онаси унинг гурурига тек-канди.

- Она, онажон! Шунни билингики, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад ўз сўзидан қайтадиган султонлардан эмас. Қарор бердим. Бир ой ичида қўшинимни тўплаб, юришга чиқаман.

Туркон Хотун маккорона жилмайди.

- Яша, султоним! Сенга ана шундай қатъият ярашади. Чингиз нақадар кучли бўлса ҳам қудратинг олдида бош эгишга мажбур бўлади. Қорахитойларни янч. Бор, сени зафар кутмоқда.

Султон Алоуддин Муҳаммад хонага кўз югуртирди. Истаганини топма-гач, онасидан сўради:

- Ўғлимиз Ўзлоқшоҳ кўринмайди. Иншооллоҳ, соғ-саломат бўлса керак.

- Соппа-соғ, султоним! Неварам тул бувисининг қаноти остида ўйнаб юрибди. Ҳозир чақираман.

Бош учидаги олтин тўқмоқ билан олтин лаганни урди. Ичкарига кирган хизматкорга Ўзлоқшоҳни келтиришни буюрди.

Кўп ўтмай кичкина валиаҳд ичкарига кирди. Заррин чопони товонига тушиб турарди. Бошидаги саллачага парли жиға осилган. Бола отасининг олдида ғоз туриб, қўлларини кўксига қовуштириб, салом берди.

- Ассалому алайкум, султоним.

- Ваалайкум ассалом, Ўзлоқшоҳ.

Хоразмшоҳ ўғлини қўлларидан тортиб бағрига босди ва "Оллоҳ сенга узоқ умр берсин, Ўзлоқшоҳ" дея дуо қилди.

Сўнг шоҳ онасидан рухсат сўраб, ташқарига чиқди. Маҳрамлари билан кўшкни тарк қилди.

Эртасига ҳарбий кенгаш чақириб, қипчоқ юртига юриш кераклигини сўзлади. Унинг сўз оҳангидан қарори қатъий экани билиниб турарди. Мажлисга қатнашаётган беклар эътироз билдириш бефойда эканлигини сездилар. Султонга яна онаси сўзини ўтказган, истаган қарорини чиқартирган. Демак, сўзлашдан не фойда?

Бироқ Темур Маликнинг фикри бошқача эди. Зиндондан чиққанидан буён у Дали Дарвешни ҳеч унутолмади. Оёққа қалқди.

- Ижозат берсангиз, бир гап айтай, султоним.

- Сўйла, Темур Малик...

- Дали Дарвешнинг айтганларини сизга сўйлаб бергандим, султоним. Бу одам далими ёки авлиёми, ҳалигача билмайман. У айтгандики...

Султон кўлини кўтариб, Темур Маликни тўхтатди.

- Телбалар билан шуғулланишга вақтимиз йўқ, Темур Малик. Маънили бир гап айтмоқчи бўлсанг сўзла...

Темур Малик уни сўзлатмоқчи эмасликларини пайқади, бироқ ён бермади.

- Сўзни бундай бошлаганимнинг боиси бор, султоним. Бугун бизни гапиргани кўймасангиз эртага содир бўладиган ҳодисаларнинг бутун масъулиятини олдиндан ўз зиммангизга олган бўласиз. Шунини хоҳлайсизми?

Темур Малик диққатни кенгашнинг аҳамиятига қаратмоқчи эди. Бироқ бу султоннинг парвойига ҳам келмади.

- Султон ўз хатти-ҳаракати учун ўзи олдида ўзи масъулдир, - деди у.

Бу тушунча Темур Маликнинг тушунчасига тамоман зид эди.

- Янглишяпсиз, олампаноҳ, - деди у босиқлик билан. - Султон ўзидан олдин энг аввало Жаноби Оллоҳ олдида масъулдир.

Султон ҳузурдагилар суяк-суягигача титрадилар. Бетгачопарлиги учун қанча вақт зиндонда ётган Темур Маликнинг ақли кирмаган кўринади. Қипчоқ хонлари тишларини ғижирлатиб аланглашди, баъзилар бўлса кўрқув аралаш маъқуллаш маъносида бош силкидилар.

Султон хаёлга толди. Бу йигитни зиндондан чиқариб хато қилдимикан, ё? Ниҳоят у:

- Сўйла, сўйлайдиганингни, - деди.

- Шунини сўйламоқчиманки, олампаноҳ, Дали Дарвеш Чингизнинг кучли ва қудратли эканлигини айтган эди. У буюк Чин подшоларини тиз чуқтирибди. Олиб бўлмайдиган шаҳарларини олибди, йиқилмас қалъаларни йиқибди, ўтган ерининг кулини кўкка созурибди.

- Эски гап, буларни анча илгари эшитгандим, яна нега такрорляяпсан? Ниятинг бизни кўрқитиб, сафарни бекор қилдиришми?

- Бундай ниятим йўқ асло, султоним. Мен қипчоқ юртига юриш қилиш тарафдори эмасман, аммо йўлингизда ўлмоққа тайёрман. Менинг жойим султонимнинг ёнида. Фақат душманга нописандлик билан қарамаслик кераклигини айтаётирман. Керагидан ортиқча аскар тўплайлик. Бир муддат уларни ҳарб ишига ўқитиб-ўргатайлик. Қорахитойларни босган вақтимизда Чингиз устимизга бостириб келса...

- Маълум бўлди, ниятинг вақт совурмоқ экан.

Темур Малик кулди.

- Султоним, айтганларимни ёмонга йўнганингизга қараганда менга ишончингиз йўқолган кўринади. Бир амрингиз билан зиндонга борганим каби, яна бир оғиз сўз билан бошимни ҳозироқ жаллоднинг ойболтаси остига кўймасам номардман! Менинг керагим бўлмаса очиқ айтинг-қўйинг.

Мардона айтилган бу сўзларни эшитиб кўпларнинг оёғи қалтиради. Султон кулди. Унга бу сўзлар ёқиб тушганди. Темур Маликка ўхшаганлардан ўн минг кишилик қўшини бўлсайди, у аллақачон бутун дунёни забт этган бўларди. Темур Маликка меҳр билан қараб деди:

- Темур Малик, айтганларинг тўғри, аммо бунча кутишга не ҳожат? Зотан, бизнинг халқимиз онадан аскар бўлиб туғилади. Самарқандда қилган ишларимизни ўзинг кўрдинг-ку!

- Султоним, у бир исёнчи эди, холос, бу бўлса хоқон.
- Сен кўп гапирдинг, Темур Малик. Энди ўтир, бошқалардан ҳам эшитайлик.

Темур Малик қўл қовуштирди.

- Амрингиз бош устига, султоним.

Қипчоқ хонига сўз тегди. У қипчоқ юртига қилинадиган юриш қўшинининг руҳини кўтариши, Чингизнинг ичига қўрқув солиши тўғрисида сўз юритди. Қипчоқлар султоннинг қарорини маъқулладилар.

Жалолоддин чурқ этмади. У Темур Маликнинг сўзларини ичида маъқуллаётган бўлса-да, отасига қарши чиқишни мақбул топмади. Кенгаш тарқагач, Темур Маликни уйига олиб кетди. Остонада Сариқ Лағўтга дуч келишди. Ёнида икки олманинг бир палласидай ўзига ўхшаш бир йигит бор эди. Темур Малик:

- Сени қандай шамол учирди? - деб сўради.

Сариқ Лағўт жилмайди. Ёнидаги йигитга ишора қилиб деди:

- Укам Бойту билан хизматга келдик. Агар қабул қилсалар умримизнинг охиригача Жалолоддинга қул бўлмоқни истаймиз.

Жалолоддин йигитларни қучоқлади.

- Товба қилган ҳар бир кишига эшигимиз очиқ, Лағўт, - деди у. - Сиз менга қул эмас, оғайни бўласиз.

Овоз ўтказмаслиги учун деворларига қалин гиламлар осиглиқ хонага кирар-кирмас Жалолоддин ўз хавотирини очиқлади.

- Тинчим йўқ, оғайнилар, - деди у. - Султон отамиз онасининг таъсири остида бу ишга қўл урди. Бу ишнинг охири қандай тугашини ким билади. Чингизнинг куч-қуввати ҳақида аниқ маълумот олганимиз йўқ. У ҳақда миш-мишдан бошқа нарса эшитмадик. Афсонага ўхшайди. Агар бу гапларнинг ярмини чин деб қабул қилсак ҳам Чингизнинг катта куч-қудрати борлиги маълум бўлади. Бу мўғул кўп хонларни тиз чўктирганмиш. Қоракхитойларга дарс бериш лозим дейлик. Лекин ҳе йўқ, бе йўқ, мўғул устига юриш қилишга не ҳожат? Балки улар бизга душман эмасдир. Қолаверса, мўғуллар ҳозиргача Чин томонларда урушган, бизга зарари тегмаган. Айтишларича, Чингиз аскарлари не еса ўшани ёйди, не кийса шуни кияди. Бундай хоннинг курагини ерга теккизиш осон кечмайди. Чунки аскарлари бундай хоқонни кўз қорачигидай асрашади. Биз бўлсак...

Жим қолди. Кўзлари қайғудан намланди. Унинг сўзини Темур Малик давом эттирди:

- Олтин-кумушга ғарқ бўлдик, ҳашаматли саройларда яшаймиз. Чингиз айиқ пўстагида ухлаган бир чоқда биз партўшакларни писанд қилмаймиз. Чингиз ҳора ёвғон ичган пайтда биз овқат танлаймиз. Даҳшат!..

Сукунат чўкди. Анчагача ҳеч ким чурқ этмади. Сукунатни Жалолоддин бузди:

- Темур Малик, айтмоқчи бўлган гапларингни султон отамизга баён этдингми?

Темур Малик уйқудан энди кўз очган одамдай Жалолоддинга қаради.

- Кўпини айтдим, - деб жавоб қилди у. - Аммо бир гапни айтишни унутдим. Ҳеч бўлмаса бу қўшинга сен қўмондонлик қилсанг яхши бўларди. Хатога йўл қўймас эдинг...

- Отам моҳир саркарда.

- Ҳа, шундай эди... Биласан, кейинги йилларда у анча ўзгарди. Ёш бола каби таъсирчан бўлиб қолди. Валиаҳд алмаштиришга бир лаҳзада шошиб фармон берган, хотинлар таъсирида уруш очишга бир онда қарор берган султон энди...

Сўздан тўхтаб, андиша билан дўстларига қаради. Сариқ Лағўт беҳаловат бўлиб кўзғалиб қўйди, Жалолоддин Темур айтмаган сўзларни пичирлади:

- Энди султонликка номуносиб демоқчимисан?

- Бундай демоқ учун бу далиллар етарли эмас. Энди бўладиган урушда барчаси яққол аён бўлғуси.

- Чингиз одамлар айтганидек кучли эканига ишонасанми?

- Дали Дарвеш ёлғон сўзламайди. У не деган бўлса ҳаммаси тўғри. Бунинг устига кўниёлик Қутлуқ ҳам айни шу гапларни айтган эди.

- Бу даҳшат!..

- Даҳшат эканлиги ўз йўлига. Аммо асосий даҳшат уйқудаги илоннинг қуйругини босиш учун ҳаракат бошлаётганимиз. Ишон, қўрққанимдан айтаётганим йўқ. Жонимдан бошқа йўқотадиган нарсам йўқлиги сенга яхши маълум, жоним мен учун ширин эмаслигини ҳам биласан. Бир машъум хато туфайли Хоразм давлатининг барбод бўлишидан қўрқаман, холос.

- Сенингча, таҳлика шунчалик каттами?

- Балки бундан ҳам каттароқдир. Мамлакатимиз илму урфон бешиги. Чингизнинг илми эса хурофот. Айтишларига кўра, қўлига тушган китобни гулханга отади. Чинда жуда кўп китобларга ўт қўйган, гуриллаган китоб гулхани атрофида рақс тушган эмиш. Шаҳарларимиз бундай ваҳшийнинг қўлига тушиши мумкинлигини ўйласам тўпигимгача музлаб кетаман.

Жалолиддин ҳам титради.

- Оллоҳ паноҳида сақласин!

Сариқ Лағўт билан укаси ҳам баланд овозда такрорладилар:

- Оллоҳ сақласин!

Темур Малик ака-укага боқди.

- Оллоҳ сақлангани сақлайди. Аммо анчадан буён Оллоҳнинг амрларини лозим даражада бажармай қўйдик. Исроф ҳаром қилинган, аммо биз исроф этмоқдамиз. Дабдаба ман этилган, аммо биз дабдабаю асъаса ичида яшайпмиз. Кибр тақиқланган, бироқ бизнинг бурнимиз осмонда. Натижада ҳатто бурнимизнинг тагида турган кучли душманни назарга илмай-диган ҳолга тушдик.

Қаддини ростлади.

- Фақатгина шу эмас. Кенгаш суннат этилган. Биз бунга ҳам аҳамият бермайдиган бўлдик. Олтин-кумушга, кимхобга ружу қўйдик. Бизга ҳамма нарсадан кўпроқ совут ярашади. Лекин биз совут ўрнига савсар мўйна пўстин кийдик. Оллоҳ учун, Каломуллоҳ учун жанг қилиш ўрнига бировларнинг ерини тортиб олдик, мулкини яғмоладик.

Алам билан бош чайқади.

- Оллоҳ унинг амрларига риоя қилган вақтимиздагина бизни ўз паноҳида асрайди, холос!..

Пешона терларини артди.

- Акс ҳолда у бизни жазоламоқ учун устимизга мўғул хонини юборадик, қаноатимга кўра, биз бу жазога мустаҳикмиз...

Ҳаммаси бу гаплар рост эканига дилдан ишонар ва айни чоқда шафқатсизлиги билан бутун Осиёда ном чиқарган Чингиз каби бир қонхўрнинг жазоловчи бўлиб келмаслигини тилар эди.

Жалолиддин дўстининг қўлини ушлаб деди:

- Гапларинг тўғри, Темур Малик. Лекин қўлимиздан не келарди.

* * *

Хоразмшоҳ Муҳаммад қўшин бошида кетиб борарди. Олтин безаклар билан зийнатланган тулпор, эгасининг кимлигини билгандек, виқор ва жиддият-ла йўрғалайди, гоҳ-гоҳ бошини баланд кўтариб, жинсдошларига гурур билан қараб кўяди.

Қўшин ҳар бири олти минг кишидан иборат ўн фавж ҳолида юришга чиққан эди. Ҳар бир фавжнинг ўз қўмондони бор.

Минглаган найзалар учиди, қалқонларда қуёш нури ўйнайди, қайтган нур қум зарраларини биллур рангида жилвалантиради.

Аскар ва найзадан бошқа нарса кўринмайди, “Оллоҳу акбар”дан бошқа садо эшитилмайди.

Кетма-кет, саф-саф бўлиб мавжланиб келаётган фавжлар завқ уйғотади кишида. Султон Алоуддин Муҳаммад гоҳ-гоҳ от бошини тортиб, гурур билан қўшинини кўздан кечириб кўяди.

Султоннинг атрофида қипчоқ хонлари. Жалолиддин ва Темур Малик ўз фавжларининг бошида. Шу паллада ҳар иккови ҳам аскарларининг таълим-тарбияси устида бош қотиришмоқда. Бошқа нарса уларни қизиқтирмайди. Энди султонга гап уқтириш бефойда, чунки сўзлари қипчоқ хонларидан иборат ҳиссиз деворга урилиб, тариқдек сочилиб кетиши турган гап.

Султон Муҳаммаднинг ичида андеккина қўрқув ҳисси йўқ эмасди. Ҳар ҳолда номаълум душман устига қўшин тортиб кетаётир. Қорахитойларни янчишига ишончи комил, бироқ бу пакана от минганлар билан уруш натижаси ёлғиз Оллоҳга аён.

Султон Темур Маликни ёнига чорлади. Куч-қудратини тасдиқ эттириш ниятида деди:

- Қарагин! Бу аскарларни мағлуб эта оладиган бир қўшин бормикан ер юзида?

Қипчоқ хонлари таъзим қилишди. Темур Малик олтмиш минг отлични жаҳон қўшинларига тенг деб билган султоннинг мантиғига ҳайрон қолди.

- Зўрдан зўр топилади, олампаноҳ, - деди у.

Хоразмшоҳ ўзи кутган жавобни олмагани учун ранжиди.

- Сен доим ноумидсан.

- Чингизни ниҳоятда кучли дейишади.

- Қайси Чингиз? Аммо-лекин тоза юрагингни олибди у. У кофирни отимнинг туёқлари остида эзаман. Ушанда ер юзида Хоразмшоҳ Муҳаммаддан қудратли султон йўқлигини ўз кўзинг-ла кўрасан. Бўлган ҳам эмас... Менинг кучим ва даҳомга ҳатто Искандар Зулқарнайн ҳам молик бўлган эмас.

- Кучга ишониб мағрурланиш ўрнига тадбир олмоқ афзалдир, султоним.

- Сендан не қилмоғим керак, деб сўрамадим, шекилли.

- Бир одам ҳамма нарсани билолмайди, султоним.

- Нима?.. Не демак бу?

- Кенгашиб иш тутмоқ зарур эканлигини эслатмоқ истадим, султоним.

Ожиз бандангиз султонга ақл ўргатадиган даражада закий эмас.

Султон зўрға ўзини босди, Темур Маликнинг калласини олиш тўғрисида фармон беришига сал қолди.

- Бор, аскарларингнинг бошига ўт.

- Бош устига!

Ўз қисмига қайтди. Сарик Лағўтга яқинлашди.

- Султоннинг маҳрамларига қара, Сарик Лағўт, ишга ярамаган бир тўда...

Сарик Лағўт диққат билан тикилди. Султон ошхонасини, керакли-кераксиз лаш-лушларни олиб чиққан эди. Қанча гапиришмасин, султон буларни қолдиришга кўнмаган эди.

- Томоқ бандаси бўлса керак, - дея минғиллади Лағўт.

Темур Малик деди:

- Бу турган гап. Бироқ у ўз дабдабасини душманларига кўз-кўз қилмоқчи.

- Ошхонасиними?

- Ҳа, ошхонасини ҳам, заррин чодирю хизматкорларини ҳам...

- Астаффуруллоҳ, астаффуруллоҳ!

* * *

Жалололиддин ўнинчи фавж қўмондони бўлиб, энг орқада келаётганди.

Отаси уни жанг майдонига киритмаслик учун бу ишни махсус қилган-дек эди. Шунга бироз хафа. Нима бўлганидан қатъий назар, модомики, урушга чиқдими, манглайдан жой олиб, душман билан биринчи бўлиб жанг қилмоқни истарди. Жилла қурмаса қиличининг зангини кетказмоқчи эди. Бироқ отаси ўглининг орзуларидан беҳабар бўлгани учунми, уни орқа қисмга тайинлади.

Жалололиддиннинг аскарлари хушнуд ва хушҳол кетиб боришади, Оллоҳга ҳамду сано ўқишади, ора-сира ўзаро бақириб гаплашишади, ҳазиллашишади. Тўхтаган пайтларида машқ ўтказиб, янги усулларни ўрганишади.

Жалололиддиннинг фавжи қўшиннинг энг кучли қисми эди. Темур Маликнинг фавжи бу жиҳатдан иккинчи ўринда. Султон қўли остидаги марказ бўлса ҳарбий ишга яроқсиз кишилар, сарой мансабдорлари ҳамда махсус тан соқчиларидан таркиб топгани учун, эҳтимол, энг заиф қисм эди...

Хоразм денгизи соҳили бўйлаб юриб, Сирдарёни кечиб ўтдилар. Чағаноқ кўрфази ёнида тўхтадилар.

Султон атрофга хабаргири қисмлар жўнатди. Султон Темур Малик ва Жалололиддиннинг қистови билан келадиган хабарларни шу ерда кутишга қарор берди. Ўзига қолса хабаргири қисмларни жўнатиб ҳам ўтирмай, душманга дуч келгунга қадар дабдаба билан юриш қилмоқчи эди.

Хабаргири гуруҳлардан бири кўп ўтмай қайтиб, Чалқар кўли бўйида қорахитой аскарлари кўринганидан дарак берди.

Оқшом чоғи ҳарбий машваратга йиғилишди. Аввало қорахитойларни, сўнг мўғулларни бир ёқли қилишга қарор берилди. Қўшин уч бўлакка бўлиниб, шоҳ марказни бошқарадиган бўлди.

Ўнг ва сўл қанот қўмондонларини тайинлаш масаласида ихтилоф чиқди. Қипчоқлар ҳар икки қанотга-да ўз уруғдошларининг қўмондон бўлишини хошлашди. Қипчоқлар бу замин уларнинг юрти бўлгани учун шундай бўлиши керак деб ҳисоблашарди. Темур Малик жаҳлдан лабларини тишлаб қонатиб юборди. Охири чидай олмай оёққа турди.

- Модомики, бу замин қипчоқларники экан ва улар бизни ёт деб четлатишар экан, ўзлари урушаверсинлар. Бу хусусда султонимизнинг амр беришларини хоҳлайман.

Султон Муҳаммад ҳайратдан бош чайқади.

- Нима деяпсан ўзи, Темур Малик?

- Шавкатли султоним, жуда оддий гап бу. Қипчоқлар бу ерлар ўз юрти эканлиги, бинобарин, бу заминни мудофаа этадиган аскарларга қўмондон бўлишга фақат ўзларининг ҳаққи бор эканини даъво қилишаётир. Майли, қўйиб берайлик, ўз ишларини ўзлари ҳал этсин.

- Бу гап кетмайди... Бир қанотга сен қўмондон бўласан.

Султон Муҳаммад шу бир оғиз гап билан Темур Маликни тинчитмоқчи эди. Темур Малик масалани дарҳол тушунди.

- Узримни қабул айланг, султоним, - деди у. - Шаҳзода Жалололиддин турган жойда мен қўмондон бўлолмайман. У ҳаммамиздан моҳир саркардадир.

Султон эътироз билдирмади.

- Демак, билишимча, мақбул бир қарор олдик, - деди у. - Сўл қанотга қипчоқ хонларидан Тўргай, ўнг қанотга ўғлимиз Жалололиддин қўмондонлик қилсин. Мен марказда бўламан.

Эрта тонгда яна йўлга тушдилар. Қорахитойлар яқин атрофда эканлиги тўғрисида тез-тез хабар келиб тургани учун ҳозир тарзда уч кун йўл босдилар. Ниҳоят, Иргиз дарёсининг этагидаги қалин ўрмонга етиб, ўша

ерда қароргоҳ қурдилар. Ботқоқликлардан чиқаётган сассиқ ҳид чўл гиёҳларининг ёқимли бўйига араллашиб, аскарларнинг кўнглини беҳузур этарди. Ҳаво исиб кетганига қарамай дарё устидаги муз ҳали эримеган.

Қарши соҳилда қорахитойлар кўриниши билан Султон Муҳаммад дарёдан кечиб ўтишни буюрди. Буйруқ шу заҳоти бажарилди, ҳеч бир талафот бермасдан нариги қирғоққа ўтиб олишди. Сафга тизилиб, юришга ўтдилар.

Оқшомга яқин келган бир хабар Хоразм кўшинини тўлқинлантирди. Олдинда чодирлар кўзга ташланган эди. Аммо улар кимники ва нимага тикилганини ҳеч ким билмас эди.

Хабарни эшитган заҳоти Жалололиддин нима гаплигини билиб келиш учун Темур Малик, Сариқ Лағўт ва Бойтуни олиб, от чоптириб кетди. Бир тепанинг устига чиқиб, бепоён чўлни кузатдилар. Узоқда чодирлар элас-элас кўринди. Бироқ чодирлар атрофида қимирлаган жон зоти йўқ. Жалололиддин:

- Оллоҳ, Оллоҳ! - дея ҳайратланди. - Ҳали ухлайдиган вақт бўлгани йўқ. Ҳар ҳолда ташлаб кетишганга ўхшайди.

Темур Малик:

- Мен тез бориб билиб қайтаман, - дедию отига қамчи босди. Жалололиддин орқасидан қичқирди:

- Ўзинга эҳтиёт бўл, Темур Малик!..

Темур Малик жавоб бермади. Кўз очиб юмгунча овоз етмайдиган масофани ошиб ўтишга улгурган эди.

Кўп ўтмай у чодирлар ёнига етиб келди. Ҳайратдан ҳангуманг бўлди. Чодир ёғочлари устида илма-тешик кигиз парчалари осилиб ётар, ҳар тараф мурдаларга тўлиб кетган. Гўё яшин уриб, офат тушгандек ҳаммаёқ остин-устун. Қидира-қидира, бир тирик одамни топди. Отидан тушиб:

- Сизга не бўлди? - деб сўради.

Бу кекса маркит аскарлари эди. Елкаси қилич билан чопилгани кўришиб турарди. Аскарнинг лаби базўр қимирлади.

- Биз маркитлармиз. Тўғрироғи, маркит эдик, энди йўқ бўлдик.

Бир амаллаб тирсагига таянди. Жасад қалашиб кетган майдонга маҳзун тикилди. Кўзларидан ёш оқди.

- Хонимизни Тункухон дейдилар. Ўғлининг исми Хўлтухон... Иккови ҳам қочиб қутулди. Бизни аждарнинг оғзига ташлаб кетдилар.

- Устингизга бостириб келган ким?

Ярадор тутила-тутила сўзлади:

- Чингиз!.. Ўша қизилсоқол иблис, ёки унинг ўғли Жўжихон. Ота-ўғил қаттолликда бир-бирига паҳса кўяди... Борган жойининг кулини кўкка совуради... Улардан эҳтиёт бўлинг... Чингизни ранжитадиган иш қилманг... Унинг моҳир саркардалари бор. Бир кўзи сўқир Субутой, Қурт Жебе, Тўқучар нўён... Уларнинг ҳаммаси ўтакетган қонхўр, ғирт ваҳший... Биз қочишга улгурмадик. Иргиздан ўтаман деганлар муз тагига тушиб ғарқ бўлди. Қуршовда қолдик. Ҳаммамизни қиличдан ўтказдилар, хотинлар, кексалар, болаларни ҳам ўлдирдилар... Тирик жон қўймадилар. Чорвамиз, яйловларимиз уларнинг қўлига ўтди.

Нафаси тутилди. Олайган кўзларини йиртиб, у ёқ-бу ёққа аланглади.

- Кўзим кўрмаяпти, - дея ингради у. - Ҳеч нарсани кўрмаяпман... На биродарларимнинг бурдаланган жасадларини, на қуёшни... Энди ҳеч қачон кўрмайман. Ажал ёқамдан олди. Жоним бўғзимга келди...

Биз... бахтли эдик... Ям-яшил яйловларимиз, кенг ўрмонларимиз бор эди... Қизилсоқол иблис... Чингиз... Ўғли Жўжи... Бир кўзли Субутой Баҳодур... Қурт Жебе... Сариқ чодир... Пакана отлар...

Қалтиради:

- Менга... менга қиличимни беринг... Мен... мен...

Маркитнинг сўзи оғзида чала қолди. Қовоқлари қошларининг остига

кириб кетди. Даҳшатдан бақрайган кўзлари Темур Маликнинг юзига михланганича қотди қолди.

Маркит ўлган эди.

Темур Малик вақтни бой бермай отига миниб, дарҳол орқага қайтди. Тепаликка чиқиб, бўлиб ўтган фожеадан Жалолиддинни хабардор қилди:

- Маркитларнинг ҳаммасини қиличдан ўтказишибди, баҳодирим.

Жалолиддин даҳшатдан сесканди.

- Нима? Ким қилган буни?

- Чингиз ёхуд унинг ўгли Жўжи... Барибир эмасми?

Орқага қайтиб, султонга хабар бердилар. У ҳам ҳайратдан донг қотди. Сўнг ўзига келиб, ғазаб билан қаддини ростлади.

- Буни шундай қолдирмайман, уларнинг адабини бераман! - деб ҳайқирди у.

Қипчоқ хонлари бир овоздан бақаришди:

- Ўлжамизни ўғирлаган, мамлакатимизни вайронага айлантирган кофирларнинг жазоси ўлим!..

Алоуддин Муҳаммад соқолини сийпади.

- Уларни топамиз. Топамиз ва жазосини берамиз. Энди ҳеч ким менга моне бўлолмайди. Ҳозирланинг, устига бостириб борамиз.

- Ижозат беринг, султоним, - дея Жалолиддин оёққа қалқди.

- Сўйла, Жалолиддин.

- Аввало хабаргирларни жўнатиб, душман қаерда эканини, куч-қувватини билайлик. Шундан кейин жангга қарор берамиз.

Султон ўғлига тик қараб деди:

- Жангга сен ва Темур Малик эмас, мен қарор бераман. Мен қарор бериб бўлдим, жангга кирамиз.

Жалолиддин ноилож жим бўлди. Темур Маликка боқди. Бироқ у бошқа томонга маъносиз қараб турарди.

* * *

Хоразмшоҳ қидираётган душман Чингизхон эмас, балки Чингизхоннинг катта ўгли Жўжихон қўшини эди.

Жўжи маркитларни қатлиом этгач, шимолга юриб, бир тоғ этагига қўнган эди.

Ҳар томонга юборган дидбонларидан бири мўр-малаҳдай катта қўшин бостириб келаётганидан хабар берди. Буни эшитиб, Жўжихоннинг сапсарик юзи янада сарғайди. Саркардаларидан сўқир Субутой Баҳодурга юзланди.

- Ким экан булар, Субутой?

Субутой ханжари билан тирноқларини тозалаб ўтирарди. Одати шундай - бўш қолдими тирноғини кавлайди. Субутой бош кўтармасдан жавоб берди:

- Ким бўлса бўлаверсин. Ҳеч кимдан қўрқмаймиз.

- Сен нуқул уруш тарафдорсан.

Субутой елкасини қисди. У кўп гапиришни ёқтирмасди. Мақсадини икки жумлада айтар, узоқ гапиришга тоқати йўқ эди. Унингча, ҳарбий кенгашлар, машваратлар беҳудага вақт сарфлашдан бошқа нарса эмас. Хон деган киши бир онда ё урушга ёки сулҳга қарор бериб, ҳаракатга ўтмоғи лозим.

Жўжихон унинг одатини билса-да, атайлаб жигига тегмоқчи эди.

- Нега жимсан, эй одам?

Субутой яна елка қисди.

- Гапир!..

Бу сафар у бошини кўтарди, юзини буруштирди. Чаккаси узра тушган қилич тиртиги янада чуқурлашди. Бир кўзи билан Жўжигга маъносиз бақрайди Охири унинг оғзидан икки калима чиқди, холос.

- Ўзингиз биласиз...

- Урушайликми?

- Бўлади.

- Урушмайликми?

Субутой жавоб бермади. Жўжихон бош чайқади.

- Сен каби тилсизни отам менга нега бош оғриги қилган ўзи, билмайман. Ўзим мустақил уруша олишимни неча бор исбот этдим. Бироқ ҳануз жангга мени ҳомийсиз юбормайди.

Субутойга анчагача истехзо билан қараб турди, сўнг деди:

- Сен ҳам ҳомий бўлдинг-у...

Қарс урди. Ичкарига кирган навбатчига деди:

- Тезда Донишманд Ҳожибни топиб кел!

Аскар тиз чўкиб таъзим қилди, сўнг тислана-тислана чодирдан чиқди.

Кўп ўтмай ўрта ёшлардаги қора соқол бир киши чодирга кириб келди. У ҳам тиз чўкиб, салом берди.

- Чақиртирган экансиз, буюк хоқоннинг ўғли.

- Қани, ўтир-чи, Донишманд Ҳожиб. Устимизга кимлардир бостириб келаётган эмиш. Дубулғасининг устига газмол ўраган, қора байроқли мўр-малаҳдай аскарлар. Булар ким, биласанми?

Донишманд Ҳожиб икки марта бош силкиди.

- Хоразмликлар бўлса керак.

- Хоразмликлар дедингми? Улар билан талашадиган молимиз йўқ-ку...

- Шундай. Ҳатто буюк хоқоннинг ўзи ҳам улар билан урушмаслик лозим деган эди. У киши ҳозир Хоразмшоҳ Муҳаммад билан урушишни хоҳламаяптилар.

- Хўш, унда нега бу одам устимизга бостириб келяпти?

- Маркитларнинг аҳволини кўриб жаҳли чиққан. Эҳтимол, сизни енгил кўйига тушган бўлиши мумкин. Зотан, бу ерлар унга қарашли ҳисобланади.

- Ажойиб гап-ку. Ер дегани Ертангрисиники-ку, унинг не иши бор?

Донишманд Ҳожиб бош эгди. Жўжихонга Оллоҳдан бошқа худо йўқлигини сўзлагани, борингки, ҳатто исбот этгани билан бирон нарса ўзгарармиди? Бунга кўп уриниб кўрди, аммо ҳеч иш чиқмади. Жўжихон ҳар гал кинояли илжайр, бошини ликиллатиб, "Бўлса бордир. Аммо мен отам ишонган тангридан бошқасига ишонмайман", дер эди.

- Нега индамайсан, Донишманд Ҳожиб? Қани айт-чи, Султон Муҳаммад қанақасига бу ерларга эга бўлиши мумкин?

- Бунга жавоб бермоқ учун уни ўзимизга муқояса этмоғимиз даркор, хоқоннинг ўғли.

- Ўзимизга? Қандай қилиб?

- Чингизхон бутун Мўғулистон ва Чиннинг ҳукмдори...

- Ҳа, шундай.

- Хоразмшоҳ ҳам бу ерларнинг ҳукмдори.

- Бўлмаган гап! Отам улуғ хоқон. Хоразмшоҳ деганинг ким бўпти?

- У ҳам ўз миқёсида улуғ.

- Барча мусулмонларнинг ҳукмдорими у?

- Бир қисмининг...

- Ундай бўлса, уни янчиб ташлайман. Фақат отам ризолик берса бўлди. Ҳайронман, отам нега бу одам билан талашни хоҳламапти. Бирон сабаби бўлса керак.

- Гапингиз тўғри.

Жўжихон ўйлаб қолди.

- Ёнингга ўн киши олиб, унга пешвоз чиқ. Бир нечта туяни ҳадя этиб олиб бор. Биз урушни истамаслигимизни, улар билан ишимиз йўқ эканини айт.

- Маркитларни нега қатл этганимизни сўраса не деб жавоб берай?

- Қилмишига яраша жазо олганларини айт. Бизга қарши чиққанларини тушунтир. Яқинда бу ерни тарк этиб, ўзларига қолдиришимизни сўйла. Беҳудага қон тўкилишини истамайман.

Аслида Жўжихон кучи камлигидан қўрқаётган эди. Дидбонлар хоразмликлар саҳродаги қум зарраларидан ҳам кўп дейишганди. Жўжихонни чўчитган ҳам шу эди.

Донишманд Ҳожиб чодирдан чиқди. Буюрилганидай ёнига ўн отлик олди. Султонга ҳадя этиш учун ўнта бақувват туяни олиб йўлга тушди...

* * *

Хоразм қўшини тезроқ душманга етиб олиш учун шитоб билан от қўйиб келарди.

Султон Алоуддин Муҳаммад: "Отлар чарчаса алмаштиринг, фақат тўхтовсиз йўл босинг", дея буйруқ берган эди.

Ўнг қанот қўмондони Жалолиддин отасининг бу амрини ўринсиз деб топди ва ёнида от суриб кетаётган Темур Маликка ҳасрат қилди:

- Бемаъни иш бу. Отлар ҳам, аскарлар ҳам чарчайди. Ҳориб-чарчаган бир аҳволда душман билан жангга кирсак натижа қандай бўлади?

Темур Малик кўз қараши билан бу гапни маъқулласа-да, чурқ этмади. Сўзласа ширин гап айтолмаслигини билгани учун сукут сақлашни афзал топди.

Шу орада ҳарсиллаганича иккита дидбон етиб келди. Улар оқ байроқ кўтарган бир тўда отлиқлар келаётганидан хабар беришди. Дўстлар шу заҳоти от чоптириб, султон ёнига етиб боришди. Жалолиддин:

- Султоним, оқ байроқ кўтариб келишяпти, амрингизга мунтазирмиз, - деди.

Султон кўзини қисганча узоқларга тикилди, сўнг:

- Ким экан? - деб сўради.

- Мўғул элчилари бўлса керак.

- Тўппа-тўғри бу ерга опкелинг.

- Бош устига.

Султон кўшинга тўхташни буюрди. Саркардаларига тайёр туришлари тўғрисида хабар жўнатди. Султон ўз дабдабаю асҳасаси билан элчиларни донг қолдирмоқчи эди. Бироқ келганларнинг лоқайд назарига кўзи тушиши билан бекордан-бекорга овора бўлганини тушунди.

Донишманд Ҳожиб олдинда. Бошида оппоқ салла, ҳамма қатори султон ҳам ҳайрон бўлди. Бу одам мусулмончасига кийинган. Хўш, ундай бўлса, у Жўжихон ёнида нима қилиб юрибди?

Оқ саллали киши яқинлашгач, отидан тушди. Бир неча одим отиб, тўхтади. Қўлларини кўксига қовуштириб, тавозе билан таъзим бажо келтирди.

- Мўғулистон ҳукмдори Чингизхоннинг катта ўғли ва саркардаси Жўжихоннинг элчиси Донишманд Ҳожиб буюк Хоразмшоҳга саломлар йўллайди.

Хоразмшоҳ от устида эди. Ўнг қўлини кўтариб алиқ олди.

- Саркарданг не истайди?

- Саркардамиз: "Бизнинг хоразмликлар билан ҳеч ишимиз йўқ. Маркитларни бўлса қилмишига яраша жазоладик. Сиз билан урушиб беҳудага қон тўкишни истамаймиз", дейди.

- Ўзинг мусулмонга ўхшайсан, маъжусийларга хизмат қилишга уялмайсанми?!

Донишманд Ҳожиб сесканди.

- Бу ҳақоратнинг боиси недур, султоним?

- Мусулмон эканинг. Шунинг ўзи етарли эмасми?

- Мусулмонлигим ҳақоратга сабаб бўлади, деб ўйламайман. Ўз динимни бировга топтатиб қўйганим йўқ. Мен асирман, холос. Сиз ҳимоя қилолмаган мусулмон Чингизхонга асир тушади-да.

Хўрсинди.

- Асир ҳам олди, ишлатяпти ҳам. Диним, эътиқодимга содиқман, ҳеч кимга имонимни сотганим йўқ.

Темур Малик элчига ич-ичидан қойил бўлса-да, султон ҳузурда шаккоклик қилаётганидан жаҳли чиқди.

- Бу одам ҳаддан ташқари эзмалиқ қияпти, султоним, - деди у.

Донишманд Ҳожиб Темур Маликка ўгирилди.

- Савол бердингиз, жавоб қилдим.

Қипчоқ хони Нишобур ғазабланиб бақирди:

- Овозингни ўчир! Сўради деб вайсайверасанми?!

- Мўғулларда: сўрамагунча сўзлама деган бир гап бор. Шу гап менга кўп маъқул.

Султон тортишув алангаланиб кетмаслиги учун орага кирди.

- Ҳаммангиз жим бўлинг. Элчи, айт-чи, саркарданг менинг куч-қувватимдан хабардорми?

- Албатта, дидбонларимиз саҳродаги қум зарраларидек кўп эканлигингиз тўғрисида хабар бердилар.

- Демак, шунинг учун урушдан қочяпсиз.

- Жанг қилишни истамаслик бошқа, жангдан қочиш бошқа, султоним. Жўжихон сизникидан каттароқ қўшинлар билан урушган.

- Ва ҳали соппа-соғ, шундайми?

- Соппа-соғ, аскарлари ҳам ёнида.

Султон Муҳаммад қаҳр билан узангига оёқ тиради.

- Бас қил! - дея ўшқирди у. - Сиз мени маркит ёки куёнюрак чинлик деб ўйладингизми? Жўжим, худо урган бошқа бир кимсами - олдимга чиқсин-чи! Қумурсқадек эзиб ташлайман.

Донишманд Ҳожиб бош эгди.

- Айтганларингизни унга сўзма-сўз етказаман. Фақат яна бир бор айтганнинг зарари йўқ: Жўжихоннинг сиз билан талашадиган нарсаси йўқ, у беҳудага қон тўкилишини истамаяпти.

- Ие! Ҳалигача гап сотяптими бу?! Айтиб қўй, оқизган қонларининг хунини тўламай бир қадам ҳам жиллолмайди ўша Жўжи деганинг.

Элчи яна бир бор таъзим қилиб, маҳрамлари билан от чоптириб кетди. Жалолиддин уларнинг орқасидан анча қараб турди-да:

- Жасур экан, - деб қўйди.

Элчи келтирган хабардан Жўжихон мамнун бўлмади, аммо Субутой Баҳодурнинг якка кўзи порлади. Буни кўрган Жўжи ҳазиллашди:

- Яна кўзинг чақнаб қолдими, Субутой Баҳодур, нима, димоғинга қон хиди урдими? Иштаҳанг очилмай қўяқолсин, барибир урушмаймиз.

Субутой нимадир деб тўнғиллаб қўйди, холос.

Хоразм аскарлари ҳориб-чарчаган, отлар зўрга қадам ташлар эди. Темур Малик анчагача ялиниб-ёлворгач, султонни қўшинга дам беришга кўндирди. Қош ҳам қорайиб қолган, жанг учун қулай фурсат ўтган эди. Тонг отар-отмас ҳужумга ўтсалар, тушгача масала бир ёқли бўлади.

Бир тепалик устига қўндилар. Тепадан Жўжихоннинг қароргоҳи кўзга яққол ташланиб турарди. Чор атрофга соқчилар қўйилди. Темур Малик мабодо қуш учиб ўтса ҳам тез хабар беришни тайинлаб, Жалололидин ва Сарик Лағўт билан бирга чодирга кирди.

Кеча тинч-осойишта ўтди. Темур Малик билан Жалололидин бир неча бор чодирдан чиқиб, Жўжихон қароргоҳида ёнаётган гулханларни томоша қилишди. Ҳар ҳолда душман аскарлари кўпга ўхшайди. Шу боис уни назар-писанд қилмаслик тўғри бўлмайди. Агар жанг бошида енгилгудай бўлишса, аскарларнинг руҳи тушиб, мағлубиятга учрашлари турган гап.

Икки дўст анча вақтгача эртага бўладиган жанг вақтида қандай иш тутиш кераклиги тўғрисида узоқ суҳбатлашдилар.

Аскарлар гуруҳ-гуруҳларга бўлиниб, биргаликда бомдод намозини ўқидилар. Сўнг тайёргарлик кўриш тўғрисида буйруқ берилди. Чодирлар йиғиштирилди, аскарлар интизом билан сафланди.

Саркардалар ўз фавжларининг бошига ўтдилар. Тепалар ортидан қуёш эндигина мўралаган бир пайтда Жўжихон қароргоҳидаги гулханлар ҳам сўнди.

Хоразмшоҳ гурур билан атрофига кўз ташлади. Отини гоҳ ўйнатиб, гоҳ тўхтатиб, қўшинни тафтиш қилди. Жалололидиннинг олдида бироз кўпроқ тўхтаган султон ўғлини бошдан-оёқ кўздан кечиргач, деди:

- Бу жангда ўзингни кўрсат, ўғлим. Ўз хоҳишинга кўра сени манглайга ўтказдим. Мени уялтириб қўймассан.

Сўнг Темур Маликка ўтирилди:

- Сен ҳам, Темур Малик...

Ҳар иккови бир вақтда жавоб беришди:

- Бош устига, султоним.

Султон марказдаги аскарларнинг бошига ўтди. Қиличини суғуриб, баланд кўтарди. Бироз тургач, қиличини шиддат билан олдинга чўзди.

- Бисмилло, ҳужууум!..

Хоразм қўшини тепаликдан шитоб билан пастга отилди. "Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!" хитоблари еру кўкни тутди. Қўшин кўп ўтмай душман қароргоҳига етиб бориб, чодирларга ҳужум қилди. Аммо...

- Бу не ҳол?

Барча ўз-ўзидан сўради:

- Бу не ҳол?

Чодирлар бўм-бўш, чор теварақда кимсадан асар йўқ. Фақат иккита озғин ит емиш қидириб, изғиб юрарди.

Бирдан гап тагига етдилар.

- Кечаси жуфттак ростлаб қолишган.

- Гулханлар-чи? Эрта тонггача ёниб турди-ку.

- Бу Жўжихоннинг ҳийласи. Қўшинларнинг қароргоҳда турганига бизни ишонтириш учун ҳар томонга гулхан ёқтирган. Бунга муваффақ ҳам бўлди. Ҳийлага учдик.

- Чодирларини ҳам буздирмапти...

- Албатта буздирмаган. Аммо лаш-лушини супуриб-сидириб олиб кетган. Қара, олишга арзигулик бир чўп ҳам йўқ.

Султон Алоуддин Муҳаммаднинг жони ҳалқумига келди. Алданганидан ўзини қаёққа қўйишни билмади. Аламига чидай олмай жизғанақ бўлди.

- Қўрқоқлар, қўрқоқлар! - дея устма-уст бақирар, отини ниқталаб, ташлаб кетилган қароргоҳ атрофида тўхтовсиз гир айланар эди.

Ниҳоят, тўхтади.

- Душманни таъқиб этамиз, - дея амр берди у.

Темур Малик Жалолиддинга пичирлади:

- Қочган душманни қувиш ножоиз-ку! Нега султонимиз бундай қилмоқчи, Жалолиддин? Жўжихоннинг қўшини илғор қисм бўлса керак. Бизни пистирмага туширишлари мумкин. Бориб султонга айт, бир йўлини топ.

Жалолиддин отасининг ёнига от сурди.

- Султоним, қочганни қувиш шартми? Модомики, биздан қўрқдимми, кетаверсин. Биз қипчоқ хонларининг муродини ҳосил этиш учун юришга чиқдик-ку. Бориб, қорахитойларни топайлик. Уларни қипчоқ юртидан ҳайдайлик. Жўжихонни ўз ҳолига қўйайлик, кетаверсин.

Султон ўғлига жаҳл билан қаради.

- Ёш боладай гапирасан, Жалолиддин. Душман қўрқиб қочдимми, демак, ўзига ишонмайди. Орқасидан етиб олиб, янчиб ташлашимиз мумкин бўлса-ю, қувмайликми?!

- Шу пайтгача қочганни қувламаган эдик. Булар катта қўшиннинг илғор қисми бўлмасайди, деб қўрқаман. Уларни қувиб, Чингизнинг тузоғига тушсак, тамом бўламиз.

Султоннинг аччиғи чиқди. Бор овози билан бақирди:

- Сени қўмондонликдан туширишим керакка ўхшайди. Бор йўқол, кўзимга кўринма!

Жалолиддин миқ этмай, орқага қайтди. Темур Маликнинг ёнига бориб:

- Ҳаммаси беҳуда бўлди, - деди. - Қипчоқ хонлари султоннинг қўлтиғига сув пуркаб, роса шиширишибди. Катта ғалаба қозонмай Хоразмга қайтса обрўсининг янада тушиб кетишидан қўрқаётир.

Темур Малик бош чайқади, юзини буруштирди.

Султонга Жалолиддиннинг бу гап-сўзлари мутлақо ёқмаган эди. Бу бола тобора ўзбошимча бўлиб бораётир, отасининг азму иродасини ҳеч маъқул топмаётир. Маслаҳатчиси Темур Малик. Аслида бу гаплар Темур Маликдан чиққан. Ўзини султондан ақллироқ ҳисоблаб, ақл ўргатишга ўтдимми у? Ўз вақтида чора кўрмаса, ким билади, бу кетишда у яна қандай ҳунарлар кўрсатар экан?

Маҳрамларидан бирига дарҳол Темур Маликни олиб келишни буюрди. Темур Малик етиб келгач, юзига ҳам қарамасдан буюрди.

- Ўн йигит ол-да, олдинга ўт, хабаргирлик қил.

- Бош устига, султоним...

Султон Темур Малик бу кичик вазифани рад этар деб ўйлаганди. Шундай қилса, жазолаш учун баҳона топилган бўлурди. Бироқ акси бўлиб чиқди, Темур Малик бу кичик ишга иккиланмай дарҳол рози бўлди.

Султон ҳайрат билан сўради:

- Демак, розисан?

- Нега рози бўлмай? Бу ислом қўшинида каттами-кичикми, исталган бир рутбада хизмат қилиш мен учун шарафдир. Бошлиғи ким бўлишидан қатъий назар, ҳар бир мусулмон Оллоҳ ризоси учунгина жиҳодга чиқади. Ислам қўшинининг ҳар бир қисми савоб жиҳатдан бирдир.

Султоннинг боши ҳам бўлди. Ўз-ўзидан уялган эди.

- Оллоҳ сени қўлласин, - деди у.

- Омон бўлинг.

Қўшин роса чарчагани боис суръат бўшашган. Шу топда душманга дуч келгудай бўлса мағлуб бўлиши ҳам ҳеч гап эмасди.

* * *

Темур Малик қисқа фурсат ичида анча узоқлашиб кетди. Бироқ ҳеч кимни учратишмади. Қум усти тақа изларига тўлиб кетган.

Ўт қўйилган бир нечта қишлоқдан ўтдилар. Мўғуллар ҳеч кимни, ҳатто хотин-халаж, бола-чақани ҳам аямай ёппасига қиргин қилган эдилар. Ҳатто тошюрак деб ном чиқарган Сариқ Лағўт ҳам бу манзарани кўрмаслик учун юзини четга бурди. Соқоли кўксига тушган бир мўйсафидни қозиққа ўтқазиб кетишганди. Сариқ Лағўт бу манзарани умрининг охирига қадар унутолмайдиган бўлди. Мўйсафидни қозиқдан чиқариб олишди. Бечора бир қур уларнинг юзларига маъносиз боқди, сўнг оғзидан қон билан бир жумла чиқди:

- Иблислар изғиб юрибди, эҳтиёт бўлинг!..

Мўйсафиднинг боши ёнига тушди, кўзлари олайиб қолди.

Сурункасига икки кун тўхтовсиз йўл босиб, душманни қувишди. Фақат намоз ва овқатланиш учун тўхташди, холос. Ора-сира ўтган йўллари устига маълум масофа оралиғида боши йўнилган қозиқ қоқиш учун отдан тушишарди. Орқадан келаётган Хоразм қўшини шу қозиқларга қараб йўл босарди.

Учинчи кун туш пайтида ўрмон оралаб кетаётганларида отлар бирдан безовта бўлиб қолди. Темур Маликнинг зотдор тулпори депсинаверди, олға юргиси келмади. Тажрибали жангчи бунинг сабабини ҳамон тушунди.

- Яқин атрофда бир хавф бор, - деди у. - Эҳтиёт бўлинг.

Қиличларини суғуриб, қўлга олишди. Ҳар бир дарахт орқасида душман пойлаб тургандек, эҳтиёткорлик билан илгарилай бошладилар.

Бирдан дарахтлар устидан патир-путур этиб, аскарлар ёғилиб туша бошлади. Темур Малик:

- Эҳтиёт бўлинг! - деб қичқирди.

У устига тушган одам билан ерга юмалади. Омонсиз олишув бошланди. Темур Малик отдан ағанаган пайтда қиличи қўлидан учиб кетган эди. Аммо қиличи қўлида бўлган тақдирда ҳам бу вазиятда уни қўллай олмасди.

Душмани билан ёқа бўғишиб, гоҳ у, гоҳ бу томонга думалашди. Рақиб ора-сира бир нарса деди, аммо Темур Малик унинг тилини билмагани учун ҳеч нарса тушунмади.

Ниҳоят, қўллари билан душманнинг бўғзидан олишга муваффақ бўлди. Бўғди... Бироқ рақиб абжир экан. Бир силтаниб, қўлдан чиқди. У қаддини ростлаб, белидаги эгри қиличини суғурди ва ҳали туришга улгурмаган Темур Маликнинг устига солди.

Темур Малик яшин тезлигида четга юмалади, айна заҳоти ўрнидан сапчиб турди. Бироқ қиличи йўқ. Калта ханжарини қўлига олди. Оёқларини керди.

- Қани кел, бир кўрайлик...

Мўғул ўқдек отилди. Темур Малик чап берди. Қўлидаги ханжарини зарб билан урди. Ханжар сопигача мўғулнинг қорнига кириб кетди. Темур Маликнинг қўли қонга беланди. Жон аччиғида урилган фарёд ўрмон ичида акс-садо берди.

Илдам бориб, қиличини олди. Бу орада аскарлари ҳам оёққа туриб олишга улгурган ва жанг қилаётган эдилар.

- Булар кўп эмас экан, - дея қичқирди Темур Малик. - Бўш келманг!

Кўп ўтмай жанг якунланди. Икки йигитни бой беришди, бироқ мўгуллардан беш кишини ўлдиришди.

Темур Малик пешона терини кафтининг орқаси билан артди.

- Яқинлашдик шекилли, - деди у. - Булар душманнинг дидбонлари. Жўжи қўшини яқин атрофга қўнган. Қочганлар биздан унга дарак беришади. Тез қайтиб, ўзимизникиларга аҳволни билдирайлик.

Олдин турган жойларини аниқладилар. Аниқлаб, ҳайрон бўлдилар. Улар Иргиз дарёси соҳилига келиб қолишганди. Демак, Жўжихон қўшини юқоридан айланиб, яна дарё ёқасига қайтган. Сабаби номаълум, аммо у сув ёнидан узоққа кетишни истамагани аниқ.

Темур Малик:

- Энди вақт зиқ, - деди. - Тезда орқага қайтиш керак.

Орқага қайтишди.

* * *

Хоразм қўшини яқинлашгани тўғрисида хабар келтиришган пайтда Жўжихон чодирда шароб ичиб ўтирган эди. Юпқа лабларини кафтининг орқаси билан артиб, бўш қадаҳни чўри қизга узатди.

- Эҳ, - деди у. - Модомики, бу ерларгача орқамиздан келдиларми...

Сўзини чала қолдирди. Ханжари билан тирноқларини кавлаётган Субутой Баҳодур маккорона тиржайди. Жўжихон унга юзланди:

- Тайёргарлик кўр, Субутой, - деди у. - Хоразмшоҳга дарс бериш вақти келди.

Субутой оёққа қалқди. Хонга таъзим қилиб, чодирдан чиқди.

Шу дақиқаларда Хоразмшоҳ ҳам Темур Маликдан хабар олган эди.

- Жангга ҳозир бўлинг, - буюрди у.

Кечаси билан йўл юрдилар. Эрта тонгда душман қароргоҳида гуруллаб ёнаётган гулханларни кўришди.

Ҳамма жангга шай. Султон ўнг қанот қўмондонлигини яна Жалололиддинга топширди. Ўзи марказда, сўл қанотда эса Тўрғай.

Қуёш уфқдан аста бош кўтариб, майсалар устидаги шудрингда жилваланди. Ёқимли чўл шамоли эсди. Хоразмшоҳ саркардаларини ёнига чақирди.

- Икки томондан босамиз. Бир ёндан Жалололиддин, иккинчи томондан Тўрғай бостириб боради.

Жалололиддин билан Тўрғайхонга хитоб қилди:

- Ёғийни ўраб олишга ҳаракат қилинг. Мен марказдан ҳужум қилиб, Жўжихонни асир оламан. Сизлардан жасорат ва матонат кутаман. Зафар бизники. Ҳаммамизни Оллоҳ қўлласин.

Имом қисқа дуо ўқиди. Султон Муҳаммад бир тепа устига чиқди. Душман қароргоҳида уймалашаётган аскарларга узоқ тикилди. Сўнг фармойиш кутаётган одамларига ўтирилди:

- Дастурхон ёзилсин, ноз-неъматлар келтирилсин...

Дарҳол дастурхон ёзишди. Майсалар устига эрон гиламлари тўшалди. Дастурхон усти ноз-неъматга тўлдирилди. Бу манзарани Чингизхон кўрганда, эҳтимол, ерга юмалаб кулган бўларди.

Жўжихон бу пайтда саркардаларига кўрсатма бераётганди.

- Ваҳимага тушиш учун ҳеч бир сабаб йўқ. Ҳар доимгидай бу гал ҳам биз зафар қозонамиз. Қозонишимиз ҳам керак. Жангда голиб чиқиш асосий масала эмас. Гап кам талафот бериб, қуршовни ёриб чиқиб кетишда! Ҳали бу ерларга қайтиб келамиз. Ўша вақтда Хоразмшоҳга сичқоннинг ини минг танга бўлади. Ўлсангиз, ўлинг, аммо навқарингизнинг бошидан айрилманг. Асир олинган хоразмлик аскарлар билан отлари сизники, хоҳласангиз сотасиз, хоҳласангиз хизматингизга оласиз.

Отига минмасдан олдин унинг қўйруғини боғлаб, ёлини силади. Саркардалари Субутой билан Тўқучарга қараб кулимсиради. Ҳар иккала саркарда ҳам отларининг қўйруғини боғлади.

Жалолиддин айни лаҳзада отига миниб, аскарларининг олдидан жой олди. Қиличини суғурди.

- Қаҳрамон хоразмликлар, арслонларим! Душман олдимизда турибди. Оллоҳ буюрса, уларни бу заминдан улоқтириб ташлаймиз. Галаба бизники бўлгуси. Олгааа!...

Тоғдан кўчган сел каби пастга ёғилиб, кўз юмиб очгунча текисликка тушдилар.

Жанг бошланди. "Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!" товушлари мўғулларнинг бақир-чақирига қоришиб кетди. Қилич еганларнинг оҳ-фарёди отларнинг кишнашига кўмилди.

Мўғул отларининг устига қалин чарм ёпинчиқ ташланган. Аскарлар ҳам чарм совут кийган. Улар минг кишидан саф-саф бўлиб, ўн фавж шаклида жангга киришди. Мўғулларнинг интизоми диққатни тортар эди. Улар буюрилган тақдирда киприк қоқмай ўлимга тик борардилар. Мўғуллар биринчи ҳалқани осонгина ёриб ўтдилар.

Жалолиддин ўз қисмлари билан мўғулларнинг сўл қанотини тобора сиқувга олиб, дуч келганни босиб-янчиб борарди. Бироқ қипчоқ хони қўли остидаги сўл қанот муваффақият қозона олмади. Султон бўлса дастурхон устида бамайлихотир қорин тўйдириш билан овора. Кўз қири билан жанг майдонини кузатади. У Жалолиддинга тан берди.

- Дарҳақиқат моҳир кўмондон бўлибди, - дея эътироф этди у.

Бир вақт марказда чанг кўтарилди. Султон Муҳаммад ўрнидан туриб, қўлини пешонасига соябон этганича, шу томонга диққат билан қаради. Тўрт мўғул қисми сўл қанотни тўзитиб, у турган жойга шитоб билан бостириб келар эди. Оғиз очиб, анграйиб турадиган пайт эмас.

- Отимни келтиринг! - дея қичқирди у.

Сакраб отига минди. Марказ қўшинларининг бошига ўтди. Тепага тобора яқинлашиб келаётган мўғулларга ишора этиб, деди:

- Менинг орқамдан олға! Бисмиллоҳ, ҳужум!..

Шитоб билан пастга тушишди. Душман устига яшиндек ёпирилишди.

Мўғуллар бундай бўлишини кутишмаганди. Кўп сонли қўшинга дуч келгач, саросимага тушдилар. Ҳатто баъзи қисмлари тўзий бошлади.

Сўқир Субутой вазиятни дарҳол сизди. Еру кўкни бошига кўтариб бақирди:

- Ким қочса қозиққа ўтқазаман!..

Мўғул навқарининг ичига ўлимдан ҳам кучлироқ қўрқув кирди. Бир томонда Иргиз дарёси, иккинчи томонда Субутойнинг қозиғи бор. Улар осонроқ ўлимни танладилар. Мўғуллар хоразмликлар қиличи остида жон беришни афзал билиб, олдинга ташландилар.

- Лу! Лу! Лу! Лу!

Бор овози билан бақириб боришарди. Қаердандир уларда жасорат пайдо бўлди. Ўзларини қўлга олиб, ўлим қучоғига тикка отилдилар.

Жанг қонли бўлди. Султон Муҳаммад қисқа бир фурсатда галаба қозонаман деб ўйларди. У қилич яланғочлаган юзта хос соқчиларининг орасида, бўз отида турар, гоҳ-гоҳ аскарларини руҳлантириш учун қичқириб кўярди:

- Уринг, арслонларим, босинг, лочинларим, янчинг!..

Бироқ вазият султон ўйлаганчалик яхши эмасди.

Жўжихон Хоразм кўшинининг Тўрғайхон қўмондонлиги остидаги сўл қанотини бузиб ўтиб, Субутойга ёрдамга етиб келган эди. Аини чоқда эҳтиёт қисмларнинг барчасини жангга ташлади.

Хоразмликлар жангга кирган янги мўғул кучлари олдида бўшашдилар. Султон лабини тишлаб, қонатиб юборди.

- Неча йиллардир жанг қилиб, бундай уруш усулини кўрмадим. Инсу жинсга ўхшайди булар...

Ўз қаватидаги соқчи қисмнинг ярмини олға юборди.

- Мени кўриқлашнинг кераги йўқ. Боринг, диндошларингизга ёрдам қилинг.

Аммо бу иш наф бермади. Қайтага султоннинг ўзи хавф остида қолди. Жалолиддин бўлса қоча бошлаган мўғулларни қиличдан ўтказмоқда эди.

Темур Малик жон-жаҳди билан олишар, ўйнаётган қиличи ўлим сочар эди. Олдида биронта душман қолмагач, бош кўтариб, атрофга разм солди. Бирдан ҳовлиқди, султон хавф остига тушган эди. Отини буриб, овозининг борича қичқирди:

- Қаҳрамон хоразмликлар, орқамдан олға. Султонимиз хавф остида!..

Бу сўзлардан аскарлари ғайратга келди. Улар фавқулудда шижоат кўрсатиб, тобора камайиб бораётган марказ қисмларига ёрдамга етиб бордилар.

- Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!..

- Лу! Лу! Лу!..

- Ур ҳо, ур! Ур ҳо, ур!

Темур Малик бошчилигидаги Хоразм аскарлари интизомда мўғуллардан қолишмасди. Боз устига улар шаҳодатни ўз бўйнига олиб, жангга кирган мусулмонлар эди. Улар жонини жабборга бериб, олишдилар.

Жўжихон бу имон-эътиқодли аскарларга қарши туролмаслигини тушунди. У шу заҳоти буюрди:

- Тоғ томонга чекининг!

Мўғуллар уруша-уруша тисарилдилар. Кўп талафот бердилар. Сўнг улар жанг майдонидан бирдан қочдилар. Пакана отларининг ёлига ёпишиб олган кўйи тоғ томонга қараб от чоптирдилар. Кўз очиб юмгунча кўздан ғойиб бўлдилар.

Жанг майдонида ўлган ва ярадор бўлиб фиғон чекаётган мўғуллар қолди, холос. Султон Муҳаммад галаба қозонганидан мамнун. Душманни қочирди, зафар қозонди. Бироқ у уйқудаги илонни уйготганидан, неча йиллаб ўзидан лахта-лахта қону сон-саноксиз мурда қолдирадиган урушга уруғ ташлаганидан беҳабар эди.

- Зафар қозондик, алҳамдулиллоҳ!..

Қўл очиб, узундан-узоқ дуо ўқиди. Қўлини юзига тортаётганида ёнида кимдир гапирди:

- Ҳали зафар қозонганимиз йўқ, султоним.

Аччиғи чиқди, кайфиятини бузмоқ истаган бу уятсиз ким ўзи?

- Ҳа! Сенмидинг, Темур Малик? Офарин, яшиндай етиб келдинг. Аммо нега бундай аччиқ сўйлайсан?

- Ҳақиқат аччиқ-да, султоним.

- Зафар қозондик, ёғий қочди. Аскарларим уларни қувиб кетди, ҳаммасини қиличдан ўтказишади. Яна не керак сенга?

- Бу бир ибтидо, султоним, ишнинг ибтидоси, холос.

- Таажжуб, сен ненинг ибтидосидан сўзламоқдасан?

- Урушнинг ибтидосидан.

- Уруш тугади, ўз кўзинг билан кўрдинг-ку.

- Йўқ, султоним, уруш эндигина бошланди. Бунга Чингиз индамай кетаверади деб ўйлайсизми?

- Нима, ҳалиям кўрқяпсанми?..

Темур Маликнинг юзидан қон қочди.

- Ҳайҳот! Сени тўғри тушунмасликларидан ёмон нарса борми жаҳонда?!

Султон уна чақчайди.

- Чарчабсан, Темур Малик. Бор, дамингни ол.

- Бош устига, султоним.

Жалололдиннинг ёнига кетди.

- Булар катта қўшиннинг илғори холос, - деди у дўстига. - Енгдик, аммо бу билан фахрланишга арзимамайди. Каттакон Хоразм қўшини бир ҳовуч мўғул аскарини тор-мор келтирди, холос. Асосий жанг энди бўлади. Модомики, бу йўлга кирдикми, энди тез тайёргарлик кўрмоғимиз даркор.

Жалололдин ҳам шу фикрда эди. Зотан, улар худди эгизаклардек, бир хил ўйлаб, бир хил фикрлар эдилар.

* * *

Иртиш дарёси бўйига ўтовлар тикилган. Ёғаётган майда ёмғир томчилари ўтов устида ингичка ирмоқчадек из қолдириб, ерга оқади. Ўтовларнинг ҳаммаси бир хил. Улар орасида фақат биттасигина алоҳида ажралиб туради. Сарик ипакдан тикилган бу чодир олтин қозиқлар устига тортилган. Эшигининг олдида от қўйруғидан ясалган тўққизта туғ ҳилпирайди.

Бу сарик чодир сарик юзли Чингизхоннинг чодир. Чодирда Чингизхон билан унинг Қулон Хотун исмли ёшгина хотинидан бошқа кимса йўқ. Улар ўзаро суҳбатлашаётган эдилар.

- Буюк хоқон, истаганингизга эришдингиз, тилакларингиз ижобат бўлди, - деди Қулон Хотун, - етар энди. Мен учун азоб бўлаётган бу урушларнинг охири борми ўзи? Қачон қараса ваҳший бургутдек ўзингизни шохдан шохга отасиз, йиртқич бўридек тоғдан тоққа чопасиз. Ёнимда ўтирадиган пайтингиз бўладими ёки йўқми?

Чингизнинг лочиннигига ўхшаш кўзлари оловланди.

- Бошқа хотинлар каби нафсинга қурбон бўлиш сенга ярашмайди, Қулон Хотун, - деди у. - Сен хотинларнинг султонисан, бутун дунё хотинларининг подшосисан. Сен ўзгалардан ўзгача фикрламоғинг лозим! Аммо топиб айтдинг: ваҳший бургутдек шохдан шохга, йиртқич бўридек тоғдан тоққа... Ҳа, шундай, бутун дунёга ҳоким бўлмагунимча урушнинг охири йўқ.

- Бундан не фойда?

- Фойдами?.. Мағлуб этган ҳар бир хоқоннинг отини миниш ва хотинини олишдан ортиқроқ завқ йўқ мен учун, билдингми? Бу йўлдан қайтолмайман. Чунки навкарларимга шундай деб сўз берганман. Бутун дунёни олдимда тиз чўқтирмагунимча, қиличим қинига кирмайди.

- Кунларнинг бирида разил ўқ сизни мендан айиргудек бўлса яшай олмайман, ахир.

- Ундай бўлса, тирик қолишингни мен ҳам истамайман. Бироқ ҳозирдан ёмон ният қилма. Дўстларим ўлимга чора топиш учун ҳаракат этишмоқда. Топмай ҳам кўришсин! Мен дунёдаги энг буюк хоқонман. Бошқалардек ўлиб кетавермаслигим керак. Яшашим керак, мангу яшашим керак.

Қўлларини олдинга чўзиб, ҳовучини юмди. Худди абадий ҳаётни тутиб олгандай қувонди. Тирноқлари этига ботгунча ҳовучини қисди...

- Дунёда ҳаётдан азиз нарса йўқ. Мен мангу ҳаётга эришаман, ҳеч қачон ўлмайман.

Хотин унга ишонқирамай боқди.

- Ўлимнинг чораси бор эканми?

Чингизхон жаҳл билан хотинига ўгирилди.

- Бор! - дея ўшқирди у. - Бунга хотинларнинг ақли етмайди. Шомонларим буюк афсунгарлар, ҳақимлар борлигини айтдилар. Уларни топгани кетишди, яқинда оби ҳаёт келтиришади. Ўша вақтда...

Жим қолди. Кейин қарс урди.

- Ўшанда "сўнг" деган бир гап бўлмайди мен учун, ўлимдан қўрқмайман. Ажалга тиз чўкмайман.

Қарс овозини эшитиб, ичкарига кирган соқчига бошдан-оёқ тикилди. Сўнг буюрди:

- Бош шомонни чақириб кел!

Зум ўтмай бош шомон келди. Кўрсатилган жойга ўтирди. Қўл ишоратидан сўнг хотини ташқарига чиққач, Чингиз шомондан сўради:

- Ўлимнинг чораси қачон топилади, шомон?

Шомон қўлларини бир-бирига ишқалаб:

- Ўлим қўрқинчли бир тушдир, буюк хоқон, - деди. - Биродарларимиз бу рўёни даф этмоқ йўлида ишламоқдалар, тахминимча, яқин кунларда чора топилади.

- Тахминимча, деганинг нимаси, шомонбоши, қатъий эмасми?

- Йўқ, қатъий, улуғ хоқон!

- Яхши. Ўлим хавфини йўқ қилинг, мен сизни бутун дунёга ҳоқим этаман.

Анчагача жим қолишди. Шомон ҳам сукут сақлади. Бироздан кейин Чингизхон яна сўз бошлади:

- Хоразмшоҳнинг қилгулигига не дейсан?

Шомон уйқудан уйғонгандек киприк қоқди.

- Охирги босқинни айтяпсизми?

- Биринчиси ва охиргиси. Бундан кейин у на босқин қилолади, на галаба қозона олади.

- Нега? Унга ҳужум қилмоқчимисиз?

Чингиз маккорона тиржайди.

- Бу табиий эмасми? Димоғи шишиб кетди унинг. Банд эканлигимдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди. Уруш очиш учун шу сабаб етиб ортади. Арзимаган баҳонани рўкач қилиб, неча-неча давлатларни ағдариб ташлаган бўлсам.

Шомон ўзини ўйлаётганга солди.

- Нега ўйлаб қолдинг? Ёки юлдузлар уруш вақти эмаслигини кўрсатяптими?

- Ҳа, хоқоним, худди шундай...

Чингизнинг юзи бурушди. У юлдузларга қаттиқ ишонарди.

- Не дейсан? Бу яхшилик аломати эмас-ку.

Шомон жиддий қиёфасини ўзгартирмай, сўзида давом этди:

- Бу кеча юлдузларга боқиб, ром кўрдим. Юлдузлар бизга хайрихоҳ эмас. Йил охиригача шундай бўлади.

Чингизхон юлдузлар доим тўғри йўлни кўрсатади деб ўйларди.

- У ҳолда Султон Муҳаммаднинг толеи бор экан, анча вақтгача боши омон қолди, - дея гудранди у. - Мен учун бўлса кўп ёмон...

- Яна бир гап бор, буюк хоқон.

- Хўш?

- Ҳозирча султон Муҳаммад билан дўстлашиб олсангиз яхши бўларди.

- Буни ҳам юлдузлар айтдимми?

- Албатта. Ҳамал буржи Ёй буржининг тўғрисиغا келган. Чаённинг думи Арслоннинг оғзи ичида. Сулҳ тузмасак, биз учун фалокат бўлғуси.

- Чаён Арслонни оғзидан чақиб ўлдириши мумкин.

- Бу эҳтимолдан узоқ. Ўрганган илмимга кўра худди шундай. Неча-неча йил чинлик Ха-Си Юннинг оёқларига бош уриб, осмону фалак асрорини ўргандим. Бор илму салоҳиятимни эса сизга бағишладим. Ҳозир бўлса менга аён бўлган гапларни айтяпман, аммо негадир ишонгингиз келма-япти.

Чингиз шомондан чўчир эди. Шомон истаса чақмоқ чақтириб, қиёматни қойим қилишига ишонарди.

- Сенга ишонаман, - деди у. - Бироқ Хоразм билан дўстлашиш йўлини билмайман.

- Бундан осони йўқ. Қўл остингизда бир тўда мусулмон бор. Уларни бир карвон билан султонга жўнатинг. Қимматбаҳо ҳадялар пешкаш этсинлар. Султоннинг вақти чоғ бўлади. Бир нечта жория ҳам юборинг. Биз учун асосий хавф султон эмас, бироқ шундай бўлса-да, кўнглини олайлик.

- Хўш, хавф кимдан бўлмаса?

- Ўғли Жалололдин ва саркардаси Темур Маликдан...

- Она сути оғзидан кетмаган гўдак улар, шомон. Мен бирон жўяли гап айтармикансан девдим.

- Бундай деманг, буюк хоқон. Ҳар иккови ҳам катта баҳодир саркарда эмиш.

- Сен буларни қаердан билдинг?

Бош шомон сирли табассум қилди-да, деди:

- Юлдузлар доим рост сўйлайди.

Аслида бу гапга юлдузларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Шомон буларни Хоразмшоҳ қўшини билан урушган мўгул аскарларидан эшитган. Аммо унинг иши шундай - билгани тўғрисида юлдузлар номи билан сафсата сотади.

Чингизхон бош эгди. Не-не буюк фотиҳлар, хоқонларни тиз чўқтирган даҳшатли Чингизхон оддий бир шомонга бош эгди. Во ажаб!..

Шомон сўзида давом этди:

- Хоразм ниҳоятда бой мамлакат. Яйловлари кенг. Шаҳарлари маъмур, атрофи баланд деворлар билан ўралган. Буюк олимлари бор. Дунёнинг юраги у жойлар. Гурганжнинг ўзи илм-маърифатда бутун дунёга бас келади.

Чингизнинг қисик кўзлари сузилди.

- Кўп яхши, - деди у. - У ерлар бизники бўлиши керак, ё шундай эмасми?

- Вақти, соати бор. Бу йил юлдузлар бизга қарши. Айтганимдек, туж-

жор карвони жўнатинг. Карвон билан султонга ҳадялар юборинг. Мактуб ҳам жўнатинг. Ҳеч қандай адоватингиз йўқлигига ишонтиринг уни.

- Карвоннинг не ҳожати бор?

- Айғоқчилик учун, хоқоним. Хоразм савдогарларининг тилига кучи етмайди.

Чингизхон ўрнидан ирғиб турди. Ҳайратдан оғзи очиқ.

- Ақлингга балли, шомонбоши! - деб қийқирди у. - Буни ўйламаган ҳам эдим. Сўзинг тўғри. Ҳақиқатдан жосуслик учун карвон юбориш керак. Кўп яхши... Кимни юборсам экан, ажабо?

Шомон қилган яхши ишидан хушҳол жилмайди.

- Донишманд Ҳожибни бош элчи тайинланг, ёнига бир нечта мусулмон қўшинг. Бошқалари ўзимизникилардан бўлсин. Хоразм тилини билганлар борсин.

- Яхши, кўп маъқул гап. Элчиларнинг ҳаммасини бизга тобе мусулмонлардан тайинласак бўлмайми?

- Афсуски, бундай қилолмаймиз. Чунки мусулмон мусулмонга осонликча хиёнат этмайди. Хоразмшоҳ - мусулмон. Шу боис мўғуллар орасидан жосус топмоғимиз керак.

- Бўлади бу иш. Ҳозироқ амр бераман. Бир карвон юбораман. Алоуддин Муҳаммадни зиёрат этсинлар. Бошқалари савдогар қиёфасида юриб, маълумот тўпласин, шаҳарларнинг заиф жойларини билиб олсин. Кейинчалик бизга осон бўлади. Бироқ карвондаги мусулмонларнинг жосуслик ишидан хабари бўлмайди.

- Худди шундай, буюк хоқон.

- Омон бўл, улуғ шомон, сендан миннатдорман. Хазинабонга учраш, истаганингча олтин, жавоҳир берсин.

- Давлатингиз барқарор бўлсин, буюк хоқон!..

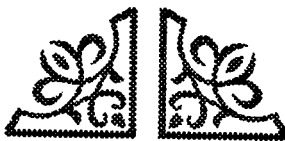
- Давлатим-ку, барқарор бўлади, лекин сен умримнинг узоқ бўлишини тила, шомон.

- Кўктангри сизга чексиз умр берсин!

- Омон бўл, кетишинг мумкин.

Севинчдан оғзи қулоғига етган шомон чопонининг узун этагини кўтарганича ташқарига чиқди.

Давоми бор.

Заҳириддин Муҳаммад БОБУР

Фазаллар

* * *

Сочининг савдоси тушти бошима бошдин яна,
Тийра бўлди рўзгорим ул қаро қошдин яна.

Мен худ ул тифли парийвашга кўнгул бердим, вале
Хонумоним ногаҳон бузулмагай бошдин яна.

Юз ямонлиг кўруб андин телба бўлдунг, эй кўнгул,
Яхшилиғни кўз тутарсен ул паривашдин яна.

Тош урар атфол мени, уйда фориг ул парий,
Телбалардек қичқирурмен ҳар замон тошдин яна.

Оёғим етгунча Бобурдек кетар эрдим, нетай,
Сочининг савдоси тушти бошима бошдин яна.

* * *

Қаро зулфунг фироқида паришон рўзгорим бор,
Юзунгунг иштиёқида не сабру не қарорим бор.

Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, ман андин бир сўрорим бор.

Жаҳондин манга ғам бўлса, улусдин гар алам бўлса,
Не ғам юз мунча ҳам бўлса, сенингдек ғамгусорим бор.

Агар муслиҳмен, ар муфсид вагар ошиқмен, ар обид,
Не ишинг бор сени, зоҳид, менингки ихтиёрим бор.

Фигоним ошти булбулдин, ғами йўқ зарра бу қулдин,
Басе, Бобур, ўшал гулдин, кўнгулда хорхорим бор.

* * *

Қачон бўлгай мушарраф бўлмаен, жоно, жамолингга,
Кутулгаймен фироқингдин, етишгаймен висолингга.

Кўз очқил боққаликим, бўлмишам бечора ул кўздин,
Лаб очқил сўргаликим, ташна бўлмишмен зилолингга.

Ул ойнинг юзи бирла тўш бўлуб даъвойи ҳусн этсанг,
Яқин бўлди букун ким, эй куёш, еттинг заволингга.

Кабутар, элгасен хаттим, не бұлғай гар қабул этсанг,
Кўнгулни боғласам ул нома янглиғ парру болинтга.

Белингдинким, хаёледур, йироқдурмен, мени ёд эт,
Умидим борки, Бобурдин етишкаймен хаёлинтга.

* * *

Баҳор айёмидур дағи йигитликнинг авонидур,
Кегур, соқий, шароби нобким, ишрат замонидур.

Ғаҳе саҳро узори лола шаклидин эрур гулгун,
Ғаҳе саҳни чаман гул чехрасидин арғувонийдур.

Яна саҳни чаман бўлди мунаққаш ранг гуллардин,
Магарким сунънинг наққошиға ранг имтиҳонидур.

Юзунг, эй сарв, жоним гулшанининг тоза гулзори,
Қадинг, эй гул, ҳаётим боғининг сарви равонидур.

Не ерда бўлсанг, эй гул, андадур чун жони Бобурнинг,
Ғарибинтга тараҳхум айлагилким, анда жонидур.

* * *

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.

Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
Кимга бу нашға муяссар бўлса бордур давлати.

Ишқ дардини чекиб ҳар кимки топса васли ёр,
Ул замон бўлғай, унут юз йилғи ҳижрон шиддати.

Дўстларнинг суҳбатида не ҳуш ўлғай баҳси шеър,
То билинғай ҳар кишининг таъби бирла ҳолати.

Гар бу уч ишни мувофиқ топсанг ул уч вақт ила,
Мундин ортуқ бўлмағай, Бобур, жаҳоннинг ишрати.

* * *

Не ҳуш бўлғайки бир кун уйқулик бахтимни уйғотсам,
Кечалар тори мўйидек белига чирмашиб ётсам.

Ғаҳе гулдек юзини ул шакар сўзлукни эсласам,
Ғаҳе шақкар киби ул юзи гулнинг лаълидин тотсам.

Қани Ширин била Лайлики, сендин ноз ўрганса,
Қани Фарҳод Мажнунким аларға ишқ ўргатсам.

Ёруқ кундуз, қаронгу кечада анжум киби бўлғай,
Чекиб гар оҳ дудини кўнгул ўтини тутратсам.

Кўзум равшанлиғида бўлғай, эй Бобур, баса камлик,
Агар қоши била юзин ҳилолу кунга ўхшатсам.

* * *

Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чеҳрайи зардим.

Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим.

Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол,
Мен анча даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим.

Хазондек қон ёшим, сориг юзимдин эл танаффурда,
Ба ҳар ранге, биҳамдиллоҳ, улусдин ўзни кутқордим.

Не толийдур мангаким ахтари бахтим топилмайдур,
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардек ахтардим.

Улуснинг таъну таърифи мапта, Бобур, баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ёмон-яхшидин ўтқардим.

РУБОИЙЛАР

* * *

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатга киши,
Шод этмас кўнгулни меҳнатга киши,
Кўнглум бу қариблиқда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатга севинмас эмиш, албатга, киши.

* * *

Кўнгли тилаган муродиға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши,
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошни олиб бир сариға кетса киши.

* * *

Бедард ҳабиб билмади дардимни,
Туфроқча кўрмади руҳи зардимни,
Мендин неча кўнгида ғубори бўлғай,
Кетдим муна, эмди топмағай гардимни.

* * *

Қайғунгни чека-чека қарибдур Бобур,
Раҳм айлаки, ўзидин борибдур Бобур,
Норанж юборди сангаким билгайсен,
Яъники бу назъ сарғарибдур Бобур.

“БОБУРНОМА” — БАДИИЙ МАҚОЛАНАВИСЛИКНИНГ ГЎЗАЛ НАМУНАСИ

Заҳрирдин Муҳаммад Бобурнинг шоҳ асари — “Бобурнома” тўрт ярим асрдан ортиқ жаҳон узра мағрур кезаётир, муаллифи номини, юрти, эли, миллати довруғини юртлар, мамлакатлар, иқдимилараро таратиб келаётир. Бу қомусий асар тўрт марта форсийда, тўрт марта инглизчада, икки мартадан олмон, француз, турк тилларида, тўрт топқир рус тилида, бир мартадан голланд, итальян, ҳинд, урду, япон, поляк, уйғур ва бошқа тилларда чоп этилган; Бобур Мирзо, унинг фаолияти, ижоди, шахсияти ҳақида турли тилларда рисола ва монографиялар, беш юзга яқин илмий мақолалар, бадиий асарлар ёзилган, луғатлар тартиб берилган, ҳарбий юришлари ҳақида харидалар тузилган, меросини йиғиш, асарлари матнини аниқлаш бўйича таҳсинга сазовор ишлар қилинган. Бобурнинг ўз юртида эса бобуршуносликка ғарб олимларидан бир ярим аср кейин киришилган. Бунинг асосий сабаблари аввал чор мустамлакачилиги, кейин шўролар истибдоди, маъмурий-тоталитар тузум, фирқавий босим, тарихий қадриятларга нописандлик, албатта. Мустақиллик туфайли тарихий меросимизни қандай бўлса шундайлигича, тўла ҳолда нашр этиш, ҳар томонлама, теран таҳлил-тадқиқ қилиш, ҳолисона баҳолаш ва бугунги авлодни улардан баҳраманд этишга кенг йўл очилди. Хусусан, Истиқлол шарофати ила Бобур Мирзони қайта кашф этаётимиз.

“Бобурнома” ҳақида юртимиз олим, адибларининг катта-кичик китоблари, мақола-тадқиқотлари нашр этилган. Булар ичида шарқшунос Сабҳот Азимжонова, адабиётшунос Абдурашид Абдуғафуров, таржимашунос Ғайбуллоҳ ас-Саломнинг илмий, адиблардан Пиримқул Қодиров, Ҳайридин Султоннинг бадиий асарлари жамоатчилигига яхши таниш.

Жаҳонгашта “Бобурнома” асари муаллифлари Ғайбуллоҳ ас-Салом, Неъмат Отажон сўнгсўзда, шундай ёзишган: “Агар кимда-ким “Юрак қони билан ёзилган асар” деган таърифда қиттак бўлса-да маҳобат йўқлигига ишонч ҳосил қилишни ис-

таса, “Бобурнома”ни ўқисин. Уни ўқиб адоғига етмайсиз. Ҳар мутолаа қилганингизда ўзингиз учун янги-янги маълумотларни топасиз. Ва ҳар гал китобхон сифатида ўзингизни янгидан кашф қиласиз... Ҳа, айнан фақат Бобур Мирзонигина эмас, ўзингизни ҳам!

Замонлареки, ҳали “Ўзбекистон” деган давлат шу ном остида дунёга танилмаган асрларда ҳам “Бобурнома”ни маърифатли жаҳон миқёсида танир эдилар...”

Ҳайридин Султон “Бобурнома” романи муқаддимасида фахр ила шундай дейди: “Башариятнинг бу даҳо фарзанди ҳақида юзлаб китоблар ёзилган. Ва иншооллоҳ, ҳали яна юзлаб-минглаб китоблар битилгусидир. Чунки унинг тарихи ва тақдири халқимиз тарихи ва тақдири билан чамбарчас боғлиқ. Нафақат олис-яқин кечмишимиз, балки ўтаётган умримизнинг ҳар лаҳзаси тарих. Тарихнинг ҳар лаҳзаси эса тадқиқ ва таҳлилга муносиб”. Филология фанлари доктори, профессор Абдурашид Абдуғафуров ўз мақола, тадқиқотларида япон олимлари Бобур ҳаёти, фаолияти, ижоди, айниқса, “Бобурнома” билан астойдил қизиқишаётгани, бу адибнинг ноёб наصري, назмлари, ҳарбий юришлари, инсоний хислатлари ҳақида мароқли тадқиқотлар битишаётганини фахр, гурур билан таъкидлайди.

“Бобурнома” шарқшунослар, адабиётшунослар, тилшунослар, таржимашунослар, тарихчилар, элшунослар, географлар, педагоглар, руҳшунослар томонидан кенг ўрганилган. Бу қомусий асар ботаниклар, зоологлар, геологлар, ҳарбийлар ва бошқа соҳа мутахассисларига ҳам кўп ва қимматли маълумотлар берган. Лекин асар мақоланавислик, яъни публицистика нуқай назаридан деярли ўрганилган эмас. Фан докторлари Очил Тоғаев, Абдурашид Абдуғафуровнинг баъзи китоб, рисола, мақола, қайдларини эътиборга олмаганда бу борада тадқиқотлар йўқ ҳисоби.

“Бобурнома” илм, бадиият, мақоланавислик, очерк, эссе хусусиятлари, унсурларини ўзида ажиб тарзда мужжасам этган гўзал синкретик асар-

дир. Асар публицистика, аниқроғи, бадий публицистиканинг бетакрор ва бетимсол намунасидир. Унда бадиията хос қўйма тасвирлар, тиниқ манзаралар, ёрқин образлар, тимсоллар билан публицистикага хос аниқ тушунчалар, мантиқий муҳокамалар ҳаққоний таъриф-тавсифларнинг табиий уюшуви, ажиб бир иттифоқни кўрамиз. Ўзида уч мамлакат: Ўзбекистон, Афғонистон, Ҳиндистонни бирлаштирган бу серқатлам қомусий обидада табиат, иқлим, ҳайвонот, табобат олами, турли халқлар, қабиалар, уруғ ҳамда табақа кишилари, ҳокиму уламолар, фуқаро ва зодагонлар, ҳарбийлар ва деҳқонлар, табибу хунармандларнинг турмуш шароитлари, урф-одатлари майда-чуйда деталлари, тафсилотларигача ўзининг аниқ ва тўғри ифодасини топган, бунда мавҳумот ёки пуч тахмину фаразлар учрамайди.

Бобуршунослар ҳаққоний таъкидлашганидек, муаллиф ҳақиқатни ифодалашда на ўзини, на ўзгаларни, на дўстлари-ю, на мухолифларини аямайди, барчага бирдек холис, шафқатсиз. Масалан, “1506-1507 йил воқеалари тафсилоти”да муаллиф ёзади: “Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим... барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен. Бу битилганлардин фараз шикоят эмас, рост ҳақиқаттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсул ўзининг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, тахрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ интизом қилибтурменким, ҳар сўзнинг ростини битилган ва ҳар ишнинг баёни воқеини тахрир этилган. Ложарам иниогадин ҳар яхшилик ва ямонлиғким шоя эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва хураким баёни воқеи эди, тахрир айладим. Ўқувчи маъзур тутсун, эшитгучи таарруз мақомидин ўтсун”. Бу — адибнинг илмий, эстетик, публицистик кредоси.

Хуллас, аниқлик билан тасвирийлик, тафаккур билан қалб самараси омухталашган яна шундай бир асарни топиш қийин. Киношуносларнинг “Бобурнома” тайёр киносценарий, асар асосида қўп фасли видеофильм, телефильм яратиш қийин эмас, деган фикрларида жон бор.

“Бобурнома” муаллиф туғилиб ўсган Андижон қасабаси таърифи-тавсифи билан бошланади: “Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида поллиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношкютисидин яхшироқ ношпоти бўлмас. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққиз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердан ҳам чиқмас... Ов қуши доғи қўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур... Эли турктур. Элининг лафзи қалам билан ростдур”.

Марғинон, Исфара, Хўжанд, Конибодом, Аҳси, Косон, Самарқанд ва бошқа кентлар, Афғон, Ҳинд шаҳару қишлоқлари ҳақида ана шундай лўнда, аниқ, тиниқ таърифу тасвирларни учратамиз.

Адабиётимиз тарихида “Бобурнома” сингари портрет ва пейзаж тасвирига кенг, мўл ўрин берилган бошқа бирон асарни учратмаймиз. Портрет — бу кишининг бўй-баста, юз-кўзлари, кийим-кечаги, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, ахлоқ-атвори. Асарда ўнлаб одамларнинг аниқ, бетакрор портретига дуч келамиз: хон, амиро, беклар ҳақида гап кетганда унинг вододат ва насаби, шакл ва шамоийли, ахлоқ ва атвори, масоф ва урушлари, умароси ҳақида қисқа, аниқ таъриф-тасвирлар берилди.

Мана, отаси Умаршайх Мирзонинг таърифи-тавири: Паст бўйлуқ, тегирма соқоллиқ, қўба юзлик, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кийар эди, андоқким боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлогондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқда ва емоқда бетакалтуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди... Покиза эътиқодлик киши эди, беш вақт номозни тарк қилмас эди... Хожа Убайдуллога иродати бор эди. Суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар”. Салбий тавсифномага мисол: “Яна бир Вали эди... Навкарларини яхши сақлар эди. Сулгон Маҳмуд Мирзонинг кўзига мил тортмоғига ва Бойсунқур Мирзонинг ўлтурмағига боис ул эди. Жами элни гийбат қилур эди. Балзабон ва фаҳшўй ва худписанд ва мағз мардак эди. Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишга писанд тутмас эди”.

Бобур бир неча ўринда гувоҳ бўлган зилзила, сув тошқини, қор босқини, изғирин, бўрон ва шу каби табиат ҳодисаларини аниқ, тиниқ, майда-чуйда тафсиюлларигача қолдирмай тасвирлайди. Чачарон деган мазгилда бир ҳафтадан ортиқ қалин қор ёққан, номаълум йўлдан ўн беш-йигирма чоқли одам тенгиб, қор тепиб, ўзларига ва отларига йўл очиб, қулоқларини совуққа олдириб, бениҳоя азоб-уқубатлар чеккани тасвирланади. Не машаққатлар билан етган, Ҳавол деб аталмиш юрга кириб жон сақлашни олампаҳоқдан қанча илтижо қилишмасин, рози бўлмайди: “Кўнгулга кечтиким, барча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била мунда барча улус ташвиши била машаққатда, мен мунда уйку била фароғатда... Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин”. “Чарҳнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму, хаста кўнгулум чекмаган дарду балоси қолдиму?” сатрлари шу синовлардан кейин ёзилган экан.

“Бобурнома” бадий мақоланависликнинг ҳам етук намунаси, деган фикрнинг исботи шундаки, бу асарда публицистиканинг ҳужжатли наср, мемуар, йўл очерки, репортаж, эссе, хат сингари жанрлари аломатлари мўл учрайди. Эссе жанрининг асосчиси француз Мишель Монтень “Тажриба” асарининг сўзбошисид айтган “китобимнинг бош қахрамони — менинг ўзим” деган иқрономаси “Бобурнома” да ҳам тўла ўз аксини топган.

Алишер Навоийга қисқа, мазмундор ва холис таъриф-тавсифни ҳам Бобур Мирзо бергандир. Кўпчилигимиз “Алишербек назари йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким анча кўп ва хўб айтгон эмас” сўзларинигина биламиз ва иқтибос қилиб келтирамиз. Айни бобокалонимизнинг феъли, фазилатлари, бисёр хусусиятлари ҳақида лўнда, теран фикрлар баён қилади; масалан: “... мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг гуруридин тасаввур қилур эдилар”; “Аҳли фазл ва аҳли хунар Алишербекни мурабий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш ўлғай”; “Мирзодин нима олмас, балки йилда мирзоға куллий маблағлар

пешкаш қилур эди”; “Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди” ва ҳоказо.

Ижтимоий мавзулардан баҳс этувчи мақоланавислик (публицистика)нинг энг асосий вазифаси — жамоатчилик фикрини уйғотиш, шакллантириш ва у орқали омма онгига таъсир этиш экан, бунинг энг ёрқин мисолини Бобурнинг турфа эл-юртларга, қавмларга, одамларга, табиатга, шаҳар ва қишлоқларга, тоғу дарёларга, ўсимлик, ҳайвонларга берган лўнда, қуйма таъриф-тавсифларида кўрамиз. “Жаҳонгашга “Бобурнома” китоби муаллифлари адолатли таъкидлашларича, Бобур Мирзо шоҳ асарининг ғарбда маълум ва машҳурлиги боиси унинг тўрт ярим асрдан бери ўрганилаётганлиги ва турли тилларга ўтирилаётганлиги бўлса, даҳо санъаткор Навоийдан Мағриб баҳраманд бўлолмаётганлиги боиси, биринчидан, унинг деярли таржима қилинмаганлиги бўлса, иккинчидан, “Бобурнома”нинг айрим қисқартирилган таржималарида, шарҳларида, ғарбда чиққан адабий асарлар ва Навоийга Бобур берган классик таърифнинг баъзи ўринлари ташлаб кетилганлиги, нотўғри ўтирилганлиги, матндан юлиб олинганлиги ва ҳоказолардир. Масалан, Харолд Лэмбнинг “Бобур-йўлбар” асарида Бобурнинг Навоий ҳақида айтган: “Форсий назмда “Фоний” тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмасдур, вале аксар суст ва фуруддир” деган танқидий сўзларига алоҳида урғу беради, бошқа баланд баҳоларини тушириб қолдиради, оқибатда романда Навоий сиймоси тўла, ишонарли чиқмаган, фикр контекстдан юлиб олинганлиги учун чала, хира, қингир-қийшиқ бўлиб қолган. Файбуллоҳ-ас-Салом ёзади: “Навоийни Навоий қилган Фоний эмас, Фонийни Фоний қилган Навоий. Унинг туркона ижоди, туркий ғазаллари, беназир “Хамса”.

Устоз Абдурахмон Жомий Навоийнинг форсий шеърларини ҳам юқори баҳолаб, “Яхшиямки, Алишер Навоий туркийда ижод қилибтурлар, башарти ўзларининг беназир фасих асарларини форсийда ёзганларида, биз форсийгўй шоирларнинг қиладиган ишимиз қолмас эди”, — деган сўзлари ҳам маълум.

Эндиги вазифа Навоий асарлари-

ни бевосита, аслиятдан, учинчи тилни аралаштирмай, ғарб ва шарқ тилларига маҳорат билан ўгириш, жаҳон ўқувчиларини даҳо санъаткоримиз меросидан кўпроқ баҳраманд қилишдир.

Яна “Бобурнома”ни рус тилига янгидан, мукамал таржима қилиш вақти аллақачон етган. Асар рус тилида илк бор 1948 йили чоп этилган. Уни шарқшунос М.Салье, аслият тилини билмагани боис, тағлама орқали таржима қилган ва бобуршуносликка муайян ҳисса қўшган. Китобни тилимизни билмаган, ўзбек зиёлиларига нописанд муносабатда бўлган адиб М.Шевердин “таҳрир” этган, сўзбоши битган. Муқаддимада Бобурнинг ҳарбий юришларига кўпроқ урғу берилган, “йиртқич хуружи” (“хищнические побеги”), “ибтидоий қабохат”, “бировларнинг ерини йиртқичларча босиб олувчи босмачи”, “аскияди ва ароқхўр” каби ибораларни ишлатган, гўзал ва нафис шеърляти ҳақида гапириб, “тилининг оддийлиги ва оммавийлиги билан ажралиб туради”, — дейишдан бошқа сўз тополмаган. Ачинарлиси, асарнинг 1993 йилги янги нашрида М.Салье, М.Пороновскийлар тузган изоҳда Навоий, Бобурлар эҳгиром билан тилга олган, XV аср донишманди, авлиёси Хожа Аҳрор Валини “Ўрта Осиё дарвешчилигининг XV аср Самарқанди сиёсий ва маданий ҳаётида катта, салбий роль ўйнаган энг реакцион вакилларидан бири” деган тамом тескари гаплар ўтиб кетган ва нашр учун масъул бир

гуруҳ мутахассислар эътиборидан четда қолган.

Таржималари, шарҳлари, талқинлари, бадий ва илмий асарлари учун, нуқсонлари, кемтиклари, бошқа қусурларига қарамасдан, ғарб олимлари, мутахассисларидан биз, Бобур меросхўрлари, беҳад миннатдор бўлишимиз керак. Айниқса, асарни инглиз тилида икки марта — 1905, 1922 йилларда нашр этган, 60дан ортиқ луғат, йигирмага яқин жўғрофий манбалар, хариталарни ўрганиб, чоғиштириб, “Ройл Азиатик” журналида 100 дан зиёд мақола, маълумотлар чоп этган Аннета Сусанна Бевериж хонимнинг, шунингдек, француз Жан Луи Бакс Громон, форс Абдурахмон ибн Байрамхон, турк Рашид Раҳмати Орат ва бошқаларнинг катта хизматлари ҳар қанча таъриф таҳсинларга лойиқ. (Марҳум Ғайбуллоҳ ас-Салом билан бир радиосўхбатимизда “Нафсиламбрни айтганда, Бобур, “Бобурнома” учун чеккан захматлари, беғараз хизматлари учун Аннета Сусанна Бевериж хоним номига юртимизда, лоақал Андижон шаҳрида бирор кўча аталса айни муддао бўларди”, деган бир фикрни айтган эдик).

Бу йил улуг шоир, адиб, олим, давлат арбобимиз Мирзо Бобур таваллудига 520 йил тўлди. Буюк бобокалонимиз хотирасини ёдлаш, номини янада улуғлашнинг энг яхши йўлларида бири — у ҳақда илмий, бадий, публицистик асарлар, тадқиқотларни кўпроқ ёзиш ва нашр этишдир.

*Сайди УМИРОВ, доцент,
Ўзбекистон Республикасида хизмат
кўрсатган ёшлар мураббийси.*

Виктор ГЮГО

Клод Гё

Кисса

Бундан етти ё саккиз йил аввал Парижда Клод Гё исмли қашшоқ бир ишчи бўларди. У ўзининг маъшуқаси ва битта боласи билан яшарди. Мен ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеани ёзганиманки, мазкур воқеа жараёни китобхонга унинг ибратли мазмунини яққол намоён этсин. Бу ишчи йигит ақлли, лаёқатли, уддабурон одам бўлса ҳам, маълумоти йўқ эди, аммо табиат уни ўз фазилатларидан бенасиб қилмаган эди; тарчи у саводсиз бўлса ҳам, фикрлаш лаёқати яхши эди. Қиш кунларининг бирида у иш тополмай бекорчи бўлиб қолди. Кулбасида на ейишга нони, на ёқишга ўтини қолган эди. Эр, хотин ва бола аёз ва очликдан азоб чека бошлашди. Шунда Клод ўғирлик қилди. Унинг нима ўғирлаганини ҳам, қаердан ўғирлаганини ҳам айтолмайман. Фақат биланманки, ўша ўғирликдан кейин хотини билан боласи уч кунгача қоринлари нонга тўйиб, иссиқ кулбада яшашди, йигит эса беш йилга қамоққа ҳукм қилинди.

Жазо муддатини ўташ учун уни Клерво Марказий қамоқхонасига жўнатишди. Клерво — бу сургунгоҳга айлантирилган ибодатхона, камерага айлантирилган роҳиблар ҳужраси, сазойигоҳга айлантирилган меҳроб. Айрим одамлар тараққиётни мана шу тарзда тушунадилар ва шу зайдда уни амалга оширадилар. Улар “тараққиёт” сўзини мана шундай маънода ифодалайдилар.

Кодир
МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

Виктор Гюго (1802 йил 26 феврал — 1885 йил 22 май) XIX аср француз мумтоз адабиётининг энг забардаст ва энг йирик намояндаси. У узоқ умр кечирди, ҳаётда кўп тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлди ва жуда кўп ажойиб романлар, пьесалар, олам-олам шеърлар яратиб, бутун жаҳон маданиятига ўзининг улкан ҳиссасини қўшди.

Лекин минг афсуски, бу буюк ва сермаҳсул адибнинг камдан-кам асари ўзбек тилига ағдарилди. Булар: “Денгиз заҳматкашлари” романи (Н. Алимухамедов таржимасида), “Шоҳона ишрат” фожиаси (Э. Воҳидов таржимасида) ва муаллифнинг 18 ёшида ёзган илк романи “Бюг-Жаргаль” (менинг таржимамда)дир, холос.

Мана, бугун биз яқинда 200 йиллик юбилейи башарият томонидан кенг нишонланган буюк адибнинг илк қиссаларидан бўлмиш “Клод Гё”ни муҳтарам журналхонларимизга тортиқ этмоқдамиз. Бу қиссанинг қаҳрамонлари: Клод Гё билан бош нозир образлари В. Гюгонинг кейинчалик яратган энг йирик романи “Хўрланганлар”даги Жан Вальжан билан Жавер сиймоларига илк асос бўлган деб айтишга тўла ҳақлимиз.

Виктор Гюго ўлганида уни, Париж архиепископининг қатъий норозилик билдиришига қарамай, Пантеонга — Франциянинг буюк инсонлари даҳмасига дафн этдилар.

Лекин у ўлганидан кейин ҳам, худди тириклик чоғида бўлганидек, Франция халқи ва маданиятининг душманлари бўлмиш — реакционерлар адибга қарши ашаддий тўхмат-

Келинг, ҳикоямни давом эттирай.

Қамоқда уни кечасига камерага қамашар, кундуз эса, турма ихтиёридаги устахонага олиб боришарди. Лекин, айтиб қўйишим керак, мен маҳбусларнинг устахонада ишлашларини қораламоқчи эмасман.

Бир пайтлар ҳалол ишчи бўлган, эндиликда ўғри ҳисобланган Клод Гёнинг қиёфасидан салобат ва улуғворлик уфуриб турарди. У ёш бўлишга қарамай, ҳалитдан пешонаси ажинлардан бурушган, тим қора сочлари орасида бир нечта оқ толалар пайдо бўлган эди, чиройли қайрилма қошлари остидаги чуқур жойлашган кўзлари мутеона аммо дадил боқардилар, унинг бурун каттаклари кенг, ияги бақувват, оғзи нафратона чирт юмилган. У хушрўй йигит эди. Ҳали жамият уни не қўйга солганини кўрамади.

У камсухан, ҳаракатлари камтарона эди, унинг вазоҳатида қандайдир доҳилий қувват мавжуд эдики, бу нарса атрофидаги одамларни унга итоат этишга ундарди. У доим ўйчан юрар, гарчи чехраси жиддий кўринса ҳам, асло изтиробли эмас эди. Қолбуки у ҳаётда беадад изтироблар чекканди.

Клод Гё ҳибс этилган қамоқхонанинг бош нозири бу ернинг мансабдор шахси бўлиб, айна пайтда у ҳам нозир, ҳам ишбоши ҳисобланарди — у маҳбусларга худди ишбошидек иш буюраркан, кўлларига асбоб-ускуналар тутқизар ва бош нозир сифатида уларнинг оёқларига кишиан уриб назорат қиларди. Клерво қамоқхонасининг бу бош нозири қаҳри қаттиқ, золимтабиат ва шу билан бирга, калтабин одамлар тоифасидан бўлиб, маҳбусларга ўз ҳукмини ўтказишни яхши кўрар эди, лекин зарурат туғилган пайтларда, у ўзини дўлвор, оққўнгил одам қилиб кўрсата олар, ҳатто ҳазил-хузулга, ўйин-кулгига ҳам мойиллик билдирарди. Қаттиққўл бўлишдан ҳам кўра кўпроқ қайсартабиат бўлган бу одам ҳеч кимнинг фикр-мулоҳаза юритишига йўл қўймас, ўзи ҳам мулоҳаза қилишни хуш кўрмасди. Эҳтимол у оилада яхши эр, меҳрибон ота ҳамдир, лекин бу ҳар бир эркакнинг бурчи, зинҳор фазилати эмас, қисқаси, уни ёвуз одам деб ҳам, яхши одам деб ҳам бўлмасди. У шундай тоифа одамлар жумласидан эдики, бундайлар на ғамхўрлик қилишни, на мушфиқликни билади, бундайларга ҳеч қандай мулоҳаза, ҳеч қандай оғир кечинма таъсир этмайди, бундай одамлар одатда ёвузтабиат, ичи қора бўлади, раҳмшафқат нималигини билмай нафрат ўтида ёнадилар — ёнадилар-у, аммо исина олмайдилар, зеро уларнинг қалбига илиқ, одамий ҳиссиётлар бегона. Бундай одамларни бир томони ёнаётган бўлса ҳам, иккинчи томонига ҳеч бир иссиқ ўтмайдиган ёғочга ўхшатиш мумкин. Бу одамнинг табиатида энг муҳим ва асосий хусусият — қатъиятлик эди. У ўзидаги мана шу қатъийлик хислатидан фахрланар ва доим ўзини Наполеонга қиёс қиларди. Лекин бу фақат хомхаёл

лар уюштириб, уни бадном қилишда давом этдилар. Улар Гюгонинг бемисл демократик меросидан нафратланар эдилар. Адибнинг француз боёнлари олдидаги ягона "жинояти" шу эдики, у меҳнат қилмай бойлик орттиришга ҳирс қўйган, одамга зулм қилувчи боёнлардан нафратланган ва ўзининг иқтидорли истеъдодини бутунича француз халқига бағишлаган эди.

Шунинг учун ҳам буюк Гюгонинг ижоди, у ёзган асарлар қудрати ҳеч қачон хиралашмайди ҳам, заифлашмайди ҳам. Зеро адибнинг ижодий қувваси, унинг демократлик, ватанпарварлик ва одамийлик фазилатлари ҳанузгача миллион-миллион хайрхоҳ китобхонлар қалбини мисоли оҳанрабодек ўзига мафтун этиб келмоқда.

Ҳали бу бетимсол адибнинг "Париждаги биби Марьям жомеси", "Кулонғич одам", "93-нчи йил", "Хўрланганлар" каби йирик романлари, "Кромвель", "Лукреция Боржа", "Мария Тюдор", "Рюн Блаз" каби қатор пьесалари ҳамда ажойиб шеърляти ўз таржимонларини кутиб турибди.

Мен умид қиламан ва астойдил ишонаманки, республикамизнинг мустақил давлат бўлганлиги шарофати ила бугунги кунда, қунт билан жаҳон тилларини ўрганаётган истеъдодли ёшларимиз муқаррар Виктор Гюгонинг бебаҳо асарларини аслиятдан таржима қилиб, ўзбек китобхонларини хушнуд этажақлар.

эди. Шунга қарамай, бундай хомхаёллар домига илинган, ўжарликни ирода кучи деб, маълум масофадаги шам шуъласини юлдуз деб эътироф этувчилар орамизда ҳали ҳам топилиб туради. У биронта бемаъни фикрга, шу тўғри, деб ёпишиб олса ёки ўзи шундай бир бемаъни иш қилса, унинг хато қилаётганини исботлаш учун қанчадан-қанча мақбул ва одил далиллар келтирган бўлишига қарамай, у ўз фикрида оёқ тираб туриб олар ва бу билан ўз феъли қудратини намойиш қилмоқчи бўларди. Бемулоҳаза ўжарлик — шундай бир тентакликки, у аҳмоқлик билан ўпишиб кўришади ва бора-бора, муқаррар, шу аҳмоқлик мақомига етишади. Бундай ўжарлик жуда кўп нарсаларга мубтало қилиши мумкин. Филҳақиқат, мабодо бирон жамоатчиликнинг ё бирон-бир шахснинг бошига оғир мусибат ёхуд фалокат тушса-ю биз бу фалокат сабабини билиш учун унинг оқибатларини кўздан кечиргудек бўлсак, деярли ҳаммавақт ўшал фалокат ўзининг ҳақ эканлигига кўр-кўрона ишонувчи қандайдир ўзига бино қўйган, калондимог ноқас ва ўлгудек қайсар одамнинг айби билан юз берганининг шохиди бўламиз. Ўзининг хоҳиш-иродасини тақдир деб ва ўзини пайғамбар деб ҳисобловчи бундай нотавон ва ҳақир одамлар бу дунёда ҳали кўп учрайди.

Клерво Марказий турмаси устахонасининг бош нозир мана шундай одамлардан эди.

Жамоатчилик кун-уззукун айнан мана шунақа чақмоқ тошни маҳбусларга уриб учкун чиқариш ва олов олдириш билан машғул бўлади.

Бундай чақмоқ тошнинг метин тошга тинмай урилаверишидан ҳосил бўлган учкун кўпинча ёнғинларни вужудга келтирарди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Клервога ҳибс этилган Клод Гё қамоқхона қошидаги устахонага ишга тайинланган ва у маълум бир иш билан таъминланган эди. Устахонанинг бош нозир Клод билан яқиндан танишиб ва бу ишчи йигитнинг қўлидан иш келишини билиб, унга яхши муомала қила бошлади. Бир кун яхши кайфиятда бўлган нозир Клод Гёнинг гапта ботиб ўтирганини ва нукул хотиним деб атаган аёлни ҳеч тилдан қўймаётганини кўриб, унга таскин бермоқчи бўлгандай гап орасида ҳазил аралаш, ҳозир у шўрпе-шо-на аёл фоҳиша бўлиб кетган, деб айтди. Клод ўзини босиб, болам нима бўлибди, деб сўради вазминлик билан. Лекин буни ҳеч ким билмасди.

Орадан бир неча ой ўтди, Клод турма ҳаётига қўниқиб қолди, энди у ҳеч нима ҳақида ўйламаётгандай, ҳеч нимани эслолмаётгандай бўлиб кўринарди. Унинг табиатига хос бўлган совуқ хотиржамлик яна уни жиловлаб олган эди.

Тахминан шу пайтларда Клод ўз ўртоқларига қандайдир алоҳида таъсирини ўтказа бошлади. Гўёки маҳбуслар ўртасида вужудга келган гунг битимга кўра, — ваҳоланки нима сабабдан бундай битим тузилганини ҳеч ким, ҳаттоки Клоднинг ўзи ҳам билмас эди, — маҳбуслар унга маслаҳат сола, гапига кулоқ оса бошладилар, унга қойил қолиб, тақлид қила бошладиларки, бу энди таҳсин ва тасаннонинг энг юқори даражаси эди. Шунча бебош, итоатсиз одамларни ўзига итоат эттириш беҳад шарафли иш эди, албатта. Қолбукки, Клод бунақа шарафга эришишни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Чамаси, бундай ҳукмронликка сабаб унинг кўз қараши бўлса керак. Ҳар бир одамнинг кўзида доим унинг тафаккури акс этиб туради. Мабодо мутафаккир одам фикрлай олмайдиган оми кишилар даврасига кириб қолса, орадан бирмунча вақт ўтиши билан барча ақли ноқис одамлар тиниқ ақл соҳиб истикболи сари астойдил ва иззат-эҳтиром ила интила бошлайдилар. Ҳа, шундай одамлар борки, улар ўзга кишилар қалбини худди темирни ўзига тортган магнит каби жазб этадилар. Клод Гё шундай магнитлардан эди.

Орадан уч ой вақт ўтар-ўтмас Клод устахонанинг қонун, низоми ва қалбига айланди. Унинг ҳар бир сўзи бу ердаги маҳбуслар учун қонун эди. Баъзида унинг ўзи ҳам: мен кимман ўзи, Қиролманми ё маҳбусманми, деб ҳайрон қоларди...

Бундай вазият оқибатида, жамиятнинг барча табақалари даврасида учрагучи ҳол содир бўлди: барча маҳбуслар томонидан эъзозланувчи Клодни турма ходимлари ёмон кўриб қолишди. Ҳаётда ўзи шунақа бўлади. Шон-шухрат ва нафрат ҳаммиша елкама-елка юради. Қуллар меҳри хожалар нафратини икки ҳисса оширади.

Клод Гё кўп овқат ерди. Унинг ошқозони шундай эдики, икки киши еб тўядиган овқат унга зўра етарди.

Илгари, Клод Гё эркинликда бўлганида, ўз чордоғида ўтириб олиб, кун бўйи меҳнат қилар ва ишлаб топган пулига тўрт қадок нон сотиб олиб, ҳаммасини ўзи ерди. Қамоқхонада ҳам у кун бўйи ишлар, лекин қилган хизмати учун фақат бир ярим қадок нон билан тўрт унция, яъни 100 гр. *тарж.*) гўшт оларди. Бу миқдор ҳеч қачон оширилмасди. Шунинг учун Клод Гё Клерво қамоқхонасида доимо очликда кун кечирарди.

У оч эди, вассалом. Лекин бу ҳақда чурқ этиб оғиз очмасди. Зеро, у зорланишни ёқтирмасди.

Кунларнинг бирида Клод ўзининг ғарибона тушлигини апир-шапир еб бўлиб, ҳаммадан олдин ишга киришди — у очлик азобини шу йўл билан босмоқчи бўлганди. Бу аснода қолган маҳбуслар чақчақлашиб, овқат тановул қилишда давом этардилар. Шу пайт бирдан Клоднинг олдига ранги заҳил, нимжонгина ёш бир маҳбус келди. Унинг бир қўлида пичоқ, иккинчи қўлида ҳали тегилмаган овқати бор эди. У Клоднинг рўпарасига туриб олиб, бир гап айтмоқчи бўлардию, лекин айтишга ҳеч журъат эта олмасди. Бу маҳбус йигитнинг қиёфаси ҳам, унинг қўлидаги нон билан гўшт ҳам — ҳаммаси Клоднинг гашини келтирди.

— Нима керак? — деб жаҳл билан сўради Клод.

— Менга бир яхшилик қил, — деб кўрқа-писа илтимос қилди йигит.

— Нима дейсан? — деди Клод.

— Илтимос, овқатимни мен билан баҳам кўр. Бу менга жуда кўплик қилади.

Клоднинг мағрур кўзлари ёшланди. У пичоқни қўлига олиб нонни тенг икки бўлакка бўлди-да, бир бўлакни ўзига олиб ея бошлади.

— Раҳмат, — деди ёш маҳбус. — Агар хўп десанг, доим шунақа бўлишамиз.

— Отинг нима? — деб сўради Клод Гё.

— Альбен.

— Нега қамашпан сени?

— Ўғирлик қилганим учун.

— Мени ҳам, — деди Клод.

Шу пайтдан бошлаб улар ҳар кун овқатни бўлашиб ея бошладилар.

Клод Гё ўттиз олти ёшда эди, лекин баъзида уни элликка кирган одам деб ўйлаш мумкин эди — у шунчалик жиддий ва салобатли эди. Альбен йигирма ёшда бўлса ҳам бу ўғри йигитнинг болаларга хос соддадиллик билан боқувчи кўзларини кўрган одам уни, нари борса, энди ўн еттига кирган, деб айтарди. Клод билан Альбен қалин дўст бўлиб қолишди; бу ака-ука ўртасидаги дўстликдан ҳам кўра, кўпроқ ота билан бола дўстлигига ўхшаб кетарди. Зеро, Альбен ҳали деярли бола, Клод эса — деярли чол эди.

Улар битта устахонада ишлашар, битта камерада ётишар, турма ҳовлисида бирга сайр қилишар, икковининг ҳам ейдиган нони бир хил эди. Улар бир-бирлари учун мисоли сув билан ҳаво эди. Кўринишдан, улар хушбахт эдилар.

Биз юқориди устахона бошлиғи ҳақида гапириб ўтдик. Маҳбуслар уни ёмон кўришарди, шунга кўра, у маҳбусларни ўзига итоат эттириш мақсадида, кўпинча Клод Гёга юзланиб, ундан ёрдам сўрарди, сабабки, Клод Гёни барча маҳбуслар ҳурмат қилардилар. Қамоқхонада етилиб келаётган бирон норозилик ё ғалаённинг олдини олишда Клод Гёнинг киши билмас ҳукмронлиги бир эмас, бир неча марта нозирнинг расмий мансабига катта далла бўлган эди. Дарҳақиқат, маҳбусларнинг қаҳрини тизгинлашда ўн нафар жандармдан кўра Клод Гёнинг атиги ўн дона сўзи кўпроқ наф келтирар эди. Клод турма нозирига тез-тез шундай хизмат кўрсатиб турарди. Қарангки, бунинг оқибатида, нозир Клодни жинидан ортиқ ёмон кўриб қолди. У бу маҳбусга ҳасад қила бошлади. Унинг қалбида Клодга нисбатан ғоятда теран, махфий ва ҳеч тарк этиб бўлмай-диган нафрат уйғонди. Бу — қонуний ҳукмдорнинг амалдаги ҳокимга, куч ҳукмининг руҳ ҳукмига нафрати эди.

Бундай нафратдан ёвузроқ нарса бўлмайди.

Лекин Клод Альбени жонидан ортиқ яхши кўрар, шу боис бош нозир ҳақида ўйламас ҳам эди.

Бир куни эрталаб соқчилар маҳбусларни жуфт-жуфт қилиб сафлаб камералардан устахоналарга олиб кетишаётганда, бир соқчи Клод билан ёнма-ён бораётган Альбенни чақириб олиб, унга, сени бош нозир сўраяпти, деб айтди.

— Нимага чақирибди сени? — ажабланди Клод.

— Билмайман, — деб жавоб қилди Альбен.

Соқчи уни ўзи билан олиб кетди.

Шу куни эрталаб Альбен устахонага келмади. Кундузги дам олиш пайтида Клод, Альбенни ҳозир турма ҳовлисида кўраман, деб ўйлади. Лекин Альбен ҳовлида ҳам кўринмади. Ҳамма маҳбуслар устахонага қайтишди, лекин яна Альбендан дарак бўлмади. Кеч кирди. Маҳбусларни камера-камераларига тарқатишаётганда Клод кўзлари ола-зарақ бўлиб Альбенни қидирди, лекин у ҳеч қаерда йўқ эди. Чамаси, Клод шу куни қаттиқ изтироб чеккан бўлса керак, ҳеч қачон қилмаган ишни қилди — турма нозирларидан бири билан гаплашди.

— Нима, Альбен касал бўлиб қолдими? — деб сўради у.

— Йўқ, — деб жавоб қилди нозир.

— Бўлмаса, нега қайтиб келмади? — деди Клод.

— Уни бошқа бўлимга ўтказишди, — деди бепарво оҳангда соқчи.

Кейинчалик судда гувоҳлик берганлар, соқчининг бу гапини эшитган Клоднинг ёниқ шям ушлаб турган қўли қалтираб кетганини кўрганларини айтишганди. Шундай бўлса ҳам, Клод жуда хотиржам оҳангда сўради:

— Бу буйруқни ким берди?

— Жаноб Д. — деб жавоб қилди нозир.

Устахона бош нозирининг исми шундай эди.

Эртанги кун ҳам олдинги кун каби Альбенсиз ўтди.

Кечкурун ишдан кейин бош нозир жаноб Д. ҳар кунги одати бўйича устахоналарни айланиб чиқа бошлади. Клод унинг келаётганини узоқдан кўриб, дағал жундан тўқилган қалпоғини ечиб, қўлига олди ва кулранг камзули — машъум маҳбуслик либосини яхшилаб тугмалади, зеро, турмада маҳбус камзулининг ҳамма тугмалари жо-бажо қадалгани раҳбариятга нисбатан ҳурмат маъносини билдиралади. Клод бошланг ҳолда, ўз ўтиригичи олдида бош нозирнинг яқин келишини кута бошлади. Нозир унинг ёнидан ўтиб кетди.

— Жаноб бош нозир! — деб мурожаат қилди унга Клод.

Нозир юришдан тўхтаб, Клод томонга хиёл ўтирилди.

— Жаноб бош нозир, — дея такрорлади Клод, — Альбенни бошқа бўлимга ўтказишганмиш — шу ростми?

— Ҳа, — деди нозир.

— Афандим, — деб гапида давом этди Клод, — мен Альбенсиз яшай олмайман.

Сўнг яна қўшиб қўйди:

— Биласиз, менинг паёгим ўзимга етмайди, Альбен ўз нонини мен билан баҳам кўрар эди.

— Бу унинг иши, — деди бошлиқ.

— Альбенни бизнинг устахонамизга қайтаришнинг наҳотки иложи бўлмаса?

— Иложи йўқ. Бу ҳал қилинган.

— Ким ҳал қилган?

— Мен.

— Жаноб Д. Бу масала менинг тақдиримни ҳал қилади. Бу ёғи фақат сизга боғлиқ.

— Мен ҳеч қачон ўз қароримни ўзгартирмайман.

— Афандим, мен сизнинг олдингизда бирон гуноҳ иш қилиб қўйдимми?

— Йўқ.

— Бўлмаса, нега мени Альбендан жудо қилишсиз? — деб сўради Клод.

— Шунга... — деб қисқагина жавоб қилди нозир.

У шу изоҳи билан чекланиб, нари кетди.

Клод ҳеч қандай эътироз билдирмай, бошини ҳам қилди. Қафасдаги бечора шерни жонажон дўсти — кучукчадан жудо қилган эдилар.

Бари бир, айтиб ўтиш жоизки, бу жудалик оқибатида Клоднинг бошига тушган дарду ҳасрат унинг гайриоддий ва ҳатто изтиробли ишгаҳасини бўга олмади. Шу билан бирга, бу маҳбуснинг феъл-атворида, зоҳиран ҳеч қандай ўзгариш юз бермагандай эди. У маҳбус ўртоқларидан биронтаси билан ҳам Альбен тўғрисида гаплашмади. Фақат турма ҳовлисида бўладиган сайр чоғида бир ўзи юрар ва доим қорни оч бўларди. Вассалом.

Бу орада Клодни яхши билган маҳбуслар унинг чехрасига маҳзунлик ва ташвиш булути тобора кўпроқ қора кўланка сола бошлаганини пайқаган эдилар. Лекин у ҳеч қачон ҳозирдагичалик беозор бўлмаганди.

Кўпчилик маҳбуслар ўз паёқларини у билан баҳам кўришга иштиёқ билдирдилар, лекин у доим жилмайиб туриб рад жавобини берарди.

Бош нозир ўз қилмишини унга изоҳлаб берган кундан бери, Клод ҳар куни кечкурун жуда гаройиб ва аломат бир қилиқ чиқардики, бу қилиғи гоёг жиддий ва салобатли бўлган бу одамга сира қовушмасди: нозир ҳар куни кечкурун, ўз одати бўйича, маҳбусларни айланиб чиқаётганида Клоднинг иш столи ёнидан ўтаркан, у бошини кўтариб, жаноб Д.га қаттиқ тикилганча, ҳасрат ва ғазаб тўла овоз билан, доим бир хилда:

— Альбен масаласи нима бўлди? — деб сўрардики, бу сўров замирида ҳам илтижо, ҳам таҳдид маъноси ётарди.

Бошлиқ, одатда, ўзини эшитмаганга олар ёки елкасини учириб қўйиш билан чекланарди.

У елка учириб яхши қилмаётган эди, сабабки, бу антиқа можарони кузатиб турган барча маҳбуслар Клод Гёнинг бир нимани кўзлаётганини аниқ сеза бошлагандилар. Бутун турма аҳли қайсарлик билан қатъий қарор ўртасида бораётган бу курашнинг қандай якунланишини қаттиқ таҳликага тушиб кутарди.

Бир марта маҳбуслар Клоднинг нозирга айтган қуйидаги гапларини эшитишди:

— Менга қаранг, афандим, ўртоғимни ёнимга қайтаринг. Ишонинг, жуда оқилона иш қилган бўласиз. Унутманг, мен сизни огоҳлантирдим.

Яна бир марта, — бу яқшанба куни бўлган эди, — Клод турма ҳовлисида бир харсангтош устида тирсақларини тиззаларига тираб, бошини кўлларига қўйганча узок вақт қимир этмай ўтирди. Шунда Файет деган бир маҳбус унинг рўпарасига келиб, тиржайганча қичқирди:

— Ҳой Клод, нима қилиб қоққан қозикдай ўтирибсан?

Шунда Клод аста бош кўтариб, Файет томонга қаради-да, маъюс оҳангда деди:

— Хукм чиқаряпман.

Ниҳоят, 1831 йил 25 октябр куни кечкурун бош нозир устахоналарни айланиб чиқаётган пайтда, Клод шу куни эрталаб йўлақдан топиб олган соат ойнасини пошнаси билан эзиб чирсиллатиб синдирди. Бошлиқ, нима бўлди, деб сўради.

— Парво қилманг, — деди Клод, — бу мен эдим. Жаноб бош нозир, ўртоғимни ёнимга қайтаринг.

— Бу мумкин эмас, — деб жавоб қилди у.

— Аммо у менга жуда зарур, — деди Клод пичирлаб, лекин кескин овоз билан, сўнг бошлиқнинг юзига тик қараганча илова қилди: — Яхшилаб ўйлаб кўринг. Бутун йигирма бешинчи октябр. Сизга тўртинчи ноябргача муҳлат бераман.

Турма соқчиси жаноб Д. нинг эътиборини Клоднинг таҳдидига қаратиб, уни карцерга қамаш керак, деб айтди.

— Карцернинг ҳожати йўқ, — нафратона истехзо билан эътироз билдирди бош нозир, — бу халқ билан яхши муомала қилишимиз керак.

Эртаси куни ҳамма маҳбуслар турма ҳовлисининг офтоб тушган ерига тўпланишиб, гангир-гунгир гаплашиб туришган пайтда Клод ёлғиз ўзи ҳовлининг нариги чеккасида теран ўйга толиб, у ёқдан-бу ёққа юрарди; шунда унинг олдига Перно исмли маҳбус яқин келди.

— Сен ҳадеб нималарни ўйлаяпсан, Клод? Нега бунчалик ғамгинсан? — деди у.

— Бизнинг олийҳиммат нозиримиз жаноб Д. яқинда бир фалокатта учрамасайди, деб кўрқаман, — деди Клод.

25 октябрдан 4 ноябргача роппа-роса ўн кун бор. Клод Гё шу ўн кун мобайнида мутгасил равишда, Альбенсиз аҳволим кун сайин ёмонлашяпти, деб жаноб Д. га қайта-қайта гапирaverди.

Бу зорланишлар нозирнинг жонига тегди ва у Клодни бир суткага карцерга қаматди — Клоднинг илтимоси энди талабга ўхшаб кетаётган эди. Хуллас, Клод бошқа ҳеч нимага эриша олмади.

Тўртинчи ноябр куни етиб келди. Шу куни эрталаб Клод шундай хотиржам кайфиятда уйғондики, жаноб Д. нинг буйруғи билан Альбендан айрилган кундан бери ҳеч ким уни бундай хуш кайфиятда кўрмаган эди. У ўрнидан туриб, даставвал каравотининг оёқ томонида турган одмигина ёғоч сандиқчасини кавлашга тушди. Унинг барча ғарибона бисоти шу сандиқчада эди. Клод у ердан кичкинагина қайчи олди. Бу қайчи ва “Эмил”нинг¹ бир жилди у севган аёлдан — боласининг онасидан, унинг аввалги бахтиёр оиласидан қолган эсдалик эди. Қайчи ҳам, китоб ҳам Клодга мутлақо керак эмас эди. Қайчи фақат бичиш-тикишни биладиган аёлга асқотиши, китоб — саводхон одам учун керак бўлиши мумкин эди. Клод эса тикишни ҳам, ўқишни ҳам билмасди.

У кўҳна монастирнинг оҳак билан оқланган равонидан ўтиб кета туриб (қиш фаслида маҳбуслар шу равонда сайр қилардилар), деразага ўрнатилган темир панжаранинг йўғон чивикларини диққат билан кузатаётган Феррари исмли маҳбус олдига яқинлашди. Клоднинг қўлида бояги кичкина қайчи бор эди; у Феррарига ўша қайчини кўрсатиб, деди:

— Мен бутун кечкурун мана шу қайчи билан панжарани кесаман.

Феррари унга ишонқирамай кулиб қўйди, Клод ҳам кулиб юборди.

Ўша куни эрталаб Клод астойдил тиришқоқлик билан ишлади. Ҳеч қачон унинг қўллари бу қадар эпчил ва чаққон бўлмаган эди. Бу ҳаракатидан, у гўё олган буюртмаси — похол шляпани тушликкача тўқиб битиришга жазм қилгандай кўринарди, бу шляпани унга Труа шаҳрининг диёнатли фуқароси, Бресье деган одам буюрган ва хизмат ҳақини олдиндан тўлаб қўйган эди.

Клод тушга яқин бир нимани важ қилиб, бир қават пастдаги дурадгорлик устахонасига тушди.

Клод бу устахонага жуда кам кирарди, ҳолбуки бу ердаги маҳбуслар ҳам уни яхши кўришарди.

— Каранглар, Клод келди!

Уни ўраб олишди. Ҳамма суюниб кетди.

Клод дарҳол бутун устахонага кўз югуртириб чиқди — нозирлардан ҳеч ким йўқ эди.

— Ким менга боласини бериб туради? — деб сўради у.

— Нима қиласан? — дейишди ҳайрон бўлган маҳбуслар.

Клод жавоб қилди:

— Бугун кечкурун бош нозирни ўлдирмоқчиман.

Унга, ўзинг танлаб ол, деб бир нечта болгани кўрсатишди. У ўткир қилиб чархланган энг кичкина болгачани танлаб олди ва уни камзули остидан шимининг липпасига қистирди-да, устахонадан чиқиб кетди. Бу пайт дурадгорлик устахонасида йигирма еттига маҳбус ишлаётган эди. Гарчи Клод улардан ўзи жазм қилган иш ҳақида ҳеч кимга айтмасликни илтимос қилмаган бўлса ҳам, ҳеч биллари бу ҳақда оғиз очмади. Ҳаттоки ўзаро гаплашганларида ҳам бу масалани тилга олишмади. Ҳар бир маҳбус воқеа ечимини сукут сақлаб кутарди. Бу ниҳоятда даҳшатли, лекин айни пайтда ҳаққоний ва барча учун кундай равшан бўлган иш эди. Бунинг амалга ошишига ҳеч ким монелик қила олмас эди. Клодни аҳдидан қайтариш ҳам, бу ҳақда чақув қилиш ҳам ҳеч кимнинг қўлидан келмасди.

Ордан бир соат ўтди. Клод сайр чоғида нукул ҳомуза тортаётган ўн олти ёшли маҳбус бола олдига бориб, унга ўқиш-ёзишни ўрганишни маслаҳат берди. Худди шу аснода бошқа маҳбус — Файет Клодга яқин келиб сўради:

¹ “Эмил” Жан-Жак Руссонинг педагогик романи.

— Нима у камзулинг ичига яшириб олганинг?

Клод жавоб қилди:

— Болга. Бугун кечкурун жаноб Д. ни ўлдирмоқчиман.

Сўнг ўзи сўради:

— Нима, сезиялгимми?

— Сал-пал, — деб жавоб қилди Файет.

Иш куни, одатдагидек, ниҳоясига етди. Кеч соат етгида маҳбусларни ўзла-ри ишлаган устахоналарга қамашди; нозирлар ҳар кунги одатлари бўйича чи-қиб кетишди, улар бошлиқ ҳамма устахоналарни айланиб чиққанидан кейин қайтиб келишарди.

Клод Гёни ҳам ўртоқлари билан бирга устахонага қамаб чиқиб кетишди.

Ана шундан кейин бу устахонада мутлақо ғайриоддий воқеа — ҳам таҳли-кали, ҳам улугвор, ягона ва беқиёс воқеа содир бўлди.

Кейинчалик, суд терговиди аниқланишича, ўша чоғда бу устахонада ўгри-лик қилиб қамалган саксон иккита маҳбус бор эди: Клод ҳам шу ҳисобда эди.

Нозирлар чиқиб кетиши билан, Клод бир скамейка устига сакраб чиқди ва ҳаммага эшиттириб, сизларга бир гап айтмоқчиман, деди. Одамлар сукута толишди.

Шунда Клод баралла овоз билан баёнот берди:

— Ҳаммангиз яхши биласиз, Альбен менинг иним эди. Бу ерда берадиган овқатлари менга етмайди. Четга ишлаб топган беш-олти чақа пулимга ҳам нон сотиб оламан — шундайм қорним тўймайди. Альбен эса ўз улушини мен би-лан баҳам кўрарди. Дастлаб мени боққани учун, кейинроқ эса, мени яхши кўргани учун мен ҳам уни яхши кўриб қоландим. Бош нозир жаноб Д. бизни бир-биримиздан жудо қилди. Бизнинг иноқ бўлганимиз унга заррача ҳам зиён қилмасди, лекин у ичи қора, ёвуз одам бошқаларни азоблашдан ҳузур қила-ди. Мен унга жуда кўп марта илтижо қилиб, Альбenni ёнимга қайтаришни сўрадим. Ҳаммангиз кўрдингиз, у илтижоларимга қулоқ солмади. Мен унга то тўртинчи ноябргача муҳлат бердим. Шу гапим учун у мени карцерга қамади. Ана шу вақт ичида мен уни суд қилиб, ўлимга маҳкум этдим. Бугун тўртин-чи ноябр. Икки соатдан кейин у бизни кўздан кечиргани шу ерда бўлади. Билиб қўйинглар, мен уни ўлдираман. Хўш, сизлар нима дейсизлар?

Ҳамма сукутда.

Шунда Клод яна гапира бошлади. Энди у шундай ғайритавсиф фасоҳат билан гапирдики, бу ҳислат унинг табиатига хос эди. У ўзининг қандай муд-ҳиш жиноятга қўл ураётганини яхши тушунишини, аммо ўзини ҳақ деб ҳисоб-лаётганини баён қилди. У ўз нутқини тинглаётган саксон бир нафар ўгрини ҳалол, инсофли бўлишга даъват этиб, ўзининг тамомила умидсизликка туш-ганини;

бошқа иложи қолмаганлигидан ўзи адолатли ҳукм чиқаришга мажбур экан-лигини;

турган гапки, бошлиқни ўлдиргани учун, ўзи ҳам ўлиши кераклигини лекин шунга қарамай, ҳақиқат йўлида жонини фидо қилишга тайёр эканли-гини;

у икки ой муттасил мулоҳаза қилиб, ниҳоят, комил ишонч билан шу қарор-га келганлигини;

унинг бундай иш тутишга даъват этаётган нарса асло қасос туйғуси эмас, балки адолат талаби (бунга у қатъий ишонади) эканлигини, бинобарин, агар хато қилаётган бўлса, ўртоқлари бу ҳақда дангал унинг юзига айтишларини;

у ўз далилларини одилона мулоҳаза қилиш лаёқатига эга бўлган одамлар ҳукмига очиқ-ойдин ҳавола қилаётганини;

у жаноб Д.ни ўлдирмоқчи эканлигини, аммо агар бунга бирон киши эъти-роз билдирадиган бўлса, унинг мулоҳазасини эшитишга тайёр эканлигини баён қилди.

Клоднинг бу нутқига жавобан фақат бир кишининг овози эшитилди.

Кимдир деди:

— Бош нозирни ўлдиришдан олдин Клод охирги марта унга мурожаат қилиб, уни гапга кўндиришга уриниб кўрсин.

— Тўғри фикр, — деб рози бўлди Клод, — мен худди шундай қиламан. Девордаги каттакон осма соат саккиз марта занг чалди. Бош нозир ропшароса соат тўққизда келиши керак эди.

Бу ғайриоддий кассафия суди Клод чиқарган ҳукми тасдиқлагандек бўлгани ҳамано, унинг дили мутлақо таскин топди. У ўзида қолган жамики фақирона кийим-кечакларни, маҳбуслигида олган барча лаш-лушларни стол устига ёйиб қўйди-да, Альбендан кейин ўзи хуш кўрган бошқа маҳбусларни биттама-битта чақириб, шу буюмларини уларга бўлашиб берди. Фақат кичкина қайчини ўзида олиб қолди.

Кейин ҳамма билан бир-бир видолашди. Бу видолашувдан кўзёш қилганлар ҳам бўлди, лекин Клод уларга мулоим жилва қиларди.

Бу охириги соатнинг айрим дақиқаларида Клод шу қадар хотиржам ва ҳатто қувноқ кайфиятда бўлдики, кўпчилик ўртоқлари, кейинчалик ҳикоя қилиб беришларича, шояд, у ўз ниятидан қайтса, деб умид ҳам қилган эканлар. У ҳатто устахонани ёритиб турган шамлардан бирини бурун тешиги билан пуфлаб ўчириб ҳазилкашлик ҳам қилди...

... У бир ёш маҳбуснинг авзоига эътиборини қаратди: унинг ранги қув ўчиб, Клоддан кўз узмай бақрайиб қолган ва ҳозир юз берадиган фожиани аъзой-бадани дағ-дағ қалтираб, юрак ҳовучлаб кутарди.

— Бардам бўл, болакай, — меҳрибонлик билан деди унга Клод, — бу атиги бир дақиқалик иш!

Клод ўз нарсаларини улашиб бўлиб, ҳамма ўртоқлари билан маҳкам қўл сиқишиб, видолашганидан кейин, устахонанинг бурчак-бурчакларидан эшитилаётган ҳаяжонли гапларни бас қилишни ва яна ишга киришишни буюрди. Ҳамма унинг буйруғига сўзсиз итоат этди.

Мазкур воқеа юз бераётган устахона тўғри тўрт бурчакли узун хона бўлиб, деразалари иккала узун деворларга ўрнатилган, унинг икки эшиги эса, бир-бирига қарама-қарши тарафда эди. Дастгоҳлар деразалар ёқалаб қатор терилиб турарди, ўриндиқлар дастгоҳлар олдида бир учи девор томонга қаратиб қўйилганди. Икки қатор тизилган дастгоҳлар оралигида очиқ жой бўлиб, бу икки эшикни бир-бирига уловчи узун йўлак вазифасини бажарарди. Устахонани кўздан кечириш учун кирган бош нозир мана шу узун ва торгина йўлакдан ўтиб кетиши керак эди. Одатда, у жануб томондаги эшикдан кирар ва икки тарафда ишлаётган ишчиларга назар ташлаб ўтиб, шимол ёқдаги эшикдан чиқиб кетарди. Бу йўлни у доим ҳеч ерда тўхтамай тез босиб ўтарди.

Клод ўз ўрнига бориб ишга киришди.

Юракни эзадиган кутиш они бошланди. Маъшум пайт яқинлашиб келаётган эди. Қўнғироқ жом чалди.

— Соат чорак кам тўққиз, — деди Клод.

У аста ўрнидан турди, устахона ўртасидаги тор йўлдан секин-секин кўриб бориб, кириш эшигига яқин турган чап томондаги дастгоҳга суянди. У..... чехрасида хотиржамлик, ҳаттоки хайрихоҳлик нишонаси акс этарди.

Соат тўққизга жом чалинди. Эшик очилиб, бош нозир кирди. Устахонада қабристон сукунати ҳукм сурарди. Бошлиқ, ўз одати бўйича, ёлғиз эди. Унинг чехрасида ҳар сафаргидек, қувноқ такаббурлик, мағрурлик ва бешафқатлик акс этарди; у кираверишда чап томонда, ўнг қўлини чўнтагига тиқиб қимир этмай турган Клодни пайқамай, дастлабки дастгоҳлар ёнидан ниманидир ёқтирмагандай, бошнини сарак-сарак қилиб, бир нималар деб тўнғиллаб тез юриб ўтди; у атрофга лоқайдлик билан назар ташларкан, бу ердаги ҳамма маҳбусларнинг нигоҳи ўзига қаратилганини ҳам, ҳаммани битта мудҳиш фикр қамраб олганини ҳам пайқамайди.

У бирдан оёқ товушини эшитиб, шаҳт орқасига ўтирилди.

Клод эшик олдидан бошлаб, бошлиқнинг орқасидан жимгина изма-из келаётган эди.

— Нима қилисан бу ерда? — деди ажабланган нозир. — Нега сен ўз ўрнигда эмассан?

Турмада одам одамгарчиликдан чиқади, у — бу ерда ит, унга сен дейдилар.

Клод Гё бошлиқнинг ҳурматини ўрнига қўйиб, жавоб берди:

— Жаноб бош нозир, сизга айтадиган икки оғиз гапим бор эди.
 — Яна нима гап?
 — Альбен ҳақида.
 — Янами? — деди бошлиқ қаҳри қайнаб.
 — Ҳа, яна! — деди Клод.
 — Бундан чиқди, — деди бошлиқ йўлида давом этаркан, — бир сутка карцерда ётиб чиққанинг камлик қилибди-да?
 — Жаноб бош нозир, ўртоғимни ёнимга қайтаринг, — деб гапида давом этди Клод нозирнинг орқасидан эргашиб бораркан.
 — Бу мумкин эмас!

— Жаноб бош нозир, — деб Клод шундай аянчли овоз билан ёлбора бошладики, агар иблис эшитса, унинг ҳам кўнгли юмшаб кетган бўларди, — ўтиниб сўрайман сиздан, Альбени қайтариб беринг менга. Кўрасиз, унда астойдил тиришиб ишлайман. Сиз эркин одамсиз, аҳволимни тушунмаяпсиз, ҳақиқий дўст нималигини билмайсиз. Менинг ҳеч вақоим йўқ... Қамоқхонанинг шу тўрт деворидан бошқа. Сиз ҳамма ерга боришингиз, хоҳлаган одамнинг билан учрашишингиз мумкин, менинг эса ҳеч кимим йўқ шу Альбендан бошқа. Илтимос, уни ёнимга қайтаринг. Фақат Альбен туфайли менинг қорним тўқ эди, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз. Сизга бир оғизгина: “майли” дейиш қийинми? Клод Гё деган ва Альбен деган иккита одам бир-галликда битта устахонада ишлашса, сизга барибир эмасми. Бунинг нимаси қийин? Жаноб бош нозир, меҳрибоним жаноб Д., раҳм қилинг, азиз авлиёлар ҳаққи-хурмати, илтижо қиламан!

Клод ҳали ҳеч қачон турма нозирига бу қадар кўп гапирмаган эди. Унинг асаб торлари таранг тортилганидан буткул тинкаси қуриди ва сукут сақлаб, жавобни кута бошлади. Бошлиқ гижиниб, эътироз билдирди:

— Бу мумкинмас. Сенга айтганман. Гапни бас қил. Жонимга тегдинг.

Шундай деб, у шошиб тургани учун қадамни илдамлатди. Клод унинг орқасидан эргашиб бораверди. Шу зайлда икковлари нариги эшик олдига яқин бориб қолишди; саксон битта маҳбус нафратини ичларига ютганча буларни кузатар, гапларини эшитиб турардилар.

Клод бошлиқнинг қўлига секингина қўл учини теккизди.

— Ҳеч бўлмаса, битта саволимга жавоб беринг: қайси гуноҳим учун мени ўлимга маҳкум этяпсиз? Нега бизни бир-биримиздан жудо қилдингиз? Нега?

— Сенга буни айтганман, — деди нозир, — шунга... — Сўнг Клодга орқа ўтириб, эшикнинг тутқичидан ушлади.

Бундай жавобни эшитган Клод бир қадам орқага тисарилди. Саксон битта одам унинг чўнтақдан қўл чиқарганини, қўлида болга борлигини даҳшатдан тош қотиб кузатиб турарди. Клод болга ушлаган қўлини юқорига кўтарди ва нозир чинқириб юборишга ҳам улгурмай, жон-жаҳд билан унинг фақат бошига то бошчаногини ётқоқдек чақиб юбормагунча зарб билан ураверди. Нозир чалқанчасига йиқиларкан, Клод тўртинчи зарба билан унинг башарасини мажақлаб ташлади. Лекин сиртига отилиб чиққан ғазаб алангасини ўчириш осон эмас — Клод бешинчи зарба билан узала тушиб ётган нозирнинг сонини жароҳатлади. У ўлган эди.

Шундан сўнг Клод болгани отиб юбориб:

— Энди навбат бошқасига! — деб чинқирди.

Бошқаси, деганда у ўзини назарда тутган эди. У камзулининг чўнтагидан хотинининг қайчисини чиқарди ва, одамлар унга халақит қилишга улгурмай, уни ўз кўксига санчди. Қайчининг тиғи калта, кўкракдаги юрак эса чуқур эди. У кўкрагига йигирма мартача кетма-кет қайчи санчди.

— Эй лаънати юрак, сенга ҳеч етолмаяпман! — деб ҳайқирди Клод.

Ниҳоят, у қора қонига беланганча, хушидан кетиб, ўлик жасад устига йиқилди.

Бу икковидан қайси бири қотил ва қай бири қурбон эди?

Клод хушига келиб, ўзини касалхона каравотида кўрди. Унинг ҳаммаёғи дока билан ўраб ташланган, тепасида шафқат ҳамширалари парвона эди. Ҳатто уни сўроқ қилгани келган терговчи ҳам ҳамдардлик билан деди:

— Қалай ҳис қияпсиз ўзингизни?

Клод жуда кўп қон йўқотган эди, лекин ўз жонига қасд қилиш учун қайчи билан қилган жароҳатларидан биронтаси ҳам уни маҳв этолмади. Аммо унинг жаноб Д. га берган зарбаларидан вужудга келган жароҳатлар маҳвор жароҳатлар эди.

Тергов бошланди. Клерво турмасидаги устахоналар бошлигини сиз ўлдирдингизми, деган саволга Клод: ҳа, деб жавоб қилди. Ундан: нега, деб сўрашганда у: шунга, деб жавоб қайтарди.

Бу орада унинг жароҳатлари йиринг боғлаб, қон бузилиши оқибатида ўлишига бир баҳа қолди.

Ноябр, декабр, январ ва феврал ойлари Клодни даволаш ва судга ҳозирлик кўриш билан ўтди. Врачлар ва судьялар Клоднинг тепасида парвона бўлдилар. Биринчилари унинг жароҳатларини даволаш билан овора бўлсалар, иккинчилари унинг учун жаллод кундасини ҳозирлаш билан банд эдилар.

Гапни мухтасар қилайлик, 1832 йилнинг 16 мартада тамомила соғайган Клод Труа шаҳрининг маслаҳатчилар судига рўпара қилинди. Бу суд мажлисида бутун шаҳар аҳли ишгирок этди.

Клод судда ўзини жуда яхши тутди. У соқол-мўйловини яхшилаб олган ва суд олдида бошланг турарди. Эгнига Клерво турмаси маҳбусларининг кулранг матодан тикилган кўримсизгина либосини кийганди.

Қирол прокурорининг буйруғи билан бутун округдаги солдатларни суд залига йиғиб келишди “гувоҳ сифатида сўзга чиқувчи маҳбусларни жиловлаб туриш учун”, деб изоҳлади прокурор суд мажлиси пайтида. Гувоҳларни сўроқ қилиш бошланганда ҳеч қутилмаган қийинчилик юзага келди. 4 ноябр воқеасининг шохидларидан бирон киши ҳам гувоҳлик беришни хоҳламади. Раис, қаттиқ чора кўрилишини айтиб, уларни қўрқитиб ҳам кўрди. Лекин унинг гапи заррача ҳам таъсир қилмади. Бу ҳолни кўрган Клод маҳбусларга юзланиб, итоат этинглар, деб буюрди. Шундан кейин гувоҳларнинг тили бийрон бўлиб, ҳамма кўрганларини гапириб бера бошлашди.

Клод гувоҳларнинг гапларини зўр диққат билан эшитди. Агар биронта гувоҳ судланувчининг айбини оғирлаштирувчи битта-яримта тафсилотни эсидан чиқариб қўйса ё уни атайин тилга олмаса, Клод дарҳол унинг гапини тузатарди.

Шундай пайтлар ҳам бўлдики, залда ҳозир бўлган аёллар юм-юм йиғлашди. Суд ижроҳиси Альбенни чақирди. Энди гувоҳлик навбаги унга келганди. У беҳол қадам босиб, йиғидан ўпкаси тўлиб, антика-энттика кириб келди. Кира солиб ўзини Клоднинг кучоғига отдики, ҳатто жандармлар ҳам унга тўсқинлик қилишга улгуролмадилар. Клод уни бағрига босиб, йиқилиб тушишдан ушлаб қолди ва қирол прокурорига жилмайиб туриб деди:

— Мана ўша ўз нонини бошқалар билан баҳам кўрувчи ёвуз одам. — Шундай деб у Альбеннинг қўлидан ўтди.

Одамларнинг судда гувоҳлик бериши тугаганидан кейин, қирол прокурори ўрнидан турди ва ўз нутқини куйидаги сўзлар билан бошлади:

— Жаноб суд маслаҳатчилари, агарда одил суд қаршингизда турган мана бу энг ашаддий жиноятчини жазога тортмас экан, бутун жамоатчилик то энг туб негизигача ҳайратга тушади... ҳоказо ва ҳоказо.

Мазкур унутилмас “нодир” нутқдан кейин Клоднинг адвокати сўз олди. Прокурорнинг нутқи билан ҳимоячининг сўзи тингловчиларнинг кайфиятида шундай оғишувларни вужудга келтирдикки, одатда бу нарса жиний процесс деб номланувчи тортишув чоғида содир бўлиб турадиган ҳол эди.

Клод, ҳали ҳамма гап айтилмади, деган қарорга келди ва ўрнидан туриб, ғоят ажиб ва ҳайратомуз нутқ сўзлади; шу суд мажлисига қатнашаётган ўтқир дидли бир зиёли киши бундай нутқдан зўр ҳаяжон ва ҳайратга келди.

Бу дўлвор, саводсиз ишчи йигит қотилга эмас, кўпроқ нотикқа ўхшаб кетарди. У суд олдида очиқ юз, ойдин чеҳра билан дадил боқиб тураркан, овозини баянлабмай, аммо дил-дилидан чиқариб, қўлларини бир хилда, лекин салобат билан ҳаракат қилдирганча гапирди. У ҳамма бўлган воқеани, қандай юз берган бўлса шундайлигича, лўнда қилиб сўзлар экан, ҳеч бир нарсани бўрттирмади ҳам, бўлган бирон ишни яширмади ҳам. У айбловнинг тўғри эканлигини эътироф этиб, 296 нчи моддага мардона тик қараганча,

бошини кундага қўйишга рози бўлди ва бу билан бутун жамоани қаттиқ ҳаяжонга солди; одамлар унинг нутқидаги айрим жумлаларни бир-бирларининг кулоқларига пичирлаб гапира бошладилар.

Залда дам-бадам пичир-пичир, гўнғир-гўнғир овозлар кўтарилиб турарди; Клод шундай пайтларда нафасини ростлаб олиб, бутун жамоага мағрурона нигоҳ ташларди.

Лекин шундай дақиқалар ҳам бўлдики, бу саводсиз ишчининг сўзлари худди яхши маълумот олган зукко одамнинг нутқи сингари назокат ва фасоҳат билан йўғрилди. Айни пайтда у ўзини камтарин, сипо тутар, гўё тубсиз жар ёқалаб бораётган одамдай сўзида эҳтиёт бўлар, суд ишининг боришини диққат билан кузатаркан суд маъмурлари билан самимий муносабатда бўларди.

У фақат бир марта — қирол прокурорининг, биз юқорида тилга олиб ўтганимиз, нутқида, Клод Гё устахоналар бошлигини ҳеч қандай сабабсиз ўлдирган, зеро, бошлиқ томонидан унга нисбатан на зўрлик, на зуғум ўтказилган, деган сўзларини эшитганида ўз газабини тийиб туролмади.

— Йе, қанақасига! — деб юборди у бирдан. — Ҳали унинг томонидан менга нисбатан ҳеч қандай зуғум ўтказилмабдими? Ҳа, албатта, сиз ҳақсиз, тушунаман ниятингизни. Агар менга бир маст одам бир мушт туширса-ю мен шу сабабли уни ўлдириб қўйсам, — “мурувват” кўрсатиб, мени қаторгага сургун қилардингиз, негаки маст одам томонидан менга зуғум қилинган. Йлло ичкилик ичмаган, эс-хуши жойида бўлган одам тўрт йил мутгасил мени таҳқирласа, камситса, тўрт йил давомида ҳар кун, ҳар соат, ҳар дақиқа сайин ҳеч қутилмаган сўзлар билан ҳақорат қилса майли-а — тўрт йил сурункасига! Мен ўз аёлимни севардим — шунини деб ўғирлик қилдим, — у ана шу аёл ҳақида ҳар хил сассиқ гаплар айтиб, дилимни оғритди; менинг болам бор эди, шу болам деб ўғирлик қилгандим — у бўлса, болам ҳақида бўлар-бўлмас гаплар айтиб, мени изтиробга солди; турмада бериладиган нон менга камлик қиларди, дўстим ўз улушини мен билан баҳам кўра бошлади, — лекин у мени дўстимдан жудо, нондан маҳрум қилди. Мен ундан дўстимни ёнимга қайтаришни илтимос қилсам, у мени карцерга ҳибс этди. Мен у полиция айбқоччисини сиз деб чақирсам, у менга сен деди. Мен унга ўз дардимни айтсам, у менга, жонга тегдинг, деди. Айтгинг, нима қилишим керак эди сизнингча? Ҳа, мен уни ўлдирдим. Ҳа, мен ёвуз махлукман, чунки бу қотиллик ҳеч қандай сабабсиз юз берди. Сиз энди мени қатл этмоқчимисиз? Майли, қатл этаверинг!

Мен аминманки, бу қудратли ва ҳаққоний далил, фақат жисмоний ифвогина жинойтчининг айбини юмшатиши мумкин, деган тузумнинг нақадар адолатсиз эканлигини очиқ-ойдин фош қилиб ташлади. Ҳолбуки, бизнинг қонун чиқарувчи идораларимиз ахлоқий ифвонинг нақадар машъум айб эканлигига эътибор беришни ҳеч ўйлаб кўрмайдилар.

Музокара ниҳоясида судья аниқ ва лўнда хулоса чиқарди. Унинг хулосаси куйидагича бўлди: “Унинг бутун умри қабохатдан иборат. Бинобарин, у — маънавий мажруҳ махлук. Ўз ҳаётини фоҳиша билан қовушишдан бошлаган, кейин ўғирлик қилган ва ниҳоят, одам ўлдирган”. Буларнинг ҳаммаси ҳақиқат эди.

Суд маслаҳатчилари ўз хоналарига чиқиб кетишлари олдидан раис судланувчидан, судда қўйилган сўроқлар юзасидан бирон-бир айтадиган гапинг борми, деб сўради.

— Фақат икки оғиз, — деб жавоб қилди Клод. — Чунончи, гап бундай. Тўғри, мен ўғри ва қотилман, ҳа, мен ўғирлик қилдим ва одам ўлдирдим. Лекин нима учун ўғирлик қилдим? Нега одам ўлдирдим? Сизлар, жаноб суд маслаҳатчилари, бошқа сўровлар қаторига шу иккита саволни ҳам қўйиб кўринглар.

Ун беш дақиқалик муҳокамадан кейин Шампань вилоятининг жаноб суд маслаҳатчилари деб номланувчи ун икки нафар фуқароси Клод Гёни ўлим жазосига ҳукм қилди.

Турган гапки, айрим суд маслаҳатчилари суд жараёни бошланган чоғдаёқ судланувчининг кулоққа хунук эшитилувчи фамилиясига эътибор қаратган эдилар¹ ва бу нарса уларга ёмон таъсир этган эди.

¹ Гё (д е н х) сўзи француз тилида қашшоқ, ялангоёқ маъноларини билдиради.

Хукми Клодга ўқиб эшиттиришганда, у фақат ушбу сўзларни айтиш билан чекланди:

— Жуда соз. Лекин нима сабабдан бу одам ўғирлик қилди? Нега у одам ўлдирди? Мана шу иккита саволга суд маслаҳатчилари барибир жавоб бермадилар.

Клод турмага қайтиб келгач, бамайлихотир кечлик қилди ва деди:

— Мана, ўттиз олти йил умр кечирдим.

У шикоят аризаси беришни хоҳламади. Лекин бетоб ётган чоғида уни парвариш қилган ҳамширалардан бири юм-юм йиғлаб, ариза беришни илтижо қилди. Клод ҳамширага раҳми келганидан бунга рози бўлди. Лекин у, афтидан, аввалига анча тихирлик қилган бўлса керак, аризага имзо чекканида, ариза бериш учун қонун белгилаган уч кунлик муҳлат ўтиб кетган эди.

Клоднинг рози бўлганидан суюниб кетган шафқат ҳамшираси унга беш франкли танга совға қилди. Клод пулни олиб, миннатдорчилик билдирди.

Труа шаҳридаги барча маҳбуслар Клодни, унинг аризасига жавоб келмасдан бурун, қамокдан қочирмоқчи бўлишди, улар унга шунчалик содиқ эдилар. Лекин Клод бу таклифни қатъиян рад этди.

Маҳбуслар унинг камерасига туйнукча орқали жуда усталик билан мих, темир чивик ва челақнинг бандини ташладилар. Клод фаросатли, укувли одам бўлгани учун, бу нарсалардан биронтаси билан албатта оёғидаги кишанни аралай олиши мумкин эди. Лекин у челақ бандини ҳам, темир чивикни ҳам, михни ҳам турма ходимига топширди.

Бир минг саккиз юз ўттиз иккинчи йилнинг саккизинчи июнида, қотиллик юз берган кунга етти ой-у тўрт кун бўлганида Клоднинг ўз айбини ювадиган пайти етиб келди.

Шу кун эрталаб соат еттида Клоднинг камерасига суд ижрочиси кирди ва унинг бир соатлик умри қолганини эълон қилди.

Клоднинг авф этиш тўғрисидаги аризаси рад этилганди.

— Ҳай, майли, — деди у бепарволик билан. — Бугун кечаси жуда яхши ухладим, келаси тунда яна ҳам мириқиб ухларканман.

Иродаси бақувват одамларнинг ўлим олдидан айтган сўзлари бениҳоя улкан салобат касб этади.

Камерага руҳоний ота, сўнг жаллод кирди. Клод руҳонийга эҳтиром, жаллодга ройиш кўрсатди. У ўз руҳи ва жисмини ҳеч эътирозсиз бахшида қилганди.

У мудом руҳан тетик кайфиятда бўлди. Унинг сочини устара билан олишаётганда, камеранинг нариги бурчагида турган кимдир Труа шаҳрида вабо тарқалиши хавфи бөрлиги ҳақида гапириб қолди.

— Лекин энди мени, — деди шунда Клод жилмайиб, — ҳеч қандай вабо кўрқитолмайди.

У руҳоний отанинг калималарини диққат билан тингларкан, илгари ҳеч ким у билан дин ҳақида суҳбатлашмаганидан таассуф қилди.

Клоднинг илтимосига кўра, унинг қайчасини ўзига қайтариб беришди. Қайчининг битта тиғи йўқ эди — Клод ўз жонига қасд қилган пайтда тиғ синиб, унинг кўкрагида қолган эди. У турма хизматчисидан, қайчини Альбенга бериб қўйишни ва қайчига қўшиб ўзининг бугунги шувағаси — нонини ҳам унга беришни илтимос қилди.

У яна, қўлини боғлаётганлардан, ўзининг охириги ва ягона бойлиги — шафқат ҳамшираси совға қилган беш франкли тангани ўнг қўлига тугқазишларини илтимос қилди.

Соат чорак кам саккизда у одатда ўлимга маҳкум этилганларни кузатиб борувчи тумшайган шотирлар билан турмалан чиқди. У ранги қув ўчиб, яёв юриб бораркан, руҳоний отанинг қўлидаги хочдан кўзини ҳеч узмади. Лекин у руҳан тетик, қадам ташлаши дадил эди.

Бозор кун эди. Кўпроқ одамни гувоҳликка даъват этиш учун қатлини атайин шу кунга тайинланган эди. Маълум бўлишича, Францияда ҳали яримвахший қасабалар бор эканки, у ерларнинг жамоалари нафақат одамларни ўлдиришар, шунингдек, одам ўлдирганларини айтиб мақтанашар ҳам экан.

Клод, ҳамон кўзини хочдан узмаганча, тахта супага шаҳдам-шаҳдам юриб

чиқди. У аввал руҳоний отани, кейин жаллодни ўтмоқчи бўлди — бу билан у биринчисига миннатдорчилик билдиришни, иккинчисини кечирришни ният қилган эди. Жаллод, суд ҳисоботида баён қилинишича, *астагина уни ўзидан четлатибди*. Жаллоднинг ёрдамчиси уни машъум машинага боғлаётганида, Клод руҳоний отага, ўнг қўлимнинг сиқимидаги беш франкни олинг, деб ишора қилди ва деди:

— Қашшоқлар учун.

Шу маҳал шаҳар минорасидаги соат жом чалиб, Клоднинг овозини босиб кетди. Руҳоний ота, эшитмадим, деб жавоб қилди. Клод чалинаётган жомлар орасидаги танаффус пайтини кутиб туриб, қисқагина такрорлади:

— Қашшоқлар учун.

Соат саккизинчи марта жом чалиб улгурмасдан бу покдомон ва доно бош бўйнидан чўрт узилиб тушди.

Бундай томошалар оломонга зўр таъсир этади. Майдон ўртасида турган гильотина пичоғидаги қон ҳали ювилмай ўша куниёқ бозорда савдо-сотик билан шуғулланувчи одамлар янги жорий этилган қандайдир солиққа қарши исён кўтаришди ва солиқ йиғувчилардан бирини ўлдириб қўйишларига сал қолди.

Бизнинг қонунларимиз халқни ана шундай итоаткорликка даъват этади.

Биз Клод Гё тарихини муфассал баён қилишни ўз бурчимиз деб ҳисобладик, зеро, имонимиз комилки, бу тарих саҳифаларидан олинган ҳар қандай парча ҳам XIX асрда яшашган халқларнинг буюк муаммоларини ҳал қилганидан китоб учун муқаддима вазифасини ўташи мумкин.

Бу инсоннинг ажойиб ҳаётини асосан иккита босқичга — тушкунликка тушгунча бўлган ва ундан кейинги даврга ажратиш мумкин. Бундан иккита масала келиб чиқади: тарбиялаш ҳақидаги масала ва жазога тортиш масаласи: бу икки масаладан учинчи масала — бутун жамият тақдири масаласи вуқудга келади.

Клод Гё, табиатан шубҳасиз, ҳам жисмонан, ҳам маънан баркамол инсон эди. Хўш, ундаги шу эзгу фазилатларни такомиллаштиришга нима халақит қилди? Мана шу ҳақда ўйлаб кўринглار.

Ҳали ечими топилмаган бу ғоят буюк муаммо инсоният ҳаётида зарурий мувозанатни тиклаш учун хизмат қилиши мумкин: табиат инсоннинг инсон бўлиши учун қанча ҳисса қўшган бўлса, жамият ҳам шунча улушини қўшсин.

Сиз Клод Гёга назар ташланг, ҳеч шубҳа йўқки, у — ўтқир ақл ва ажойиб қалб соҳиби. Лекин тақдир уни қабоҳатли жамият даврасига улоқтиргандики, бунда у ўғрилик қилишга мажбур бўлди, кейин ўша жамият уни манфур турмага олиб бориб тикдики, бу ерда у қотиллик қилишга мажбур бўлди.

Хўш, аслида ким айбдор бунга?

Уми?

Ё бизларми?

Бугунги кунда барча заковат аҳлининг миясини банд этган масалалар шу қадар муҳим ва долзарбки, ҳадемай улар бизга албатта рўпара келадилар, ана унда биз у масалалардан асло кўз юма олмаймиз, бинобарин, ҳақиқатга тик қараб, биздан нималар талаб қилинишини ҳал қилишимизга тўғри келади.

Ушбу сатрлар муаллифи мазкур саволга жавоб беришга уриниб кўрмоқчи.

Шундай далилларга дуч келаркансан, бу масалаларнинг нақадар ошиғич ва долзарб эканлиги ҳақида ўйларкансан, беихтиёр ўзинга ўзинг, ҳамонки мансабдор маъмурлар шу масала тўғрисида ўйламаётган эканлар, унда нима ҳақда бош қотириб ётибдилар, деб савол берасан.

Депутатлар палаталари ҳар куни ғоят муҳим ишлар билан банд. Албатта, меҳнат қилмай катта даромад толувчиларни йўқ қилиш ва давлат бюджетини ортиқча харажатлардан тозалаш — булар жуда жиддий иш. Шунингдек, менинг яхши ватанпарвар сифатида ўзим танимаган ва танишни ҳам истамаган граф Лобау жанобларининг эликлари тагида қоровул бўлиб туришим учун ёхуд мансабдор шахсларнинг амри билан менинг зобитим бўлиб қолган баққол қўшнимнинг хоҳишини бажариш учун Маринья майдонидан пирадда марш

қилиб ўтиш учун мента солдат мундирини мажбурлаб кийдирувчи қонунлар жорий қилиш ҳам муҳим масала¹.

Ҳа, жаноб депутатлар ва жаноб министрлар, самарасиз баҳслашиш, маза-матрасиз ҳар хил масалалар ва мулоҳазалар билан бош қотириш сизлар учун жуда муҳим. Масалан, энг оғир жиноятчи ҳисобланмиш — XIX аср санъатини суднинг қора курсисига жалб қилиб, ўзингиз бераётган саволингизнинг маънисига тушунмай сўроқ қилишингиз сиз учун ниҳоятда муҳим вазифа; яхшиямки, у жиноятчи саволларингизга жавоб беришни истамайди ва истамай тўғри қилади; жаноб ҳукмдорлар ва қонун чиқарувчилар, ҳаттоки чекка шаҳар ҳамда қишлоқларнинг ўқитувчиларини таажжубда елка қисипга мажбур этувчи мумтоз адабиёт конференцияларини ўтказиш билан вақт ўтказишингиз жуда муҳим масала; шунингдек, фақат замонавий драма яқин қариндошларнинг жинсий алоқа қилиши, эрнинг хотинга, хотиннинг эрга вафосизлиги, падарқушлик, ўз фарзандини ўлдириш, одамларни заҳарлаш каби энг машғум иллатларни кашф этди, деб жар солиш ва бу билан, орангизда ҳеч қачон на Федра ҳақида, на Иокаста билан Эдип ҳақида, на Медея ё Родогунна² тўғрисида ҳеч нима эшитмаганингизни исботлашингиз ҳам фойдали иш; ҳа, сиёсий нотикларимизнинг Корнель ва Расиннинг асарларини чоп қилиш учун бюджетдан маблағ ажратиш масаласи юзасидан уч кунлаб, то овозлари бўғилиб қолгунча мубоҳаса юритишлари ва шу адабий тортишув чоғида бир-бирларига сўз бермай (хусусан, француз грамматикасига хилоф равишда тилни бузиб жаврашлари) ҳам бениҳоя зарур масала.

Буларнинг ҳаммаси муҳим албатта, ҳолбуки, бизнинг фикримизча, бажарилиши керак бўлган булардан ҳам муҳимроқ ишлар бор.

Масалан, депутатлар палатасида муҳолифат ва министрлик ўртасида тез-тез авж олиб турадиган нокерак музокаралар орасида кимдир ўрнидан туриб ёки минбарга чиқиб, баралла овоз билан қуйидаги гапларни айтса, депутатлар нима деган бўлардилар:

— Ҳей, бу ерга йиғилиб олиб, бўлар-бўлмас гаплар билан бошни қотирувчилар, жим бўлинглар. Сизлар ўзингизни муҳим масалалар билан машғулдек қилиб кўрсатмоқчисизлар. Лекин аслида ҳеч ундай эмас! Энг муҳим масала у гапларингиз эмас, балки ушбу дир:

Бундан бир йилча муқаддам одил суд Памье шаҳрида бир инсонни қий-малаб ташлади, кечагина Дижонда бир аёлнинг боши танасидан жудо этилди, Парижда Сен-Жак қопқаси олдида одамлар махфий тарзда қатл этилмоқда.

Биринчи навбатда ана шу ҳеч кечиктириб бўлмайдиган масалалар билан шуғулланиш лозим!

Ана ундан кейин сизлар яна миллий гвардия аскарларининг мундиридаги тутмалар қанақа рангда — оқми ё сариқми — бўлиши ҳақида ҳам қайси сўздан: ишонч сўзданми ё эътиқод сўзданми фойдаланиш мақбулроқ эканлиги ҳақида бир-бирларингиз билан баҳслашавишингиз мумкин.

Эй, марказий ўриндиқларда ўтирган ҳамда залнинг ўнг ва сўл тарафларидан жой олган жаноб депутатлар, халқнинг изтироб чекаётганидан хабарингиз борми?

Франция республика деб аталадими ё монархия давлати деб юритиладими, халқ барибир азоб чекаверади — бу шубҳасиз ҳол.

Халқ оч ва юпун. Қашшоқлик уни жиноят сари йўлламоқда, фақш ботқоғига чўктирмоқда. Ўғилларини қамоқхоналар, қизларини фоҳишахоналар тортиб олаётган халққа раҳмингиз келсин. Бизда маҳбуслар кўпайиб кетди, фоҳишалар кўпайиб кетди.

¹ Турган гапки, биз кўча-кўйини ва одамларнинг хонадонларини кўриқловчи кўча патрулларини ёмонламоқчи эмасмиз. Биз фақат дабдабали пардаларга, юзаки ҳашаматларга ва сохта олифлагарчиликларга қаршимизки, булар буржуа аҳлини солдатга тақлид қилиб кўрсатувчи пародиялар, холос. (*Муаллиф изоҳи.*)

² Федра, Иокаста, Эдип, Медея — қадимги юнон асотирларидаги персонажлар. Буларнинг гайрnodдий тақдирлари XVII аср француз драматургиясининг энг йирик намоёндаларидан Пьер Корнель ва Жан Расиннинг трагедияларига сюжет бўлган; Родогунна — Парфия Маликаси, Корнелнинг шу номли трагедияси қаҳрамони.

Бу оммавий тус олган икки иллат, икки бало нимани билдиради?

Бу — жамият вужудига ёмон қон аралашганидан далолат беради.

Баски сиз беморнинг тепасига консилиум ўтказгани йиғилган экансиз, дардини даволаш билан шуғулланинг.

Сиз у дардни даволашни билмайсиз. Демак, уни олдин пухта ўрганиб олишингиз керак. Сиз чиқараётган қонунлар фақат вақтинча енгиллик туғдирувчи найранглардир. Сиз жорий қилган низомларнинг ярми — мутаассиблик, ярми — лўттибозлик.

Баданни куйдириб тамға босиш — янги ярага туз сепишдек азоб. Бу ўта бемаъни жазо жиноятчини умрбод жиноят билан ошно қилиб қўяди.

Сургун (қамок) — бу ярамас малҳам; у аввал ёмон қонни сўриб олиб, кейин уни яна-да кўпроқ заҳарлаб баданга сингдиради.

Ўлим жазоси — ваҳшиёна қассоблик.

Шунга қарамай, тамға босиш ҳам, сургун ишлари ҳам, ўлим жазоси ҳам хануз амалга оширилмоқда. Сизлар тамға босиш жазосини бекор қилдингизлар, бу ёғига ҳам ўз фаолиятингизда изчил бўлинг — қолган икки жазони ҳам бекор қилинг.

Чўғдек қиздирилган темир тамға, сургун ва гильотина — булар битта манتيқий хулосанинг учта таркибий қисмидир.

Сизлар қиздирилган темир тамгадан воз кечдингиз. Лекин айтинг-чи, маъбуснинг оёғидаги кишаннинг ва гильотина пичоғининг аҳамияти каттароқми?

Сизлар жиноят билан жазо оралиғидаги босқични ифодаловчи ўзингизнинг алмисоқдан қолган ва бетутуруқ градациянгизни энди бузиб ташланг ва уни қайта ишланг, жазонинг янги таркибларини, қонунларнинг янги кодексини яратинг, янги турмалар барпо этинг, янги судьяларни тайёрланг. Жорий этган қонунларингизни замонавий расм-таомиллар билан уйғунлаштиринг.

Францияда ҳар куни жуда кўп одамларнинг каллалари узилмоқда, жаноблар. Ҳамонки, сизлар тежамкорликка амал қилаётган экансиз, бу соҳада ҳам қўлланг ўша тежамкорлигингизни.

Ҳамонки, сизлар ортиқча нарсаларни йўқ қилиш иштиёқида ёнаётган экансиз, биринчи гада жаллод лавозимини бекор қилинг. Франциядаги саксонга жаллод оладиган маош билан мактаб ўқувчиларидан олти юз кишини таъминлаш мумкин.

Халқ ҳақида ўйланглар. Болаларни мактаб билан, катталарни иш билан таъминланг.

Бошқа Европа мамлакатларига қиёс қиладиган бўлсак, энг кўп саводсиз одамлар Францияда — сизлар шунга биласизларми? Шу яхшимми? Швейцария саводхон, Белгия саводхон, Дания, Греция, Ирландия — ўқиш-ёзишни билади, лекин Франция билмайди! Қандай шармандалик!

Сизлар сургунга боринг. У ерга сурилганларнинг ҳаммасини йиғинг. Қонундан ташқарида бўлган ўша жабрдийдаларнинг ҳар бирини диққат билан кузатинг. Уларнинг юз тузилишини ўлчаб, бош чаноғини пайпаслаб кўринг. Ана шунда, сиз у кимсаларнинг ҳар қайсиси бирон зоологик махлуқни эслатаётганини, инсон зотининг ҳайвонот оламидаги жониворлар билан омухта бўлиб кетганини кўрасиз. Улардан бири силовсинни, иккинчиси мушукни, яна бири маймунни эслатади, баъзилари қирғийга ё чиябўрига ўхшаб кетадилар. Бундай бадбашараликка, биринчи навбатда, турган гапки, табиат сабаб, ундан кейин — тарбия.

Табиат инсонни яратиш чоғида унинг тарҳини ёмон чизган, тарбия эса, тарҳдаги нуқсонларни тузата олмади. Сизлар шу ҳақда гамжўрлик қилинглар, халққа яхши тарбия беринглар, уни маълумотли қилинглар. Бу нодон ва жохил кишилар онгини ривожлантиришга урининг, уларни фикр юритишга ўргатинг. Халқнинг ақл даражасини имкон борича камол топтиринг.

Франция саводини чиқаргандан кейин уни янада маърифатли қилишни давом эттиринг. Йўқса, халқ ҳаётида яна бошқача ишқаллик юзага келиши мумкин. Шунга билингки, фирт нодонлик ёмон билимдан афзалроқдир... Лекин бу ўринда мен баъзи изоҳларни айтиб ўтмоқчиман.

Сизлар қанча ҳаракат қилманг, оломоннинг, халқ оммасининг — хулласи калом, аксарият одамларнинг қисмати, уларнинг ҳаёти ҳамisha, озми-кўпми оғир, ғамгин ва аянчлидир. Кўпчилик одамларнинг пешонасига умрбод оғир меҳнат қилиш битилган, ҳаётнинг жамики машаққатларини шу кўпчилик ўз елкасига ортмоқлаган.

Қаранг, қандай адолатсизлик! Ҳаётнинг барча қувончлари — бойлар мулкию, жамики бадбахтлик ва қайғу-ҳасрат эса камбағалларга ато этилган. Ҳаёт торозусига қўйилган юк мутлақо тенг эмас. Торозининг бир палласи, шубҳасиз, босиб кетаверади ва шу туфайли жамият ҳаётидаги тенгсизлик тенгсизлигича қолаверади.

Лекин сиз қашшоқ одамнинг торози палласидаги саодатли келажакка умид, мангу масъудлик ишгиёқчи, жаннат ҳаловати каби салмоқли қадоқ тошларни қўйинг — шунда сиз паллалар вазнини тенглаштирасиз. Ана унда камбағалнинг ҳиссаси бойники билан баробар бўлади.

Буни Исо масиҳ билган.

Сизлар зулматда ҳаёт кечираётган заҳматкаш, жабрдийда халқнинг қалбига унинг учун ҳозирлаб қўйилган бошқа, саодатли дунёга ишонч туйғусини сингдиринг.

У тасқин топиб, сабр-бардош билан кута бошлайди. Умид кишини бардошли қилади.

Қишлоқларга инжил уругини сочинг. Ҳар бир хонадонга Библия улашингки, ҳар битта китоб ва инжил уруги сочилган ҳар қайси дала ҳамжиҳат бўлиб, меҳнаткаш одамнинг маънавий камолотига ёрдам берсин.

Бутун масала халқни маърифатли қилишга қаратилган. Инсонда жуда кўп туғма хайрли истеъдодлар мавжуд. Бу истеъдодлар ривож топиб, яхши маҳсул бериши учун, сиз одамга эзгу фазилатнинг нақадар мунаввар ва муборак эканлигини кўрсатинг.

Одам қотиллик қилди, лекин агар унга яхши раҳнамолик қилинганда, у жамиятнинг фойдали аъзосига айланган бўларди.

Халқнинг саводини чиқаринг, уни тарбияланг, маърифатли қилинг, онгига ахлоқ-одоб тушунчаларини сингдиринг, ундаги мавжуд даёқатни керакли томонга йўналтиринг, ана унда одамларнинг бошини кундада чопишингизга важ қолмайди.

Анна АХМАТОВА

Шахризода келмоқда боғдан

МУҲАББАТ

Кулча бўлган илондай юҳо,
Юрагингни авраб қолади.
Капгар бўлиб кун бўйи гоҳо,
Деразангда сайраб қолади.

Қиров ичра баъзан ярқираб,
Мудроқ самбит узра кўринар.
Сеҳр билан қўлингдан ушлаб,
Тинчинг бузмоқ бўлиб уринар.

Унга одат юм-юм йиғламоқ,
Зериккан тор куйига монанд.
Даҳшатлидир уни англамоқ,
Табассум-ла ақлинг этса банд.

1911

* * *

Боғланмаган юрак юракка,
Истасанг кет, кетавер ташлаб.
Бахт лойиқдир, лойиқ истакка,
Эркинликка бўлсак гар талаб.

Йиғламайман, йўқ шикоятим,
Кулиб боқмас менга бахт, иқбол.
Ўпма мени, жуда чарчадим,
Ажал келиб ўпар, эҳтимол.

Кечди кунлар зориқиб, кутиб,
Оппоқ қишнинг оқ қори билан.
Ниманг билан ортиқсан бу кун
Мен танлаган, севган ёримдан?

1911

* * *

Эшик қия очиқ экан,
Жўка иси хуш ёқар...
Стул узра унутилган
Қамчи ва қўлқоп ётар.

Сап-саригдир чироқ нури,
Шарпалар сезилади.
Нечун кетдинг сен шўрлик?
Оҳ, бағрим эзилади...

Эртага тонг мусаффо
Ва қувончли бўлажак.
Ҳаёт гўзал муглақо,
Доно бўлгин сен, юрак.

Чарчабсан-ку шу тобда,
Ғоят секин урасан...
Ўқигандим китобда,
Ўлмас эмиш юраклар.

1911

* * *

Узумларнинг ислари майин,
Қитиқлайди маст этиб ҳар дам.
Овозларинг бўғиқ, нотайин,
Раҳминг келмас ҳеч кимсага ҳам.

Меваларда ўргимчак ипи,
Ток занглари ингичка жуда.
Оқ булутлар сузар муз каби
Мовий дарё тиниқ сувида.

Кўкда қуёш ёнади ял-ял,
Тўлқинларга пичирла бориб.
Жавоб берар сента, эҳтимол,
Балки ўлар бағрига олиб.

1912

* * *

Дафн эт мени, дафн эт, шамол!
Келмадилар қариндошларим...
Оқшом чоғи тепамда хушқол
Ва жимжит ер нафаси ҳоким.

Мен ҳам сендек эркин ва хуррам
Яшамоқни жуда истардим.
Кўргин, шамол, совуқдир мурдам,
Қовушгирмас қўлимни ҳеч ким.

Яшир қора жароҳатимга
 Қора оқшом чойшабин ёпиб.
 Буюр мовий туман зотига,
 Жанозамни ўқисин ёниб.

Енгилгина, яккаю ёлғиз
 Кетар бўлсам сўнги уйқуга,
 Камишларни шиддирад тигиз,
 Баҳор куйин жойлаб туйғуга.

1909

* * *

Сув ичмаймиз биз бир косада
 Ва ичмаймиз ширин шароб ҳам.
 Ўпишмаймиз эрталаб — тонгда,
 Деразадан боқмаймиз оқшом.
 Сенда қуёш, менда ой хусни,
 Ҳис этамиз лекин бир ҳисни.

Ажралмас ёр менинг билан-ку,
 Сен биландир рафиқанг қувноқ.
 Менга аён кўзингда қўрқув,
 Сен айбдор дард чексанг гоҳ-гоҳ.
 Қисқа висол бизларга ётдир,
 Истагимиз жимжит ҳаётдир.

Шеърларимда овозинг, сасинг,
 Шеърларингда менинг нафасим,
 Бир гулхан бор, ўчиролмасдир
 Фаромушлик ва кўрқинч нафси.
 Билсанг эди мен учун ҳозир
 Дудоқларинг кўп севимдидир.

1913

БЕДОРЛИК

Мов мушуклар миёвлар зор-зор,
 Узоқларда қадам саслари.
 Аллаловчи сўзларинг бедор —
 Этар мени уч ойдан нари.

Сен мен билан, тамом, бедорлик!
 Менга таниш қиёфанг ҳатто.
 Нима гўзал-ёмон бедорлик,
 Сени мен суст куйладимми ё?

Оқ пардалар дераза узра,
 Мовий рангда ярим қоронғу...
 Олис хабар юпанчми бизга?
 Нечун сен-ла йўқ менда қайғу?

1912

* * *

Александр Блокка

Бўлган эдим шоирга меҳмон.
 Қоқ туш пайти. Якшанба куни.
 Кенг хонаси эди сокинроқ,
 Ташқарида қақшатғич совуқ.

Қизғич барон тутун устида
 Қизғич кўёш эди хукмрон...
 У мезбондай камгапу ёрқин
 Боқар эди менинг кўзимга!

Мезбон кўзи шундай эдики,
 Ҳар ким эслаб қолмоғи даркор;
 Менга эса эҳтиёт керак,
 У кўзларга боқмасам дейман.

Якшанба кун, тутунлик пешин,
 Нева бўйи узра юксалган.
 Баланд, кулранг ўша уйдаги
 Сухбатлар хўб эсда қолажак.

1914, январ

ИБОДАТ

Менга бергин хасталик дардин,
 Бер бедорлик ва иситмани.
 Боламни ол, дўстимни олгин,
 Олгин бутун истеъдомимни.
 Шундай дейман ибодатда мен,
 Россияни қоплаган қора
 Булутларнинг оппоқ бўлмоғин
 Сендан сўраб, тангрим, бир карра.

1915

* * *

Яширинча дўстлик боғига,
 Қора кўзлик ёш бургутдай
 Қадам кўйдим, гўё куздаги
 Гулзор аро кирган синғари.
 Унда сўнги атиргуллар,
 Кўкда эса товланарди ой,
 Куюқ кулранг булутлар узра...

1917

* * *

Деразага тутмадинг парда,
 Тўппа-тўғри хонага қара.
 Хурсандликдан лабимда ханда,
 Чунки бундан кетмасан сира.

Қонунсиз деб атай қол мени,
 Миниб олиб ғазаб отига.
 Бедорлигинг эдим мен сенинг,
 Ўртоқ этиб соғинч зотига.

1916

* * *

Мана соҳил, шимолий денгиз,
 Бизнинг шараф, андуҳ сарҳади.
 Билмадим бахт ё ғамдан чексиз
 Ёш тўқасан, недир сабаби?
 Эндиликда керакмас мента
 Асирлару қуллар уюми.
 Фақат мағрур жонажоним-ла
 Тенг бўламан нону уйимни.

1922

ОЙ ТИККАДА

1

Хафаҳол ухламоқ,
 Севилиб уйғонмоқ,
 Қизғалдоқни қип-қизил кўрмоқ,
 Қандайдир куч-қувват
 Қиргандир ушбу кун
 Ёп-ёруғ нур бўлиб
 Қўйнингга, зулумот!
 Манғаллик тор ҳовли,
 Тутунинг аччиқдир,
 Терақдай узундир...
 Шаҳризода
 Келмоқда боғдан...
 Шарқ шундоқ ҳузурдир!

2

Ленинград майдонларидан,
 Ё фараҳли дегрез йўлидан
 Сен юбординг салқин ҳаводан,
 Терақлар-ла безаб йўлларни
 Осиёнинг зиёси билан
 Қопладингми қайгуларимни?

3

Ҳамма нарса қайтар шу асно:
 Қизгин кеча, дил орзиқиши
 (Уйқусирар гўё Осиё),
 Ҳалиманинг булбул хониши,
 Наргисларнинг гуллар очиши,
 Қариларнинг дуо-олқиши
 Шивирлайди ушбу юрт аро.

4

Хотирда кашганинг нақшларидай
 Ҳар нима билгувчи лаб табассуми,
 Дўшайган қабрлар боқилларидай
 Анорлар кўмилган кеч куз мавсуми.

5

Кутилмоқда учинчи баҳор
 Юртдан йироқда.
 Учинчими? Назаримда у
 Сўнги баҳордир.
 Унутмасман бироқ ҳеч қачон,
 Ула-ўлгунча,
 Дарахларнинг остидан оққан
 Ариқларнинг шилдир-шилдирын.
 Шафтолилар гуллади қийғос,
 Бинафшалар очилди хушбўй.
 Мусофир деб мени бу ерда
 Айтмоқ учун ким оғиз очар?!

6

Етти юз йил бўлмадим бунда,
 Ўзгармабди ҳеч нарса аммо.
 Ўз меҳрини сочмоқда кунда
 Юксаклардан ул қодир Худо.

Ўша-ўша юлдузлар, сувлар,
 Ўша-ўша осмон гумбази.
 Ўша-ўша шамол ғувиллар,
 Ўша-ўша она алыси.

Осиёдай уйим мустаҳкам,
 Хавотирда очмасман оғиз...
 Келажакман сенга яна ҳам,
 Тўлиб тургин покиза ҳовуз.

7

ОЙНИНГ КЎРИНИШИ

Қимматбаҳо турфа тошлардан,
 Хира тортган ойналар оша
 Кутилмаган чоғда шошпанча
 Тантанавор ўзга яраша.
 Бамисоли “Ой сонатаси”
 Сузиб чиқди куй, кўшиқ саси.

8

Емакхона кабидир хона,
 Деразадан боқар оймома.
 Бизлар ичиб шароб ва қаҳва,
 Муסיқадан мастмиз ғоятда.

Девор узра гулламиш новда,
 Кўнгил ўткир лаззатни туймиш.
 Тарорланмас бу лаззат яна.
 Жонли гуллар, ўртада кишмиш,
 Ватан бермиш бизга бошпана.

1942-1944. Тошкент.

* * *

Хасталаниб ётибман уйда,
 Хастадирман балки сўнгги бор.
 Хиёбонда тани оқ жуда,
 Оқ тераклар турар сервиқор.
 Ғоят баланд улардан бири,
 Буюкликда гўё шоҳ қадар.
 Шалдирашиб елдан шохлари,
 Деразани сийпалаб турар.
 Талпинади кўёшга руҳим,
 Яксон этиб марҳум уйқусин.

1944 йил январ, Тошкент.

* * *

Чоржўйнинг бир тилим қовуни мисол
 Боқар ой ойнадан, ҳаво ғоят дим.
 Эшик зич ёпилган, чирмовиқдан жим
 Сеҳрланган уйдан бўлсанг ҳайрон, лол,
 Сопол пиёлада муздаккина сув,
 Қордай опшоқ сочиқ, ёниб турар шам,
 Парвона тўдасин чорлаб дам-бадам,
 Сукунат сўзларим эшитмас зинҳор,
 Бир соя думалаб беркинар тезкор,
 Мен эсам чўчимай, кўркмайман зинҳор...
 Тўрига ўради мени ёлғизлик.
 Беканинг мушугин кўзи бигиздек,
 Ёрдамга келмайди кўзгуда аксим.
 Мен ширин ухлайман. Хайрли оқшом.

1944. Тошкент.

* * *

Қоплон кўзи кўзинг, Осиё,
 Кўрар менда алланимани.
 Ғаша тегиб сукунат аро
 Яратилган ғоятда оғир
 Термиздаги жазирамани.
 Гўё барча хотира, оғриқ
 Эриб ётган лавадай оқар.
 Гўё менинг кўз ёшим оқиб,
 Ўзга кафтни тўлдириб ётар.

1945

ТОШКЕНТ ГУЛЛАМОҚДА

Наздимда кимнингдир қудрати ила
Тусатдан ёришиб қолди бу шаҳар.
Ҳар битга ҳовлига ҳаёлот ила
Опшоқ нур киргандай бўлди сарбасар.

Нурларки, нафаси сўзлардан аъло,
Ярашиқ бу нурлар мовий ва қизгин.
Осмондан таралиб келиб аввало,
Ариқлар тубига етмоқда лекин.

Ёдимда абадий сақланажақдир,
Чароғон хонадон шод қий-чувлари.
Қорасоч кокилдор ёш оналарнинг
Кўлида кичкина баранчуклари.

1944

ЁЗГИ БОҒ

Панжара девори бетакрор буткул,
Ажойиб бу боғда орзум атиргул.

Эслар мени боғда турфа ҳайкаллар,
Навқирон ёшлитгим эслашар улар.

Ифорли сукунат, азим жўкалар
Ораси елканлар бўлиб туюлар.

Оққуш аввалгидай сузади секин,
Кувониб сув узра кўргандан аксин.

Ўлим уйқусида донг қотиб ётар
Душманлар ва дўстлар, дўсту душманлар.

Зиёрат оқими бўлмайди адо,
Тош гулдон томондан эшиккача то.

У ерда пичирлар оқ кечаларим,
Кимнингдир ишқидан сўзлашиб жим-жим.

Ҳар томон товланар садафлар янглиғ,
Лекин нур манбаи яширин яглиғ.

1959

* * *

Аччиқ қисмат ила кўрқитма ҳеч ҳам,
Кўрқитма келар деб бир кун зориқиш.
Бугун бизнинг байрам, биринчи байрам,
Байрам номи эрур фироқ — ажралиш.
Тонгни қаршиламоқ этмаса насиб,
Бошимиз устида ой сочмаса нур,
Зарари йўқ эрур, сента муносиб
Совғалар тайёрлаб қўйдим баҳузур:

Совғалар — сувдаги аксимдир менинг,
 Совғалар — куздаги намчил ҳаводир,
 Ҳавоки, баҳорда топмасак уни...
 Сен мени эслагин бўлмай хавотир,
 Биринчи қорғача эслагин мени.

1959

ТҮРТЛИКЛАР

Шеърларимга

Қирғоқ йўлдан бошлаб ҳар қачон,
 Тунда учган юлдуз мисоли,
 Бўлиб доим доғ ила ёлғон,
 Бўлмадингиз юпанч тимсоли.

* * *

Айлан яна чакалак ичин,
 Унда булбул сайрар доимо.
 Хонишлари асаддан ширин,
 Ширин менинг рашқимдан ҳатто.

* * *

Сузиб келди оққушдай шараф,
 Олтинсимон тугунлараро.
 Лекин ишқим, ҳолимга яраб,
 Бўлолмадик ҳеч бир муддао.

* * *

Ўз аҳволим келгирмас гашим,
 Бироқ кўрмоқ истамам сира,
 Бахтсизликнинг олгин тамғасин
 Ўзгаларнинг пешонасида.

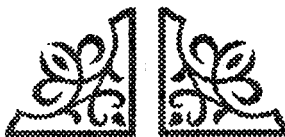
1962

* * *

Ҳеч бир нарса менга керакмас,
 Бир жонажон ҳамроҳ соямдир.
 Шамол эсар боғдан ҳар нафас,
 Оёқ остим зинали қабр.

1964

Азиз АБДУРАЗЗОҚ
 таржималари.

Жуманиёз ЖАББОРОВ

Ҳайрат олами

Шундай қилиб, такрор бўлсам айтай, 1947 йилда Тошкент дорилфунунининг филология факультетига ўқишга кирдим. Осилсанг баланд дорга осил, деганларидек, у пайтда олис қишлоқдан бўлмиш ёш бир йигитчанинг поездга осилиб келиб, шундоқ қутлуғ ва жаҳоншумул бир даргоҳга талаба бўлиб кириши мислсиз воқеа эди. 1952 йилда дорилфунунни имтиёзли диплом билан битирдим. Бу даврда турли адабий тўплам, ўша пайтлар йилма-йил чиқиб турадиган «Ёшлик дафтари», журнал ва газета-ларда шеърларим босила бошлаган ҳаваскор ёш шоир эдим. Боз устига, талаба эканлигимдаёқ «Шарқ юлдузи»дай эътиборли журналда туркум шеърларим босилди. Ўша пайтда «Ўзбекистон хотин-қизлари» (ҳозирги «Саодат») журналининг адабиёт ва санъат бўлимини бошқарувчи шоира Зулфия опанинг назарига тушган эканман, шекилли, у киши мени журналга, адабий ходим бўлиб ишлашга таклиф этдилар. Бундан бир муддат олдин эса Пионерлар саройи қошидаги Болаларни бадиий тарбиялаш Марказий уйида референтми - алламбало бўлиб ҳам ишладим. Булар - Университетни битириш давридаги меҳнат фаолиятимнинг илк сарчашмалари.

Ўқишни битиргач, йўлланма бўйича мен Қарши пединститутига ўқитувчи бўлиб кетишим керак эди. Айни замонда Ёзувчилар уюшмаси мени Москвадаги Горький номли Адабиёт институти аспирантурасига юборишни мўлжаллаб қўйган экан. Чунки бир йил олдин Пиримқул Қодиров у ерга, бориб, аспирантурада ўқимокда эди. Демак, навбат мен билан раҳматли Хибзиддин Аҳмар (кинорежиссер Ҳожи Аҳмар)га келган эди. Ёзувчилар уюшмасининг сўзи ўтиб, Маориф вазирилиги розилигини берди. Биз энди катта иштиёқ билан Москва сафарини кутардик. Бир-икки бориб ҳам келдик, чамамда. Ўзимиз чақирамиз дегандай гап ҳам қилишди. Ниҳоят, куз кунларининг бирида бизга янгича хабарни маълум қилдилар. Яъни Москвадаги ўша институт қошида ёш ўзбек адиблари учун махсус икки йиллик курс очиладиган бўлибди. Катталар шундай қарорга келишибди. Аввалига тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб, охир-оқибат кўндик. Ёшларидида каттагина фарқ-тафовут бор бўлган бир неча «ёш адиб»: Адҳам Раҳмат, Ёқубжон Шуқуров, Султон Акбарий, Пўлат Мўмин, Рауф Ғалимов, Зоя Туманова, Мирза Солиев, Георгий Свиридов, Николай Агеев, Хибзиддин Аҳмаров, Йўлдош Муқимов ва камина ҳам - Москвадаги махсус курснинг тинглсвчилари бўлиб, фаолиятни бошлаб юбордик. Серсоқол, савлатли домлалардан дарслар олиб, номдор рус адиблари ижодий семинарларида қатнашиб, турли-туман ижодий баҳслар, кечалар, мунозараларда иштирок этиб пишиқа бошладик. А.Твардовский, Самад Вурғун, Нозим Ҳикмат, К.Симонов, Мухтор Авезов, М.Светлов, Я.Смеляков,

Давоми. Боши ўтган сонда.

С.Смирнов каби ўнлаб адабиёт устунлари билан Ёзувчилар уюшмасида, институтда ва бошқа жойларда учрашиб қоладиган бўлди. Биз учун тамомила янгича шароит, янгича даража, янгича одамлар билан учрашиш - кундалик воқеага айланиб қолган эди. Энди отилиб чиқиб, Иттифок эътиборига тушган, галаёшли шоир Евгений Евтушенко ҳам шу институт талабаси эди. У пайтдаги таассуротларимнинг ўзи бир дунё. Большая Полянка кўчасидаги Ўзбекистон Республикаси ваколатхонаси биносида яшган ойларида, сўнг ёш оила бўлиб - ижарага хона олиб ўтказган кунларимиз унутилмас воқеаларга тўла. Салкам бир йил мобайнида кўп нарсаларни кўрдим, ҳис этдим, мусофирчиликни, пул танқислигини - ҳаммасини билдим. Ажойиб инсон, гўзал шоира Зулфия опам мени ўша Москвада ҳам ҳаммаша моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турди. Бешта шеърдан иборат кўшиқлар туркумимни (Фаттоҳ Назаров мусиқаси) юзага чиқариб, қалам ҳақини ўз вақтида юбортириб, ҳолимизни сўраб турганлари катта мадад эди. Москва - улкан шаҳар. Ўша пайтдаги осмонўпар Москва билан бир қаватли Тошкентни таққослаганда, унинг салобати бениҳоя эди. Бир неча йилдан сўнг Москвага - ўзбек адабиёти ва санъати декадасига борганимизда, Ҳабибий домла Москвага хайратда боқиб: «Ёпирай, бунча иморатни ер қандай кўтариб турибди?!» деб ёқа ушлаганлари эсимда.

Ана шу Москвадаги ўқишимиз даврида бу ерда Абдулла Қаҳҳор ижодиёти бўйича илмий иш қилиб, номзодлик диссертацияси тайёрлаётган Пиримқул Қодиров билан инсоний, ижодий ва оилавий дўстлигимиз бошланди. Пиримқул ака оиласи билан Москвада яшар, мен ҳам оилавий «кўчиб» келган эдим. Борди-келдимиз, ижодий суҳбатларимиз институт даргоҳида ҳам, хонадонларимизда ҳам давом этиб, бизни руҳан анча яқинлаштириб қўйган эди. Иттифок ёзувчилар уюшмаси таркибида ишлаётиб, Пиримқул ака ҳаммамизга қўлидан келганча ёрдам кўрсатарди, яхши таржимонлар билан ҳамкорлик қилишимизга имконият яратарди. Кейинчалик, 1959 йилда бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасини муносиб ўтказишда ҳам, рус тилида китобларимиз вақтида ва сифатли чиқишида ҳам жонбозлик қилган. Масалан, Юрий Окунев деган волгоградлик шоирга менинг шеърларимни китоб шаклида таржима этишни тавсия этганини яхши биламан. Булар ҳаммаси ўз йўлига. Лекин мен Пиримқул Қодиров сиймосида ижодий ишга жиддий берилган, фидойий, тегинли фикрли, толиқмас, катта манзилни кўзлаган адибни кўрардим. Унинг «Уч илдиш» романи жасорат билан ёзилган асар бўлди. Ёшлик ва талабалик йилларини ҳаққоний ақс эттирган бу роман ҳақида буюк адиб Мухтор Аvezов катта мамнуният билан айтган сўзларини ўз қулоғим билан эшитганман. Кенг китобхонлар оммаси, айниқса, ёшлар бу асарни кўзига суртиб қабул қилди. 1963 йилда Тошкентга қайтгандан сўнг ҳам Пиримқул ака ижодкор дўстларини атрофига чорлаб, яхши бир маънодаги «адабий гурунглари асос солди, десам хато эмас. Бундай гурунглари Абдулла Қаҳҳор Кибриё опа билан бирга, Миртемир ака, Зулфия опа, Асқад ака ҳам меҳмон бўлиб келишар, уларнинг самимий юрак сўзлари, ижод талкинлари ушбу суҳбатлар мазмунини белгилар эди. Бундай йиғинлар навбатма-навбат турли байрамлар бахонасида бошқа хонадонларда ҳам бўлиб турган. Ушбу давранинг доимий «иштирокчилари» бўлмиш Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубов, Шоислом Шомухамедов, Матёқуб Қўшжонов, Абдулазиз Ваҳобов, тарихчи олим Исо Жабборов... ва камини бу анъанани кўп йиллар давом эттириб келди. Суҳбатларимиз ҳар қандай майда-чуйда, кераксиз гаплардан холи, бегидир, бегараз бўлиб, асосий муддао - яхши дам олиб, оилавий қадрдонлигимизни мустаҳкамлашдан иборат эди. Табиийки, ижодий жараёнга, ўз муаммоларимизга оид мавзуларда самимий фикрлашувлар, меҳмоннавозлик ҳам ўз ўрнида бўлган, албатта.

Кейинчалик... ҳа, бу дунёда ҳамма нарсаям эскирар эканми ё бошқа сабаб... ёшимиз улғайиб, оилалар кенгайиб, турмуш ташвишлари кўпайиб, одам ўзидан ортмай қолар экан чамаси, даврамиз ҳам билинар-билинемас бир тарзда ўз ниҳоясига етди. Яхши сўзлар, қизиқ ҳикоятлар, самимий кулги-ҳазил, дўстона кайфият билан йўғрилган илиқ муносабатларимиз эсдалик бўлиб қолди. Балки шундай бўлиши табиий ҳамдир...

Гапнинг аввалига қайтганда, мен Пиримкул ака ижодини талабалик йилларида ёзган «Студентлар» деган илк ҳикоясидан тортиб, «Авлодлар довони» романларигача кўпини кўлёмалигидаёқ ўқиганман. 1972 йилдаги «Кундаликлар»имдан кичик бир саҳифани айнан келтираман:

«Пиримкул Қодировнинг Бобур тақдирига бағишлаган «Юлдузли тунлар» романи кўлёмасини ўқиб чиқдим. Машинакка ёзувида 550 бет. Баллоий азим. Унинг бутун ёзувчилик кучи, қувваи ҳофизаси, тарихчи, файласуф ва санъаткор эканлиги бу романда яққол кўринган. П.Қодиров Бобур фожеасини, ўша замон тақозасини, оддий халқ ҳаётини, жангу жадаллар, саргузаштлар тарихини, шахс ва омма муносабатларини жуда кўп ҳаётий лавҳаларда оча боради. Воқеалар, образлар ривожини ҳамма ерда мантиқий ниҳоясига етказди. Бутун китоб бўйлаб Бобурнинг жозибали, реал сиймоси ўқувчига йўлдош бўлади. Қойил! «Навойи» романидан сўнг иккинчи шундай тарихий асар ўқишим. Бу китоб ўз муносиб ўрни ва баҳосини топажак». 1972 йил. Бу ҳақда кейинчалик батафсилроқ ҳикоя қилинар... Энди рухсатингиз билан, яна ўша Москва давримизга қайтаман.

Алқисса, кўз тегдими ё бошқа нарса содир бўлдими, Москвадаги икки йиллигимиз бир йилга қисқариб, навбатдаги (1953 йил) курсга бораолмадик, тўғрироғи, чақирилмадик. Кейинчалик билсак, катталарда шундай фикр туғилибди, яъни ёш ўзбек адиблари курси заминидан Иттифок мактабидан икки йиллик, доимий ишлайдиган Олий адабиёт курслари ташкил қилинадиган бўлибди. Бир ҳисобдан, хурсанд ҳам бўлдик. Ўз диёримизда, ўз ишимиз, ўз ижодимиз билан банд бўлсак яхши-ку. 1953 йил куз кунларининг бирида «Шарқ Юлдузи» журналининг ўша вақтдаги бош муҳаррири шоир ва адиб Мирмуҳсин ака мени журналнинг шеърят бўлими мудириликка таклиф этди. Бу мен учун катта ишонч эди. Ҳазилми, Ёзувчилар уюшмаси биносининг бағрига жойлашган, не-не алломалар ишлаган доврўғли бир журналнинг масъул ходими бўлиш! Бу пайтда журналда Маъруф Ҳаким масъул котиб бўлиб ишлар, Асқад Мухтор, Ваҳоб Рўзиматов, Суннатилла Анорбоев, Раҳмат Файзий каби номдор адиблар ҳамкорлик қилишарди. Мен энди шундай кишилар билан ёнма-ён туриб ишлашим керак. Боз устига, уюшма биноси (собик 1-май кўчаси, 20-уй)да ишларканман, худонинг берган кунини «улуғлар» даврасида яшаб, нафас олишимга тўғри келарди. «Улуғлар» сўзини ҳеч қандай киноясиз, чин кўнгилдан айтаяпман. Бир умрлик орзуимга эришгандай эдим. Ҳар ҳафтада бўладиган муҳокамалар, икки кунлаб давом этадиган мажлислар, ошқора-аёвсиз изҳор этиладиган фикрий жанглар, ғоявийлик зарурми ёки шакл муҳимми қабилдаги тортишувлар, адабиёт ва санъат фестиваллари, вилоятларга ижодий сафарлар жуда кўп бўларди. Адабиётнинг мавқеини белгилайдиган неки асар яратилган бўлса, энг аввало «Шарқ юлдузи» тегирмонига келиб тушарди. Фафур Фулом таржимасида юксак маҳорат ила ўзбекча янграган Шекспирнинг «Кирол Лир»и, Мақсуд Шайхзоданинг мислсиз «Мирзо Улуғбек» шеърий фожеаси, Ойбек домланинг «Болалик» қиссаси, Миртемир устоднинг «Қорақалпоқ дафтари» шеърий туркуми каби забардаст асарлар халқимиз маънавий дунёсига кучли таъсир ўтказгани ҳаммага аён. Собир Абдулла ва Акмал Пўлат ўртасидаги ярми ҳазил, ярми чин шеърий мунозаранинг жиддий тус олиб кетганига ҳам гувоҳ бўлдим. Ўша пайтда Акмал аканинг «Қорабайир оти-

миз» деган шеъри яхши бир мусиқа билан қанотланиб, республика радиосидан деярли ҳар куни эшиттириларди. Қўшиқ тахминан шундай сўзлар билан бошланарди:

«Фермамизнинг савлатидир қорабайир отимиз,
Колхозимиз давлатидир бу бебаҳо зотимиз».

Собир Абдулла бу кўшиқни шундай дўстона ҳажвия билан шеър этибдилар:

«Приёмникни буровдим, отнинг баёти чиқди,
Қорабайирни минган Акмал Пўлоти чиқди.
Жонга тегиб кетди-ку, Акмало, бу нолишинг,
Чидолмадим, оғзимдан сўзнинг уёти чиқди».

Бўлди кулги. Катта зал шовқинга тўлиб кетди. Бу гап ҳамма жойга ёйилди. Акмал ака дарҳол сўз олиб: «Эй, Собир, сенинг Сўфи Оллоёрга ўхшаб минғир-минғир ёзганларинг кимга керак? Образ-побраз қилмасдан, гапнинг ўғил боласини айтиш керак кўшиқда», дея рақибни мот этди гўё. Абдулла Қаҳҳор қатнашган мажлислар жуда қизгин ўтарди. У кишининг сўзга чиқишини интиқлик билан кутардик. Талабчан адиб тасвирдаги сохталик ва саёзликни фош этиб айтадиган аччиқ, ҳаққоний танқидлари, бўш-баёв кўлёзма ёки асарни ўқиганда, ижирғаниб, «ўзимиз қатори экан», деб қўйишлари ёки бир кўлёзма муҳокамасида: муаллиф «асар» устида тер тўкиб эмас, сиёх тўкиб ишлабди» деб кескин фикр билдиргани, Уйғуннинг қизишиб кетган чоғларда, «Ана унда томоша бўлади, акалар!» деб, нимагадир шама қилиб писанда этишлари, Фафур Фуломнинг «Шарқ юлдузи»га эҳтирому эркалик билан кириб: «Юмор-сатира бўлимларингга янги ном топиб келдим, бундан кейин «Гулқайчи» деб атаганларинг маъқул» дея бизни хурсанд этганлари кечагидай эсимда. Гапни иш билан тасдиқлаш лозим дея, яйраб ўтириб олиб, неча бир адибу шоирга ичакузди пародия-ҳазиллар ёзиб, ҳаммани кўлдиргани ёки «Бунча Иззат, бунча қад Султонда йўқ» деб Иззат Султон домлага қилган ҳазиллари лаҳзада туғилган ҳикматлар эди. Айни замонда Шевердин ва Милчаковларнинг раҳнамолик даъво этувчи зуғумли сўзлари, Туйғун, Назир Сафаров, Зиннат Фатхуллин, Ҳаким Назир каби адибларнинг ҳам шу даргоҳда хизмат қилиши, Шайхзода ва Миртемир акадек ажойиб устозлар билан кунора ё ҳафтада мулоқотда бўлиб туриш, ахён-ахёнда келиб қоладиган Ҳабибий ва Ғайратий домлаларнинг суҳбатидан баҳраманд бўлган кезларимиз ўзига хос бир адабий муҳитнинг нақд ўзи.

Адхам Раҳмат деган камтар бир ёзувчимизнинг Москвадами - қаерда носвой чекиб қўйганлиги масаласи, яна бир номдор адибимизнинг қайси бир жононга севги изҳор этганлиги ҳақидаги ясама «можаро» катта залда кун бўйи шиддатли муҳокама бўлган кунларни, Абдулла Қаҳҳорнинг яна шундай бир кенгашда, адабиётимизга қалам эмас, болта кўтариб кирганлар бор, мен бу ўринда адабиётимиз жаллоди бўлмиш Мильчаковни кўзда тутаяпман, деб катта довураклик билан айтган ҳаққоний сўзларини кўпчилик яхши эслайди. Адабиётимизнинг иккинчи бўгин авлоди деб ҳисобланмиш Ҳамид Фулом, Шухрат, Туроб Тўла, Саид Аҳмад, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Шукрулло каби катта ижод йўлига дадил кирган ғайратли, истедодли адиблар ижодий жараённинг ҳаракатлантирувчи кучлари эканлиги шундоқ сезилиб турар эди. Худди шундай муҳитда илк тўпламларим «Ватанимни қуйлайман» (1953 йил) ва «Баҳор нафаси» (1956 йил) кўлёмалари муҳокамадан ўтган. Бу муҳокамаларнинг раҳбари ҳам Зулфия опамиз эканлиги айни муддао бўлди. Жуманиёз Шарипов ва Холид Расул деган шоирлар фикрлар айтишди. Ҳар

бир тўпламнинг юзага келиши у пайтларда анча-мунча мураккаб кечарди. Бу деганим, ҳар бир китобчанинг дастлабки саҳифалари, албатта, Ленин, Москва, Кремль, доҳий Сталин, Коммунистик партияга чексиз садоқатни ифодалаган шеърлар билан очилиши, сўнг эса, беш-олти лирик шеърлар, ўз шахсий туйғуларини акс этган «ўз сўзларинг»ни киритишини мумкин бўлур эди. Биз бу вазифани кимдир талаб ёки мажбур қилгани учунгина эмас, балки садоқат ва эътиқод сўзлари сифатида ҳам бажарар эдик. Йўналиш ўзи шунақа эди. Ёзилмаган қонун шуни талаб этарди. Бу - сенинг самимиятингни кўрсатувчи мезон ва наشريётга дадилроқ боришинг учун «қалқон» ҳам эди. Эллигинчи йиллардаги шеърини китобларни варақлаган киши буни яққол ҳис этади... Бу қолипларни бироз бўлса-да, синдириб, эй ёронлар, атрофга хушёрроқ боқинглар, дунёда бошқачароқ гаплар ҳам бор-ку деб, кимтиниброқ бўлса-да айтаоладиган шоирлар юзага чиқиши ҳали мубҳам эди. «Шарқ Юлдузи»да ишларканман, устоз Фафур Гулом хонадонидан шеърлар ундириб келиш масъулияти ҳам менда эди. Бу учрашувлар аҷойиб тариху ҳангомаларни ул зотнинг ўз оғизларидан эшитишимга имконият яратар, бу ҳангомаю ғалати ҳолатларнинг мағзини чақишнинг ўзи ҳам мен учун гоят мароқли эди.

Шундай қилиб 1953 йилдан 1962 йил сентябригача бўлган деярли ўн йилчалик вақтим ардоқли журналимиз бағрида кечди. Қанчадан-қанча шеър устозларнинг юзага чиқишида озми-кўпми хизматим сингди. Бу ерда мен Мирмуҳсин аканинг талабчан, айни замонда меҳрибон муҳаррирлигини таъкидлаб ўтишни истардим. Талабчанликлари шундаки, ўзлари ижодиёт устида кучли тартиб-интизом билан мунтазам шуғулланганидек, ишда ҳам тартиб-интизомни қатъий талаб қиларди. Ишга беш-ўн дақиқа кечикиб келишимиз ҳам баъзан аччиққина «табассум» билан қарши олинардики, анча-мунча вақтгача ўзимизга келолмай юрардик. Меҳрибонликлари шундаки, жуда ишонувчан, одамларга ёрдам беришга ҳар лаҳзада тайёрлигида кўринарди. Битта мисол: Ишга яқиндагина келган, шеърини бўйича менга қарашадиган ходим, минг афсуски, барвақт ўтиб кетган истеъдодли ёш шоир Юсуф Шомансур бир куни ишга ярим соатча кечикиб келди. Энди тоза қиёмат бўлади деб ўйладик. Ўзининг ҳам рангида ранг қолмаган эди. Бир неча дақиқадан сўнг, албатта, Мирмуҳсин ака чақириб «имтиҳон» этиши муқаррар. Кўпчилик бўлиб, Юсуфга йўл кўрсатдик. Яъни Ўрда бекати атрофида троллейбуснинг «шоҳи» чиқиб кетгану кўп одам овора бўлиб қолишган, демак, қандайдир хавfli йўл ҳаракати юз берган. Шу сабаб Юсуф гўё ишга кечиккан... Худди шундай қилинди ҳам. Натижа қанақа бўлишини ҳаяжонда кутиб турибмиз. Бир пайтда Юсуф муҳаррир хузуридан хурсанд бўлиб, илжайиб чиқиб келди. Сўрасак, Мирмуҳсин ака унинг «узр»ини обдон эшитибдую... бирдан бошини чайқаб: «Э-э-э, жуда хунук иш бўлибди-ку, ҳеч ким зарар кўрмадим, ишқилиб, ўзингиз ҳам роса кўрқиб кетган чиқасиз... Сизга жавоб, уч кунча уйда бўлинг, иложи бўлса, дўхтирга учрашинг, кейин келасиз», дебди... Эшитиб роса кулдик. Энди Мирмуҳсин акадан сўнг муҳаррири-миз бўлган Асқад Мухтор ҳақида ҳам икки оғиз гапирмасам ўрнига тушмайди. Журналнинг ички ишларини ташкил этишда Асқад аканинг ўз услуби бор эди. Кўлёмаларни шахсан ўзи жиддий ўқиши, таҳлил ва таҳрир этиш санъати ҳаммамизга ўрнак эди. Унинг «қисқартиш» ёки «кўшимчаси» асарни «очар» эди. Ортиқча «юк»дан холи бўлган фикр ярқиллаб юз очар, саҳифа жонланар, муаллифнинг нима демоқчи эканлиги бўртиб кўринарди. Мен таҳрир деган нарсанинг ўзи ҳам санъат эканлигини илк бор шунда ҳис этганман. Тўғри, жимжимавий услублар, мураккаб тушунчали жумлалар ҳам бўлади. Бу бошқа нарс. Масалан, «бозордан олма сотиб олдим» деган гапни айтиш учун ҳамиша ҳам қўшиб-чатиш, яъни қайси трамвай ёки троллейбусда, ёмғирли ёки ёмғирсиз ҳавода бозорга борганинг, йўлда кимлар билан учрашганинг - бу асосий мак-

сад эмас. Бунинг ўз ўрни бор, фарқлай билиш керак, албатта... Қунт ва кўним билан ишлаш, суҳбат маданияти, ўз фикрини тингловчига эркин ва малолсиз сингдирабилиш қобилияти зўр эди Асқад акада. Агар бирор кўлэзма ёки асар маъқул келиб қолган бўлса, хонамизга яхши кайфиятда кирар, ёки йўлакда у ёқдан-бу ёққа юриб, чехраси очиқ қиёфада ҳазил-хузулга мойиллик кўрсатиб, ходимларни ўзига тортарди. «Бўлди, мана бу кўлэзмони вергулига ҳам тегмай, босмахонага беринглар» деб худди ўзи ёзгандай яйраб кўринар, ҳатто чекмаса ҳам бир дона сигарет тортиб, мамнунлик билдирарди. Хусниддин Шариповнинг «Қуёшга ошиқман» достонини ўқиганда шундай бўлгани эсимда. Инсоф билан айтганда, биз - бўлимдагиларнинг ишини ҳам ўзлари бажариб қўйиб, «нонимизни яримта» қилган пайтлари ҳам кўп бўлган.

Ҳали талабалик чоғимдаёқ кўпгина шеърларимнинг «Шарқ юлдузи»да чиқишида раҳнамолик кўрсатган моҳир адиб ва таржимон Ваҳоб ака Рўзиматов билан бир хонада ишлашим ҳам мен учун қувончли эди. Ваҳоб ака Рўзиматовнинг одамнинг ҳаёлига келмаган гапларни топиши ва сўзни ич-ичидан чуқур ҳис этишини, Суннатилла Анорбоевнинг «Ё, товбангдан кетай» деб ҳайратланиб, наср ва танқидчиликни омухта этиб ишлашини, Ҳайдарали Ниёзовнинг дехқонча салобат билан салмоқланиб сўзлашиш ва кўлэзма устида эринмай тер тўкишини кузатдим, улардан ниманидир ўрганишга интилдим. Кейинчалик Фатҳиддин Насриддинов ва шарқшунос олим ва шоир Шоислом Шомуҳамедов ҳам бир муддат биз билан бирга ишладилар. Миришкор, кўпни кўрган қалам соҳиби Йўлдош Шамшаровдан бирор нарсени сўраб, аниқламоқчи бўлсак, соатлаб ёнларидан бўшатмасдилар. Узундан-узун тушунтиришлардан энтикиб, ҳолдан тоярди одам. Болаларча беғубор, кўнгли очик, гоят меҳнатқаш, улкан адиб Шўҳрат аканинг журналда масъул котиб сифатида ишлай бошлаши ҳам айни муддао бўлди. Шеър устида заргарона иш олиб борадиган Хусниддин Шарипов, «Ўзбегим» деган буюк шеъри ва дилбар ғазаллари билан халқимиз бағрини бир поғона кўтарган ардоқли шоир, Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидов, Ҳайриддин Салоҳ, Сайёр, Юсуф Шомансур, Эътибор Охуноваларнинг, кейинчалик эса Омон Матчон, Ҳабиб Саъдулланинг илк шеърлари ҳам шу журнал саҳифаларида дунё юзини кўрди. Буюк туғма шоир, ҳар бир шеъри бир кашфиёт, шеърятимизда кескин юксалиш яратган мўъжизавий тафаккур соҳиби, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов ҳам шу журнал саҳифаларидан катта парвозга чиқди. Қисқаси, яқинда 2001 йил декабрида «Шарқ юлдузи» журналининг 70 йиллиги муносабати билан ўтказилган юбилей кечасида жуда тўғри таъкидланганидек, ўтмишда бир гуруҳ улуғ рус адиблари Гоголнинг «Шинел»идан қандай чиққан бўлса, ўзбек адибиман деб юрган ёшун кекса, машхуру навқирон аҳли қалам борки, улар фахру миннатдорлик билан ўзларини шу журнал шоғирдлари деб биладилар. Бу ҳақда ҳали алоҳида тадқиқотлар ёки баркамол эсселар ёзилар - буни ҳаётнинг ўзи тақозо этади, албатта. «Шарқ юлдузи»да ишларканман, диёримиз бўйлаб ижодий сафарларга чиқиш имконияти ҳам очилди. Бундай сафарлар ёш қаламқашлар учун жуда зарурий экан, ўйлаб қарасам. 1956 йилда илк бор таниқли шоиримиз Туроб Тўла билан Бухорога ҳамсафар бўлдим. Ўша пайтда меҳмонхоналар кам экан, шекилли, «Мирараб» мадрасаси ҳужраларидан бирида тунадик. Тошпўлат Ҳамид деган гўзал инсонни шу ерда учратдим. Ичи ҳикоятларга тўла бу йигит Туроб акани, даврадагиларни ўз хангомалари билан роса кулдирди. Кейинчалик биз у киши билан кўп сирдош бўлиб кетдик. Туроб ака жуда мулоим, оҳанрабоси бор инсон эди. У кишини Бухорода кўпчилик яхши таниб, кўп ҳурмат кўрсатарди. Туроб ака жўшиб, қайнаб шеър ўқирди. Юмшоқ табиатли бу шоир бирдан бошқача ҳолат касб этарди. Ёшлигида актёр бўлган эмасми, эшитувчини сеҳрлаш қобилияти зўр эди. Кўшиқлари радиодан кўп айтилар-

ди. Шу сабадан бўлса керак, дала шийпонларидан бирида бўлганимизда оппоқ соқолли отахонлар бир-бирига қараб «Туроб Тўла келибди» деймай, «Туроб Тўла шеърим келибди меҳмон бўлиб», деганларини эшитиб, ўзларига айтиб берсам, роса маза қилган эдилар. Самарқанда Мирмуҳсин ака билан бориб, дорилфунунда «Шарқ юлдузи»га бағишланган давра суҳбати ўтказганмиз. Шу сабаби баҳона бўлиб, бу ерда академик Воҳид Абдулло домла, Исмоил АкромиЙ домла, Душан Файзий, Нуриддин Шукуровлар билан яқиндан танишдим. Воҳид домланинг боғларида тонга қадар қолиб мумтоз шеъримиз дурдоналарининг ажиб бир тахлилини эшитдик устоддан. Вой, товба, неча минг мисраларни ёддан биларди бу улкан олим. Навоийга бўлган хурмати еру кўкка сиғмас эди. Бу гапларни қандайдир ҳисобот ёки ҳайрат тарзида изҳор этиш учун айтаётганим йўқ. Балки бу олим тимсолида зарра-зарра тўпланадиган билимнинг нечоғлик кенг қамровли бўлишини таъкидламоқчи бўлдим, холос.

Ха, дарвоқе, яна ижодий сафарлар мавзуга қайтсак. 1958-1959 йиллар эди, чамамда. Машҳур газета «Қизил Ўзбекистон» йўлагидан ўтиб кетаётсам, Юсуфжон Ҳамдамни кўриб қолдим. Жуда хушмуомила, қувноқ бир кайфиятда экан. Салом-алиқдан сўнг, эртага Фарғонага бораёман. Топшириқ бўлиб қолди, деди. Нима бўлдию гап қовушсин дебми, ё ҳавасим келибми, то шу вақтгача Фарғонани кўрмаганлигимни айтиб қолдим. Юсуфжон ака: «Мен-да, сизни Фарғонага олиб борадиган», деб лаҳзада ҳукм чиқариб, ортиқча илтижойимга ўрин қолдирмай, мени газетанинг бош муҳаррири Иброҳим Раҳим ҳузурига деярли мажбурий бир тусда киргизиб юборди. Ўриндиклари оппоқ мато билан қопланган ҳайҳотдай катта, узун хона тўрида столда бош муҳаррир ишлаб ўтирган экан. Бошини коғозлардан кўтариб, олдиндан келишилмасдан дадил кириб қолганимга ҳайратланиб:

- Келинг, келинг, - дедилар. Оёғим калавланиб, юзим лов-лов ёниб, ёнларига яқинлашдим. Саломлашдик. «Муддао не?» дегандай менга қарадилар. Биринчи учрашувимиз эди, отимни айтдим.

- Сизни яхши биламан, шеърларингизни ўқиб тураман, деди Иброҳим ака кулимсираб, - хўш, хизмат?

- Иброҳим ака, кечирасиз, мен шу вақтгача Фарғонага бормаганман...

- Фарғонага бормаганлигингиз билан мақтангани келдингизми, - дедилар кулимсиб.

- Кечирасиз, - дедим, - Юсуфжон Ҳамдамга шу ҳақда оғиз очсам, мени ҳе йўқ, бе йўқ, ёнингизга киргизиб юборди...

- Юсуфжон Ҳамдам жуда тўғри қилибди, - деди Иброҳим ака, стол четидаги тугмачани босиб. Котиба кўринди, - дарҳол сафар йўлланмасини тайёрланглар, бир ҳафтага, шеърлар ва очерк ёзиб келадилар.

Шу-шу бўлдию Фарғона дарвозаси менга доимийга очилди. Юсуфжон ака Фарғонада мени жуда қизиқ одам - сарик юзли, бир кўринишда жуда жиддий киёфали, аммо-лекин турган-битгани ғалати гаплардан иборат, зўр «оғзаки ёзувчи» деб шуҳрат топган Адҳам Ҳамдам билан таништирди. Бундай учрашувни орзу қилиб юрганым рост. Адҳам ака вилоят газетасининг бош муҳаррири бўлиб, катта эътибор қозонган киши экан. Ҳозир эсимда йўқ, хонасига кирганимизда кўп воқеаларни қисқа-қисқа гапириб берди. Қайси бири ҳазил, қайси бири чин - билолмай кулиб ўтирдим. Хулласи калом, иккинчи боришимизда Адҳам Ҳамдам билан анча яқинлашган эдик. Бир гал Қўконда эканимизда Адҳам ака, бир гуруҳ адибларни таклиф этиб, юринглар, отани кўрсатаман, деб Чархий домла ҳузурига бошлаб борган эди. Домла Муқимий уй-хужраси музейининг соҳиби хонаси эканлар. Илк бор Чархий домла билан шу ерда танишдим, суҳбатлашдим. Ўша пайтдаги киёфалари ҳамон кўз ўнгимда: ўрта бўй, икки юзлари қип-қизил, кўзлари меҳр билан боққан, камтар, кулиб тур-

ган, фаришталик, самимий инсон... Юзларининг қип-қизиллигини Фафур Фулом писанда этиб «Чархий гипертоний» деб лақаб урганлари бежиз эмас экан. Муқимий ҳаёт пайтларида ишлатилган жиҳозу ашёларни, китобу қўлёзмаларни кўз қорачиғидай асраб, устозига буюк ҳурмат бажо этиб, соҳиби хона бўлиб ўтирган домланинг суҳбатлари менда катта таассурот қолдирган.

Кейинчалик турли йилларда, турли сабабларга кўра бўлган мулоқотларда, масалан, Наманган томонларга қилган ижодий сафаримизда (1964 йил) яна ўша машҳур Адҳам ака воситаларида у киши билан эмин-эркин суҳбатлар қурдик. Хусусан, «Ширин ва аччик» деган китобларига муҳаррирлик қилиш жараёнида ижодий санъатлари билан бирмунча тейроқ танишишга муяссар бўлдим. Шу муҳаррирлик асносида домланинг ўзларини ҳам янада яқиндан билдим.

Чархий домла ўта нозик лирик шоир. Сўзларни шундай маҳорат билан тизиб, сайқал-жило бериб, ажиб ғазаллар, мухаммаслар яратганларки, гўзал маъно ва гўзал шеърӣй шакллар уйғунлиги ўқувчини қойил қолдиради. Шу ўринда шоирнинг машҳур «Қиёлаб ўтди» деган ғазалини кўрсатиб ўтишни истардим. Бу шеърни ўқиш эмас, худди суврат кўраётгандай томоша қилиш керак:

Тонг чоғи сарвинозим аста қиёлаб ўтди,
Тушгач нигоҳи менга таъзим бажолаб ўтди.

Таъзимига эгиб бош, ҳурмат ишора қилсам,
Мастона кўз учинда шарму ҳаёлаб ўтди.

Сунбулни бўйи тарқаб олам муаттар ўлди,
Сочи магар чамандин гулни аролаб ўтди.

Кўз эрди интизори, кўрмакка зор кўнгил,
Кўрсатти ой жамолин, қалбим жилолаб ўтди.

Дуч келса шум рақиблар, ағёр бенасиблар,
Қаҳру итоби бирлан бағрин яролаб ўтди.

Бир зумда кўздан учди, гўё фалакни кучди,
Ё гул уни ёшурди, ёким ҳаволаб ўтди.

Ишқ оламида Чархий сабринга офарин деб,
Нозик табассуми-ла ишқим баҳолаб ўтди.

Қаранг, нақадар гўзал шеър! Унда ажойиб манзара, ҳаракат, лавҳа, ҳолат мужассамланган. Ҳаё, назокат, ибо кўшиғидай янграйди. Шу шеър мағзида висол қувончи, мафтунлик, юксак эҳтиром бор. Гулзор оралаб ногаҳонда ўтиб қолган санамни, кўзлар кўзга тўкнаш келган сеҳрли дамни, шарқий одобу ахлоқ намойишини кўрамиз. Бу шеър ўз воқеабандлиги билан менга Алишер Навоийнинг:

Тун окшом келди қулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб,
Хироми шиддатидан юз уза ҳайдин гулоб айлаб, -

деб бошланувчи, ажойиб учрашув, арзиҳол дақиқаларини акс эттирувчи юксак ғазалини эслатади. Демак, Чархий домланинг энг яхши ғазалларида Навоий, Лутфий, Бобур, Муқимий ва Фурқатнинг шеърӣй анъаналари муносиб равишда давом эттирилди. Хусусан, Лутфий ғазалига мухаммас тарзида битилган «Бу кўнгилдир, бу кўнгил» шеърӣи баланд маҳорат са-

мараси. Шоир ўша муҳаммасида Лутфий ғазалидаги маъноларни янада чуқурлаштиради, унга сайқал, кўлам, теран мазмун бағишлайди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Чархий домланинг ҳажвиялари ўткирлиги, ўзига хослиги, нишонга аниқ уриши билан ажралиб туради. Улар айни замонда ҳам долзарб, ҳам доимий аҳамиятга молик. Ҳаётдаги бирорта камчиликни фош этувчи ҳар бир шеър ноёб сўз ўйинлари воситаси ила санъат даражасига кўтарилади. «Хаммом», «Кўчанинг шикоят», «Эзма ҳақида» каби шеърларни ўқиркансиз, ҳам куясиз, ҳам куласиз...

Адҳам аканинг беозорроқ латифаларидан икки-учтасини мисол тариқасида келтирмасам, кўнглим жойига тушмайди : Адҳам ака иш билан Андижонга борганларида, бошлари айланиб, у ерда бир малла соч оврўполик хоним билан танишиб қолибдию меҳмонхонадан жой олишнинг имкони бўлмабди. Чунки хужжатда эру хотинликни тасдиқловчи муҳр ва имзо йўқ экан. Ўйлай-ўйлай, бир оғайнисига телефон қилиб, воқеани айтибди. Оғайниси кўнмагандай бўлибди. Адҳам ака йўл кўрсатибди. Хотинингга айт, Смоленски, Рязаньданми фронтчи ўртоғим аёли билан келибди, дейсан. Биласанки, ранг-рўйим ҳам ўша томонга жуда мос тушади. Биз сен билан фақат русча сўзлашамиз. Фақат кулиб юбормасанг бўлгани. Шунга келишибдилар. Адҳам ака кечга яқин хоним билан дўстиникига борибди, катта ҳурмат билан кутиб олинбдилар. Қуюқ-суюқ, аччиқ-чучук дегандай барча ноз-неъматлардан дастурхон тузатилган. Санда атрофида ўтиришиб, турли мавзуларда суҳбатлашибдилар. Фронт-жанггоҳни, қуролдошларни эслашибдилар гўё. Уй бекаси ҳам обдон ишониб, ўзини бемалолроқ тутиб, эридан: хўжайин, булар ҳам... (уялиб ҳалигидака ишлар билан) ўзимизга ўхшаб шуғулланармикан, ё бошқача... каби саволларни берабошлабди. Эри ва Адҳам ака, ўзларини чалғитиб, эшитмаганга олиб туришибди... Эрталаб уй бекаси бир кўлида сочиқ, бир кўлида обдаста билан меҳмоннинг кўлига қайноқ сув куйган экан, Адҳам ака тўсатдан сапчиб тушиб, «Вой мунча қайноқ, кўл куйди-ку», деб юборибди. Аёлнинг эхонаси чиқиб кетиб, кечаги саволларидан уялиб, обдастани иргитиб, яшин ургандай кўчага югурибди.

Фарғонадаги муҳташам театр биносида пойтахтдан борган ёзувчи-шоирлар билан зўр ижодий учрашув ўтказилаётган экан. Саҳнада - ҳайъатда машҳур шоирлар, адиблар. Адҳам ака ҳам Шайхзода домла билан ёнма-ён гаплашиб ўтиришаркан. Шайхзода домла қоронғи залга кўз югуртириб, биринчи қаторда атлас кўйлақда ёниб-яшнаб ўтирган бир гўзал аёлни кўрсатиб: - Адҳамжон, кўраяпсизми, ҳу анави, чапдан олтинчи бўлиб ўтирган жонон жудаям биз боп экан-да, дебдилар. Адҳам ака тушунтирибди: - Домла, ўша аёл келинингиз, менинг рафиқам Озодахон бўладилар, дебди. Домла ҳижолатбозликдан қутулиш учун дарҳол: «Адҳамжон, кечирасиз, мен гапирганим йўқ, сиз эшитганингиз йўқ. Кўз қурғур ўзи шунақарок, тойиб кетадиган бўлиб қолган, дўхтирга кўрсатадиганман, дебдилар. Яна бир кўркам манзилда, эътиборли инсонлар даврасида, фаровон дастурхон бошида ўтириб, Адҳам ака кутилмаганда ва мавзуга умуман алоқаси бўлмаган ҳолда бирдан хотинини қадеб ёмон сўзлар билан ёдга олиб, «расвойи жаҳон», «падарлаънат» каби сўзлар билан ҳақорат қилабошлабди. Ҳайрон қолган кишилар, бу ерда ўзи йўқ хотинингизга нега бекордан бекор бунча иғво қиляпсиз? - дейишса, Адҳам ака жавоб қилибди: - Фалон жойда бўлдим, неча хил ширин таомлардан едим десам, аблаҳ, падарлаънат хотин ишонмайди. Бўлмаган гап деб тураверади безрайиб. Шунинг учун шу ноз-неъматлардан намуна қилиб, бир тоғорага босиб, машинанинг орқасига кўйинглар, уйга бориб, хотинининг бир шармандасини чиқарай, деган экан.

Болгар шоири Иордан Милев юртимизга меҳмон бўлиб келганида Фарғонада ҳам бўлган. Адҳам ака саёҳат давомида уни Шохимардондаги Ёр-

дон қишлоғига ҳам бошлаб бориб, Сизнинг ташрифингиз муносабати билан ва ҳурмат юзасидан шу қишлоқ номини муборак номингиз билан аташга қарор қилинди, деган Иордан Милевга. Меҳмон хайратга тушиб, қотиб қолган. Қанақасига? Адҳам ака, ишонмасангиз шахсан ўзингиз одамлардан сўранг, деган. Иордан русчани яхши биларди. Боладан сўрасаям, кексадан сўрасаям, аёлдан сўрасаям, ҳаммаси бирдай «Ёрдон», «Ёрдон» деб жавоб бераверган. Иордан Милев бир дунё қувонч билан юртга кетганини биламиз.

Адҳам аканинг топқирлигига кўп марта қойил бўлганмиз-у, рухсатингиз билан, биттасини айтай, эсимга келиб қолди: Ёзувчилар уюшмасининг Пушкин кўчаси, 1-уй-биносига кириб, фойеда Саид Аҳмад ака билан Адҳам аканинг суҳбатлашиб тургани устидан чиқиб қолдим. Бу 1987 йил эди, чамамда. Телевизорда Саид Аҳмад аканинг қандайдир мавзуда чиқиш қилганини кўрган эдим ўша кезлари. «Жуда яхши гапирдингиз, ҳар томонлама мукамал бўлди», дедим кўнгилларини кўтармокчи бўлгандай. Адҳам ака жиддий қиёфада туриб, «Тошкент» меҳмонхонасидаман, кеча Фарғонадан хотин кўнғирок қилиб қолди, тезда янги телевизор олиб келинг, телевизоримиз бузилиб қолди, шекилли, қийшиқ кўрсатяпти, деди. Ўшанда сан чиққан экансан-да, дейди Саид Аҳмад акага. Бу билан Саид Аҳмад аканинг юз тузилишидаги ўзига хосликка ишора этиб, аския қилаётганини билиб роса кулдим. Саид ака жавоб тополмай, гапинг ҳам ўзингга ўхшаб совук, деб кўя қолди. Адҳам ака қизиқ воқеа, ё латифа, ё бирор ғалати гапни айтганда ҳам ўзи асло кулмасди. Мана шуниси билан жуда зўр эди.

«Шарқ» юлдузи журналидан сўнг, 1962 йилда болаларимизнинг севимли журнали «Гулхан» га бош муҳаррир бўлиб тайинландим. Бу энди мен учун мустақил иш эди. Шу муносабат билан тасдиқ учун Москвага бориб, собиқ бутуниттифок комсомоли марказий кўмитасининг икки қотиби ва бир неча бўлимлари суҳбатидан ўтиб келганман. Бундай ўйлаб қарасам, тизимнинг ўзи жуда усталик билан майда-майда қилиб чирмаб тўкиб ташланган экан-да. Бўлмаса, нима, «Гулхан»нинг муҳаррирлиги шу қадар буюк мансабмидики, уни Ўзбекистоннинг ўзида ҳал қилиш мумкин бўлмасин? Ўша пайтлар Москва тасдиқдан ўтиб келганмиз, деб мақтаниб ҳам юрганмиз. Аслини олганда бунинг тагида анча оғир гаплар борлигини кейинчалик англадик. Чет элларга борадиган бўлсак-ку, тўда-тўда бўлиб юринглар, у ерда ҳамма нарса даҳшатли, ватандошларни учратиб қолсангиз, гаплашманглар, деган «кўрсатмалар» билан қуролланиб кетардик. Вақт-соат ўлчови ҳам бошқача эди, уч соатлик тафовути борлигига қарамай, Москва вақти билан яшардик. Китоб босишдаги йиллик ва бешйиллик режаларимизни Москва тасдиқлаб бериши шарт эди. Нашриёт ходимлари сифатида Москвага бориб, «катталаримиз» олдида оёқларимиз қалтираб, ҳисобот берар эдик. Яъни дейлик, қайси тилда қанча китоб чиқади? Нега ўзбек тилидаги китоблар сони кўпайиб кетди? Ким ўқийди уларни? Каби саволларга жавоб беришимизга тўғри келарди. Ягона мамлакат тизими бўлганидан кейин ҳамма нарса «марказлашиб» кетишини тушунамиз. Лекин унда Ўзбекистон деган юрт-диёр қаерда қолди? Харитада тирноқ учидай келадиган Лихтенштейнми, Люксембургми деган мамлакатлар ўз билганича иш юритсину бутун бошли қадимий тарих ва маданият маскани, илму фан, санъату маънавият байроқдори бўлган Ўзбекистон кимларнингдир соясида беному бенишон бўлиб юрсин? Мен бу гапларни кимларгадир зарда қилиб эмас, ёш авлодимиз Мустақиллигимиз қадрини англасинлар деган ниятда айтмоқдаман. Чунки ёш авлодга бу эслатишлар машъум бир эртақдай туюлса ҳам, лекин бор гап эди-да, азизларим. Ҳай, майли, шундай қилиб, эндигина икки йилча ишлаб, журнал руҳига мослашганимда, бирдан янги таклиф бўлди. Республиканинг энг катта газетаси «Ўзбекистон овози» (олдинги «Совет Ўзбекистони») га адабиёт ва санъат бўлими мудири бўлиб ишга олиндим.

Мен ўзимча фахрланиб, учта университетда сабоқ олганман, деб юр-ман. Биринчиси - асил дорилфунуним - Мирзо Улугбек номидаги Миллий университетимиз, иккинчиси - «Шарқ Юлдузи» журнали ва Ёзувчилар уюшмасида кечган йилларим. Учинчиси - деярлик ўн уч йиллик умрим кечмиш машҳур газета - «Ўзбекистон овози» жамоасида ўтказган кечаю кундузларим. Ана шу учинчи университетим ҳақида ҳам сўзлаб бермасам, манзара тўлиқ бўлмайди, деб ўйлайман. Шундай қилиб, 1964 йилнинг март ойида довруғи баланд рўзномада адабиёт ва санъат бўлими мудири бўлиб фаолиятни бошладим. Ростини айтсам, дастлаб бирмунча ташвишга ҳам тушиб қолдим. Сабаб, бу энди шу пайтгача ишлаб келганим, ойда бир чиқадиган, нисбатан эмин-эркин «Шарқ Юлдузи» ёки «Гулхан» ойномаларига асло ўхшамас, кечаю кундуз иш тинмайдиган, айрим кунлари тонг-сахарларни ҳам «полоса-саҳифа» устида қаршилайдиган, ҳамиша уйғоқ катта ижодий корхона эди. Бу пайтда мазкур газетада қалами қилни қирқ ёрган бир талай номдор кишилар ишлашарди. Бир қоп ёнғоқдай шалдир-шулдир, тезкор Ҳамид Нурий, нишонга аниқ урадиган фелъетончилар - Восиқ Маҳкамов ва Худойберди Тўхтабоев, бир ўзи бир саҳифани зумда тайёрлай оладиган, икки юзи Кува аноридай қипқизил, паҳлавон келбатли Маъруф Назаров, қишлоқ хўжалигининг билимдони, ёзувчи, айни замонда шахмат деса дунёни унутадиган Ҳабиб Нуъмон, сиёсий вазиятни чуқур илғайдиган, ҳар бир гапи латифанамо, тажрибали раҳбар журналист Холбек Ёдгоров, котибият раҳбари, феъли ўзига сиғмас, гоҳ сокин, гоҳ портлаб кетадиган, аммо очик кўнгил, ҳақгўй Саъдулла Кароматов, қамрови кенг, ҳамиша ҳазиллашиб, йўлакни тўлдириб юрадиган Самад Қодиров, ҳар бири бир олам Абдукарим Набиҳўжаев, Самар Нур, Ўқтам Усмонов, Ўткир Абдуазимов каби ўнларча ўз ишининг моҳирлари, ўткир қаламкашлар шу газетанинг жонқуярлари эди. Бундан ташқари газетанинг ўз муқаддас анъаналари, байрамлари, тадбирлари, иш тартиби ва барқарор интизоми бўлиб, бу ерда аввал ишлаб кетган раҳбарлар - Шароф Рашидов, Иброҳим Раҳим, Зиёд Есенбоев каби устозларнинг иш услуби юксак меъзон бўлиб, ҳар бир ходим фаолиятида устивор эди. Турли йилларда бу ерда ишлаб кетган Ҳамид Фулом, Саид Аҳмад, Туроб Тўла, Мамарасул Бобоев, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Рамз Бобожон, Назармат каби таниқли адибларнинг қалами ҳам мана шу устахонада чархлангани ҳеч кимга сир эмас эди.

Хуллас, мен ишга келган пайтда газетани «Тошкент ҳақиқати»дан яқинда муҳаррирликка кўтарилиб ўтган иқтидорли адиб Максуд Қориев бошқармоқда эди. Каттагина бинонинг икки қаватини эгаллаган рўзнома идорасининг ўнлаб хоналарида ҳаёт қайнарди. Бу ер республика жўшқин ҳаётининг кўзгуси, ҳар бир куннинг абадиятга муҳрланаяк тимсоли тугиладиган катта даргоҳ эди. Бу ердан бутун республика кафтдагидай кўри-ниб туради, дейишлари бежиз эмас. Бу ерда ишлаганлар дунёнинг баланд-пастини яхши англайди, ҳаёт «қозони»да қайнайди, деган гаплар ҳам юрарди.

Дарвоқе, икки қаватдаги ўнлаб хоналарда иш қайнайди. Бирида республиканинг барча вилоятлари ва Қорақалпоқ диёридан хабарлар оқими узлуксиз қуйилиб турса, бирида минглаб хатлар таҳлил этилиб, кунт билан ўрганилади. Акс садо сифатида энг кўп хат йиғаолган мақолалар махсус папкаларга жойланиб, муаллифнинг ижодий қиёфасини белгилайди. Ўндан ортиқ ижодий бўлимнинг ҳар бири ўз муаммолари, ўз ташвишлари билан яшайди: Уларда пахтазорлар нафаси, қурилишлар садоси, фан-техника мўъжизаси ҳақидаги янгиликлар, ранг-баранг ҳаёт лавҳалари ўз инъикосини топиб, газета саҳифасига тайёрланади. Машинкада ёзув бўлимининг тинимсиз сайроғи алоҳида марокли. Бунда Гулсум опа бошлиқ бир гуруҳ опаларнинг қўли-қўлига тегмайди. Маҳоратни қарангки, бармоқлари тинимсиз ишласа-да, ўзлари турмуш иқир-чиқирларини ҳам муҳокама этиб улгура оладилар.

Тилсиз сурат бўлиб қоларман
 Олтин ромда, эсда, альбомда.
 Бора-бора унутиларман,
 Изим қолмас мен ичган жомда.
 Бир кун ўйлаб мени, ватандош,
 Кўрмоқ бўлсанг агар юзимни,
 Шу дафтарни варақла ёввош,
 Топажаксан қалбим, ўзимни.

Ушбу шеър менга Бобур Мирзонинг куйидаги сатрларини эслатади:

Ҳар вақтки, кўргайсен менинг сўзимни,
 Сўзимни ўқиб, соғингайсан ўзимни.

Бу ўринда шоирлар тақдиридаги кўз илғамас ички бир ўхшашлик, дард яктолиги, ҳаёт йўналишининг мантиқий давомийлиги кўзга ташланади. Александр Сергеевич Пушкиннинг шундай мисраларини қачондир ўқиб, ўзимча таржима қилиб қўйганимни эслаб, «Кундаликлар»дан куйидаги шеърини парчани кўчирмоқдаман:

«Гўзал бир иттифоқ ҳукмида бўлар
 Шоирлар юраги ўзаро боғлиқ.
 Ягона музага муҳибдир улар,
 Ягона оташдан қалблари ёниқ.
 Гарчи тақдирлари бўлса-да, ҳар хил,
 Илҳому ижодда қардошдир, аҳил.»

Султон Акбарий-чи? Икки оёғини стол тагида узлуксиз қимирлатиб, бир кўлида сигарета, бир кўлида ручка билан бир пайтнинг ўзида бир неча хил юмушни барабар бажариб, ҳам газетавий, ҳам ижодий, ҳам инсоний ишни вобаста этиб, удалай оладиган ўта тезкор, ўта ғайратли, меҳрибон инсон. Мен унинг шеърятига шайдо эдим. Қофиялари фавкуллодда тўлиқ, вазни равон, ўйноқи, бахшиёна тиник, халқчил шеърлари билан ром этарди. «Гирдоб» ва «Менинг маҳаллам»ни ўқиган одам бунга яна бир бора ишонч ҳосил қилади. Унинг:

Ёш йўловчи интиқ булоқдай
 Қайнамасам, кимга керакман.
 Дардли кўшиқ, ширин гуноҳдан,
 Қийнамасам кимга керакман,
 Барқ урмасам, кимга керакман,
 Баҳс қурмасам, кимга керакман,
 Кайф сурмасам, кимга керакман,
 Улгурмасам кимга керакман ! -

каби жўшқин сатрларида шоирнинг кенг қамрови, мақсад улуғлиги яққол кўриниб турибди. Одамнинг кўзига қараб туриб, нима демоқчи эканлигини, дилингдаги дардни сезарди. Шу катта газета котибиятида ишларди. Бир куни (анча олдинги гаплар) ёнига кириб қолиб, салом-алиқдан сўнг, чиқиб кетаётсам, тўхтаган, деб қолди. Тўхтадим. Ўтиринг, деди. Ўтирдим. - Бир нарса демоқчи эдингиз, шекилли, гапирмадингиз-ку, - деди. Ҳайрон бўлдим. Қаердан билди? Бу ҳақда бирор ишорат ҳам қилмаган эдим-ку».

- Уй-жойингиз борми?-деб қолди Султон ака. Мен ижарада, бировлар ҳовлисидаги кичик бир хонада туришимизни айтдим. - Сизга участка - ер олиб берсам, бир иложини қилиб қураоласизми? Ватанлик бўлиб қолардингиз-да, керак бўлса, ёрдам ҳам бераман...

Хурсанд бўлиб кетдим. - Ер-жой беришармикан?- дедим ишониб-ишонмай.

- Бу ёгини менга қўяверасиз, - дедию дарҳол Октябрь (ҳозирги Шайхонтоҳур тумани) район ижроқўми раиси Шоисломов деган киши билан телефонда гаплашди. Кимлигимни ва ҳоказоларни айтди. Хуллас, ариза билан ўша жойга фалон куни борадиган бўлдим. Бордим ҳам. Катта комиссия қабул қилиб, ёшлигим, озгинлигим, ҳолатимга қараб, бош чайкашиб, уй кураолармикан, дея иккиланишди. Бирдан дадилланиб кетиб: «Кураман, шеърларимга анча-мунча пул оламан, китобим ҳам чиқаяпти», - деб юбордим. Шу-шу бўлдию ватанлик бўлиб қолдим...

Энди Юсуфжон Ҳамдам ҳақида икки оғиз дил сўзим. У киши антика инсон эди. Хожатбарор, одамларга яхшилик қилишдан баҳра оладиган, оилапарвар, тадбиркор, атрофдаги ҳамма ишлардан воқифу огоҳ... бундай сифатлар устига устамонлик, эпчиллик, унинг ишини бунинг қўли билан битказиб кетиш каби хусусиятлари ҳам ҳеч кимга оғир тушмас эди. Бу ҳақда ошқора гапирилганда, ўзлариям роҳат қилиб қуларди. Республикада у кишини ҳамма танирди десам лоф эмас. Меҳмондўстликлари эларо афсона даражасида. Юсуфжон аканинг уйларида кимлар меҳмон бўлмаган? Манаман деган вақти тигиз, номдор, кибор зотлар ҳам у кишининг хонаи хуршидларига «лип» этиб бориб қолганини билмай қоларди. Кўп журналисту ёзувчилар битмас ишларини Юсуфжон ака орқали битказишарди. Нью-Йоркка билет керак десангиз ҳам, ўша лаҳзада ҳал қиларди. Тошкентда туриб, Москвадаги ё Киевдаги гўзал меҳмонхоналардан жой олиб қўябилиш деганлари ҳеч гап эмас эди. Яна қанчадан-қанча ғалати воқеалар Юсуфжон ака номи билан боғлиқ. Юсуфжон ака, билишимча, Катта Фарғона канали қурилиши замонларидаёқ «Дўмбоғим» деган кўшиғи билан кенг танилган. Бу кўшиқ пластинка ҳам бўлган. Ўзим ҳам болаликда эшитганман... Бир неча шеърый китоблар муаллифи ҳам эди. Шеърларни тезкорлик билан, йўл устида, баъзан қўл учида шошиб ижод қилганлари учун бўш-баёв мисралар, хом-хатала ўринлар ҳам анчагина бўларди. Шу қусурларни ўзларига айтсангиз, бемалол қалам уриб юбораверинглар, хафа бўлмайман, - деб қутулиб кетарди. Олижаноблигу устамонликларига мисоллар кўп. Аслини олганда, у киши дунёга барвактрок келиб қолган. Ҳозирги кунларда, бозор иктисодиётига хос имкониятлар ўша пайтларда мавжуд бўлганида, истеъдоди, тиниб-тинчимаслиги, ишбилармонлиги туфайли, гапнинг рости, катта мавқеларга эга бўлиши турган гап эди.

Ўз бошимдан ўтган бир воқеани айтай: 1969 йил мартада Ҳиндистон сафаридан қайтдим. Оилавий борган эдик. Уйда болаларимиз билан раҳматли дадамиз - қайнатамиз қолган эдилар, «қоровул» бўлиб. Қайтганимиздан сўнг... у кишининг касаллари хуруж қилиб, вафот этдилар. Жасадни Қашқадарёга машинада олиб боришнинг иложи йўқ. Машинанинг ўзи ҳам йўқ. Устига-устак, дам олиш куни. Бирорта идора ишламайди. Бошимиз қотиб турганда, тонгда Юсуфжон аканинг уйига телефон қилишга мажбур бўлдим. Зумда машинасида етиб келди. Дарҳол воқеани англаб, телефонни сайрата бошлади. Бир лаҳзада қаерларгадир бориб келди. Кимлар биландир учрашди. Ишонасизми-йўқми... бир неча соатдан сўнг хабар етказди: кундуз соат 13⁰⁰ да Сирғалидаги аэродромга ҳамма ишни тайёрлаб, етиб боришимиз керак. Махсус ажратилган тиббий ёрдам самолётида Қаршига учамиз. Вазир шундай буйруқ берибди. Елкамиздан тоғ тушиб, Қаршига учиб кетдик. Кўп одамлар кутиб олди. Буни Юсуфжон ака уюштирган экан, кейин билсак. Айтинг-чи, бундай яхшиликни унутиб бўладими? «Унутилмас яхшилар олдидаги қарз» деган сатрларда катта ҳикмат бор.

Газетада хизмат қилаётган азиз касбдошларимнинг фақат ўзларигагина хос бўлган антиқа ҳикматлари ҳам бўларди. Масалан, газетанинг

жонкуяр устунларидан бўлмиш Хабиб Нуъмон қишлоқ хўжалик бўлимини бошқарар, айни замонда яхши ёзувчи ҳам эди. Оппоқ сочи ўзига ярашган, салмоқланиб сўзлайдиган Хабиб ака папиросни тортиб тутунини шипга пуфлаб, шахмат донасини суриб кўяркан, «касал бўлгандан кўра бўлмаган яхши», деган «хикмат»ни айтар ва яна пурмаъно қилиб, кўшимча қиларди, «Ўлгандан кўра ўлмаган яхши!». Холбек Ёдгоров - дунёни шахмат ва лаззатли таомларсиз тасаввур эта олмасди. Бир куни кўз олдимизда тожик газетаси муҳаррири Шавкат Ниёзовга тўрт ё беш марта устма-уст ютқазди. Ноқулай вазият юз берди. Шавкат ака голибона қиёфада йўлакка чиққанида, Холбек ака аламига чидаёлмай, орқасидан югуриб бориб: «Эй, Шавкатжон, яхшилаб билиб олинг. Сизга ютқизган куни калламини беш жойидан кесиб ташлайман!»- деса бўлади-ми! Холбек ака раҳматлик яхши, содда, доно, ишонувчан одам эдилар. У киши, иссиқ жон, беш-олти кун товлари бўлмай, ишга келолмай қолди. Тузалиб чиққанларидан сўнг Муҳиддин Жалолов ёнларига кириб, шумлик билан, жиддий қиёфада: «Холбек ака, сиз йўғингизда номингизга почтадан юз эллик сўм келган экан, дуойи жонингизни қилиб, яхши бир ош қилиб едик», дебди. Бўлди қиёмат. Муҳаррирнинг ёнига шитоб ва жаҳл билан кирган Холбек ака, ҳаммамизни шармандаю шармисор қилиб чиқибдилар. Емаган сомсага пул тўлашни ўшанда кўрганман. Бунақа афандиликлар таҳририятимизда ҳар куни бўлиб турарди. Ўйлаб туриб, одам зотига маълум даражада шўхлик ва беозор шумлик ҳам ярашар экан-да, деб қўяман... Хай, майли, бу гаплар ўз йўлига.

Газетада, бош муҳарриримиз Мақсуд Қориев ташаббуси билан ёзувчи-шоирларимиз ижодиётига бағишланган яхлит саҳифалар берилганлиги жуда дадил ва таъсирли ҳодиса бўлган. Неча юз минг адад билан ёйилган йиғирмадан ортик шундай саҳифа кўлма-кўл бўлиб ўқилар, мухлислар ва газетхонлар даврасида катта эътибор топган эди. Шу ўринда таникли адиб, жамоат арбоби, олим ва журналист Мақсуд Қориев ҳақида икки оғиз дил сўзи: Мақсуд ака менинг ижодий ҳаётимда муҳим ўрин тутган устодлардан. У киши чиндан ҳам жасоратли муҳаррир эди. Талабчан ва кечиримли раҳбар эди. Ниҳоятда ишчанлик, талабчанлик, айни замонда меҳрибонлик ва ғамхўрлик фазилатлари у кишида чиройли уйғунлашган эди. Улкан ижодий жамоани моҳирлик билан бошқарарди. Ходимларга нисбатан жуда сезгир эди. Бирор ходимни ноҳақ жеркиб, дашном бергани ёки бирор ходимнинг у киши ҳақида норизолик билан нолинганини эшитган эмасман. Аксинча ижодий вазиятни барқарор олиб борар, ҳар бир қаламкашнинг ўз иқтидори ва имкониятидан келиб чиқиб, муносабатда бўларди. Қўли остида ишлаётган ходимларнинг иссиқ-совуғидан огоҳлиги, яхши-ёмон кунида ёнида бўлиши, кўлидан келганча уларга яхшилик қилиши билан ҳаммамизнинг ҳурматимизни қозонган эди. Ҳозирги ажойиб адибу шоирларимиз Худойберди Тўхтабоев, Самар Нуоров, Эътиборхон Охунова, Охунжон Ҳақимов, марҳумлар Саъдулла Кароматов, Ўктам Усмонов ва Анвар Эшонов истеъдодлари шу рўзнома жамоасидаги қизғин жараёнда шаклланиганини айтиб ўтиш жоиздир. Адабиёт ва санъат, шунингдек, улкан фан арбоблари билан ўрнатилган мустақкам ижодий алоқа ҳам шуни тақозо этарди.

Мақсуд Қориев катта рўзноманинг бош муҳаррири сифатида адабий жамоатчилик орасида ҳам чуқур эҳтиромга сазовор эди. Фафур Фулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Миртемир, Собир Абдулла, Файратий, Комил Яшин, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор ва Саид Аҳмад каби устод адиблар энг сара асарларини энг аввало бизга тақдим этишарди. Абдулла Ориповнинг қалбларни жунбушга солган мардона, жўшқин шеърят туркумлари, ёш Ҳалима Худойбердиевнинг соф туйғулар қайнаган илк шеърлари ҳам шу газета саҳифаларида босилган. Бу ишда, албатта, бош муҳаррирнинг жозибали ижодий қиёфаси

муҳим бўлганлигини сезиб турардик. Сиёсий ва ижтимоий воқеликни акс эттиришга даъват этилган расмий газетада ёзувчи ва шоирларга бир саҳифадан жой ажратилиши ўша вақт учун жуда дадил қадам эди. Улкан адибларимиз кун ора бўлмаса-да, ҳар ҳафтада бир келиб, ўз эзгу туйғуларини биз билан ўртоқлашарди. Улуғ олим Қори Ниёзий домла, бастакорлар пири Юнус Ражабий, доврўғли файласуф Воҳид Зоҳидовларни ҳам шу ерда учратиш мумкин эди.

Адабиётимизнинг улкан арбобларига бағишлаган махсус саҳифаларни бирма-бир кўздан кечираман. Улар йигирмадан ортиқ ранг-баранг мазмунли, гўзал, жозибали саҳифалар - кўркем фикрлар, шеър ҳикоялар мажмуаси. Фафур Фуломнинг Ҳирот сафаридан қанчалик завқ-шавқ билан қайтиб, Навоий қабрини зиёрат этиб келгани ҳақидаги «Хоки Му-салло», «Тахти сафар» мақолалари, Навоий ғазалига бағишланган «Тун била тонг» муҳаммас» ёки Шайхзода ижодидан сараланган гулдастани яна бир қайта ўқиб, улуғ устодларни ҳурмат билан ёдга оламан. Уларни оллоҳ раҳматига олган бўлсин. Мақсуд Қориев шу даргоҳда, деярли кўз ўнгимизда катта ёзувчи бўлиб шаклланди десам, муболаға эмас. Мана, столим устида у кишининг қатор китоблари: «Ойдин кечалар», «Жийда гуллаганда», «Афросиёб гўзали», «Қиз узатиб борганда», «Сўғд ўғло-ни», «Ибн Сино»... Ажойиб қиссалар, катта меҳнат ва илҳом билан ёзилган романлар. Буларнинг замирида ўттиз-ўттиз беш йиллик мураккаб ижодий меҳнат, тафаккур ва уйқусиз тунлар мужассам. Бу асарларнинг бир нечаси қандай дунёга келганлигига ўзим гувоҳ бўлганман.

Булардан ташқари, анча-мунча дилбар кўшиқлар, кино соҳасида олиб борилган ишлар ҳам Мақсуд ака ижодий изланишларининг яхши самараларидир. Ахлоқ-одоб мавзuidaги ҳаётий ҳикоялар, санъаткор кўзи билан ёзилган эсселар ҳам ўз ўқувчиларини топди. Мақсуд акани кечирим-ли муҳаррир эканлигига битта мисол келтирмоқчиман. Ёзувчилар ижодига бағишланган саҳифалар навбати Зулфия опамизга келган эди. Мен ва Охунжон Ҳакимов бир неча кун мобайнида опадан шеърларни ундирдик, ҳар бир вергулигача эҳтиёткорлик билан қайта-қайта машинкада кўчиртирдик. Опамиз ҳар сатр шеърларига ниҳоятда инжиқлик билан ёндошувини билганимиздан айрича масъулият ҳис этиб ишладик. Ниҳоят, саҳифа тайёр бўлди. Эртага газетада чиқиши керак. Опа ҳар икки соатда бир марта телефон орқали ҳаммасидан хабардор бўлиб, суриштириб турибдилар. Мақсуд аканинг ҳам, котибиятнинг ҳам диққат-эътибори шу саҳифада. Яна, бунинг устига Охунжон билан иккимиз навбатчи бўлиб қолдик. Мақсад - саҳифанинг тоза бўлиб чиққан нусхасини ўз кўзимиз билан кўриб, имзо чекиб, уйга хотиржамроқ қайтиш. Ҳар бир сатр ўн мартадан ўқилди. Ё тавба, аяган кўзга чўп тушади, деганларидек, эрталаб ишга келиб, дарҳол газетани ўқисам, биринчи шеърдаги дастлабки икки мисра маънисиз сўзлардан иборат бўлиб босилибди. Яъни: «Йўлларми бу шошиб-шоширган» деган мисра «Шориб-шориган» бўлиб чикибди. Фирт шармандалик! Охунжон билан иккаламиз тундаги ҳамма хомаки саҳифаларни кўтариб, солиштириб чикдик. Ҳаммаси жойида. Таъбимиз хуфтон бўлиб кетди. Иккаламиз анча гижиллашиб ҳам олдик: «Ўқимагансан, атайлаб қилгансан ва ҳоказо». Ҳеч кимга бу ҳақда чурқ этиб оғиз очмадик. Икки кун мобайнида Опа томонидан дағдағали гап эшитишимизни пойлаб ётдик. Ҳеч ким ҳеч нарса демайдию... ҳамма кечаги хатони ўтказган «қаҳрамонлар» ана деб, бизларни кўрсатаётгандай. Муҳаррир ҳам чақиртирмайди. Хуллас, Охунжон билан бир ҳафтача гаплашмадик. Энди ҳафта бошида бўладиган «летучкани» кутиб ётибмиз. «Летучка» ҳам бўлди. Мақсуд ака ҳафталик газеталарни бир-бир варақлаб, Зулфия опа саҳифасини очиб, «яхши саҳифа чиққан, бўлимнинг хизматини рағбатлантириш, пўл мукофоти ҳам ёзиш керак», деди. Шодликдан ёрилиб кетай дедигу билдирмай, киноя бўлса керак деб, ерга қараб

ўтирдик. Менимча, Максуд ака масалани силлиқлик билан ҳал қилиб, бизни «шарманда» бўлишдан сақлаб, кечиримли иш қилди.

Ғафур Ғулумнинг редакциямизга ҳар бир ташрифи бир байрамдай кўнгиллари яйратарди. Сийрак кумуш сочли, кенг манглай, қийиқ кўзларида донолик мавж уриб турувчи, паҳлавон қиёфали устод илму хикматларга тўла эди. Унинг ҳар бир ҳикояси, латифаси, ҳангомаси оғзаки ифодасининг ўзидаёқ мукамал бадиий асар бўлиб, илҳом, истеъдод ёғдуси билан шуълаланиб турар, тарихнинг ажойиб сабоқларини кўз ўнгимизда гавдалантирар, мураккаб инсоний оламини бутун қирралари билан ҳаёлимизда намоён этар, яхшилик дарси бўлиб, одамини бир поғона юксалтиргандек туюларди.

Бир куни газетамиз топшириғига кўра, Ҳамид Олимжон хотирасига бағишланган эсдаликлар ёздириш ниятида Ғафур аканинг уйларига бордим. У киши муддаони англагач, ўша лаҳзадаёқ ишга ўтиришни таклиф қилдилар. Стол устидаги бир даста қоғозга ишора қилиб:

- Қани, қаламнинг учини ўткирлаб, курсига ўтирсинлар-чи, бир оз ўйга чўмиб олайлик, - дедилар. Ишнинг силлиқ битаётганидан хурсанд бўлиб, устоднинг ҳаракатларини кузатиб турдим. Ғафур ака китоб жавонлари билан безанган кенг хонада айланиб юрар, гоҳ бир дақиқа тўхтаб, дераза оша олис-олис кўкка боқиб, фикру ҳаёлида йиллар ва йўлларни аниқ кўрар, ёниқ қалб эгаси Ҳамид Олимжон билан ҳамқору ҳамдаст бўлган дамларни эслар, гоҳ кўзлари ёшлангандек изтиробли бир ҳолатда дўсти тақдирини кўз олдига келтирар. Назаримда, унинг Ҳамид ака ҳақида айтадиган юрак сўзлари жуда кўп-у, шуларнинг қайси биридан бошлашни мулоҳаза қилиб, ҳаёлга толган эди. Бирдан тўхтаб, Х.Олимжоннинг “Ҳолбуки тун” шеърининг бир неча бандини ҳарорат билан ўқидилар. Мен, нега айнан шу шеърга тўхтадилар, деб ҳайратда эдим.

- Хўш, нега ҳайрон бўлиб қолдинг? - дедилар менга, - менимча биз мақоланинг қалитини топдик. Худди ана шу шеърнинг кайфиятидан келиб чиқиб, қаламни тебратамиз...

Қалам қоғоз бўйлаб юрабошлади. Саҳифада Катта Фарғона канали қазувчиларининг қаҳрамонона меҳнатини акс эттирувчи лавҳалар, юлдуз тўла Фарғона самосининг дилрабо оқшомлари тасвири, йўнғичқазор ҳидига маст бўлиб, уйқудан кечиб, янги илҳомлар оғушида сахаргача суҳбат қурган икки забардаст шоирнинг гўзал руҳий олами нақшлана борарди. Улар ўртасидаги самимий дўстлик, Ҳамид Олимжоннинг улғувор орзулари, ижодий режалари, мукамал инсонийлик фазилатлари қоғоз юзида жонланди. 12-15 саҳифалик эсдалик ҳажмига бутун бир ҳаётни сиғдираётган, жонли инсоннинг ўз рамзини, одатлари ва кайфиятини талкин этаётган, уни барча жозибаси билан тасвир этаётган Ғафур Ғулумнинг қуввайи ҳофизаси, сўзга жон бағишлаши, воқеаларга ҳаракат индириши мени лол этарди. “Ҳамидни эслаб” деган машҳур мақола-асар ана шундай, кўз олдимда дунёга келди. Ушанда устоднинг юраги тўлиб-тўлиб, кўзлари ёшланиб, йиғлаганини кўрдим.

Ғафур Ғулум газетамизда эълон қилинган “Менинг ўғригина болам” воқеий ҳикояси мазмунини ҳам дастлаб ўзимизга мароқланиб сўзлаб берган эди. Бизнинг ғоятда қизиқиш билан тинглаганимиздан тўлқинланган адиб, дарров уни қаламга олди. Ҳаққоний кайфияти, ҳазил-мутойибаси, одабийлиги билан ҳаммани мафтун этган бу қувноқ ва аламли ҳикоя шу жанрдаги ноёб дурдоналардан бўлиб қолди. Шоирнинг Хирот сафаридан қанчалик завқ-шавқ, ҳаяжон, илҳом билан бағри кўтарилиб келганлиги ҳамон ёдимда. Буюк Навоий қабрини зиёрат қилиб, улғу Алишернинг ҳаёт бешиги бўлган шаҳарда у киши қурдирган тарихий ёдгорликларни кўриб қайтган шоирнинг ўй-ҳаёлларида янги-янги мавзулар жилоланар эди. Натижада, «Буюк Навоий» деган саҳифа вужудга келдики, ундаги «Ҳоки Мусалло», «Тахти сафар» каби ажойиб ҳикоялар, Навоийнинг ма-

шхур газалига «Тун билан тонг» деган мухаммас ва «Навойи қабри ус-тида» деган шоирнинг ўз мухаммаси, Жомий газали таржимаси ва бошқалар юксак санъати билан ҳаммамизни лол этган, Бахтлиманки, уларнинг кўпини устоз айтиб туриб, мен қоғозга туширганман. Ўрни келганда айтиб олай, Фафур Фулом ҳар гал газетамизга келиб, бўлим хонасига кириб, бизга атаганларини яна бир бор кўздан кечириб ўтираркан, чой узатиб, оғизларидан чиқадиган ҳар бир сўзни пойлаб, хушёр турардик. Баъзи-баъзида кўлёмздан бош кўтариб, папирос тутатаркан, бирор қоғоз парчасига ниманидир ёзиб узатарди: - Ма, буни олиб қўй, бунақа кофия икки дунёда бир марта келади. Кўз югуртирсак, шундай ёзилган:

Аз таъби Мирзо Абдулғафур Шоший - Қорагоший:
«Соқол қўймоқ йигитга чакки ишдур,
Энгокинг бева хотинга чакичдур».

Яна бир галги мулоқотда: «Мана буни эшитинглар», деб қолдилар устоз. Қадимда, бир мадраса талабаси бўлмиш икки муллавачча бир хужрада ўтириб олиб, оламнинг моддийлиги ёки маънавийлиги хусусида қизгин тортишаркан. Моддийлик тарафдори бўлмиш муллавачча ҳадеб уқтираркан: ҳеч нарса ўз-ўзидан гум бўлиб кетмайди. Одам ҳам бошқа бир қиёфага (масалан, ит, эшак, товук) кириб, албатта, қайтади. Худди шу пайт кўчада ўт қиртишлаб юрган бир эшак ногаҳон хужрага бош суқибди. Хурсанд бўлиб кетган маънавийлик тарафдори бўлмиш муллавачча рақибига эшакни кўрсатиб, шундай дебди:

Хунат падарат чанд замон гум гашта,
Аз ҳасрати ту бисёр мағмум гашта,
Ҳама панжат жам карда-сум гашта,
Решат аз кун буромада, дум гашта!

Яъни: ана, неча замон йўқ бўлиб кетган отанг келди. У сенинг ҳасратингда кўп гамлар чеккан эди. Мана бугун беш панжасини битта туёққа жам қилиб, соқолини орқасидан дум қилиб чиқариб, сени йўқлаб келди!

Яна шундай мулоқотлардан бирида Фафур ака айтдилар: Мана шу гургут чўпини тепа бир жойга маҳкам ўрнатиб, бирорта юлдузга тўғрилаб қўйиб, нақ бир йилдан сўнг - ўша ою йил, кун, соату дақиқада - ўша юлдузга қараб бок, юлдуз ўз ўрнидан бир миллиметрча силжиганлигини сезасан. Демак, Қоиқот ҳаракатда! Биз донишманд устоз сўзларини қойил қолиб эшитардик...

1959 йил январида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги бўлган. Кўпчилигимиз «Украина» меҳмонхонасида жойлашган эдик. Мен ҳам ёш қатнашчилардан бири эдим. Пастдаги кенг чароғон фойеда айла-ниб юрарканмиз, Фафур Фулом: - «Қани бўлинглар, тепа қаватга чиқиб, Юсуфжон акани зиёрат қилиб чиқамиз, - деб қолдилар. Мен ҳам эргашдим. Машхур кизиқчимиз Юсуфжон ота Шакаржонови ўшанда кўриб қолганман. Фафур ака билан у киши ўртасида жуда ғалати, кулгили гаплар бўлди... Минг афсуслар бўлсинки, бирор саҳифага ёзиб қўймаганман.

1965 йил апрел ё майида бўлса керак, Чимкентга ижодий учрашувларга борганимизда кўпгина давраларда Фафур Фулом, Шайхзода, Миртемир домлалар билан бирга шеърлар ўқиш бахтига муяссар бўлдим. Шундай учрашувларнинг бирида «Севгим» деган шеъримни ўқидим. Унда шундай тўртлик ҳам бор эди :

Муҳаббатсиз юрак зим-зиё, бўшдир,
Муҳаббатсиз, дўстлар, бахтдан йироқсиз.

Муҳаббатсиз юрак бир парча гўшдир,
Муҳаббатсиз юрак уйдир чироксиз.

Шеърни ўқиб ўрнимга ўтирганимда, Фафур Фулом домла ёзган бир парча қоғозни менга узатдилар. Шундай ёзилган эди: «шеъринг маъкул. Фақат учинчи мисрани «муҳаббатсиз юрак сонғиров тушдир» деб ўзгартирсанг тузук бўлади». Бу фикрни албатта жон деб қабул қилдим. Энг қизиғи, ижодий учрашувларимиз ҳақидаги маҳаллий газеталарда берилган ҳисоботларни ўқиб роса кулишганмиз. Масалан, раислик қилувчи залга қарата, энди сўз мавлоно Шайхзодага ёки мавлоно Тамкинга, деган бўлса, бир хил газеталарда «Мавлонов Шайхзода» ёки «Мавлонов Тамкин» бўлиб чиқиб кетган.

Менинг ижодий уюшмага аъзо бўлишимга тавсиянома ёзиб берган устоз Фафур Фулом ижодиётини ҳамиша меҳр билан ўрганаман. Унинг номи айтилганда, кўзим ўнгида юлдузли осмон товляниб кетгандай бўлади: бир дунё бадий тушунчалар, ташбиҳлар, ҳикматлар, тарихлар, ҳақиқатлар, топилмалар олами ҳаёлимда барқ уради. Бу - камдан-кам шоирга муяссар бўладиган бахт. Тошкент зилзиласидан кейинги пайтлар эди. Уюшмамиз Навоий кўчасидаги катта бинонинг таг қаватида вақтинчалик жойлашган пайтлар. Шу ерда бўлиб ўтган бир мажлисда Абдулла Қахҳор дўсти Фафур Фуломни эҳтиром ва таассуф ила эслаб: «Фафур ўзидаги бекиёс истеъдоднинг фақат учдан биринигина намоён этаолди, холос. Кўпини ўзи билан олиб кетди. Ҳозир иттифокдаги ман-ман деб кўкрагига уриб юрган кўпгина шоирлар унинг тиззасидан ҳам келмайди», деган сўзларини кўпчилик эсласа керак. Энди биламизки, шеърятни сиёсатга қурбон қилишдек машъум шўровий йўл нақадар ҳалокатли бўлган. Афсуслар бўлсинки, истеъдодли романнавис адибларимизнинг йиллар давомида ўз соғлиқларини бағишлаб, эътиқод ила яратган айрим асарлари ҳам шу сиёсатнинг қурбони бўлди. Лекин Фафур Фуломнинг буюклиги шундаки, шунча ғурбатларни мардона енгиб ўтиб, айтадиган ўз катта, абадий сўзини айтаолди.

Шу ўринда газета топшириғи бўйича Ойбек домланинг уйларига бориб «Навоий ва Гули» достоними ёки алоҳида махсус саҳифаними гаплашиб келганими айтмасам бўлмас. Домла диванда ёнбошлаб ўтирар, оқ оралаган қалин жингалак сочлари дўппидан тошиб чиккан, қўлларида арабий имлодаги қандайдир бир китоб бор эди. Чуқур ҳаяжон ичида у киши билан саломлашдим. «Келинг, келинг...» деган самимий сўзлардан сўнг чайнала-чайнала муддаога ўтдим. У киши чой устида гаплашамиз - дегандай кўшни хонага ўтишимни ишора қилдилар. Ҳурматли Зарифа опамиз кичик бир дастурхон тузаб кўйган эканлар. Бир пиёладан чой ичилди. Стол устида турган катта оқ чойнақдан ниманидир қуйиб ичишимни айтдилар. Қуйсам, қип-қизил, анор сувидай қўлбола шароб. Яширмайман, уяла-уяла бўлса-да, икки пиёла ичдим. Домла ҳам иримига бўлса-да, татинган бўлдилар. Зарифа опа: «Ойбекжон, Сизга бўлмайди», деб хабардор бўлиб турдилар.

Мен жуда бахтиёр эдим. Ҳазилми, мени болалиқдан ўзига мафтуну маҳлиё этган, «Навоий» ва «Қутлуг қон»дек забардаст романларни яратган буюк Ойбекнинг рўпарасида суҳбатлашиб ўтирибман. Қандай бахт! Ўзбек тилининг мислсиз сеҳргари, бадий тафаккур паҳлавони бўлмиш устоз мендек оддий бир қаламкаш билан суҳбатлашмоқда! Замон долғаларига мардона кўкрак керган, яраланган иердек ўзига сиғмай, тошиб-тошиб келаётган, кўп гапларни айтишга тайёру лекин неча йиллик маънавий изтироблардан сўнг дудукланиб қолган устоз билан юзма-юз ўтирибман. Неча минг саҳифалар устида бедор ўтган кечаю кундузлар, ганимлар ғарази ўз кучини кўрсатган эди. Меҳрли кўзларнинг тафтини сезиб, ўзимни осмони фалакда ҳис этардим. У киши айтмоқчи бўлган сўзларни

жон қулоғимни тикиб эшитардим... Пушкин асарларини таржима қилиш ниятида бундан кўп йиллар олдин бир гуруҳ ўзбек адиблари Чимён тоғлари бағрида чодирлар тикиб, ижод этишаркан, Ойбек домланинг содда буюклиги хусусида тўқилган кўпдан-кўп қизиқ латифаларни ҳам хаёлдан ўтказиб турардим.

Дунёда жасоратли ишлар, жасур инсонлар кўп. Дейлик, фазогир қаҳрамонлар космик кемаларда учиб, зим-зиё самовот бағрига чиқиб, ақлга сиғмайдиган ишларни бажарадилар. Ёким, бир неча чақирим океан қаърига тушиб, ўлимнинг кўзига тикка боқиб, ғалати жонзотлар оламини таҳлил этадилар. Ер шарининг энг теран қатламларига тушиб, беш-олти ой мобайнида еру осмондан жудо бўлиб, катта илмий кашфиётлар яратаётган мард инсонлар борлигини ҳам биламиз. Бундай баҳодир, шерюрак инсонлар олдида ҳамиша таъзим этамиз. Лекин, назаримда, ҳақиқий ёзувчи - санъаткор меҳнати буларнинг барчасидан буюқдир. У олам ичра олам яратади. Бадий сўз ва тасвир воситаси ила жонли одамни, унинг қалб дунёсини, ҳаётнинг ажиб манзараларини қайта сувратлантиради. Инсоннинг қалб дунёсига кириб бориб, ундаги жавоҳирларни юзага олиб чиқадилар. Навоий, Шекспир, Толстойлар меҳнатини бир тасаввур этиб кўринг. Ойбек домла ҳам ўшандай улуғлар сирасида тура олиши тан олинган.

Ойбек, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир ижодий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ лавҳалар яна бир талай. Шайхзоданинг «Ғазал мулкининг султони» деган мислсиз мақоласи газета учун махсус ёзилди. Домла оғир хасталикда ётиб, ушбу ноёб асарни ижод этдилар. Агар мақолана-висликда олий эталон мавжуд бўлса, ушбу мақола шу олий мезоннинг чўққиси. Навоий асарлари таҳлилига бағишланган мақолада мисол тариқасида келтирилган яхлит бир ғазал мени масту лол этди. Ўша ғазални қайта-қайта ўқиб, ёд олдим. Ва катта инсоний дард, ошиқ қалбининг чуқур изтироблари домида қолдим. Устод Шайхзода бошдан-оёқ бир ҳолат, бир кайфият, бир воқеа, бир лавҳа тасвирига бағишланган бу хил ғазаллар яқпора ғазал деб номланишини уқдириб ўтган эди. Газетада босилиши биланок ушбу мақола сарлавҳаси қанотли иборага айланиб, навоий-шуносликка чуқур кирди. Ҳамма жойда Алишер Навоийни «Ғазал мулкининг султони» деб аташ расм бўлди. Айни замонда бу мақола менинг ўзим учун ҳам Навоий гўзалликлари гулшанига очилган бир олтин дарвоза эди. Маълумки, Навоий ғазалиёти мавзу жиҳатдан бениҳоя ранг-баранг. Унда соф ошиқона ғазалларни ҳам, олам ва одам ҳақидаги фалсафий ғазалларни ҳам, чуқур илоҳий руҳ - тасаввуф дунёқараши билан шаруланган ғазалларни ҳам, табиат лавҳаларини, гўзал реал борлиқни тараннум этган ғазалларни ҳам истаганча кўрамиз. Жуда кўп ғазалларда эса бу фазилатларнинг барчаси узвий боғланиб кетган. Бу борада олимларимиз ажойиб тадқиқот ишлари олиб боришган. Айни замонда юқорида қайд этилганидек, гоят аниқ кўринишга, ҳаётий асосга, соф инсоний кечинмага таянган, қалб ҳайқириғи бўлмиш ғазалларни ҳам кўплаб учратамизки, бу хил ғазалларнинг ҳатто таржимаи ҳолга оид томонлари борлигига шубҳа қолдирмайди. Навоий ғазалиётидаги «ёр» образини ҳамиша ҳам илоҳийлик тушунчаси билан боғлайвериш тўғри эмас. Акс ҳолда, «На хуш бўлғай, икковлон маст бўлсак даҳр боғинда, қўлим бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда» ёки «Тилармен ислаб-ислаб ғағабингни, гоҳ ўпсам оразингни, гоҳ лабингни» ёки «ўпмак истар чоғда лаъли жонфизосин тишлади, қўл занохдонига чун сўндим, яқосин тишлади» каби ўта инсоний рухдаги байтларни қандоқ изоҳлаш мумкин?! Хулласи қалом, мақолада зикр этилган ўша ғазалда ўз ётоқхонасида оғир хасталаниб, иситма оташида ўртаниб ётган гўзалнинг қиёфаси, азоби ва унинг бошида оху надомат чекиб минг изтиробга тушган ошиқнинг нолаю муножоти юракларни ларзага соларди. Мана ўша ғазалнинг матлаъи, яъни, бош байти:

Ўситқон, нозанин, жисмингки тердин тушди тоб ичра,
Эрур бир оташин гул баргиким, ётқай гулоб ичра.

Ўситма шиддатидан терга ғарқ бўлиб, жон талвасасида ётган ул гўзал худди гулобга тушган оташин гул барги каби титрайди, тўлғанади, ёнади... Биз шоир билан ҳамдард бўлиб, воқеанинг гувоҳига айланамиз. Ушбу манзилдаги оғир инсоний изтиробни ўз кўзимиз билан кўриб, ўз қалбимизда ҳис этамиз. Фикр яна давом этади:

Ўситма ранжидин, эй гул, бўлибсен ғунча андоққим,
Ҳариру хуллалиқ жисминг тушибдир печу тоб ичра.

Тасвирдаги ҳолат тобора чуқурлаштирилмоқда. Ўситма шу қадар жазавасига олганки, ул гўзалнинг ҳарир либосларга чулганган ғунчадек қиёфаси, бутун вужуди, кўкрак қафаси остин-устин бўлиб, бориб-келяпти. «Печу тоб» бўлиш - бу икки дунё ўрталиғидаги хаста инсоннинг ифода қилиб бўлмас изтиробий ҳолатидир. Бу дарднинг поёни ҳам, давоси ҳам йўқдай... Шоир бизни бу сўнгсиз дард дунёсига янада теранроқ олиб кираверади:

Ўсиқлиғидин танинг ўт бўлди, тонг йўқ, неча толпинса,
Ҳароратдин қолибдир шуъла доим изтироб ичра.

Қаранг, тасвир янада қуюқлашади. Ўситма ул гўзал вужудни шундоқ забтига олганки, кўз олдингизга ёниб, шуъла сочаётган чироқ тимсоли келади. Бу ерда фавқулодда ўхшатиш мавжуд. Чироқ сўниши олдидан бирдан ёрқинроқ ёниб, маромини йўқотиб, ўз ҳарорати зўридан худди шундай ҳолатга тушади. Лекин ошиқни умид тарк этган эмас. У ўз жонини ўтларга ёқиб бўлса ҳам ёрининг саломат қолиши йўлида ўзини фидо этишга ҳар лаҳза тайёр. Шоир бизни бу оғир аҳволнинг аниқ лавҳалари, реал манзарасига янада яқинроқ олиб кираверади:

Қизил чодаршабу мовий тўшаклар ичра титрарсен,
Анингдекким, қуёш кўклар била гулгун саҳоб ичра.

Кўз олдимизда бу ҳолат янада аниқ кўриниш, моддийлик, ранг-бўёк, реал тарз касб этаётир. Ул гўзал мовий, яъни кўм-кўк шоҳи тўшаклар ва қизил тусли чойшаб ичида ҳамон шундай титрамоқдаки, мовий самони, булутларни қизартириб ботаётган, қуёшнинг ҳолатини эслатади. Сўнаётган чироқдан сўнг, ботаётган қуёш ташбиҳи гўзалнинг оғир бетоблигини янада бўрттириб кўрсатади ва яққол мантиқий изчиллик юз беради.

Улуғ Навоий ўзининг кўп ғазалларини ранглар нисбатига қуриб, гоҳ мувофиқлик, гоҳ зиддиятли кайфиятни ифодалашда гоят моҳирона фойдаланади. Турли ранглар турлича туйғуларни талқин этишнинг воситаси сифатида Ҳазратнинг барча девонларини безаб туради. «Эй Навоий, олтин у шингарфу зангор истама, бўлди назминг рангидан девон қизил, сориг, яшил» - деб бежиз айтмаганлар-да, ахир! Фикрни чалғитмай, яна олдинги вазиятга қайтайлик. Ўт-оташ ичида ёнаётган гўзалнинг оғриқларига шериклик ҳисси бизни ўз қамровига тобора кўпроқ тортаверади:

Лабинг ёкути ичра қатра-қатра термидур, ёхуд
Тушибдир дона-дона инжу икки лаъли ноб ичра.

Яъни, ёкут лабинг ичра титраб турган оқ резалар тер доналарими ёхуд иккита қизил лаъли ноб ичига аралаш тушиб қолган дона-дона оқ инжурлармидир? Бу ерда ҳам ранглар нисбати воқеабандликни оширмоқда, ёр суратини гавдалантиришга хизмат этяпти. Яна давом қиламиз:

Дедиларким, хароб ўлмиш иситмоқ бирла жоннинг,
Не ўтларким бу сўздин тушмади жони хароб ичра.

Шоирнинг (ошиқнинг) қулоғига ёрининг, яъни ул гўзалнинг қаттиқ бетоблиги - иситма оташида ёнаётганлиги ҳақидаги мудҳиш хабарни етказганларида унинг юрагига қандай ўтлар туташганлиги юқоридаги байтдан кўриниб турибди. Эътибор беринг: ёр ҳам, ошиқ ҳам ўт ичида. «Бу сўздин» деган ибора ҳам форсча-тожикча ўт-олов, ёниш маъносини билдириб, сўз ўйини ҳам бор айни пайтда. Иккинчидан, сўз - дарак маъносидан воқеанинг давомийлигини, яъни ёрнинг қаттиқ бетоблигини эшитиб, дунёси қоронғи бўлиб кетган шоирнинг бу даргоҳга қандай уқубатда етиб келганлигидан ҳам огоҳ этади. Ёрнинг боши узра ўртанаётган ошиқнинг юрагига йилт этган учқун - ул гўзалнинг яна ойдек тани соғайиб, тўлин ойдек яна тўлишиб, ўз аслига қайтишига бўлган кучли ички ишончдир. Унинг сўнгисиз аламлари, унсиз фарёди замирида шу далда балқиб туради.

Ўзумни соқийё, соғ истаман, тутқил тўла соғар -
Ки, чархи мунқалиб давронни истар инқилоб ичра.

Ахир, ўзгарувчан бу жаҳон ичра давронлар ҳам ҳамиша ўзгаришда, ҳамиша ҳаракатда... демак, бахтсизликдан сўнг бахтнинг юзага чиқишида бу ҳаётда асос бор. Ҳазалнинг охириги байти, яъни, мақтаъи ана шундай некбинлик руҳи билан суғорилган:

Навой, ёрни топсанг саломат, хайрбод этким,
Яна заъф этса ногоҳ, қолмагай жонинг азоб ичра.

Кўриниб турибдики, бу ғазал бошдан-оёқ бир воқеа, бир манзара, бир ҳолат тасвирига бағишланган. Шоирнинг бутун фикри, туйғулари бир нуқтага қаратилган. Айни замонда бу ғазалда буюк инсоний дард ёлқинланган. Бунда ёр образи, ёр изтироби, ошиқ ҳолати гоётада реал - уллар замин кишилари, аждодларимиз тимсоли. Яна таъкидлаймизки, бу хил шеърлар Навой ғазалиётининг маълум бир қисмини, улкан санъат оламининг порлоқ бир бўлагини ташкил этади, холос. Юқорида кўздан ўтказилган мазкур ғазални жон-жонимдан севиб, баҳоли қудрат мухаммас боғлаган эдим. Ўша мухаммасни диққатингизга ҳавола этаман.

Не дардга чулғанибсан, эй нигоро, ваҳм хоб ичра,
Ёнурму ташналаб саҳро сенингдек чўғ сароб ичра,
Шифо истаб, тополмасман давосини китоб ичра,
Иситқон, нозанин, жисмингки тердин тушди тоб ичра,
Эрур бир оташин гул баргиким ётқай гулоб ичра.

Бу ҳасрат жисму зоримни ёқибдир, мисли чакмоқким,
Ишим фарёд ила оламини эмди ўтга ёқмоқ ким,
Куяр оҳим шароридин бу ўтга бўлса боқмоқ ким,
Иситма ранжидин, эй гул, бўлибсан ғунча андоқким,
Ҳариру хуллалиқ жисминг тушибдир печу тоб ичра.

Наҳот, нозик бу кўнгил шишаси ғам сангидан синса,
Ниҳолимга қазо офатлари ҳар лаҳза ёпринса,
Ўмидим шул, баногоҳ бунча ғурбатлар тамом тинса,
Исиқлиғдин танинг ўт бўлди, тонг йўқ, неча толпинса,
Ҳароратдин қолибдир шуъла доим изтироб ичра.

Иложин қил ўзинг, жоним, нечук ўлмоғим истарсен,
 Эзиб жонимни малҳам айласамми жонни асрарсен,
 Сарик ранг солмасин соя, ҳали бир ғунчаи тарсен,
 Қизил чодаршабу мовий тўшаклар ичра титрарсен,
 Анингдекким, қуёш кўклар била гулгун саҳоб ичра.

Ҳарорат зўридан гоҳи бўлибсан худ, гоҳи беҳуд,
 Кўзингни оч, мени дарду аламда қилмайин нобуд,
 Рухинг ранж чекмасин, эмди саломатлик удумин тут,
 Лабинг ёқути ичра қатра-қатра термидир, ёхуд
 Тушибдир дона-дона инжу икки лаъли ноб ичра.

Менга етқуздилар ногоҳ, қаро бўлди деб осмонинг,
 Неча кунким бу дард ичра ёнармиш жисм ила жонинг,
 Кўтар бошинг, кулиб боққил, бўлай ёнингда қурбонинг,
 Дедиларким, хароб ўлмиш иситмоқ бирла жононинг,
 Не ўтларким бу сўздин тушмади жони хароб ичра.

Ниёз айтдим ўзимга: ёр дуосини зиёд этким,
 Бўлиб ёнида парвона, садоқат, эътиқод этким,
 Тилаб соғлиқларин, илгин ўпиб, қутлуғ мурод этким,
 Навоий, ёрни топсанг саломат, хайрбод этким,
 Яна заъф этса ногоҳ, қолмагай жонинг азоб ичра.

Гапнинг аввалига қайтадиган бўлсак, Мақсуд Шайхзоданинг ўз кадр-дони Фафур Фулом вафотига бағишланган ва илк бор газетамизда эълон қилинган чуқур дардли, оташин шеъри ҳам қалин дўстликнинг абадий бир ҳужжати бўлиб қолди. Миртемир устоз-ку, бир-биридан кўркам саҳифалар яратиб, газетанинг ўз кишисига айланиб қолган эди. Дашту водийлар кенглиги, тилимизнинг охори тўқилмаган жиллоларини газета саҳифаларига дадил киритиб, манзарани, фикрни жонлантириб юборарди. Баъзан хаёлларга толиб ўтираркан, қўллари билан ҳавога аллақандай жумлаларни ёзар, мабодо бирор сўз номақбул туюлса, уни хаёлан ўчи-рар... Шундай одатлари бор эди. Уйларига бориб қолсак, «болам, бўтам», деб парвона бўлишлари, шеър санъати устида сўз кетганда аёвсиз талаб-чанлиги... бари-бари бир тушдай ўтиб кетди. Абдулла Қаҳҳордай катта адиб ҳам ҳар замон-ҳар замон таҳририятимизга келиб турарди. Тошкент зилзиласидан анча вақт ўтгач, қандайдир бир иш билан шу томонга келиб қолган эканлар шекилли, хонамизга кириб, диванда бир лаҳза ўтириб, бир пиёла чой хўшлаб:

- Нега зилзиланинг зарби неча балл бўлганини аниқ айтмай, яши-риб, уриб қолдинглар? Социализм шароитида ер ҳам каттик сил-кинмайди, ё совет зилзиласи дунёдаги энг яхши, беозор зилзила ҳисобланади, деб ўйласаларинг керак-да, - деб зарда қилганлари эсимда.

Аслида, бу гап бизга қарата айтилмаганини ҳам билардик. Ажойиб инсонлар эди, худо раҳмат қилгур устодлар. Фақат таассуфлар билан ўйлай-манки, биз уларни ҳаммиша тирик, ҳеч ўлмасдан яшаб юраверадиган одам-лар деб тасаввур қилар эканмиз-да. Бу дунё ишлари омонатлигини ҳис этиб, уларнинг суҳбатларидан кўпроқ бахраманд бўлиш, ҳурматларини янада сарбаланд тутиб, мумтоз ижодларидан газетхонларга кўпроқ ҳада этишни хаёлга ҳам келтирмаганмиз. Улгурамиз деб ўйлаганмиз...

Газета ўз даврининг ғояларини акс эттиргани аниқ. Ягона Ватан, ягона оила туйғусини, собиқ СССРнинг муқаддас ва мангулиги ғоясини, топ-ган-тугганимизни, унинг ўпқондек сўнгсиз хазинасига ҳада этиш фикри-ни ақлу қалбларга сингдиришга уринилгани ҳам ҳақиқат. Чунки биз маълум

даражада миллийлигимиздан кечиб, бепоён кизил иттифоқ бағридаги ягона совет кишисига айланиб бораётган эдик. Лекин буларнинг барчаси самимий бир ишонч билан қилинганини ҳам унутмаслик керак. Айни замонда газета минглаб тақдирларни, инсоний ҳаёт лавҳаларини, оддий одамларнинг ўй-интилишларини ҳам ҳалоллик билан ёритиб, маданий-маърифий ривожимизга ҳисса қўшганлиги ҳам барчага аён. Шахсан ўзим учун газетада ишлаган йилларим яхшими-ёмонми ўзига хос бир дорилфунун бўлганлигини миннатдорлик билан эслаб юраман.

Газета жамоасида ишлаб юрарканман, бир куни Мақсуд ака мени ҳузурига чорлаб, кулимсираб, вазифа топширди. «Хоҳланг, бир ой, хоҳланг икки ой сизга ижодий таътил берамиз. Мақсад шулки, тўғри Мирзачўлга - Гулистон шаҳрига борасиз. У ерда сизни кутиб олишади, яшаш ўрни билан таъминлашади, ҳаммаси жойида бўлади... Мирзачўлдаги буюк ўзгаришларни битта чиройли дoston қилиш керак. У ерда машҳур одамлар билан учрашасиз, чинакам меҳнат аҳли ичида бўласиз, ўйлаймизки, илҳом жўшади...

Жимгина эшитиб ўтирдим-у, гапнинг қаердан келаётганини билиб турибман. Демак, Марказқўмда, Шароф ака олдида шундай гап бўлган. Шароф ака Қарши чўлларига бағишланган «Она-Ер қўшиғи» дostonимни ўқиган бўлишлари керак. Туғилиб ўсган она заминга бўлган меҳру муҳаббатимни анча берилиб, юракдан ёзганман. Чунки неча йиллик ичимдан ҳис этилган фикру туйғулар табиий бир тарзда юзага отилиб чиққан эди. Асқад Мухтор ҳам бир ўқишдаёқ, бир мисрасига ҳам қалам урмай, журналда чиқартирган ва бошқалардан ҳам яхши сўзлар эшитганман. Мирзачўл ҳақида ҳам шундай лирик дoston керак деган гап бўлгану Мақсуд ака мени дадил ижодий сафарга йўлламоқчи бўлиб турибдилар. Бўлмаса, иш қайнаб ётган газетада, икки дунёда ҳам бунақа марҳамат кўрсатилиши тасаввурга сиғмайди. Тўғриси айтсам, таклифни ҳам миннатдорлик, ҳам ташвиш билан қабул қилдим. Миннатдорлик шундаки, менга нисбатан ишонч бор, ташвиш шундаки, Мирзачўл мавзуини гарчи умумий тарзда англасам-да, уни юракдан ўтказа олишга кўзим етмайди. Рози бўлдим... Мирзачўлга жўнадим. Вилоят газетасида бўлдим. Акмал Пўлат муҳаррир эдилар. У ёқ-бу ёққа олиб бордилар. Механизаторлар мажлисларида қатнашдим. Қайсиям бир колхозда раислик қилаётган ёзувчи Исҳоқ Ўктамов билан учрашдим. Ўша пайтда ёзувчиларни хўжаликларга бориб ишлаши, ҳаётни чуқур ўрганиш маъносида, расм этилган эди. Султон Акбарий деган истеъдодли шоиримиз ҳам Тошкент вилоятидаги бир хўжаликнинг партия ташкилоти котиби бўлиб ишлаган. Бизларни меҳнат аҳли билан учрашувга таклиф этиб турарди... Шу зайлда бир ҳафтача гоҳ хаёл суриб, гоҳ меҳмон бўлиб, гоҳ воқеа ўйлаб айланиб юрдим. Мамажон Дадажонов деган меҳнат Қаҳрамони билан ҳам учрашганман... Лекин, ростини айтсам, «силжиш» йўқ. Сабаб, мавзу юракдан ҳис этилмаган. Шарманда бўлишлик хавфи «мана-ман» деб, гуркираб турибди. Ниҳоят уйга қайтиб келдим «асар» устида ишляпман деб ўзимни ҳам ишонтириб юрдим. Балки тўғри қилгандирман. Нимага десаңгиз, шеърятимизни яна битта зўрма-зўраки ёзилган сохта «дoston»дан асраб қолгандирман.

Кунлардан бир кун Марказқўм маданият бўлими мудирини Саид Шермухамедов мени чақиртирди. Бордим. У ёқдан-бу ёқдан гаплашган бўлдиғу у киши тўсатдан: - Мана шу мен бошқараётган маданият бўлимида менга ўринбосар бўлиб ишлайсиз, деди.

- Э, жуда қизик бўлди-ку, - дедим мен шошиб қолиб. Мен рус тилини, хўжатлар билан ишлашни яхши билмайман, деб баҳоналарни қалаштирдим. - Масала келишилган, нозу фироғингизга ўрин йўқ, деди Саид ака, - тепадаги котибимиз ҳам маъқуллади бу гапни. Шу ҳафта охирида энг каттанинг ўзларига кирасиз. У ерда бунақа гапларни қилакўрманг.

Бу - жиддий масала. Бунақа таклифлар ҳар кун бўлавермайди, бахт куши бир кўнади... Ҳам хурсанд, ҳам хафа дегандай, газетага қайтдим. Мақсуд ака аксига олиб, узоққа, курортга кетган эди. Аниқлаб, эрта-индин қайтишларини билдим. Ниҳоят уйларига бориб, учрашдим у ҳалиги «таклиф»ни сўзлаб бериб, нима бўлсаям, мени олиб қолмасангиз бўлмайди, деб туриб олдим. Гап ўзини тарозига солиб, Саид ака айтмоқчи, ноз-финоқ қилишда эмас, йўқ, чин кўнгилдан айтаманки, у ерда ишлашдан яхши маънода кўрқардим. Алвидо, қалам! Алвидо, шеър!- деганига ўхшаш оғир хаёл тинчлик бермасди. Мақсуд ака ўйланиб турдилар-да, қийин гап экан, деди. Сўнгра бирдан ёришиб: тўхта, тўхта, эртадан кейин бюро мажлисида қатнашаман, каттага йўлиқиб қолсам, кайфиятларига қараб, оғиз очаман, деди. Қушдай енгил бўлиб уйга қайтдим. Натижани кутиб, ишни давом эттириб юрардим, белгиланган кун Мақсуд ака йўл-йўлакай хонамизга кириб, юринг, гап бор, дедилар. Изма-из бордим. - Қўлни ташланг, - дедилар, мамнун қиёфада, - масала янада яхшироқ ҳал бўлди, - энди газета муҳаррири ўринбосари бўлиб ишлайсиз. Бу таклифимни Шароф ака маъқулладилар... Шундай қилиб, катта газетанинг муҳаррир ўринбосари бўлдим. Ҳарҳолда, ижодий ишга яқинлиги бор. Астойдил йиғ-ласанг, сўқир кўздан ёш келур, деганлари шу экан-да. Шундай қилиб, бир қадар юксак даражадаги лавозим масъулияти билан ишни давом эттира бошладим. Энди алоҳида ўз иш хонам бор. Бир неча бўлимлар билан мулоқот қилиш, ўринбосар сифатида навбатчи муҳаррир мавқеида катта газетанинг юзага чиқишида имзо чекиш ҳуқуқига эгаман. Айни замонда газета номидан ҳукумат мажлисларида, Олий Совет Президиуми мажлисида, ҳатто муҳаррир таътилга кетган чоғларида марказқўм бюроси мажлисида ҳам қатнашаман. Кўп нарсаларни ўз кўзим билан кўриб, эшитиб, идрок этиш имконияти бор. Республикага оид муаммоларни ҳал этувчи мажлисларни юксак маҳорат ва талабчанлик билан бошқарувчи Шароф Рашидов ҳаракатларини, фикрий йўналишини ўзимча эътибор билан кузатаман. У кишидаги етилиб келаётган можаровий масалаларни ҳам босиқлик билан ҳал этиш дипломатияси, жаҳлланган пайтлари бир даста қаламни қўлларида ғажирлатиб айлантириши, кимдандир ранжигандай: «сиз учун бу муаммони ким ҳал қилади, Пушкин ҳал қиладимми?» - деб лўқма ташлашларининг мағзини чақишга уринаман ва бу мулоҳазани газетада қандай акс эттириш йўллариини ўйлайман.

Шароф аканинг муҳаррирлар билан тўғридан-тўғри гаплашиб туриш одатлари бор экан. Бир кун муҳаррир ўрнида ўтирсам, кўнғироқ жиринглаб, катта раҳбар қабулхонасидаги котиба аёл мени у киши билан улади. Салом-алиқдан сўнг у киши: «Ҳозир Мақсуджон дам олишда, газетани ҳушёрлик билан кузатиб турунг,- деб маслаҳат бердилар-да, эртага терилган пахтамиз бир миллион тоннага етади. Биринчи саҳифанинг энг тепасига катта ҳарфлар билан «Пахтамиз бир миллион тонна бўлди!» деган гапни беринг», дедилар. Яна бир кун шундай кўнғироқ бўлди. Ҳаяжон билан эшитиб турибман: «Шу кунларда Эркинжон(Воҳидов) таржимасида Гётенинг «Фауст» асари алоҳида китоб бўлиб чикди. Абдулла-жимасида Гётенинг «Фауст» асари алоҳида китоб бўлиб чикди. Абдулла-жон (Орипов) ҳам Дантенинг «Илоҳий комедия»сини ниҳоясига етказмоқда. Сизлар ҳам Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си устидаги ишни тугатиш арафасида бўлсаларинг керак. Ҳаммасидан хабарим бор. Бу ишлар Гюго, Тагор романлари, Пушкин, Толстой, Достоевский асарлари ва бошқа олдинги таржималар билан кўшиб ҳисоблаганда - халқимиз учун катта маънавий-бадний хазинага айланади. Энди сизга топширик. Китобни («Фауст») дарҳол топтириб, жуда яхши, билимдон бир олим ё танқидчига топшириб, газетада тақриз чиқартиринг. Қанча тез бўлса, шунча яхши»... Дарҳол Иброҳим Фафуров билан фикрлашиб, бу масалани ҳал қилдик. Вазифа кўнгилдагидек бажарилди. Бундай мулоқотлардан яна иккитасини айтмасам манзара тўлик бўлмас: 1971 йилнинг учинчи ноябрида бир

гуруҳ адиблар тезкор бир вазиятда Нукусга махсус самолётда учиб кетдик. Ушбу гуруҳда Ҳамид Гулом, Рамз Бобоҷон, Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Борис Пармузин, Эркин Носиров ва мен бор эдик. Шароф ака хизмат юзасидан ўша ерда эканлар. Шундай бир учрашувни маъкул кўрибдилар. Кечки пайт кириб бордик. Обком чорвоғида Шароф Рашидов бизларни қабул қилди ва алламаҳалгача самимий суҳбатлашди. Ҳар биримизга алоҳида-алоҳида саволлар бериб, қандай асарлар устида ишлаётганимизни, қандай муаммоларимиз борлигини суриштирди. Сўнг вазифалар қўйилди: Эртадан бошлаб гуруҳларга бўлиниб, районларга чиқиб кетамиз, пахтакорлар билан учрашамиз. Тошкентдаги катта газеталар учун алоҳида, яхлит саҳифалар ташкил этиш. Бу - биринчиси. Иккинчиси - Қорақалпоқ адиби Тўлепберган Қайипбергенов шу кунларда Ҳамза номидаги Давлат мукофотиға муяссар бўлган эди. Шу дўстимизни уйлариға бориб, олий мукофот билан табрикласак, нур устиға нур бўлади. Бу иккала топширикни ҳам, менимча, яхши удаладик. Кегайли, Чимбой районларидаги учрашувларимиз жуда кўнглили ўтди. Шароф аканинг ижод аҳлиға алоҳида эътибор билан қарашини ҳис этдим. Ўзлари адиб бўлганлиги учун ҳам ижодий ишни соғинганлиги, юракларида айтадиган гаплари йиғилиб қолганлиги, лекин ғоят катта юмушлар билан бандлиги бунга имкон бермаслиги ҳақидаги ички бир таассуфни сўзларидан англаб тургандай бўлардим. Ахир, «Кашмир қўшиғи»ни, «Икки дил достони»ни ёзган одамнинг қандай серҳаяжон қалб эгаси эканлигини ҳис этиш қийин эмас-ку.

Яна бир гал газета топшириғи билан Жиззахға бордим. Қиш изғирини авжға чиққан пайтлар. Жиззах мустақил вилоят сифатида ташкил топмокда. Катта партия конференцияси бўлади. Демак, Шароф Рашидов ўша ердалар. Мақсуд ака мени ва бўлим мудири - истеъдодли журналист ва ҳозир таниқли ёзувчи Муроджон Мансуровни Жиззахға йўллади. Мақсуд ака менга тайинлади: албатта Шароф ака билан шахсан учрашишға ҳарқат қилинг. Иложи борича фикрларини олинг... Топширик қатъий эди. Ҳўш, ёзиб-чизиб келишни-ку, насиб бўлса эплаймиз... Лекин, Шароф акага йўлиқиш мушкул бўлиб қолса-чи? Унда ишни бузиб қуйиш хавфи ҳам бор эди. Алқисса, эрталаб, конференция очилишидан бир соатча олдин, ўша биноға бордик. Иккинчи қаватға кўтарилиб, бир неча йўлақдан ўтиб, Шароф ака ўтирган хоналаргача етиб бордим. Бир хонада тузатилган дастурхон, уч-тўрт киши куймаланиб юришибди. Қараб турдим... Ноғахонда елкалариға палто ташлаб олган Шароф акага кўзим тушди. У киши безовта бир қиёфада гоҳ хонаға кириб, гоҳ йўлақка чиқиб турган эканлар, вилоят раҳбарияти, эҳтиёткорлик ходимлари ҳам ёнлариға боришға журъат этмайди... Шу пайт мени кўриб қолдилар-да анча илиқ қаршиладилар. Шароф ака нима иш билан келганимизни эшитгач, қани юринг, пастға тушамиз, дея саҳнанинг тўриға бошладилар. Печка гувиллаб ёниб турибди. Икки стулда юзма-юз ўтириб, конференцияға умуман алоқаси бўлмаган мавзуда ярим соатча суҳбатлашдик. Ҳамма ҳайрон. Энг масъул кишилар, ҳатто Саид Мамедович Тоировдек раҳбарнинг ўзиям яқинлашмаяпти-ю, битта оддий журналист билан бунча самимий сўзлашиш... Ижодий ишларға оид бир неча саволлардан сўнг, Шароф ака: - «Ғолиблар»нинг кенгайтирилган, қайта ишланган нусхасини ўқидингизми? - деб сўраб қолдилар. Худо урди. Нима дейишни билмай қолдим. Тўғриси, ўқимаган эдим. Бирдан ўзимни ўнглаб олдим. Романнинг олдинги ва кейинги нусхаларини қиёслаб чиққан катта танқидчимизнинг мақоласига «Шарқ юлдузи»да кўзим тушган эди. Шундан келиб чиқиб, айрим фикрларимни айтдим. Дикқат билан эшитдилар.

Шундан ҳам маълумки, Шароф ака доимо ижодий ишни соғиниб яшаган. У кишининг юрак-юраклари қаърида ижод этиш иштиёқи, армони доимо бор... Бундай учрашувлар кейинчалик ҳам бўлди. Хусусан, Фафур

чалик» кириб гап сотишлар умуман йўқ. Раҳбар ўзи чақирмаса, ёнига борилмайди. Бировдан ақл сўрай десанг, уяласан. Эй, худо, кизик бўлди-ку. Эрталаб хонамга кириб, газеталар ўкиб ўтираман. Бир куни эшик очилдию, Мирзагани ака кириб қолди: - Ҳа, хорманг, нега телевизорни кўймай ўтирибсиз? - дедилар. - Иш вақтида қанақа бўларкин, - дедим тушунолмай.

- Вой, афанди-ей, - деди Мирзагани ака, - ишингизни ўзи шу-ку. Радиони эшитинг, телевизорни кўринг. Ҳар бир эшиттириш ва кўрсатувдан хабардор бўлиб туришингиз, фикр билдиришингиз керак... Худо берди. Эрталаб келиб, радиони бураб кўйиб, Телевидение кўрсатувларини мунтазам кўришга ҳаракат қиламан. Бирор нотўғри нарса излаш маъносида эмас. Асло. У ерларда ўзимнинг ижодкор дўстларим ишлашади. Телевидениеда Убай Бурҳон, радиода Расул Раҳмон билан эски кадрдонлармиз. Бир имода бир-биримизни тушунамиз. «Тепа»нинг топшириқларини дарҳол етказишга уринсам, улар мендан олдин билишган бўлади. Бу ҳам яхши. Яна турли-туман хизмат сафарлари кўп. Олдин кўрган-кўрмаган жойларимни - барча вилоятларни (газетадан чиқиб бориш қийин бўларди) айланиб келиш имкони бор. Бу эса, мўл-кўл таассурот дегани. Айниқса, 1979 йил февралда бир йил муқаддам Афғонистонда бўлиб ўтган савр инқилобининг бир йиллиги арафасида қўшни мамлакатга саккиз кунлик сафаримиз мен учун унутилмас воқеа бўлди. Бир гуруҳ санъаткорларга раҳбар бўлиб, Шавкат Ниёзов («Овози тожик» газетасининг собиқ бош муҳаррири) ва мен Кобулга парвоз этдик. Гуруҳимиз таркибида Муҳаббат Шамаева, Наима Пулатова, Дилафрўз Жабборова, Камолитдин Раҳимов, Насиба ва Зиёда Мадраҳимовалар ҳамда «Баҳор» бадий дастасининг машшоқу раққосалари бор эди. Мақсад - дўст Афғонистон халқини концертларимиз билан хушнуд айлаб, уларга маънавий рағбат бахш этиб қайтиш. Мен учун энг муҳими - Ҳирот сафари имконияти борлиги. Бундай имконият умрингда бир бора юз кўрсатиши мумкин. Буюк Алишер туғилган, нафас олган, ижод этган тарихий шаҳарни ўз кўзинг билан кўриш, ул зот мақбараларини зиёрат этиш бахти - олий орзу ва эзгу муддаом эди. Афсуски, Ҳиротда ўша кезлари қандайдир нотинчлик мавжуд экан, шекилли, эҳтиёт юзасидан бизга бормасликни маслаҳат бердилар. Ахволни тушундик. Кобулда эканимизда, буюк Бобуримиз абадий уйқуда ётган «Боғи Бобур»ни кўриб, қабрлари устида куръон тиловат этдик. Кўпгина учрашувларда қатнашдик. «Халқлар уйи» саройи, Омонуллахон қасри, тарих музейини томоша қилдик. Сўнг, Жалолобод шаҳрига бордик. Ажабо, Кобулда аёз-қиш бўлиб турибдию, ундан 100-120 чақирим наридаги Жалолободда айни баҳору ёз! Бугдой майсалари тиззадан, ям-яшил. Боғларда лимону апелсинлар фарқ пишган. Дарахтлар, гуллар кўзни яшнатади. Бу ердаги дорилфунунда катта учрашув ўтказдик. Губернаторнинг меҳмони бўлдик... Шибирғону Мозори Шариф сафари ҳам унутилмас таассуротлар бахш этди. Бу жойларнинг табиати ҳам ўз далаларимизга айнан ўхшаб кетади. Ям-яшил қирлар, сурув-сурув кўйлар, пастак, ер бағирлаб ётган қишлоқлар. Мозори Шарифдаги олий, муқаддас мақбара ўз маҳобатига кўра мислсиз. Шибирғонда «Гулшани Шибирғон» бадий дастаси ҳаваскорлари санъати билан танишдик. Мана шу ўзбекча байт-қўшиқни ўша ерда эшитдим:

Тоғларингнинг боши қордир,
Баҳор келса лозордир.
Тошларингнинг лаъли бордир,
Афғонистон! Афғонистон!

Мана бу кўшиқ оҳанги эса ўз куйларимиздек халқона янграр эди:

Эй, нозанини гулбадан, ман гулузорингга ўлай,
Кўксинггаги ўйнаб турган олма-анорингга ўлай,
Кувламагил эшигингдан, ўлсам канорингга ўлай...

Хуллас, илм ўрганиш, санъатга ташналик ёш афғон дўстлар қалбини забт этганлиги ҳар лаҳзада кўриниб турарди. Эътиборни тортадиган яна бир нарса ҳаммаёқда шиорлар мўллиги. «Ура!», «Яшасин!», «Зиндабод!» садоларидан кулоқ қоматга келарди. Ҳар қадамда, ҳар манзилда жанговар руҳ. Курол кўтарган аскарлар жуда кўп. Машинамизни кузатиб боришади, меҳмонхонамизни кўриқлашади. Ҳамма мажлислар, учрашувларда Нурмуҳаммад Тарокий ва Ҳафизулло Амин номлари минг бора бақириб айтилади. Ҳафизулло Амин Москвадан келган катта бир раҳбар шарайига Ташқи ишлар вазирлиги биносига қабул ўтказаетган экан, бизлар ҳам таклиф этилдик. Шу ерда машҳур ҳофиз Аҳмад Зойирнинг, Афсона ва Хангома исмли ажойиб овоз соҳибаларининг кўшиқларини эшитдик. Ўзбекистонимиз санъати юксак даражада намоиш этилди. Ҳавас ва орзу билан бокқан мезбонлар эҳтиросини тушуниш қийин эмас эди... Само-летда Мозори Шарифга учиб борган бўлсак, у ерда бир кеча тунаб, сўнг автобус билан машҳур Саланг довони оша Кобулга қайтдик. Йўл-йўлакай кўп шаҳару кишлоқларни, далаю боғу-роғларни, Чоракору Тошкўрғонни, Ойбаку Пули Хумрини томоша қилдик. Фариб ва афтодаҳол, эски-туски матоларга ўраниб, тизилиб ўтирган бекорчиларни ҳам кўрдик. Савдога жон тиккан дўкондорлар муомаласига қойил қолдик. Ола-қуроқ ҳаёт манзаралари ён-веримизда қайнаб ётарди. Бу мамлакатда муаммо кўпдан-кўп эди. Тўла ноаниқлик ҳукмрон эди. Саккиз кун мобайнида ўзбек муסיқаси, кўшиғи ва раксини кенг намоиш этиб, афғон дўстларни хурсанд этдик. Таассуротлар бениҳоя бўлиб, санъатимиз уларни маҳлиё этган эди. Тошкентга қайтганимизда шу ҳисоботни эшитган Шароф ака катта бир мамнунлик билан ўринларидан туриб, жилмайиб : «ўзбек куйи, кўшиғидай санъат дунёда камдан-кам», деб фахрланганлари кўз ўнгимда туради.

Хулласи калом, бу диёрнинг ҳали ўша мавҳум, суяги қотмаган, шаклланмаган моддий ва маънавий ҳаётига устма-уст ёпирилиб кириб боришлар, сиёсий хуружлар, аралашувлар кучайди. Афғонистонни ҳам қизил империянинг янги томорқасига айлантиришга астойдил бел боғлаган кремлик кекса корчалонлар найзаю қилич, тўпу тўпхона билан бу юртга бостириб кирдилар. Косов тикиб, ари уясини бузиб юбордилар. Йигирма йиллик киргинбарот бошланди, биродарқушиқ авжга минди. Қанчадан-қанча ҳаёт нашъасини тотмаган йигитлар темир тобутларда жой топти. Неча-неча минглаб тинч аҳоли жаҳаннамга учради, юрт хонавайрон бўлди. Чунким, Афғонистон ҳалоқат гирдоби қаърига иргитилган эди... Бундан буёғи эса ҳаммага маълум. Лекин шу нарса аниқ эдики, афғон уруши СССРнинг бесўнақай вужудига ўнғорилмас зарба урди. Ич-ичидан зил кетиб, у емирила бошлаган эди...

Бу олий бинодаги, яъни Марказқўм идорасидаги фаолиятим беш йилча давом этди. Бу ер - республиканинг бош штаби эди. Бу ерда тақдирлар ҳал бўлар, муаммолар ўз ечимини топарди. Лекин бу ерда ишлайдиган кўпчилик қачондир, қайси ой, қайси кундир бирор бошқа мустақил ишга «узатилиши»ни кутиб юради. Буни юз-кўзлардан, ўзаро суҳбатлардан билиб олиш қийин эмас. Чунки бу ерда доимий қолиб ишлаш ҳамма учун ҳам бир хилда роҳатбахш эмас. Кунлардан бир кун иш-ликдан сўнг, анҳор бўйларини айланиб, хонамга қайтаётсам, мени қидиришиб топиб, шитоб билан тепага - олтинчи қаватга чиқишимни айтдилар. Соат 15⁰⁰ да Шароф ака ҳузурларига кирдим. Гап нимадалигини билмайман. Соҳамиз котиби Оқил Умрзоқович Салимов ҳам шу ерда эканлар. Рухсатлари билан ўтирдим.

- Нималар ёзаяпсиз?- деб сўрадилар.

- Қарши чўлларисидаги ўзгаришлар ҳақида бир дoston бошлаганман,- дедим.

- Жуда яхши, мавзу - долзарб ва доимий, нима ёрдам керак бўлса, тортинмай сўранг, - дедилар.

Сўнг ота-онам, ака-укаларим, оилавий аҳволимни суриштирдилар.

Сўнг эса, инсонийлик, камтарлик, ҳалоллик каби олижаноб хислатлар ҳақида жуда ибратли мисоллар, сўзлар айтдилар.

- Модомики бизда озми-кўпми истеъдод бор экан, биз ижод қилишимиз, кўнглимиздаги эзгу туйғуларни китоб қилишимиз керак. Бу нарса-ни аллақандай фавкулудда алоҳидаликка, одамлардан бир поғона баланд турадиган ваҳимали бир ишга айлантириш - инсофдан эмас. Ижодий ишни зиммага юкланган ижтимоий бурч билан кўшиб олиб бориш - нур устига нур!... Шу сўзлардан кейин муддао аниқлашаборди.

- Ука, ишингизни ўзгартирмоқчимиз. Фафур Фулом номидаги нашриётимиз директори Ҳамид Фуломнинг озгина товлари бўлмай турибди. У киши жуда кўп иш қилган, истеъдодли ёзувчи. Тоза соғайиб кетишларига имкон беришимиз керак.

Шу гаплар орасида ногаҳонда мендан кашқадарёлик таниқли раҳбар Жалил ака Ҳаққуловни сўраб қолдилар. Мен у киши билан яқинда Қосонда учрашганимни айтдим. Дарҳол телефон қилиб, 4-тиббий бошқарма бошлиғига шу одамни тезда топиб, даволашга ётқизишни қаттиқ топширдилар. - Бундай одамлар ўз соғлиғини ўйламайдилар, сиз албатта чакиртиринг, деб тайинладилар. Ва менга юзланиб:

- Шу жойга, яъни нашриётга директор бўлиб борасиз, - дедилар.

Қаергадир ишга юборилишим мумкинлигини билардим, лекин бу вазифани ҳаёлга ҳам келтирмаганман. Лол қотиб қолдим.

- Жуда мураккаб иш экан, уддалай олармиканман,- деб чайналдим.

- Мураккаб ишларда ҳам ишлаш вақти етди,- дедилар қулиб...

Бошқа гапга ўрин қолмаган эди. Бу гапларни «Кундаликлар»дан айнан, ўз ҳолича кўчираётганим учун, деярли таҳрир киритмадим. Ана энди, насиб бўлса «мустақил», «мураккаб» ишдаман. Салкам икки юз кишилик жамоа. Кўпчилиги олим, танқидчи, таржимон, шоир ва адибдан иборат улкан жамоа. Республикада кенг танилган қаламкашлар ишлайди бу ерда. Иброҳим Фафуров, Лолахон Тожиева, Ҳасан Тўрабеков, Омон Матчон, Шоир Усмонхўжаев, Муҳаммад Али, Шавкат Раҳмон, Ўткир Ҳошимов каби забардаст ижодкорларнинг ҳар бирини бир тасаввур этиб кўринг. Шундай номдорлар билан тил топишиб, ҳамкорлик қилишим керак. Бора-бора билдимки, бу улкан корхонанинг ўз ички қонуниятлари бор экан. Энг аввало, ўнта муҳр ва имзо билан тебранмас қилиб миҳланган катъий режаси бор. Неча номда қанча китоб чиқиши керак, қайси тилда қанча чиқиши керак, адади, ҳажми ва ҳоказолар темир қолип билан аниқлаб чиқилган. Москва ва Тошкентдаги Кўмита раҳбарлари уни бузилмас қилиб тасдиқлашган. Бирорта китобни (китобни кўйинг, кичик рисола ҳам) ушбу рўйхатга киритиш учун, аввало асослаб Кўмита раисига хат ёзасиз. Раис олдидаги оғир савол-жавоблардан сўнг, у кишининг розилиги билан Москвага хат ёзилади. Икки-уч ой деганда жавоб келса, катта гап. Заҳирада қанча қулёзмалар навбат кутиб ётибди. Ҳамма муаллифларга қуюқ ваъдалар берилган... Хулласи калом, ташқаридан қараган одамга, ҳамма иш директорнинг кўлидаю фақат у истамайди. Ичкаридан ҳис этган одам бу тартибнинг қийинлигини билади. Китоблардан келадиган тўрт миллион сўмлик маблағ (Бу жуда катта пул!) умумдавлат хазинасига оқиб ётаверади. Онда-сонда йиртиқ-юлук, иқтисод қилинган қоғозлардан ёшларнинг беш-ўнта япроқдек китобчасини чиқара олсак, катта байрам... Аҳволни тушунтириш учун кичик бир мисол. «Тепа» идора раҳбари топшириғи билан бир рус шоирасининг шеъ-

рий тўпламини ўзбек тилида зудлик билан чиқариш мажбуриятини олдиқ. Шуни бажариш учун яна Москва рухсатини кутдик. Мана шундай чамбарчас тўқиб ташланган шароитда ишлаш керак. Коллегия мажлисларида раис Зиёд ака Есенбоев бизни гоҳ суяб, гоҳ жеркиб, гоҳ кўнгли-мизни кўтариб, ахволимизни енгиллатишга уринади ва аниқ ёрдам беради. Булар ҳаммаси ҳалво эди... Замон ўзгариб, 1984-1985 йилларда янги раҳбарлар юрт сўраб, ҳаммаёқни алғов-далғов қилабошладилар. Ҳамма идоралар тафтишга, қайта кўриб чиқишга, тазйик, кўрқитув муҳитига тортилди. Раҳбарлар яшин тезлигида алмаштирилди. Фалончи «кетибди», фалончи қамалибди, ишдан олинди деган ваҳималар оддий гап бўлиб қолди. Қўмитамизнинг раҳбари ҳам ўзгарди. Кечагина ўзимиз билан ҳазил-хузул қилиб, бирга ишлаб юрган йигитчалар, мансаб курсисини эгаллагач, бирдан «катта» раҳбар бўлиб қолдилар. Улар бизга шубҳа ва ғазаб билан ола қарайдиган, бизда қандайдир ёт унсурларни кўрадиган хушёр кишиларга айланиб, қовоғларидан қор ёғиб гаплашадиган арбоблар бўлиб олдилар. Тепадаги - Марказқўмдаги маданият бўлимимизга адабиёт ва санъатга мутлақо алоқаси йўқ «опачалар» келиб олиб, ғоявийликдан «унутилмас» сабоқлар берабошладилар. Улар кунига уч мартадан бизни тепага чақиртириб туришар, фаолиятимизни синчковлик билан тафтиш этишарди. Ишимиз - Бўзчининг моксидай қатнаб, уларга қўлэзма ва корректура ташиш... Уларнинг столлари устида китоблар ва ҳужжатлар қалашиб ётар, зўрма-зўрақлик шунчалик эдики, кўз олдимизда чап кўкрақларини ушлаб, дори ҳам ичиб қўярдилар... Шу опачалардан бири машҳур ва марҳум, қатағон қурбони бўлмиш мислсиз шоир юбилейига келиб, «шоирнинг ўзлари қаерда, нега кўринмаяптилар», деб «дурдона» фикр билдирганлар. Бу гап ҳамон эларо латифа бўлиб юради. Барча тикилинч ишлар улардан ҳам тепарокда турган опанинг кучли талаби остида амалга ошаётганлигини билиб турардик. Ўз идорамизда ўтириб, ўз ишимиз билан шуғулланишга зор эдик. Устига-устак, кун бўйи ҳисобхонада ўтириб, ҳужжатларни тўплаб, қайси адиб фалон-фалон йилда, фалон-фалон асарлари учун қанча қалам ҳақи олганлиги ҳақидаги маълумотларни тўплаш ва марказқўмга етказиш билан банд бўламиз. Баъзан тўсатдан... «Тепа»даги опачалардан бири ва янги раис, гўё ҳар бири ўз-ўзича, қандайдир бошқа иш билан келиб қолгандай, хонага киришиб, «самимий» суҳбатлашиб, атроф-муҳитни «ўрганиб» кетадилар. Кунлардан бир кун, янги раис мени ўз кабинетига чорлатиб, ниҳоят муддаога ўтди. Кулиб қабул қилиб, менинг яхши одам эканлигимни... таъкидлаб, сиз учун эшигимиз ва қалбимиз ҳаммиша очиқ дея, ишдан бўшалиш ҳақида ариза ёзишга гўё кўндирдилар. Э, бормисиз, деб юбордим ичимда! Шу гапни бошқадан айта қолмайсизми? Худо ҳақи, елкамдан тоғ ағдарилди. Шу ернинг ўзида аризани ёзиб ташладим. Хурсанд бўлганимдан Навоий кўчасининг у бошидан бу бошига - йўлақлардан юриб, эмин-эркинлик нима эканлигини ҳис этдим. Энди ҳеч кимнинг олдида хижолатпазлик жойим йўқ. Чунки бирор тўйга борсанг ҳам, салом-алиқдан сўнг кўпчилик қўлэзма-си тақдирини сўрайди. Изоҳ беравериб ўртаниб кетасиз. Шу гапни яна бир нашриёт директорига айтсам, у, сизники яхши экан, мен бировнинг таъзиясига борсам ҳам қўлэзмасини сўрайди, деб нолинди. Бу - муобалафа эмас. Худога шукур, шулардан қутулдим. Энди, насиб бўлса, асабларни юмшатиб, қон босимни тушириб, озгина ором олишимга имкон яратилди. Бошқа ишми? Вақт-соати билан топилар. Ҳозир мен озод ва эркин эдим. Қимлардир нимадир деб ўйлаган бўлса, ўйлайверсин, менга алоқаси йўқ. Ўзимга тўғри бўлсам бўлгани. Бу - 1985 йилнинг март ойида бўлган эди.

Шундай қилиб, ёз ойлари асосан уйда, гоҳ уюшма йўлланмаси билан ижодий сафарда бўлиб (масалан Қирғизистонда бир ҳафта мобайнида Тўхтағул кунларида қатнашдим), янги шеърлар ёзиб, роҳатланиб юрдим. Кунлар-

дан бир кун алам қилдики, хўш қайси айбим учун бу янги раҳбарлар мени ишдан четлатишди? Ҳар бир саволнинг жавоби бўлади-ку, ахир?! Бир-икки кишининг маслаҳати ва катта идорадаги дўстлар ёрдамида асосий опанинг ўзи билан учрашдим. У ёқ-бу ёқдан озгина гаплашгач, у аёл олдидаги китоблардан иккитасини мен томон суриб, бунақа асарларни нега чиқарасизлар, деди. Қарасам, бири, калин муқовали, чиройли китоб Шарафиддин Али Яздийнинг машҳур «Зафарнома»си, иккинчиси - Амирийнинг ноёб девони. Билиб турибманки, Амир Темури ва подшоҳ Амирий китобларини қайси ақл билан нашр этдинг, демоқчи. Мен, аввало, бу китоблар бизнинг Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётимизда эмас, балки Фанлар Академиясининг «Фан» нашриётида чоп этилганлигини айтдим. Гап орасида бу китоблар қимматбаҳо тарихий манбалар эканлигини ҳам айтдим... Сўнг, айбим нимада эканлигини билолмай, қийналаётганимни билдирдим. Опа бир муддат комсомол марказқўмининг биринчи котиби бўлиб ишлаганда мен «Гулхан» журнали муҳаррири сифатида хизмат қилганман. Журнал асосан шу идорага қарашли эди. У киши: «Ҳеч қанақа айбингиз йўқ, биз барча кадрларни бир сидра янгилаш маъносида бу ишни қиляпмиз. Бу гап битта сизга эмас, катта-кичик барча раҳбарларга тегишли. Буни яхши тушунинг. Сизга, албатта, муносиб иш берамиз. Масалан, Ёзувчилар уюшмасида ишлайсиз. Ўлмас Умарбековга айтамыз», - деди.

Уртадаги айрим ўртоқларнинг бепарво тайсалланиб, тисланишига қарамай ўша йилнинг октябр ойида Ёзувчилар уюшмасига - бадий таржима Кенгаши бўйича маслаҳатчи бўлиб ишга қабул қилиндим. Гарчанд бошқа бинода бўлса-да яна ўша ўз кадрдон, ёшлик масканимга қайтиб келдим, десам бўлади. Бу ерда Ўлмас Умарбеков, ва, айниқса, Асқад Мухтор билан бирга ишлаш мен учун мароқли эди. Кейинчалик эса Ўктам Усмонов ва Саъдулла Кароматовдан сўнг Абдулла Орипов ва Евгений Березиковлар уюшма котиблари бўлиб ишлашди. Ана энди, насиб бўлса, ижодий ишларга, турли-туман ижодий учрашувларга имконият бор эди. Қандайдир куйиб-ёниб кетаётган «давлат-давлат» ишлар йўқ, ҳаммасини бемалол, юракдан бажарса бўладиган юмушлар... Энг яхшиси, бошқа олис-якин республикаларга ҳар хил баҳонада, дейлик, қурултойда, анжуманда, юбилейларда қатнашиш маъносида сафар қилиш мумкин эди. Масалан, Украинада - Шевченко кунларида, Беларусияда Якуб Колас юбилейида, Озарбайжон, Туркменистон, Қирғизистон ва Латвия ёзувчилари қурултойларида, Москвадаги бадий таржимага оид қатор йиғинларда, Иркутскдаги адабиёт ва санъат кунлари, хуллас, ўнлаб анжуманларда иштирок этдим. Гап шундаки, уюшма бошлиқлари кўпинча ўзлари боролмасдилару, ёши ва тажрибаси тўғри келади деб, бундай юмушни менга топширардилар. Мен эса ич-ичимдан жон деб қабул қилардим. Чунки бундай сафарлар, ўз-ўзидан маълумки, ҳар бир кишига кўпдан-кўп янги-янги таассуротлар бахш этади. «Куйиб-ёниб кетаётган» ишлар йўқ деганим уюшма раҳбарларига тегишли гап эмас, албатта. Уларни «тепа»га кўп чақиришади, кўллари қўлига тегмай, югур-югур билан банд эканликларини биламан. Айниқса, кўп ҳужжат-қоғозларни папкага тўлдириб кўтариб олган Ўлмас Умарбековни шошиб-пишиб қаёққадир кетаётган ҳолда кўп учратардим. Бир куни қават зиналарида бир лаҳза тўхтаб, саломлашар эканмиз, «ростини айтсам ёниб кетаяпман, - ҳикоя ёзишники кўяверинг, бош қашишга ҳам вақт йўқ, опанинг ёнига кетяпман», деганини эслайман. Ижодий сафарларимнинг ҳаммаси ҳам силлиқ кечмаган. Туркменистон ёзувчилари қурултойига борганимда, бутун иттифоқдан келган кўп адиблар, эски дўстларни кўрдим. Москвадан келган раҳнамо арбоблар ҳам бор эди. Қурултой Олий Совет биносида ўтмоқда. Қурултойни куллаш учун менга ҳам навбат билан сўз берилди. Мен туркменистонлик шоиру адибларни ўзбек ёзувчилари номидан ўзбек тилида

табриклар, дўстлигимиз, адабий алоқаларимизнинг қадимийлиги ҳақида бир неча қалб сўзларини айтдим. Чапақлар чалинди, демак яхши қабул қилишди. Чунки тилларимиз бир хил бўлганлиги учун, улар мени юз фоиз тушунганлиги аниқ гап. Кечга яқин аччиқ таъна эшитдим. Москвадан келган қатта уюшма саркорларидан бири бўлмиш Юрий Суворцевга менинг маърузам ёқмабди. Фалончи ўзбек тилида сўзлаб, қурултой ишига путур етказди. Меҳмонлар бор жойда русча гапириш керак эди, деб озгина заҳар сочибди... Олдинга парво қилмадим Тошкентга келгач, анча ҳайкин эди. Ёйқ, худога шуқур, гап чуваланмади.

* * *

1985-90-йилларда иттифоқ деб аталмиш бепоеън ҳудудда жуда ғалати воқеалар, улкан силкинишлар рўй берабошлади. Горбачевча қайта қуриш ва ошқоралик сиёсати кўп ёпик қозонларнинг оғзини очиб юборди. Бўлган воқеаларни аниқ хронологик тартибда бераолиш - мутахассисларнинг иши. Лекин уларни умумий ҳолатда, бир оддий фуқаро сифатида тасаввур этиш мумкин. Оддий кўз билан қараб ҳам куч ва кўрқитишга асосланган бир юзу ўттиз йиллик салтанат чок-чокидан сўкилиб бораётганлигини ҳис қилиш қийин эмас эди. Социалистик лагерга қамалган бир неча мамлакатларнинг озодликка чиқиб кетиши, Болтикбўйи юртлари ҳам қафасдаги қушдек талпиниб, ўзлари истаганча эркин яшашга интилиб, устма-уст ғалаёнлар қилишар, Кавказ томонларда ҳам нотинч бир ҳолатлар борлиги, қардош Тожикистон кўчаю майдонларида ҳам номаълум безовталиқ ҳукронлиги, Ўзбекистонда ҳам Қувасойдаги «бир кило қулупнай»дан бошланган ғаламислар фитнаси, Қўқон, Ўш, Паркент, Тошлоқ фожеалари билан кўшилиб кетганлиги - булар айни замонда иттифокни куч билан саклаб қолиш йўлида чуқур ўйланиб, амалга оширилаётган талвасалар эди. Буларга кўшимча тарзда Ўзбекистонга янада мудҳиш моддий ва маънавий зарбалар берилабошлади: «Ўзбеклар иши», «Пахта иши» деган қатағонларни авж олдириш мақсадида республикада Гдлян ва Иवानов галалари ишлашар, улар ўзбек халқининг асил фарзандларини ҳибс-қадимий маданият соҳиби бўлган халқни бадном қилиш йўлида ҳеч нарқадан қайтишмас эди. Бунинг устига, республикадаги кўпгина ҳал қилувчи раҳбарлик лавозимларида, ўзбек халқи учун асло қайишмайдиған, аксинча, уни камситишга бел боғлаган бошқа миллат вакиллари ишлашарди. Яна бунинг устига, «десантлар» карвони ёғдирилиб, текшир-текширлар авж нуқтада давом этарди.

Яна... мамлакат пойтахти Москвада беш минглаб халқ ноиблари йиғилишиб, ўн беш-йигирма кунлаб қатта қурултойлар ўтказабослади. Улкан съездлар саройи қизгин нутқлар ва баҳслардан ларзага келарди. Қатор микрофонлар олдида депутатлар тўда-тўда навбатда туриб, йиғилиб қолган дардларни, ўзаро гина-қудуратларни тўкиб солишга интиларди. Негне олимлар, Сахаровдай жаҳоншумул алломалар, сиёсатдонлар, буюк санъаткорлар, давлат ва жамоат арбоблари мамлакатнинг авра-астари қанақа эканлигини дангал очиб кўрсатишарди. Коммунистик партия, марксизм-ленинизм, коммунизм, совет иттифоқи деб аталмиш темир-бетон тушунчалар, ер шарига минг метрлик гулмихлар билан абадиятгача қаттиқ миҳлаб ташлангандек туюлувчи барча ғоялар томир-томиридан зил кетиб, анча лиқиллаб қолган эди.

Мен хизмат қилаётган уюшма биносида ҳам ҳаёт қайнарди... Ижодий ишга умуман алоқаси бўлмаган, соқол кўйган, сергап домлалар минбарларга ёпишиб олиб, кун бўйи зални одамга тўлдириб узундан-узун маж-

лислар ўтказишарди. Яна танкидчи Пирмат Шермухамедов «Оролни кутқариш жамғармаси» тузиб, ўз одамлари билан кун бўйи елиб-югуришарди. Шу пайтда бўлган улкан ишлардан бири - Бўстонликнинг тепасида - Тошкент шаҳри ва бутун Чирчиқ водийсига тоза оби ҳаёт, мусаффо об-ҳаво оқими келадиган кўркам бир манзилда салкам юз минг кишилиқ қандайдир радиотехника заводи ва шаҳарча қурилишининг олдини олишдир. Ёш зиёлилар катъият кўргузишиб, устма-уст йиғин қилиб, ўша жойларнинг ўзига бориб, одамларни оёққа турғизиб, бу ишнинг олдини олишди. Бу қурилишни амалга ошироқчи бўлган иттифоқ доноларининг фикрича, бу ерда ўз мавқеларини янада маҳкам тутишга, балки Россия томонларидан минглаб оилаларни кўчириб келиш имкониятига қаратилган иддао бор эди. Шундай мажлисларнинг бирида космонавт Жонибеков қатнашгани ҳам эсимда. Ўша йиллардаги (1988й.) «Кундалиқлар»имдан қуйидаги саҳифани келтираман:

«Бўстонликдаги завод қурилишига қарши чиққан, табиий муҳитни ҳимоя қилишда жон куйдирган, матбуотда, радио-телевидениеда чиқишлар қилган, Бўстонликдаги мажлисларда фаол қатнашиб, ватанпарварлик кўрсатган ёзувчи ва журналистларни ЎЗТАГ муҳбири ва завод директори газеталардан биридаги чоп этилган суҳбатида «Чақирилмаган меҳмонлар бўлиб келган тошкентлик олифталар», «Келгинди сафсатабозларнинг бемаъни уринишлари» деб баҳолаган бўлди. Муомаланинг қўполлигини қаранг. Шунинсонийроқ қилиб айтса ҳам бўларди-ку...

Завод қурилиши ва Бўстонлик мавзусига оид барча материалларни тўплаб, экология масаласини жиддий ўйлаш ва бир драматик сюжет яратиш керак. Бунда Орол, Байкал, Сир, Аму, пахта, келажак, ҳозирги аҳвол таҳлил этилган бўлур эди».

«Уюшма залида яна Орол хусусида йиғилиш бўлди. Марказқўм ва Совминнинг қарори муҳокамаси тарзида. Қарор чиққанида жуда хурсанд бўлиб кетган эдик. Хатто «ур-ра!» деб юборгандик хурсандчиликдан. Лекин масала чала ечиладиганга ўхшайди. Бориб тушадиган сув 10 куб километр бўлса, буғланишнинг йиллик ҳажми 30-35 куб.км бўлса - Оролнинг ҳозирги ҳолатини сақлашнинг ўзи ҳам хавф остида қолади-ку! Зовурлардан кимёвий захар сувлар окизилса, Орол захри қотил билан тўлади. Саидмаҳмуд Усмонов яхши маъруза қилиб, мамлакатнинг иқтисодий аҳволини таърифлаб берди.

Талай ишлар қилдик ўйламай-нетмай,
Пахта тоғларига тикиб хаёлни.
Аму билан Сирнинг додин эшитмай,
Қуритиб қўйибмиз Оролни.

Теру чанга ботиб, қанча чўл қувдик,
Зўрлаб олиб чиқдик дарёни кирга,
Ташнани зор этган бир қултум сувдек,
Мақсадга чопибмиз, ҳаллослаб бирга.

Ваъдалар қилинди ўйламай-нетмай,
Вафолар юзини кўрсатмади ҳеч.
Бирини бошладик бириси битмай,
Ўйланиб ўтирсак бўлади деб кеч.

Корхоналар қурдик керак-нокерак,
Самони забт этиб турли тутунлар.
Қўтараверибди барини юрак,
Ўпкага тўлса-да минг хил қуқунлар.

Жангдан сўнг наъравор чимирилмас қош,
 Ўрнига тушмайди қанча қайд этмай.
 Виждон эндигина кўтарганда бош,
 Ўлдириб қўймайлик ўйламай-нетмай.

Бу пайтда уюшмада Саид Аҳмад, Туроб Тўла, Хожиакбар Шайхов, Азим Суён ва мен турли жанрлар бўйича маслаҳатчилар бўлиб ишлардик ва барча воқеаларнинг беихтиёр гувоҳи бўлардик. Манзара ишончли бўлиши учун ўша вақтдаги «Кундаликлар»имдан парчалар келтирдиман: «1991 йил 19, 20, 21 август. Малакатимизда (СССР) даҳшатли воқеалар бўлиб ўтди. Давлат тўнтариши юз берди. Президент М.Горбачев Қримда (Форос) дам олар эди. Яқин дўстлари фитна уюштириб, мамлакатни оғир савдоларга рўбарў қилди. Москвада қон тўкилди. Уч йигит қурбон бўлди. Кўчаю майдонларни танклар, БТРлар, солдатлар босди. Лекин кўчаларни тўлдирган оломон - Москва аҳли уларнинг қора ниятларига йўл бермади. Уч кеча-кундуз ёмғир тагида туриб, баррикадалар қуриб, уйку-оромни унутиб, юртни, халқни, ҳаётни, янгича яшаш тарзини сақлаб қолди. Алҳазар! Яна ёмоғ замонлар бошланар эди. Кўп одам кириларди. Жумҳуриятларнинг эрққа эришмоғи гоёси орқага ирғитилар эди. Олти йил давомида катта машаққатлар билан қўлга киритилган озгина яхшиликлар йўқ бўларди. Янаев, Язов, Крючков, Пуго, Павлов, Стародубцев, Тизяков, Бакланов - 8 киши асосий бузғунчилар. Лукьянов ва Бессмертнихлар ҳам бор эди. Ўша қора кунларни «Известия», «Комсомольская правда» газеталари айниқса батафсил, ҳаққоний, кенг ёритди. Бутун манзарани аниқ хис этмоқчи бўлган киши ўша рўзномаларни ва рақласа - ҳаммасини аниқ билиши шубҳасиз. Фанимлар қамокда. Албатта катта судда янаям кўп нарсалар очилади. Кўп ўзгаришларга йўл бета қилади. Мустақиллик - халқларнинг асосий интилиши. Компартиялар шарманда бўлишди. Улар энди ҳукмрон кучлар эмас, улар яшаб қолишининг ўзи номаълум гап. Давлат тўнтаришининг ижодкорлари - шу давлатнинг бош раҳбарлари бўлиб чиқишди. Шенин, Ивашко, Кручина, Ахромеев, яна кўпгина кишилар шу ишга аралашган. Жудаям мудҳиш савдолар бўлди. Хали яна кўп нарсалар аён бўлиши керак».

Ҳа, бизнинг азиз Ўзбекистонимиз, жонажон халқимиз тақдирида ҳам қандайдир буюк ўзгаришлар бўлишини кутар эдик. Энг олий ҳақиқат Сўзи айтилиши керак эди. Ниҳоят 1991 йилнинг 31 августида буюк тарихий воқеа содир бўлди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII чақирик VI сессиясида Президентимиз - биринчи Ўзбекистон Президенти Ислам Абдуғаниевич Қаримов сессия минбариди мағрур туриб, бутун диёримизга, бутун дунёга Ўзбекистоним шу бугундан бошлаб мустақил мамлакат эканлигини тантанавор эълон қилди! Эшитяпсанми, эй дунё, эшитяпсанми, эй аҳли жаҳон, жонажон Ўзбекистон! Бугундан бошлаб Ўзбекистон мустақил мамлакат! 1-сентябрь - Мустақиллик байрами кунини! Ўша кун, ўша соат, ўша лаҳза ҳамон ҳаёлимда барқарор. Зал ҳайратданми, ҳаяжонданми, воқеанинг залвориданми - лол қотган эди.

Президент залга муружаат этди: - Қани қарсақлар?!

Қарсақлардан зал ларзага келди... Қоронғуликдан бирдан ёруққа чиққан одамнинг кўзи бир лаҳзага қамашиб, қарахт бўлиб қолиши табиий. Худди шундай ҳол рўй берди. Икки кўзим, қалбим, вужудим «ойнаи жаҳон»да эди. Ўша кунини минбардан жуда кўп ҳаяжонли сўзлар айтилди. Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов:

«Ўзбекнинг ўз уругин экканлиги рост бўлсин,
 Елкамизга офтобнинг текканлиги рост бўлсин»

деган машҳур шеърини тўлқинланиб ўқиди. Қандай улуг воқеа содир бўлганлигини бутун жисму жонимдан англаб, мен ҳам қуйидаги шеърни қоғозга туширдим:

Йўлбошчи ҳаяжон ичида, маъсуд,
Хушxabар айтаркан, барча қолди лол.
- Дўстларим, бугундан Мустақилдир юрт,
Ўзбекистон узра улуг Истиклол!

Анжуман бир лаҳза энтиқди гўё,
Худди сув сепгандай сассиз қотди зал.
Қолбуки, ялт этган бир дамлик зиё
Асрий муаммони этмиш эди хал.

Во ажаб, қарахтлиқ юки онқадар,
Шунча чўкмиш эди дилга истибод,
Зални ҳаяжонда кузатар раҳбар,
Ё шундоқ бўлурми одам бўлса шод?

Ёхуд чекинурми эҳтиросу сўз,
Ё бир дам қопларму онларни туман?
Раҳбар ҳаяжонда залга ташлар кўз,
- Қарсақлар қани, эй аҳли анжуман?!

Миллионлар қувончин этиб мужассам,
Бир гулдурос қалқди шунда дафъатан.
Истиклол муборак, эй озод ўлкам,
Ўз эгасин топган қадимий Ватан!

Осмондан жаранглаб тушган бу ваҳий,
Юракдан отилиб чиққан бу нидо,
Оллоҳ неъматидек эди кўп саҳий,
Унинг ҳар сўзига жон бўлсин фидо.

Қудрат-адолатда! - энг равшан мақол,
Ҳақиқат муқаррар топажак ҳаққин.
Минг йиллик йўлларни ёритди яққол
Ушал бир лаҳзалиқ ялт этган чақин.

Нечоғлиқ улуг воқеа содир бўлганлигини яна бир ўйлаб кўринг, азизларим! Ҳазилми, Абдулла Қодирийнинг барча асарлари замирида барқ урган, Абдулхамид Чўлпоннинг «Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка, нега сенинг бошинг узра куюк булут кўланка?» ёки «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир, халқ исёндыр, халқ оловдыр, халқ ўчдыр» сатрларидаги буюк қудрат ёки Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон»-даги ифтихор мавжлари, Фафур Фуломнинг «Шараф кўлёмаси»даги кўкрак тўла туйғулар ёки Ойбекнинг «Бир ўлкаки тупроғида олтан гуллайди, бир ўлкаки кишларида шивирлар баҳор» шеърларидаги, Миртемир ва Усмон Носир армонларини акс этган сатрлар, Зулфияхонимнинг дардди туйғулари, янги замоннинг буюк куйчилари бўлмиш Абдулла Ориповнинг мислсиз «Ўзбекистон», Эркин Воҳидовнинг бир дунё фахру қувонч ила айтилган машҳур «Ўзбегим» ғазали, яна кўпдан-кўп шоирларимиз шеърлятида гоҳ пинҳон, гоҳ ошқора тараннум этилган ажойиб қалб талпинишлари, гоҳ пичирлаб, гоҳ ўзимизча дўстга ишониб айтаолган орзуларимиз бугун кўрки, мазмуни билан янгради-ку Президентимизнинг ушбу сўзларида! Халқимизнинг минг йиллик орзу-армонларига муносиб келадиган улуг Йўлбошчини Оллоҳ бизга насиб этди. Бу улуг сўз қачондыр, қай маҳалдадыр, қай замондадыр, ким томонидандыр айтилиши керак эди. Оллоҳ шу илоҳий вазифани Президентимизга ато этди. Ҳа, бу оддий сўз эмас, чинакам Ваҳий эди. Халқнинг қалб дунёсидаги мислсиз жасорат,

буюк қатъият, донишмандлик ва мардликни ўз сиймосида мужассам этган олий раҳбар Ислом Каримов - Биринчи Президентимиз мана шундай улуғ ҳақиқатни баралла, илмий исботлаб айтди! Тошкенту Самарқанд, Бухорою Хева, Шаҳрисабзу Термиз каби қадимий маданият масканларини ўз бағрида асраган, дунёвий ва диний илмларнинг буюк билимдонлари бўлмиш азиз-авлиё донишмандларни улғайтган, мислсиз қадриятлар, олижаноб инсоний муносабатлар, юксак санъатлар ижодкори бўлмиш Ўзбекистон ўз раҳбари, азиз фарзанди тили билан дунёга ўзгини намоён этди!

* * *

Биласизми, энди яна қандай - буюк воқеалар рўй беради? Энди Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлади! Энди жаҳон харитасида Ўзбекистон деган мустақил мамлакат порлаб туради! Ўзимизда бутун дунё элчихоналари бўлади! Бутун дунёда ўз элчихоналаримиз бўлади! Энди дунё билан ўзимиз, ҳеч қандай воситачиларсиз мустақил гаплаша оламиз! Ўйлаб кўряпсизми, азизлар, қандоқ нурли давронга юз очаётганимизни?!

Шу ўринда озгина хаёлга толаман: 1988 йил апрелида Қашқадарёда бўлди. Китобхонлар, шеърят мухлислари билан учрашувлар ўтказишга борган эдик. Айни замонда Китоб туманида туғилган машҳур халқ бахшиси Абдулла шоир Нурали ўғлининг 110 йиллигини нишонлаш тантаналарида ҳам қатнашдик. Қаршида эканлигимизда, Абдулла Ориповни, бастакор Раҳмат Турсуновни ва мени ўша пайтда вилоятнинг биринчи раҳбари бўлиб ишлаётган Ислом Абдуғаниевич Каримов қабул қилган эдилар! У кишини биринчи марта яқиндан кўриб, суҳбатлашдик. Биз билан жуда самимий, дўстона вазиятда сўзлашдилар. Камтар, билимдон, шижоатли инсон. Бизнинг таассуротларимиз, мулоҳазаларимизни эътибор билан тингладилар, саволларимизга батафсил жавоб бердилар. Улкан ғайратга тўлиб, вилоятни обод этишга қатъий бел боғлаганликлари аён кўриниб турарди. Ишлари ғоятда тигиз бўлишига қарамай, ўзлари бошлаб, шаҳарни айлантирдилар. Янги қурилишлар, янги замонавий бозор ва дўконларни, маданият масканларини бирма-бир кўрсатдилар. Сўнг бир пиёла чой устида Қашқадарё келажаги ҳақида, бу ердаги кишиларнинг беғубор инсоний фазилатлари ҳақида меҳр билан гапирдилар. Ҳатто қашқадарёлик ижодкорлар асарларидан ташкил топган махсус музейни ҳам биз билан бирга бориб кўрдилар. Шеърларимизни, ижодий режаларимизни ҳам эшитдилар. Вилоятларни бир-бирига сунъий тарзда қўшиб юбориш каби номақбул уринишларга кескин муносабат билдирдилар. Ўзбекистон келажагини белгилашда пахтанинг тенгсиз ўрни борлиги, Қарши чўлини сув билан таъминлаш истиқболлари ҳақида жуда қуйиниб гапирдилар. Келажакда аҳолининг кўпайиш жараёни катта масалаларни буғундан оқ қилишни талаб этади, деб уқтириб ўтдилар... Қечкурун вилоят театрида Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» асари асосида яратилган спектаклни биз билан бирга кўрдилар... Суҳбатлар асносида чуқур англаганимиз шу бўлдики, Молия вазири ва Давлат план комиссияси раиси каби юксак лавозимларда ишлаган Ислом Каримов ҳаётни, инсонларни, муаммоларни чуқур билади ва ғоят дадил фикрлар билан яшайди. Бу кишининг ҳали халқимизга, мамлакатимизга айтадиган салмоқли гаплари кўп эканлиги кўзларида, сўзларида барқ уриб турарди.

Биз ўша сафардан катта таассуротлар ва умидбахш ғоялар билан қайтганмиз. Менимча, асосий катта ишлар, катта ташвишлар энди бошланади. Энг асосийси ҳозирча нозик, мўъжаз ва юпка, эндигина тетапоя бўла бошлайдиган асил дурдона - Мустақилликни кўз қорачиғидай асраш, уни турли-туман балои-қазолардан эҳтиёт қилиб олиб ўтиш - бош масала.

Бу узок давом этади. Амир Темур замонидан сўнг - энди эълон қилин-
ти ҳақиқий Мустақиллик! Истиклол! Хурсанд бўлганлигимдан «Кунда-
ликлар»имнинг барча саҳифаларини ранг-баранг сиёҳли қалам билан тўлди-
риб: «Шу пайтгача ҳаммаси қоғозда эди. Энди

Мустақил Жумхурият!
Мустақил диёр!
Мустақил мамлакат!
Мустақил халқ!
Мустақил Давлат!

- бўлди деган сўзлар билан безаб чиқибман.

Йигирманчи асрнинг энг буюк воқеаси нима? - деб мендан сўраса-
лар, мен баралла кўрак кериб, фахру ифтихор ила: - Бу - Ўзбекисто-
нимизнинг Мустақилликка эришгани, деб жавоб бераман. Ҳаммамиз ҳам
шундай деймиз. Мустақиллик эълон қилинган тарихий лаҳзалар абадият-
га очилган олтин дарвозалардир! Ҳаётимизга гуркираб кирган буюк Ис-
тиқлол шаббодалари - янги замон эпкинлари онгу туйғуларга антиқа бир
ёғду, баҳорий нашъалар, эркинлик сафосини бахш эта бошлаган даврни
бутун вужуди билан ҳис этган, асрий орзулар амали сифатида уни улуг-
лаган, унга камарбасталик билан хизмат этишга бел боғлаган авлод ва-
килларида бири бўлганимдан беҳад фахрланаман. Бу ҳақдаги ҳаяжонли
қалб номалари алоҳида бир жозиба, меҳру харорат билан ёзилажак, ал-
батта.

Ўйлаб қарасам, инсон ҳаёти йўлдан иборатдир, деган қадимий ақида
накадар рост. Йўл - инсон ҳаётининг етакчи нури. У дафъатан бошла-
ниб, дафъатан тугамайди. У авлоддан авлодга ўтиб, мақсад чўққисига бош-
лайверади. «Йўл» ибораси, албатта рамзий маънода айтилмоқда. Гўзал
иморатлар яратган, боғлар ундирган, ариқлар очган, кўприклар қурган,
буюк илму фан, ижод чўққиларини забт этган аждодларимиз - биз учун
ҳамиша ибрат мактаби. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хева, Термиз,
Шаҳрисабздаги олий, мунаққаш қасрларни қурган, работлар, сардоба-
лар, саройлар бунёд этган аждодларимиз энг аввало келажак авлодни
ўйлаб, эзгу юмушларга қўл урганлиги сир эмас-ку!

«Не улуг қошона аждодлар иморат этдилар,
Ким унинг ҳар гиштини Ишқдан иборат этдилар».

Ҳа, мана шу Ишқ, ҳаётга муҳаббат, нузли келажак иштиёқида яшаш
- Инсоннинг умр мазмунини белгилайди. Утмишда ўтган қайси бир улуг
шахснинг қандай овқатларни тановвул этганлиги, қайси бири тухумни
ёки гўшти аъло кўрганлиги, қандай шахсий лаззатларга чўмиб яшаган-
лиги биз учун муҳим эмас. Улардан қандай маънавий бойликлар қолди?
Улар инсониятга қандай тафаккурлардан сабоқ бериб кетдилар? Мана
булар - энг муҳими. Шу ўринда - дастлабки, бундан йигирма йилча ол-
дин ёзилган «Кундаликлар»имдан бир саҳифани айнан келтириб ўтишни
истайман.

«Кундаликлар»дан кўчирма:

«Ҳаётдаги моддий фаровонликнинг оша бориши ҳамиша ҳам инсон-
нинг маънавий камолотини тўғри йўлга бошлаб бормоқдами? Аниқки,
ободонлик, тўкинлик, чиройли уйлар, яхши кийиниш, яхши овқатланиш,
равон йўллар, чароғон манзиллар, мукамал жиҳозланган хонадонлар, зебу
зийнат, бой кутубхоналар турмушимизни безамокда. Бу моддий асос ин-
соннинг ахлоқий, эстетик, маънавий дунёсида, эътиқоду интилишларида
катта ўзгаришлар ясади. Поклик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, янада юк-
салишга интилиш, замонавий баркамолликка эришиш орзуси ҳар бир
қадамда ўзини кўрсатиб турибди. Лекин инсон руҳиятини бошқариш-
нинг кўпдан-кўп қийинчиликлари ҳам борки, бу муаммолар устида ҳали
кўп ўйлашга тўғри келади. Масалан, бойлик тўплашга муккасидан ке-

тиш, ўзининг кимдандир устунлигини шахсий бойлигига қараб белгилаш, таниш-билишлари борлигига қараб иш битириш, бошқаларга паст назар билан қараш, дабдабали тўйлар, ҳар хил майшат, диний маросимларга чулғаниб қолиш, порахўрлик, дилозорлик, маънавий суюқлик, оилавий муносабатлардаги тузулуксизлик, ҳамманинг ўзига таъзим қилишини ис-таш, босар-тусарини билмай қолиш, ҳаётдан кўпроқ нарсани ундиришга интилиш ва эвазига ҳеч нарса бермаслик, ўз бахтини бировлар бахтсиз-лиги устига қуриш, ичкилик ва оғупарастлик - ҳар қандай тараққиёт-нинг кушандасидир...»

Таассуфки, бу хил иллатлар турли шаклу шамойлларга кириб, узоқ давом этади ва унга қарши курашмоқ - долзарб бўлиб қолаверади. Хал-қимиз жуда олис, оғир, мураккаб, машаққатлар тўла йўлларни босиб ўтиб, Мустақиллик деган катта бахтга муяссар бўлди. Бу йўл - миллион-мил-лион кишиларнинг ҳаёт сўқмоқларини ўзида бирлаштиради. Бахтлиман-ки, шу сўқмоқлараро менинг ҳам ўз шахсий сўқмоғим мавжуд! Муста-қиллигимизни икки йиллиги олдида «Ўзбекистон овози» газетасининг 1993 йил 4 август сонидан эълон қилинган «Истиклол неъматлари» деган мақоламдан айрим фикрларни айнан келтириб ўтаман:

«Ҳар куни Тошкент метросининг ажиб, афсонавий, мармар кошона-ларига тушиб, поездга ўтириб, ишга борар эканман, бекатлар номининг чиройли ўзбек тилида эълон қилинишини эшитиб фахру қувончга тўла-ман. Мумкин экан-ку. Бу ҳеч кимнинг ғашини келтираётгани йўқ, ак-синча, табиий жаранглайди. Битта-яримта ижирганадиган одам бўлса, ўзи-дан кўрсин. Она тилимиз бутун кўрки, салоҳияти билан ҳаётнинг, иш-юретишнинг, муомилаю муносабатнинг барча соҳаларига табиий равиш-да сингиб бормоқда. Худога минг шукрлар бўлсинким, эндиликда жаҳон харитасида Ўзбекистон деган ўзи ўзига хўжайин, ўз тақдирини ўзи бел-гилловчи, азизу мукаррам жумҳурият мавжуд. Халқимиз кўп замонлар ор-зую илтижо қилган Истиклол бизга кулиб бокди. Ўйлаб туриб, ифтихор-дан энтиқиб кетасан, киши. Аслини олганда, мислсиз мўъжиза рўй бер-ди. Биз мустақиллик тушунчасини обдон англаб етмоғимиз керак. Уни мағзи-мағзигача таҳлил этиб, қандай бахтларга муяссар бўлганлигимизни тўла англаб етишимиз шарт. Чунки илк қадам, илк шабода, илк зафар-лар, илк машаққату муаммолар тўғри талқин этилиши лозим. Мустақил-ликни мустаҳкамлаш деган катта маънони теран идрок этмасдан туриб, кейинги қадамларни қўйиш мушкул бўлади. Биз Оллоҳ ато этган бу улуг неъматнинг кадрига етишимиз зарур. Насиб бўлса, буёғи яхшиликка то-мон юришиб боряпти. Эндиликда Ўзбекистонимизнинг ўз Байроғи жа-ҳон узра ҳилпираб турибди. Хумо куши акс этган ўз Тугромиз, ўз жа-ҳондор Мадҳиямиз, ўз кўшинимиз бор. Собик ТуркВО жойлашган ма-ҳобатли бинода бугун Ўзбекистон мудофаа вазирлиги иш олиб бормоқ-да. Бу ташкилотни ўзбек саркардалари бошқармоқдалар! Ўз давлатимиз, ўз режаларимиз, дунёга айтадиган ўз сўзимиз бор. Бизни дунёнинг кўп мамлакатлари тан олган. Улар билан, ҳеч қандай воситаларсиз ўз тили-мизда гаплаша оламиз. Жаҳон мамлакатларининг кўпгина пойтахтларида элчихоналаримиз мавжуд. Тошкентимизда эса қанчадан-қанча диёрларнинг элчихоналари муваффақият билан ишлаб турибди. Бу, ахир, яқин-яқин-ларгача биз учун ширин ҳаёл эмасмиди? Ҳа, юракнинг тўр-тўрида ас-ралган, лекин ошқора изҳор этиш даҳшат бўлган орзу эди. Бу орзуни ифода этмоқчи бўлган не-не улуг зотларимиз, халқимизнинг мард, уну-тилмас фарзандлари қирчинидан қирқилдилар-ку.

Иқтисодий, ижтимоий, маданий-маънавий соҳаларда Истиклол ҳаёда эт-ган, шу икки йил ичида қўлга киритилган кўпдан-кўп янгилликларни бирма-бир санаб ўтирмай (улар жуда кўп), фақат айримларини, кўзга яққол ташланиб турган ўзгаришларни бир ҳаёлдан ўтказайлик. Мана улар: Тош-

кентдаги улкан томошабоғларининг кўпчилиги яқин-яқингача Максим Горький, Пушкин, Тельман, Ленин комсомоли, Киров номлари билан аталарди. Ва бунга ҳаммамиз руҳан кўнигиб кетган эдик. Кўчалар-ку тўксон фоиз уларнинг номида эди. Нима, бутун бошли бир улўғ халқнинг муносиб арбоблари ёки муқаддас, мўътабар воқеотлари йўқмидики, шу боғларга ном бахш эта олсин? Бор эди, лекин биз ийманиб, кимларгадир ёкишни маъқул кўрардик. Энди бу боғлар Мехржон, Абдулла Қодирий, Эрам боғи, Ўзбекистон Миллий боғи, Бобур боғи деб аталиб, ҳаётимизга сингиб кирдики, бу ҳам Истиклол шарофати эканини яхши биламиз. Фрунзе, Куйбишев, Калинин, Оржоникидзе номларидаги кўчаю хўжалик, сарою кошоналар юзлаб эди. Мен ўзим Қашқадарё вилоятининг Косон туманиданман. Шу ернинг чет, пахса деворли бир кўчасига Суворов номи кўйилганини кўриб ёқа ушлаганман. Шу номни кўйишга бизни ҳеч ким мажбур этмаган. Бу ўзимизнинг ишимиз эканлиги маълум. Тасаввур қилинг, азизларим, қандай эрку адолатларга муяссар бўлмоқдамиз. Эндиликда Тошкентда Амир Темур бобомиз номларида катта кўча бор. Тез орада бу улўғ зотнинг забардаст хайкаллари ўзлари номларидаги кўркам майдонда қад кўтарди. Бу ўз-ўзидан бўлаётгани йўқ. Мустақиллик шарофати, мухтарам Президентимизнинг жасоратли фаолияти сабабли шундай уфқларга чиқдик.»

Истиклолнинг дастлабки йилларида юз очган буюк воқеаларни бирмабир ўйласам, Ўзбекистон Миллий боғида мардона қад кўтарган Алишер Навоийнинг улўғвор ҳайкалини, буюк мутафаккир шоиримиз таваллудининг 550 йиллиги нақадар жаҳоншумул бир миқёсда нишонланганлиги кўз олдимдан ўтади. Қанча меҳмонлар келишди! Қандай самимий юрак сўзлари айтилди! Навоийнинг бепоён маънавият оламига яна бирмунча теранроқ кириб боргандай бўлдик. Ўзбек тилининг Давлат тили мақоми даражасидаги юксак ўрнини барқарор этиш юзасидан кўп ишлар қилинди. Бу ишларни янада кучайтиришимиз керак. Она тилимиз яйраб-яйраб ривожланиб, ўз олий мавқеини қанча тез эгалласа - шунча бахтлимиз. Ҳаётимизнинг таракқиёт мантики ўзи шуни талаб этади.

* * *

Ҳа, энди эса Истиклолимизнинг ўн бир йиллигини нишонладик. Ўн бир йил! Тарих олдида бу ҳам ихчам фурсат. Лекин бу даврда яратилган, қўлга киритилган беҳисоб неъматларни санаб ўтишнинг ўзи ҳам ўнлаб дафтарларни тўлдиради. Бутун Ўзбекистонимизга кўрк бағишлаб, дунёни маҳлиё этиб турган мовий-самовий иморатлар силсиласи, ранг-баранг кошоналар, анвойи кўприклар, равон йўллар, янги боғу бўстонлар, спорт ва санъат даргоҳлари шу даврда яратилди.

Имом Бухорий, Ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд, Ал-Фарғоний, Мотуридий каби ўнлаб олиму авлиёларимизнинг бой мероси, Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди каби соҳибқирону саркардаларимиз, Алпомишлар, Тўмарислар ўз халқи бағрига қайтди. Қадимий шаҳарларимиз ўз асил қиёфасини топиб, янгиланиб, қайта яшнади. Тошкенту Самарқанд, Хеваю Бухоро, Термизу Шаҳрисабз жамолини яна бир бора бориб томоша қилинг, кўзингиз яйрайди, кўнглингиз юксалади. Навқирон шаҳарларимиз эса жаннатий масканларга айланди.

Ҳозирги вилоятларимиз қиёфасини, шаҳарларимиз кўркини яна бир тасаввур этмоқчи бўлган одам, ҳеч бўлмаса Гулистон ёки Жиззахни бир оралаб қайтсин. Бутун бир гўзаллик оламини ўз кўзи билан кўради. Вилоятларимиз қиёфасининг ранг-баранглиги, ҳар бирининг чиройли бир кўринишда ўзига хослиги - халқимиз ягоналиги, яхлитлигини янада кўркамлаштириб, гўзал, сўлмас бир гулдастаси сифатида намоён этади. Бу ижодкорлар аҳли учун ҳаяжонли асарлар яратишнинг сўнгсиз илҳом манбаидир.

Ўн бир йилимиз ичида эришилган ютуқларимиз, хайрли ишларимиз манзарасини яхлит бир ҳолда тасаввур этишнинг ўзи нақадар мароқли! Буларни санайверишнинг ўзидан қанча завқ оласан киши. Лекин ҳамisha ҳам уларнинг ич-ичидаги теран моҳиятларга шўнғиб, тафаккур этао-ласизми? Қаердан келди бунча саодат карвони? Оллоҳ назар солган юр-тимизнинг ҳар бир фарзанди бу масала устида албатта фикр юритиши керак. Ҳеч нарса ўз-ўзидан юзага келмайди. Катта жасоратлар, ўзлиги-дан кечиб намоён этилган қаҳрамонлик, донишманд ақл ва аниқ амали-ётдан йўғрилган мардликдан туғилади бу зафарлар. Халқимизнинг шу асрий армонларини амалга оширишнинг бош ижодкори ва раҳнамоси бўлган Президентимиз Ислом Каримовнинг буюк жасоратли меҳнати қалблари-мизни ифтихор туйғуси билан тўлдиради. Лекин ифтихор туйғуси дои-мий масъулият, фидоийлик, ҳушёрлик ва огоҳликни, мақсадга йўналти-рилган фаолиятни, элим, юртим деб ёниб яшашни, меҳнат қилишни та-қозо этишини унутиш асло мумкин эмас.

* * *

Озми-кўпми, яхшими-ёмонми (ёмон бўлишига ҳаққимиз йўқ!) ҳар бир ижодкор учун энг асосий нарса - ижодий жараённинг ўзидир. Изланиш машаққати, фикрнинг ёришиб, равшанлашиб кетиш лаҳзалари, тўлқин-ли илҳом дақиқалари ҳар бир қаламкашга алоҳида бир лаззат бағишла-ши табиий. Шу жараёнда нималарнидир аниқ кўрабашлайсан, ҳис эта-сан, одамларга айтадиган қандайдир энг зарур, сирли-сеҳрли сўзларнинг борлигини англайсан ва уни талқин этишнинг таъсирли воситаларини из-лай бошлайсан. Ҳар бир асарнинг ёзилиш сабаби, боиси ва руҳий тўлғоғи бўлади. Агар «Гулшан» (1957) деган дostonимда эрлари фронтга кетиб ҳалок бўлган, чимилдикда бева қолган янгаларимиз - ёш келинчақлар тақди-рини-қисматини ёзмокчи бўлган бўлсам, бу ўзим кўрган, ҳис этган алам-ларнинг бир ифодаси эди. Дастлаб «Шарқ юлдузи»да босилган бу дос-тон бир неча бор нашр этилди. Таржима қилинди. Радиопостановка си-фатида ўттиз йиллар мобайнида энг яхши артистларимиз ижросида эфирга узатилиб келинди. Демак, озми-кўпми ўз эгасини топди. Бир пайтлар, талабалик йилларимдан қизиқтириб юрган геолог-коншунослар ҳаётидан дoston битишга интилдим. Бунинг сабаблари бор эди. Қайноғам - Рес-публикада таниқли кон қидирувчилардан бири, машҳур аллома Ҳабиб Абдуллаевнинг шогирдларидан ҳисобланмиш Абдурасул ака Зубайдулла-ев мени бу ишларга анча қизиқтириб қўйган эди. У кишига эргашиб, Чотқол тоғларининг ич-ичидаги Майдонтол, Саргардон дараларида ишла-ётган, Форишнинг Учқулоч деган жойларида хизмат қилаётган геолог-қидирувчилар орасида бир муддат кезиниб юрдим. Геолог - ўта роман-тик касб. Ўз ҳаловатидан кечиб, тоғлар билан сирлашадиган, ернинг қаъри-га кулоқ соладиган инсонлар даврасида бўлишдан завқланардим. Нати-жада «Тоғлар садоси» деган дoston ёздим. Бу дostonда геологларнинг фидоий ҳаётидан ҳайратланиш туйғуси тўқима воқеабандлик билан омухта этилган эди. Нима бўлгандаям, шу номдаги шеърий асар туғилди. У рус тилига таржима ҳам бўлди, радиопостановка қилиниб, неча бор эшиттирил-ди ҳам. Шунга асосланиб «Уйқусиз кеча» деган драма ҳам ёздим. Оғир табиий ва маиший шароитга тушиб қолган бир неча геологнинг мурак-каб ҳолатларда ўзларини қандай тутишларини кўрсатишни мақсад қил-ган эдим. Нимадир етишмади шекилли, театрлар иккиланишди. Билар-димки, саҳна учун кучли фикрий тўқнашув, ҳаракат, драматик асос бўлиши шарт. Шулар маромига етказилмаган. Майли, бу ҳам керак экан, аммо бу мавзудан узоқлашолмадим. Бир куни бир режиссёр дўстим (Абдура-шид Раҳимов) шу пьесани ва унинг илк шеърий нусхасини ўқиб кўриб, сизда қандайдир... кулгига, ҳажвга мойиллик борлиги кўриниб турибди, мабодо қоралаб қўйган бирор нарсангиз йўқми, деди. Мен «Кундалиқларим»-нинг 1971 йилги саҳифаларида ёзиб қўйган «бир нарсам» борлигини айт-

дим. Қарши бош канали қурилишига борганимда Чўл ва Дарё мавзуини ўйлаб, кўп ҳаёлларга толганман. Ўша замонларда бутун фикру зикримиз - Амударёни чўлга тезроқ ҳайдаб чиқариб, охириги томчисигача ўйлаб-ўйламай фойдалансак-да, муддаоларга етсак! Бу кетишда дарёнинг ўз тақдири, у борадиган манзил - Орол тақдири нима бўлади? Бу ҳақда умулман ўйламасдик. «Кундаликлар»дан бир саҳифа келтирай: «1971 йил, июл. Ишқ йўлида нималар содир бўлмади! Фарҳод тоғ кесибди, Мажнун сахро кезибди, Отелло бағрини рашқда ёқибди, Тоҳир сандиқда дарёда оқибди! Ҳа, Тоҳир Зухра ишқиди Амударёда - тор сандиқ ичра бағри лахта-лахта қон бўлиб оққан эди. Бу ҳақда афсона ҳам, дoston ҳам, эртак ҳам, кино ҳам, театр ҳам, кўшиқ ҳам бор. Мен бу ерда, Қарши чўлида, Туркманистон чегараларида, Амударё бўйларида бўлиб, чўлни обод қилиш йўлидаги улуг қурилишларни кўриб, шу ердаги иш ташкилотчиларидан бири Тоҳир Эргашев билан суҳбатлашдим. Оддий, камтар инсон, фикрли раҳбар. Барваста қадди, шамол ва қуёшдан қорайган кенг юзида қатъият нишонаси. Ўз ишининг, ўз касбининг ҳақиқий ошиғи. Илгари Амударё Тоҳирни окизган бўлса, энди бизнинг Тоҳир Амударёни сахрога окизиб, ўз бахти, севгисини ардоқламокда!»... Бу мавзуни «Толлимаржон достони» деган поэмада ўзига хос бир тарзда ифодалашга ҳаракат қилдим. «Шарқ юлдузи»да босилиб ҳам чикди. Лекин режиссёрга «бир нарсам» борлигини айтган эдим. Бу ҳақда «Кундаликлар»имда шундай ёзилган: «Комедия учун мавзу. «Катта ер»дан олис, табиий ва яшаш шароитлари қийин бир жой. Бу ерда катта бир иш амалга ошириляпти. (Геология қидирув ишларими, қурилиши ёки шунга ўхшаш иш билан банд одамларни кўрамиз). Етти-саккиз эркак киши. Фақат эркаклар. Улар бир йилдан ошиқроқки, шу ерда. Характерлар бир қадар кўполлашиб кетган. Аёл зотиға ташналик ҳисси, маданиятдан олислик «қусури» яққол сезилиб туради. Ҳар бир одамнинг, бир қарашда ўз ҳаётгий интилиш йўли, ўз яшаш фалсафаси бор. Шароит ҳар кимни ҳар хил шаклу шамойилга солиб қўйгандай... Мана шундай жойга ва шароитга ёшгина, чиройлигина аёл келади. У ишлаш учун йўлланма билан келган. Мана шу одамлар ичида яшаши керак. У билан эркаклар орасидаги муносабатларда ҳар бир кишининг кимлиги, инсонийлик хусусиятлари аниқроқ кўрина бошлайди. Қизиқ, қутилмаган ҳолатлар, қулгили вазиятлар ўйлаб топилса бўлади. Бу мавзуни чуқурроқ ўйлаш керак. Ана шунақа, қора ишга, техникага берилиб, тупроққа беланиб ишлаётган бир неча «кўпол» йигитлар даврасига бир гўзал, ғайратли қиз ишга келсаю... уларни бошлаб «тарбияласа». Эркакча гурур ва манманлик, дағал муомала, ялқовлик, лоқайдлик нафосат олдида тиз чўкса. Бундай ҳолатлар олдинги давр асарларида ҳам кўп бўлган, албатта. Лекин ҳамма гап мавзуни ўзингча ҳал эта билишингда».

Бунинг йўлларини ҳам ўзимча ўйлаб қўйгандим.

Бутун ҳаёлим шу билан банд эди. Бу мавзу Муқимий номидаги театримизнинг ўша вақтдаги бош режиссери Абдурашид Раҳимовни жуда кизиқтириб қўйди. Фақат талаб қилдики, воқеа чўлда эмас, шаҳарда, бирор қурилиш жараёнида кўрсатилса, ижро имкониятлари кўпаяди. Мен кўндим. Иложи борица тезроқ қоғозга тушириб, ҳар бир кўриниш, ҳар бир лавҳани театрга келиб ўқиб бериб кетадиган бўлдим. Буткул ҳаёл - ана шу бўлажак асар - «ўжар» йигитлар ва қайсар қиз муносабатларига қаратилган эди. Ўзим ҳам анча берилиб ишладим. Билган-эшитган барча қизиқ гапларимни бешта йигит ва Озода деган қизнинг оғзидан айтишга ҳаракат қилдим. Айрим саҳналарни артистлар ижросида ўйнатиб ҳам кўрап эдик. Йўқ, натижа ёмон бўлмади. Асар битгач, қўлёзма тарзида уни 1972 йилнинг 3 июнида театрнинг бадий кенгаши аъзоларига ўқиб бердим. Раззоқ Ҳамроев, Сойиб Хўжаев, Жўраҳон Қосимов, Оминахон Фаёзова, Ҳамза Умаров, Бахтиёр Ихтиёров, Суръат Пўлатов каби ўнлаб номдор санъаткорларимиз ғоят диққат билан эшитдилар. Бир неча ўринларда қулгилар ҳам бўлиб турди. Олдинига қўрққан эдим, нима бўларкин деб?

Менимча, улар ўз санъаткорлик табиатларидан келиб чиқиб, воқеа боришини сахнада кўргандек, ҳолату ҳаракатлар билан тасаввур этишарди, шекилли, анча ўзимни тутиб олдим. Хуллас, асар битди. Икром Акбаров деган машҳур бастакоримиз унга чиройли, муносиб шўх, бошдан-оёқ ягона мазмун билан ўтадиган мусиқа ёзди. Бешта «ландовур» йигитнинг ва пихини ёрган ишбоши, хотинбоз «раҳбар»нинг курагини ерга тегизган Озода исмли қизни томошабинлар жуда илиқ қаршилашди. Бу пьеса республикадаги деярли барча театрлар сахналарида, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистондаги айрим сахналарда ҳам ўйналди. Муқимий театри сахнасида йигирма йилча муттасил кўйилди. Ойига ўн марталаб ва ундан-да ортиқ ўйналган пайтлар ҳам бўлди. Республика конкурс-танловида иккинчи ўринга сазовор топилди. Орадан икки-уч йил ўтгач, театр тақлифига кўра, шу «Ўжарлар»даги қаҳрамонларнинг бир неча йилдан сўнгги ҳаётларини, ўзаро муносабатларини, тақдир эврилишларини тасаввур этиб «Йиллар ўтиб...» деган пьеса ёздим. Бу - мантиқан «Ўжарлар»нинг давоми бўлиб, А.Раҳимов билан ҳамкорликда яратдик. Шундай қилиб, Муқимий театрига анча боғланиб қолдим. Сўнгра, яъни 1978 йилда «Тўйдан олдин томоша» деган комедиям ҳам сахна юзини кўрди. Бу асар мазмунини бир оғиз сўз билан айтмасам бўлмас. Ўғилларимиздан бирини уйлантирадиган бўлиб, муносиб қиз излаб, кўп хонадонларга бош суқдик. Кўп «номзод»ларни кўздан ўтказдик. Бошимиз қотган пайтлар ҳам кўп бўлди. Чунки халқимиз ҳаётида шундай удум ҳам мавжудлигини биламиз. Йигит ва қизнинг учрашувлари ташкил этилади. Улар бир-бирини кўришади. Оилалар бир-бири билан танишади. Кўпгина «танлов»лардан сўнггина бир тўхтамга келинади. Хўш, бу одат тўғрими ёки нотўғрими? Ҳаётда бу масалага икки хил қараш бор. Бири - севиб ол, иккинчиси - олиб сев!

Шу нуқтаи назардан ёндошганда, иккаласида ҳам яхшиликни кўзлаб қилинадиган ишлар. Юртимиздаги юз минглаб йигит ва қизларнинг ҳаммасини ҳам бир-бирингизни кўриб, севиб, синашиб, сўнг оила қуришлар, деб ўз ҳолига ташлаб, ягона қолипга солиб бўлмайди-ку. Бундай бўлиши ҳам аслида маъқул ва мақбул. Лекин, юқорида айтилган иккинчи йўлимиз ҳам бор. Ёшларга ҳомийлик қилиш - яхши, мустаҳкам оила қуришнинг синондан ўтган йўли. Бу ўринда халқимизнинг минг йиллик гўзал расм-русумлари (ота-она аралашуви, совчилик) албатта ёрдамга келади. Бу - ёшларнинг оила қуришдек ғоят масъулиятли ишига бефарқ қарамасликдан туғилладиган мунаввар бир ҳолат, деб тушунилиши керак. Тўйлар жуда кўп. Бу - ҳаёт тақозоси, албатта. Янги-янги авлод етишиб келаверади. Янги оилалар қурилиши керак. Элга маълум қилиш, ош бериш ва борди-келди бор нарса. Айниқса, ёз ойлари тўй гавжум бўлади. Баҳор ва кузда ҳам. Ҳозир қишда ҳам. Кафею ресторанлар тинмайди. Аёзу қаҳратонда ҳам ўтказилаверади. Демак, йил бўйи. Озиқ-овқат танқислиги ҳам билинаётгани йўқ. Тўй деса - ўлиб-йитиб бўлса-да, ҳамма нарса топилади. Қимматбаҳо мебел ҳам, ялтир-юлтур матою жавоҳир ҳам. Мана-ман деган нархи баланд артисту ҳофиз ҳам. Кимгадир қийиндир, кимгадир осондир. Лекин билдирилмайди. Топганини тўйга сочиш - миллий одат саналади. Лекин шу ишларда ҳам чегараю тартиб бўлиши керак-да. Ҳеч ким бунга қулоқ солмайди. Ҳукумат ҳам, жамоатчилик ҳам гапиравериб зерикашди. Ўзинга инсоф берсин, дейишяпти. Умуман, тўйлар, гўзал тантаналар халқимизга ярашади. Айниқса аёлларимиз тўй деса, атласу кимхобга беланиб олиб, қўли-қўлига тегмай, юрак-юракдан югуриб-елишадики, кўриб, яйраб кетасан... Демак, «севиб олиш» нақадар улуғ ҳодиса бўлса, «олиб севиш» ҳам азалдан келаётган муқаддас одатдир. «Тўйдан олдин томоша» негизига ана шу масалани қўйиб, бирмунча кулгили ҳолатларда ушбу фикрни ифодалашга ҳаракат қилдим. Бу асар ҳам кўп театрлар сахналарида намойиш этилди. Сўнгра яна шу театр учун ажойиб ўзбек қизлари ҳаётига бағишланган «Менинг оппоқ кабутарларим» деган пьеса ёздим. Агар икки таржимам - грузин адиби К.Цагарелининг «Хонума хоним» ва турк адиби Р.Гунтекиннинг «Ҳийлаи шаръ-

ий» пьесасини ҳам қўшганда Муқимий театри сахнасида олти пьесам қўйилди. Бир неча йилдан сўнг (1998 йил) Алишер Навоий номидаги Академик Катта театримиз сахнасида намойиш этилган «Ал-Фарғоний» шеърлий пьесам асосидаги опера спектакли бу соҳадаги орзуларимнинг амалга ошган бир кўриниши эди. Умуман олганда, «Она-Ер қўшиғи», «Қуёш юрти», «Йўлдаги ўйлар», «Сахро санами», «Чўл чакмоғи», «Толлимаржон достони», «Муҳаббат наққоши» каби дostonларим ва юзлаб шеърларим, болаларга ёзган шеърларим, арузий ғазалларим ва икки жилдлик «Сайланма» китобларимда жамланган. Кўпгина шеърларим қўшиқ бўлиб, мухлислар кўнглига йўл топди. Ёзилган мақолаларим ҳам талайгина. Саёҳатномаларим ҳам бор. Дунёнинг бир неча мамлакатларини кўрдим. Океану дарёю денгизда ойлаб сузим. Африканинг экватор чизиғи ёнидаги юртларгача бордим. Кўп эллар, расму русумлар, антиқа шаҳарлар билан танишдим. Улардан олган таассуротларимни «Йигирма кун дафтари» деган насрий китобимда акс эттирганман.

Фирдавсий, Байрон, Лермонтов каби буюкларнинг шеърятидан намуналарни ўзбекчалаштирдим. Шоислом Шомухамедов ва бошқа дўстлар билан ҳамкорликда юзага чиққан оламшумул асар - «Шоҳнома»нинг ўн беш минг мисралик салмоқли бир қисмини китобхонимизга тақдим этдим. Шу ўринда яна бир лирик чекиниш: Мазкур таржимага киришмоқдан олдин деярли беш йилча тайёргарлик ишлари олиб бордик. Форсча-тожикча матнни қайта-қайта ўрганиш билан бирга, уни русча ва озарбойжонча мавжуд таржималар билан ҳам қиёслаб кўрдик. Қийин ва мураккаб иборалар, тарихий фактлар ва шахсларни ўзимиз учун янада ойдинлаштирдик. Таржима вазнини аниқлаштириш хусусида кўп баҳсу мунозаралар юритдик. Бу ишда, яъни сатрлар мазмунини теранроқ англашда бевақт вафот этган, ғоят истеъдодли шоир укамиз Жонибек Қувноқ (унинг охирати обод бўлсин!) хусусан менга яқиндан ёрдам берди. Маълумки, «Шоҳнома» арузнинг мутақориб вазнида, қатъий шакл асосида ёзилган мислсиз асар. Аввало, ростини айтганда, уни айнан ўз вазнида ўгириш - ўта мураккаб иш. Иккинчидан, бундай уриниш таржиманинг кўпдан-кўп архаик - арабча ва форсча сўзлар билан тўлиб кетишига йўл очар ва ҳозирги китобхон ўқиши учун кўп қийинчилик туғдириши турган гап эди. Кўп баҳслар натижасида таржимани ўзимизнинг энг халқчил вазнимиз - ўн бир бўғинлик бармоқ вазнида ўгиришни қатъий белгиладик. Бу - ўзбекча халқ дostonларимиз вазнида яйраб ишлашимизга имконият яратар эди. Лекин шундай оҳанг топмоқ лозим эдики, токи асар раво ва равшан ўқилсин. Хар ким ўзича мисол тариқасида намунавий мисралар кўрсатди. Мен ҳам ўз топганимни тақдим этдим. Ниҳоят, қуйидагича вазнга тўхталдик.

«Агарчи соҳиби зар тож эрурмиз,
Эгамнинг лутфига муҳтож эрурмиз».

«Шоҳнома» - буюк сўз санъати ҳамда катта фалсафий тафаккур билан ёзилган асар. Мумтоз шоиримиз Зокиржон Фурқат домла ўз маснавийларидан бирида, ҳайратларга тўлиб, «Шоҳнома»дан шундай муболагани мисол келтиради:

«Зи сумми сутурон дар он паҳни дашт
Замин шаш буду осмон ҳашт гашт».

Яъни: бу даштдан шундоқ қалин лашкар, оту туялар гуррос солиб ўтдики, уларнинг туёғидан кўтарилган чанг-ғубордан ер етти қаватдан олти қаватга тушиб, осмон етти қаватдан саккиз қаватга кўпайиб кетибди! Даҳшатни қаранг!

Алишер Навоий ҳам «Шоҳнома» хусусида тўхталиб: «Онинг жавобида синди кўп хомае» деб ёзадилар. Ана шундай асарнинг таржимаси устида ишлаш айни замонда қалтис иш ҳам эди. Лекин, минг шукурки,

уч салмоқли жилддан иборат, умумий ҳажми қирқ минг мисралик улкан асар халқимиз эътиборига ҳавола этилди. Ўрни келиб қолганлиги учун, ушбу қисқача ижодий ҳисоботни айтиб ўтишни лозим кўрдим. Узр.

Ҳа, дарвоқе, хотира дафтарларим хусусида икки оғиз сўз. Ушбу эс-далликларни ёзиш жараёнида улар ҳам менга манбаа бўлиб хизмат қилди, албатта. Ёшлик таассуротларим, ўзим гувоҳи бўлган гап-сўзлар ҳаёлимда муҳрланиб қолган турли-туман ҳолатларни неча йилларки, гарчи мунтазам тарзда бўлмаса-да, ушбу дафтарларга ёзиб борганман. Уларнинг ҳар бири энг ками уч юз саҳифадан иборат ўн бешдан ошиқ қайдномалар бўлиб, ўз кузатувларим - йўлда, бекатда, трамвайда, уйда, жамоада - турли манзил-маволарда эшитган-кўрганим курама лавҳаларни, ижодий машқларимни, фикр-туйғуларимни уларда акс эттириб боришни одат қилганман. Ҳеч гап топилмаганда ўша кунги об-ҳавонинг қанақа ҳолатда бўлганини “тасвирлаб” қўйиш... Кўпчилик ижодқору зиёлилар ҳам шу ишни қилишади. Одам шу юмушдан қандайдир завқ ҳам олади. Чунки “сўз” деган сирли санъат-синоат билан яқин муносабатга кирасан, фикрий амалиёт юз беради, хотира мустаҳкамланади. Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадир, деганларидай, қаерда, қандай мажлису маърақада, олис-яқинда бўлмай, мен шу дафтарларимга интиламан, токим кўрган-билганларимни, ҳис қилган ҳолатларимни тезроқ уйга бориб, уларга “гапириб” бериб, кўнглимни бўшатиб олсам. Чиройли гапми, нозик қофиями, алам ёки шодлик дақиқаларими - ҳамма-ҳаммасини уларга қисқача айтиб олмагунча тинчлик йўқ. Улар дўстим, суҳбатдошим, маслаҳатчимга айланиб қолишган. Уларнинг уфқи, мавзуи, имконияти кенг. Уни ёзиш мумкин, буни ёзиш мумкин эмас, деган андиша шарт эмас. Масалан, саҳифалардан бирини очсам, “ажойиб” қофияларимга дуч келаман: Микеланджело - бир кило анжир, Ватерлао - патир нон, паризот - горизонт, хафталик - нафталин ёки шафтоли, томоша - хомашё, бошқароғи - бошқоронғи, васият - вазият, сафо қил - Софокл, фарзанди - барзанги ва ҳ. к. Ёки сатр бошиданок қофияланадиган тўртликларим бор:

Чанг бўлмаса минг йил яшарди инсон,
Занг бўлмаса минг йил “яшарди” маъдан.
Жанг бўлмаса - олам мангу гулистон,
Ранг бўлмаса олам - ўлик бир бадан.

Шу тўртлигимга ўзим шундай пародия ҳам ёзганман:

Ганг бўлмаса, билинг, ҳинду ҳам бўлмас,
Санг бўлмаса қайда Сангзор деган ер?
Ванг бўлмаса қўлга тушармиди маст,
Танг бўлмаса ёзмас шоир бу хил шеър...

Ёким:

Бир ноўрин таънадан
Қалбим жароҳатланди.
Бу нозик “тантана”дан
Кимдир жа роҳатланди.
Дард олай деб танадан
Битта жарроҳ отланди.

Бу шеър ҳам бошдан-оёқ тўлиқ қофия ва сўз ўйинига қурилган. Умуман олганда, туюқлар, фардлар, рубойлар она тилимиз имкониятларини кўрсатадиган ажойиб шеърий шакллардир. Булардан ташқари, адабий, тарихий фактлар, мумтоз шеърий парчалар, донолар айтган дурдона фикрлар - ҳамма-ҳаммасига дафтар кучоғи очик. Уларни вақти-вақти билан варақлаганда, йиллар ва йўлларни эслаб, роҳатланаман.

Мана ҳозир ҳам дафтарларимдан бирини таваккал varaқлаб, 1971 йил кузида Душанбе шаҳрига борганлигимни эслайман. Тожикистон журналистлари курултойига меҳмон сифатида чақирилганмиз. Тасодифни қарангки, курултой ҳайъатида замонасининг забардаст шоири бўлмиш Мирзо Турсунзода билан ёнма-ён ўтириб қолибман. Ҳаяжон ва салобат таъсирида бир муддат жим қолган эдим. Мирзо Турсунзода доврӯғи дунёни тутган, ўша пайтдаги жамики олий унвонлар соҳиби бўлмиш улуғ инсон: депутат, лауреат, раҳбар, қаҳрамон... Ҳали талабалик йилларидаёқ шоирнинг Ҳиндистон таассуротлари асосида яратилган туркум шеърларини, айниқса “Тара Чандра, Тара-Чандра” деб аталмиш ҳинд раққосасига бағишланган шеърларидан сеҳрланиб юрган пайтларимни эсладим. Шундай қилиб... 70-йилларда шоирнинг олтмиш ёшлик муносабати билан олти жилдлик “сайланмаси” нашр этилаётган бўлиб, тайёр икки жилди пастдаги дўконда сотилаётган экан, ёнма-ён ўтиришимиздан беҳабар ҳолда харид қилганман, албатта. Шу икки китоб олдимда турибдию, “домла, илтимос, бир дастхат ёзиб беринг” дейишга журъат этолмай ўтирардим. У киши жуда сезгир одам эмасми, менинг аҳволимни тушуниб, ўзларига ярашиқ майин бир табассум билан “ўша китобларингиздан бирига имзо чекиб берсам майлими?” дедилар. Айни муддао бўлди. У киши биринчи жилднинг илк саҳифасига арабча имло билан:

“Ба рафиқ ва дўсти азизам
Жуманиёз Жабборов,
Бо муҳаббат ва садоқати
бародари,
Аз муаллиф:
Мирзо Турсунзода
28.X.71”

деб ёзиб бердилар.

Сўнг, танаффусда ёнларига олиб, пастга бирга тушдик, овқатландик. Журналистларнинг бошлиқларига ҳазил қилиб: “Сизларда фақат курук гап экан-да, у-буларинг қани” деган маънода гап ташлаб ўтирдилар. Мажлис охирида мен билан бирга юрган мезбон - ўзбекча газета бош муҳаррири ёзувчи Ҳожи Содикқа тайинладилар:

- Бу кишига жавоб бермайсиз. Эртага кечкурун куни кеча бўлиб ўтган олтмиш йиллигимизнинг супра қокдисини ўтказамиз ресторанда. Ўша ерда бирга бўлсалар, хурсанд бўламан. Ҳамма биродарлар, қариндошлар, яқин дўстлар йиғиладилар...

Хуллас, ўша “кеча”да қатнашдим. Навбати билан сўз берилганда Мирзо Турсунзода номи ўзбеклар учун ҳам азизу муҳтарам эканлигини таъкидлаб, устод мақомида юксак эъзозланишини айтдим. Мажлис ахли бу фикрларни яхши қабул қилди. Кечани машҳур шоир Боқи Раҳимзода бошқарди. Менга ҳам тўн кийгизишди. Қозоқ шоири Ўлжас Сулаймон ҳам шу ерда эди. Қутби Киром ва Мўмин Қаноатлар билан суҳбатдош бўлдим. Ўшанда Мирзо Турсунзоданинг фақат улкан шоиргина эмас, балки ажойиб меҳмондўст, бағри кенг, меҳрибон, чинакам маънода катта инсон эканлигига ишондим.

* * *

Тақдир менга ана шундай яхши учрашувларни тақдим этди. Турли йилларда турли воқеалар муносабати билан ўтказилган давра, анжуман ёки шахсий мулоқотда Самад Вургун, Мухтор Авезов, Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев, Берди Кербобоев, Чингиз Айтматов, Шароф Рашидов каби улкан замондош адиблар сўзларини эшитдим, ўзларини кўрдим. Ҳар ҳолда, эслайдиган яхши нарсаларнинг борлиги катта бахт!

* * *

Алқисса, бир куни олис қишлоқ мактабларидан бирида муаллим-устоз болаларни бирма-бир харита ёнига чақириб: «Борса-келмас» деган жойни кўрсат, деб сўрай бошлабди. Қайси ўқувчини чақирмасин, харита олдиға чиққан бола ўйланиб-ўйланиб, бармоғи билан Тошкентни кўрсатар эмиш. Иккинчи бола ҳам, учинчи бола ҳам... Ўқитувчининг жаҳли чиқиб: «Нима бало, ҳамманг бирданига шу қадар саводсиз бўлиб қолганмисизлар?» деб дағдаға этса, бир бола бемалол жавоб қилиб:

- Устоз, қишлоғимиздан кимки шу жойга, яъни Тошкентга ўқишга кетса, қайтиб келмайди. Шунинг учун биз бу жойни ҳам «борса-келмас» деб атаймиз, дея ҳаммани кулдирган экан.

Бу бир ҳазил. Тошкент биз учун инсоний камолот мактаби, тақдиримиз шакланган олий маскан, ўз бағрида ардоқлаб, бизга кадр қиммат ато этган фахру ифтихоримиз, юрак сўзларимизни оламга изхор этувчи юксак минбаримиз. Оддий қилиб айтганда, биз унинг меҳрли кўксига Одам бўлдик! Тошкент - озод, мустақил Ватанимизнинг юраги. Ҳаммамизнинг ҳаётимиз шу улўғ шаҳар билан боғлиқ... Мен эса, қишлоғимга тез-тез бориб тураман, яхши-ёмон кунларда қишлоқдошларим билан бирга бўлишга ҳаракат қиламан. Уларни соғиниб яшайман. Қишлоғимнинг юлдузли осмонларини соғинаман.

* * *

Болалигим, ҳамқишлоқларим, ўқиш йилларим, устозларим, кўрган-кечирганларим ҳақидаги таассуротларимни ниҳоялар эканман, камтарона ҳаётимни ҳеч кимга ибрат ёки ўрнатки сифатида кўрсатишни ният этмаганман ёки улўғлар номига суйкалиб, обрў орттириш фикридан ҳам олисман. Мустақиллик бағрида барқ уриб гуллаб яшнаётган, асрий орзулар ҳақиқати бўлмиш Ватаним - жонажон Ўзбекистонимнинг бугунги юксак камолидан баҳраманд бўлиб яшар эканман, бу кунларга етишимиз осон кечмаганлигини азиз ёш фарзандларимизга қисқача бўлса-да ҳикоя қилиб беришни истадим. Бизнинг авлодимиз ҳам бугунги ёрқин кунларга ана шундай мураккаб даврлар довоғи оша етиб келди. Юқорида иншо этилган лавҳалар ҳам шу гапларни айтиб, кўнгилни бўшатиб олиш, Истиклолимиз кадрини янада сарбаланд тутиш мақсадидаги бир уринишдир, холос.

2002 йил.

Н.В.ГОГОЛЬ

Ал-МАЪМУН

(Тарихий тавсиф)

Камдан-кам ҳукмдор ал-Маъмунчалик давлатининг энг гуллаб-яшнаган чоғларида тахтга чиққан. Қадимги дунёнинг муборак заминида қудратли халифалик улугворлик билан қад кўтарган эди. Шарқда гуллаб-яшнаган Осиё бутунисича унга қарам эди. Қудратли империянинг этаклари Ҳиндистонгача етиб борарди. Фарбда эса Африка соҳиллари бўйлаб Жабали-Торикқача чўзилганди. Уртаер денгизида ҳам унинг бақувват флоти ҳукмронлик қиларди. Бу янги дунёнинг пойтахти Бағдод бўлиб, унинг фармойишлари ва буйруқлари империянинг энг олис, энг овлоқ ҳудудларида ҳам сўзсиз бажариларди. Басра, Нисабур ва Куфалар исломни янги қабул қилган Осиё мамлакатлари вакиллари ўз мактабларида ўқитиб, чиниқтириб берарди. Дамашқ эса ҳашаматга берилган жамики баднафсларга қимматбаҳо матолар етказиб беришга қурби етар ва бутун Оврўпани пўлат шамширлар билан таъминлаши мумкин эди. Шунинг учун араблар Муҳаммад алайҳиссалом айтган жаннатни ер юзида барпо этишни ўйлай бошлаган эди. Улар сув қувурлари барпо этдилар, ажойиб қасрлар қурдилар, кети-охири кўринмайдиган бепоён хурмозорлар ўстирдилар.

Буларнинг барчасидан Шарқнинг муаттар бўйи келиб турарди. Хурмозорларда эса одамларнинг ҳавасини келтириб, тенги йўқ фавворалар кулф урарди. Бундай гуллаб-яшнаган ҳашаматнинг баданига сиёсий жамиятнинг биронта маънавий иллати ҳали ёпишиб улгургани йўқ эди. Бу улуг империянинг ҳамма узвлари, мусулмон дунёсининг барча жиҳатлари ўзаро мустаҳкам боғланган эди ва бу боғлиқликни ўз талабларининг жамики турфа хил қобилиятларини билиб, тагига етган тенги йўқ Ҳорун ар-Рашиднинг саъй-ҳаракатлари янада мустаҳкамланган эди. У нафақат файласуф ҳукмдор, нафақат иқтидорли сиёсатчи, нафақат саркарда ва нафақат диди баланд ижодкор халифа эди. У ўз шахсиятида бу сифатларнинг барини жамлаган, ўз фаолиятини, хатти-ҳаракатларини шу сифатлар ўртасида баравар тақсимлай билар ва бирон соҳа-

Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Мазкур эссенинг муаллифи сиз яхши танийдиган буюк рус адиби, "Ўлик жонлар", "Ревизор", "Миргород" каби асарлари билан дунёга машҳур Николай Васильевич Гоголдир. Гап шундаки, у ижоди давомида тарих билан ҳам жиддий қизиққан ва етук олим сифатида бу соҳада бир қатор ажойиб асарлар яратган. Санкт-Петербург университетиде бир неча муддат тарихдан маърузалар ўқиган. Мазкур эссе ҳам 1834 йилда ўқилган маърузалардан бири бўлиб, унинг тингловчилари орасида А.С.Пушкин ҳам бўлган.

Эсседа Н.В.Гоголнинг ал-Маъмун ҳақида айтган айрим фикрлари баҳсли бўлиши мумкин, лекин бу буюк рус адибининг Шарқ тарихига, ислом дунёсига катта қизиқиш билан қараганидан далолат беради.

Бу эссе Н.В.Гоголнинг "Арабиёни" деган тўпламига кирган сўнгги асаридир.

нинг бошқаси устидан устун келишига асло йўл қўймасди. Ўзга юртлар маърифатидан ўз миллатини шундай даражадагина баҳраманд этардики, бу халқнинг маърифатини ривож топтиришга кифоя қиларди. Араблар аллақачон гуллаб-яшнаган даврларни бошдан кечириб бўлган эдилар, уларнинг истилочилик ишгиёқлари ҳам анча сусайиб қолганди. Аммо, шунга қарамай, улар ҳамон ғайрат ва шижоатга тўла эдилар.

Қуръони Каримнинг қалбларга ҳарорат бахш этувчи саҳифалари ҳамон завқшавқ билан варақланар ва унинг муқаддас сўзларига оғишмай амал қилинарди. Ҳорун ар-Рашид ўзининг ҳар ерда ҳозирлиги билан амалдорларининг юрагига ҳадик солиб қўйган эди ва шунинг учун унинг фармойишлари сўзсиз бажарилар, давлатнинг маъмурий ҳаётининг оқими тезлашар эди. Одатда ҳар қайсиси ўзи мустабид ва ҳокими муғлақ бўлишга интиладиган маҳаллий ҳокимлар ва амирлар зийраклик билан ҳамма нарсани кўрсатадиган, кийимини ўзгартириб олиб, мамлакат кезадиган халифадан қўрқшарди ва шу сабабдан Ҳорун ар-Рашиднинг ҳукмдорлиги қонунларсиз ҳам қатъий ва муайян тарзда амалга ошарди. Ал-Маъмун тахтга чиққанда давлатнинг аҳволи ана шундай эди.

Царград (Византия дейилмоқчи — таржимон) ал-Маъмунни илмларнинг саҳий ҳомийси деб атайдди. Тарих ал-Маъмун номини инсониятнинг саховатли, олижаноб сиймолари қаторига қўядди. У сиёсий давлатни санъатлар давлатига айлантиришни ният қилган ҳукмдорлар эди, бардошли ва сабр-тоқатли, ҳар нарсани чидам билан узоқ ўрганиш қобилиятига эга эди. Унинг феъл-атвори олижанобликка тўла бўлиб, ҳақиқатнинг тагига етиш унинг бош шиори эди. У илмни дил-дилидан севар ва унинг севигиси муғлақ беғараз эди: у фанни фаннинг ўзи учун, қандай мақсадларга хизмат қилишини ўйламай, қандай амалга оширилишини ҳаёлига келтирмай севар эди. У илм-фанга тубсиз садоқат билан берилганди. У пайтларда араблар Аристотелни эндигина кашф қилган эдилар. Юнонистоннинг кенг қамровли ва фикри тиниқ файласуфи уларнинг ҳаёлотларига қўп ҳам сивавермасди, чунки араблар ҳаёлоти ҳаддан зиёд учқур, ҳаддан зиёд шарқона ва улкан эди, аммо араб олимлари узоқ вақт мобайнида сермашаққат иш билан банд бўлганлари сабаб, аниқликка ва шаклга ривож қилишга бирмунча кўникиб қолишган эди. Шунинг учун ҳам Аристотелни ўрганишга олимона ғайрат билан киришдилар. Аристотелдаги тубсиз хулосалар, авваллари араб олимлари қалбларида оташин парчаларгина деб ҳис қилиб юрган нарсаларга жон ато қилиш ва тугаллик бахш этиш ўша пайтдаги олимларга сеҳру жоду сингари таъсир қилмаслиги мумкин эмас эди. Уларнинг таъсирида тарбия топган, қалби чинакам маърифат иштиёқида ёнган ал-Маъмун бор имкониятларини ишга солиб, шу пайтга қадар арабларга ёт бўлган юнон дунёсини ўз давлатига олиб киришга уринди.

Бағдод ўша пайтдаги етук олимларнинг ҳаммасига дўстона кучоқларини очди. Қандай унвон эгаси эканидан қатъи назар, қайси динга мансублигига қарамай, ҳар қанча зиддиятчи қарашларга эга бўлмасин, ҳар бир одам учун халифанинг меҳр-муруввати кенг очиқ эди. Табиийки, ўша кезларда Бағдодга шундай билимдон одамлар йиғилдики, улар ҳали ўз қалбларида насроний либосларга бурканган политеизм образини сақлаб қолишган. Аммоний Саккас, Платон ва янги платонизмнинг бошқа тарафдорлари учун жон фидо қилишга тайёр эдилар. Бу одамлар ўзларининг илмий нихолларини ўтказмоқ учун Царградда ортиқ майдон тополмай қолган эдилар, чунки бу шаҳар насронийлик ақидалари тўғрисидаги баҳслар билан ҳаддан зиёд банд бўлиб қолганди. Бағдод билимлар ва мулоҳазаларнинг турфа хил соҳаларидан таркиб топган жумҳуриятга айланган эди.

Тождор араб илмий таҳсиллар ва тафсилларнинг аллаовчи мусиқасини жондиди билан эшитди. Вилоятларнинг ҳокимлари халифадан ибрат олмасликлари мумкин эмасди, шундай қилиб, давлатнинг олий табақаларини алланечук адабий ишқибозлик чулғаб олди. Вазирлар ва амирлар ўз саройларини келгинди олимларга тўлдиришга ҳаракат қилишди. Ўз-ўзидан аёнки, маъмурий ишлар алланечук иккинчи даражали ишлар аҳволига тушиб қолди, ҳокимлар бошқаришга алоқадор анча-мунча ишларни котиблари ва суюкли одамларига ишониб топшириб қўядиган бўлди. Бу суюкли одамлар кўпинча нодон ва жоҳил одамлар бўларди, улар ўзлари эғаллаб турган ўринларга кўпинча айёрлик

ва найранглар билан эришган бўлардилар. Буларнинг бари халқнинг аҳволига таъсир кўрсатмай қолмас эди ва вақт ўтиши билан ҳукмдорнинг ҳам бошига оғир кулфатлар келтирмоғи муқаррар эди.

Назария билан шугулланадиган бир тўда файласуфу шоирлар муҳим мансабларни эгаллаб олганлари билан давлатни бошқариш соҳасига тузукроқ фойда етказмас эди. Уларнинг соҳаси бутунлай бошқа — улар бажону дил ҳомийликдан истифода қиладилару ўз йўлларида кетаверардилар. Бу тоифадан ўз сиймосида ҳам файласуф, ҳам шоир, ҳам муаррихни бирлаштира олган улуг адиблар мустаснодир. Улар табиат қонунларини ҳам, инсон моҳиятини ҳам чуқур ўзлаштирган, ўтмишни англаб етган ва келажакка назар ташлай оладиган иқтидорга эга. Бундай одамларнинг сўзлари бутун халқнинг қўлоғига етиб боради — халқ уларнинг йўлига юради. Улар — буюк сиймолардир. Доно ҳукмдорлар уларни ўз суҳбатларидан баҳраманд қиладилар, уларнинг қимматли ҳаётларини асрайдилар ва ўзларининг кўп қиррали фаолиятлари билан уларни эзиб қўйишдан сақланадилар. Уларнинг инсон қалбининг энг теран сўқмоқларидан бохабар одамлар сифатида энг муҳим давлат маслаҳатларига ва кенгашларигагина таклиф қилинади.

Олижаноб ал-Маъмун ўз табааларини бахтиёр қилишни чин юрагидан истар эди. У шуни яхши билардики, бу мақсадга олиб борадиган ишончли йўл — инсоннинг ривожига хизмат қиладиган илмдир. У жамики куч-қувватини ишга солиб, ҳамма имкониятлардан фойдаланиб, ўз фуқароларини ўзи жорий қилаётган маърифатни қабул қилишга мажбур этди. Аммо ал-Маъмун жорий қилаётган маърифат арабларнинг табиий унсурларига ва ҳалдан зиёд улкан ҳаёлотларига жуда кам даражада мос келарди. Насронийлик ғоялари ўша кезлардаги илмларни ёритган-у, лекин уларга сингишиб кетмаган, бу ғоялар политеизм ибтидосига хос бўлган қудрадан маҳрум этилган, бир ҳовуч ҳавоий гапларга айлангириб қўйилган ва шаккоклик билан абжақ қилинган эди. Ана шу насронийлик ғоялари ўша пайтдаги илмларга сингишиб кетмаган бўлсада, ўзининг салобати билан уларни анча босиб қўйган эди. Насронийлик ғоялари арабларнинг оташин табиатида мутлақо зид эди. Арабларнинг ҳаёлот оламида совуқ тафаккурнинг нимжон хулосалари бутунлай гарқ бўлиб кетарди. Бу ажойиб халқ ўз тараққийси сари кетиб борарди эмас, бамисоли учиб борарди. Тўсатдан унинг даҳоси урушда, савдода, турли санъатларда, ҳар хил матолар тўқиб чиқаришда, Шарқнинг беқиёс шеърлятида намоён бўла бошлади. Унинг шу пайтга қадар инсоният тарихида қиёси учрамаган салоҳияти жуда ёрқин, турфа хил рангларда, ғаройиб ва мутлақо ўзига хос тарзда очилиб кетди. Бир қарашда бу халқ шу пайтгача ҳеч қайси миллатда кўрилмаган баркамолликка эришадигандек туюлган эди. Бироқ ал-Маъмун уни тушунмади. У бир улуг ҳақиқатни эътиборидан қочириб қўйди — маърифат халқнинг ўзидан олинадди, ташқаридан келадиган маърифат фақат шу даражадагина ўзлаштирилмоғи керакки, бу унинг ривожига кўмаклаша оладиган даражада бўлсин, бироқ халқ фақат ўзининг миллий муҳити, заминидагина ривож топмоғи керак. Лекин араблар учун мардлик майдони бегона юртлардан олиб келинган ана шу самарасиз маърифат билан тўсиб қўйилган эди. Ҳамма фирқаларнинг олимлари учун давлат эшиклари ланг очиб қўйган ал-Маъмуннинг космополитизми эса ақл бовар қиладиган чегарадан анча чиқиб кетганди.

У давлатда христианларга бериб қўйилган имтиёзлар ҳам унинг фуқароларида насронийларига нисбатан нафрат туғдирмай қолмасди. Оқибатда халқ ҳатто уларнинг энг фойдали муассасаларини ҳам ёмон кўриб қолди. Натижада халқнинг ўз халифасига муҳаббати сусая бошлади. Ал-Маъмун давлатни бошқаришда амалиётчи файласуф сифатида эмас, кўпроқ назариячи файласуф сифатида иш тутарди. Ҳолбуки, ҳукмдор, биринчи навбатда амалиётчи бўлмоғи талаб қилинади. У ўз халқининг турмушини бошқаларнинг гап-сўзларидан, ҳикояларидан эшитиб биларди, лекин бу турмушнинг паст-баландликларини ўз кўзи билан кўрмаган, буюк Ҳорун ар-Рашид каби унинг аччиқ-чучукларини ўзи татиб кўрмаган эди. Муайян қонун-қоидаларга эга бўлмаган шарқона бошқарув тарзидаги жамики маъмурий ишлар ҳукмдорнинг ўз зиммасига тушарди. Шунинг учун ҳам унинг фаолияти бениҳоя ажойиб бўлмоғи керак, унинг диққат-эътибори ҳаммаша уйғоқ бўлмоғи лозим, у ҳеч кимга мутлақо

ишона олмайди, унинг нигоҳи худди Аргуснинг кўзлари каби тўрт томонни баравар кўриб турмоғи шарт — ҳукмдорни бир дақиқа мудроқ босса, унинг жойлардаги вакилларига тўсатдан жон киради-ю, давлатда миллионлаб катта-кичик мустабид золимлар гимирлаб қолади. Бироқ ал-Маъмун ўз Бағдодида ўзи барпо этган нафис санъатлар ўлкасида яшаётгандек умр кечиради. Бу ўлка эса сиёсий дунёдан мутлақо узоқ эди. Ниҳоят маъмурий мансабларни эгаллай бошлаган христианлар бу юртнинг урф-одатларини ва халқ руҳини била олмас эдилар. Яна шуниси ҳам борки, уларнинг бошқа динга мансублигининг ўзиёқ ҳали қалбида ғайрат ва шижоати сақланиб қолган, бошқа динларга тоқат қилолмаслик руҳи йўқолиб кетмаган арабларнинг ғашини келтирарди. Шунинг учун ҳам ал-Маъмуннинг номини ўша аср олимлари такрор-такрор тилга олгани сари, халифанинг меҳмоннавозлиги Сурия соҳилларига турфа хил мамлакатларнинг байроқларини жалб қила боргани сари унинг давлат ичкарисидаги ҳокимияти заифлашиб борарди. Халифасини ҳеч қачон ўз кўзи билан кўрмаган чекка вилоятларнинг аҳолиси унинг номини унча қадрламас эди. Марказ сифатида Бағдоддан тарқаладиган маърифат, одатда, мамлакатнинг чекка вилоятига яқинлашгани сари кичрайиб борарди, чекка ўлкаларда ҳали арабларнинг ибтидоий турмуш тарзи сақланиб қолганди, чегараларда турган кўшинлар ҳали фанатизмга тўла эдилар, улар Муҳаммад алайҳиссалом таълимотини қилич ва найза кучи билан ёйиш ниятидан бутунлай воз кечмаган эдилар. Кўшинларнинг бақувват амирлари Бағдод билан алоқанинг заифлашганини ҳис қилиб, мустақил бўлишни ўйлаб қолишган эди.

Ал-Маъмун ҳали ўзи ҳаётлигидаёқ Эрон, Ҳиндистон ва Африканинг олис вилоятлари империядан ажралиб чиқиши муқаррар эканини пайқаган эди. Бироқ агар ал-Маъмун ўзининг ҳақпарастлигини ҳаддан ташқари кенг тарқатишга интилмаганида, эҳтимолки, маъмурият фаолиятидаги бу нотўғри йўналишнинг олдини олиш ҳам мумкин бўларди. У дин бобида ўз миллатининг ислохотчиси бўлмоқни ихтиёр этиб қолди. У соф назарий тарзда фикрлашга ўрганган эди. У христиан динининг баъзи бир ақидалари билан ўзидан аввал ўтган салафларига нисбатан анча яқинроқдан танишган эди, шунинг учун баъзи бир бидъатлар, хурофотлар ва ирим-сиримлардан юқори турарди. У жазавага тушган ҳолда Қуръони Каримни таҳрир қилишга киришди, шу мақсадда мамлакатининг тўрт томонига турли фармойишлар ва кўрсатмалар жўнатди, бироқ бу фармойишлар олиб келадиган сон-саноксиз зиддиятларни, галвали можароларнинг ҳаммасини кўра олмади. У мусулмонларнинг Муқаллас китобини ўзича таҳрир қилиб, унга янада кучлироқ жозиба бахш этмоқчи бўлди. Бироқ бу хомхаёл эди. У пайтларда ҳали давлатнинг жамики қуйи табақалари, авом халқнинг ҳаммаси Қуръони Каримнинг Оллоҳ томонидан нозил қилинганига астойдил ишонарди ва унинг лоақал бирор жумласини ўзгартириш ҳам жуда катта жинойат ҳисобланарди. Ал-Маъмуннинг ярим юнонча фикрлаш тарзи табааларнинг кўр-кўрона мутеликларини мутлақо ҳазм қилолмасди. У ўз халқини маърифатли қилиш йўлидаги биринчи қадам деб араблар қалбидаги ташаббускорликни маҳв этиш ҳисоблади. Қолбуки, араб халқи жон-бозликсиз турмуш кечира олмас эди, унинг жамики ривожини шу завқ-шавқ туйғуларидан содир бўлганди. Шу ғайрат туйғулар араблар шундай бир даврга эришган эдиларки, унга шикаст етказиш бутун давлатнинг сиёсий таркибига шикаст етказиш билан баравар эди. Ал-Маъмун учун ҳамма нарсдан ҳам маънисизроқ нарса исломдаги жаннат ҳақидаги таълимот бўлди. Бу таълимотга кўра, араблар ўзларининг бу дунёдаги бутун ҳиссий ҳаётини, ҳузур-ҳаловат, лаззат ва шаҳват учун мўлжалланган бор ҳаётини ана шу жаннатга кўчирмоғи керак бўларди. Аммо ал-Маъмун бир нарсани эътиборга олмаган эди: бу таълимотнинг туғилиши оташнафас араб иқлими билан, араб халқининг оташин табияти билан боғлиқ эди. Мусулмон арабнинг саҳродаги ҳаётида жаннат ҳамилиши бир жозибадор водий бўлган. Шу жаннатга тушиш орзусигина арабни қашшоқликка, зулмга чидашга мажбур қилган, ҳашамат ва фароғат уммонига чўмган бадавлат одамга нисбатан унинг кўнглида кўзгаладиган ҳасад туйғусини тизгинлашга ундаган. Табиат арабга ўзига хос маънавият ва бениҳоя рангдор ҳаёлот салоҳиятини ато қилган. Шундай маънавият ва ҳаёлотта эга бўлган одамгина жаннатда хуру филмонлар қуршовида, бу дунёнинг роҳат-фароғати-

дан минг чандон ўтадиган ҳашамат ичида яшаш тўғрисидаги фикрни қабул қилиши мумкин эди. Эҳтимолки, унинг бундай ишончи келгусида арабнинг камолотга етишуви баробаринда ўзгармоғи мумкин эди. Бироқ ал-Маъмун табааларининг Осиёга хос табиатининг туб моҳиятини англай олмади. Халифа амалга оширмақчи бўлган ўзгаришлар ҳақидаги хабарлар тарқалганда кенг халқ оммасининг қаҳр-ғазаби қай даражада жўш урганини тасаввур қилиш унчалик қийин эмас. Насронийларга ҳомийлик қилганининг ўзи учун ва ажнабийларга мойиллиги туфайлигина халифани ошкора тарзда кофирликда айблаган халқ бу хабарни қай тарзда қабул қилмоғи мумкин эди? Андишани йиғиштириб қўйган оломон Куръони Каримни аввалгидай оғишмай аниқ талқин қилишни талаб этиб, ўзининг мурасимсиз ўжарлиги билан ниҳоят халифани қўлига қурол олишга мажбур қилди. Шу тариқа чин дилдан инсониятга кўнгил қўйган, оққўнгил халифа ўз фуқаросига зулм қилувчи мустабидга айланди. Ўзининг зулми билан у яна арабларнинг ваҳшиёна ҳаёлотларини қайтадан тирилтирди. Аммо бу ҳаёлот ортиқ Арабистоннинг аввалги бадавий аҳолисини яхлит бир омма бўлиб жиҳслашишга ундаган ҳаёлот эмасди. Бу халифига қарши муҳолифона мутаассибликни вужудга келтирди. Бу мутаассиблик омmani парчалаб юборди, давлат тизимида сассиқ алафлар уруғини ниш урдирди, арабнинг ваҳшиёна эҳтиросларини кўзга тиб юборди, жазавага тушган ислом муҳибларини қўлга пичоқ олишга ундади, уларнинг заҳарли нафратларини жўш урдирди. Бу мутаассиблик кўндан-кўп ғазабкор мазҳабларни вужудга келтирди. Бу мазҳаблар ичида энг ашаддийси карматлар мазҳаби эди. Салб юришлари вақтида Сурия қотиллари деб ном чиқарган карматлар анча вақtgача ҳаммаёқни даҳшатта солиб турдилар. Мамлакатнинг турли бурчакларида рўй берган ғалаёнлар, турли-туман можаролар ичида, турфа хил фирқалар қуршовида бир қўли билан мактабларга, илму фанга, санъатларга турли-туман неъматлар улашиб, иккинчи қўли билан бош кўтарган табааларини мағлуб этган олижаноб ал-Маъмун бу оламдан кўз юмди. У на ўз халқини англаб етди, на халқни уни англади. Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, ундан ибратли сабоқ қолди. У шундай бир ҳукмдор бўлдики, жамики элу юртига валинеъмат бўлишга интиланганди, у жуда оққўнгил эди, меҳрга тўла қалб эгаси эди, у ўта фидокорлик билан, ақл бовар қилмайдиган эҳтирос билан илм-фанга хизмат қилди, бироқ буларнинг барига қарамай, ғайриихтиёрий бир тарзда давлатнинг йиқилишига сабаб бўлган асосий омиллардан бири ҳам бўлди.

1834.

Миллатнинг ўктам ОВОЗИ

Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Миллат овози.
Тошкент, “Шарқ” нашриёти — 2002.

Бизким, ўзбеклар...” номли асаригадаги дадил фикрлар, қизиқарли тарихий-ижтимоий маълумотлар тафти пасаймасдан туриб, ёзувчи Абдуқаҳҳор Иброҳимов ўз китобхоналарига “Миллат овози” номли янги асарини тақдим этди. Ўзбекнинг овози, сахий қалби, эзгу ишлари удумларида, кўхна, ҳаммаша навқирон тарихида, ўлмас санъатида намоён бўлган. Талай халқлар ўзбекнинг қандай миллат эканлигини, нималарга қодирлигини яхши билганлар. Лекин ҳеч ким ўзбек овозини қунт билан тинглашни, унинг маъно-мазмунини англаб етишни истамаган. Бошқача айтганда, овоз бор эди, аммо унинг аниқ-тиниқ кўриниши, эгаси йўқ эди. Миллатнинг миллатлиги ўтли, шудли, интеллеktуаллиги юксак, қалб нигоҳи ўткир, файзу тароватли ёрқин сиймога боғлиқлигини тарих кўп бор исботлаган.

Ўтган асрнинг сўнгги йилликларида етилган ижтимоий-сиёсий вазият миллат овози, халқнинг тилию дили бўла оладиган бир қанча сиймони тарих саҳнасига олиб чиқди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мўтабар минбаридан ўзбекнинг ўктам овози янграганда — Юртбошимиз дунёнинг қарийб 200 давлати вакиллари — давлат раҳбарлари, дипломатлари олдида ҳозирги замоннинг долзарб муаммолари, ўзбекнинг кўхна тарихи, жонли аънаналари ҳақида топиб-топиб, чертиб-чертиб гапирганида жамики ўзбек, қаерда истиқомат қилишидан қатъи назар, рўйи-рост гуруранди, кўнглидаги асрий ғам-

андухларни кўз ёшлари билан ювди. Ўзбекнинг миллий ялови озод юртлар байроқлари қаторидан ўз ўрнини эгаллаганда, ўзбекнинг давлат мадҳиясига жумлаи жаҳон оёққа қалққанида ўзбек қувонч ёшларини тия олмади.

“Миллатнинг овози” китобининг қиммати, долзарблиги, зарурлиги шундаки, мустақиллик йилларида қабул қилинган муҳим тарихий қарор, фармонлар ишонарли талқин, нозик таҳлил қилинган. Халқ тарихини холис, илмий ўрганиш ва ёритиш, лотин ёзувидаги имлога ўтишнинг зарурати, таълим ҳақидаги миллий дастурнинг тайёрланиши ва қабул қилинишининг аҳамияти ҳақида “Миллат овози”да атрофлича маълумот берилган.

Мазкур китобда нафақат тарихий фармон ва қарорлар талқин қилинади, шарҳланади, балки муаллиф халқ тарихининг унутилиши зинҳор мумкин бўлмаган саҳифаларини юзага чиқаради, ундаги умуминсоний сабоқларни аниқ кўрсатади. Шу жиҳатлар “Миллат овози”ни “Бизким ўзбеклар...”нинг мантиқий давоми деган хулосага олиб келади. А.Иброҳимов “Миллат овози”да ўзбекнинг илмий-маданий, ижтимоий-сиёсий тарихи ҳақида сўз юритади. Хусусан, “Пойтахт қиёфаси — миллат қиёфаси” бобида қизиқарли маълумотлар анчагина. Чунончи, “Худуд ал-олам” (“Олам чегаралари”) китобида ёзилишича, Тошкентда ўқ-ёй ясаган камони шошийлар бутун дунёга машхур бўлган. Таниқли шарқшунос олим Абдусодиқ Ирисовнинг

тадқиқотларига кўра, Тошкент ўша олис замонлардаёқ кўз шифокорлари — офтальмологлари билан ҳам донг қозонган. Улар “каҳҳол” номи билан аталиб, ҳозирги тиббиётда катаракта (кўз қорачиғини парда қоплаши) хасталигини жароҳлик усули билан даволаш маҳорати ва малакасини эгаллаган юксак билимли шифокорлар бўлишган (29-бет).

Сўнги йилларда адабиётшуносу нафосатшунослар ва файласуфлар Жалолиддин Румий ҳақида, унинг “Маънавий маснавий”, “Ичингдаги ичингдадир” асарлари ҳақида фикр юритмоқдалар. Лекин аксарият замондошларимиз Жалолиддин Румий машҳур юртдошимиз Жалолиддин Мангубердига ҳиян бўлишини билмасалар керак. “Миллат овози”да ўқиймиз: “Жалолиддин Румийнинг бобоси Хусайн ал-Хатибий Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг кизига, Жалолиддин Мангубердининг опасига уйланган. Демак, Жалолиддин Румий Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг кизидан туғилган набираси, сўнги Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг ҳиянларидан бири бўлган” (149-бет).

Яна бир қизиқ маълумот: “Абу Райҳон Беруний замондоши Исмоил ал-Жавҳарий ясаган учар қурилма бугунги космик кемаларнинг ибтидоий шаклидир” (83-бет).

“Миллат овози”да диндошлик, халқ, аҳоли, миллат сингари тушунчаларга аниқлик киритилган. Дунёда ҳозир 1 миллиард 300 миллион мусулмон бор. Улар дунёнинг ўнлаб мамлакатларида яшайдилар. Оламда ҳозир 220 миллион туркий халқ бўлиб, улар ҳам қанчадан-қанча давлатларда истиқомат қиладилар. Шундай миллатлар борки, улар турли динларга мансуб кишилар. Масалан, бенгалларнинг ғарбийси — буддавий, шарқийси — мусулмон. Болтиқбўйи аҳолиси асли қримлик караимлар билан ёқутлардан иборат: улар бир ота-она фарзандлари. Лекин караимлар мусовийлар, ёқутлар исовийлардир.

Миллат бор, халқ бор, аҳоли бор. Бир юртда истиқомат қилувчилар аҳоли халқдир. Миллат халқнинг жипс тарихий уюшган асоси, мафкура, ғояни улуғлайдиган қатлами. Миллий мафкура асосида

миллий ғоя шаклланади. Миллат ва миллий ғоя — эгизак. Миллий ғоясиз, миллий мафкурасиз миллат йўқ. Миллий мафкура, ғоя юксак мақсад билан қуроолантирувчи куч. Турли миллатга тааллуқли кишилар қалбан, ақлан миллий мафкура ғоя атрофига уюшиши, халқ бўлиши мумкин.

Асардаги 21 бобнинг барчасида миллатимиз тарихи, ҳозирги куни, истиқболи Президент Ислоҳ Каримов фаолияти билан боғлиқ ҳолда акс эттирилади. Китобда миллат, маънавият, жамият, миллий ғоя, миллий мафкура, давлат тафаккури ҳақида шундай фикрлар айтилганки, уларни миллат вакиллари билиши, ҳис қилиши зарур. Асосий хулосалардан бири бундай ифодаланган: “...Юртбошимизни мамлакатимизнинг бош мафкурачиси дейишга ҳақлимиз. Жамият қиёфасини — сийрати ва суратини унинг маънавияти белгилайди. Ҳаракатдаги ғоя бўлмиш жамият мафкураси маънавиятнинг қайси йўналишидан боришини изга солиб туради. Булар биргаликда давлат тафаккурини яратади. Давлат тафаккури эса давлат сиёсатини юргизади.” (181-бет).

Ҳозир дунёда глобаллашув — бирлашиш, умумлашиш ҳаракати шитоб билан ривожланмоқда. Бу жараён ёрқин сиймоларнинг умумжаҳон сиёсати, ижтимоий ҳаётида муносиб ўринни эгаллашни тақозо этмоқда. Жаҳоншумул ҳусни ҳаракатлар, эзгу интилишлар бошландими, билинги, унга зид турган кучлар, амаллар жонланади. Глобаллашув қора кучларнинг кенг кўламда ҳаракат қилишига олиб келди. XX аср охиридан бошлаб террорчилик, нашавандлик, фаҳш қаби инсоният инқирозига сабаб бўлувчи қусурлар авж олди. Йўлбошчимиз БМТнинг мўътабар минбарига оламшумул йиғилишларда, дунё тақдири муаммолари ўртага қўйилган анжуманларда терроризм офатининг нақадар жиддийлигини таъкидлашдан тўхтамади. Дадил айтиш жоизки, Ислоҳ Каримов терроризмга қарши умумжаҳон ҳаракатини янги шароитда бошлаб берганлардан биридир. У халқаро минбарлардан инсоният олдидаги жиддий хавфлардан бири терроризм эканлигини неча бор таъкидлади.

“Миллат овози” муаллифи ёзади: “Умумжаҳон тарихи ёхуд бизким, ўзбекларнинг тарихига назар солсак, террорчилик кўҳна ижтимоий иллатлардан бири эканини кўрамиз. Албатта, разил иллат ўтмишда террорчилик деб аталмаган, соддагина — халқона қилиб “номардлик дейилган” (208-бет). Жалолиддин Манғуберди, Улуғбек, Бобур сингари сиймолар номардлик — террорчилик қурбони бўлганликлари айтилади. Алишер Навоий “номардлик тупроғин йигитлик бошига сочган” — мисрасини битганлиги эслатилади. Бизнингча, номардлик истилоҳи бугунги терроризмга нисбатан анча юмшоқ. Афсуски, луғатларимизда терроризмнинг аниқ-тиниқ таржимаси учрамади. Терроризмни қасдиқотиллик, террорчини қасдиқотил деб аташ ўринлидай туюляпти. Бу муаммони атамашунослар, тилшунослар ҳал қилиб берарлар, деган умиддамиз.

Китоб муаллифи Йўлбошчимизнинг жаҳон сиёсати майдонидаги фаолияти, Республикамизнинг ташқи сиёсати ҳақидаги қарашларини яқунлаб ёзади: “Ўзбекистоннинг бунёдкорликка асосланган ички сиёсати каби ташқи сиёсати ҳам хорижий мамлакатлар ва уларнинг халқлари билан дўстликни янада кучайтиришга, жаҳонда тинчлик йўлида бир-бирини тушуниш, яратувчилик ва ҳамкорликни янада мустаҳкамлашга, халқаро террорчиликнинг барча кўринишларини бартараф этишга қаратилган одилона сиёсатдир” (217-бет).

“Миллат овози”да Ўзбекистоннинг Америка Қўшма Штатлари билан олиб бораётган алоқалари кенг таҳлил қилинади. Америка Қўшма Штатлари Ўзбекистонни Марказий Осиёдаги стратегик шериги, ҳаммаслаги деб тан олиши Республикамиз раҳбариятининг ташқи сиёсатдаги улкан ютуғидир.

“Миллат овози”нинг қисқагина сўнгсўзида ниҳоятда муҳим бир масалага эътибор қаратилган: “Маҳалла-кўй ҳаммавақт керак. Бироқ унинг тобуткашлик вазифаси инсон вафот этганда — сўнгги йўлга кузатиб қўйилаётганда — айниқса асқотади. Ўзбек маҳалласида хўрлик ва хорлик бўлмас, инсонлик шарафи ҳаммаша юксак. Ана шундай меҳр-оқибат макони бўлмиш маҳаллалардан ташкил топган Ўзбекистонимиз давлат мустақиллигига эришганига ўн бир йил тўлди.” (238-бет).

Фалсафада онтология — яшаш, умрбоқийлик деган илмий йўналиш бор: у асосан бадий, фалсафий-эстетик асарларнинг яшовчанлик қонуниятларини ўрганади. “Миллат овози”нинг тирик, яшаётган асарлиги шунда ҳам кўринадики, Президент Ислон Каримов 2003 йилни “Обод маҳалла йили” деб аташни тақлиф қилди. Бошқача айтганда, Ўзбекистонда маҳаллаларга алоҳида эътибор берилаётганлиги яна бир бор синовдан ўтди. Зеро, миллат овози аввало маҳалладан бошланади.

Кечаги кунларимизни ўйлар эканмиз, иштибоҳу сўровлар уммонига фарқ бўламиз. Муаллиф “Шўролар даврида бадий адабиёт, унинг фидоий ва илғор фикрловчи намояндалари” сиёсий куч вазифасини ўтаганини ёзади. Чиндан ҳам, ҳамма даврларда нафақат бадий адабиёт, балки халқчил санъат ва ҳақиқий адиблар, ба斯塔корлар, рассомлар, санъаткорлар миллат суянчиғи бўлганлар.

Хуллас, “Миллат овози” асари илмий-бадий таъсирчанлиги билан Ислон Каримовнинг бой руҳий-маънавий, интеллектуал бойлигини — мукамал сиймо, давлат кишиси эканлигини китобхонга тўла етказиб бера олган.

Абдуғафур РАСУЛОВ,
филология фанлари
доктори.

Морис ДРЮОН

Шато-Гайар асираси

Роман

ИККИНЧИ ҚИСМ

БЎРИЛАР БИР-БИРЛАРИНИ ҒАЖИШДИ

БИРИНЧИ БОБ

ЛЮДОВИК МИЖҒОВ ЎЗИНИНГ БИРИНЧИ КЕНГАШИНИ ЧАҚИРДИ

Ангерран де Мариньи ўн олти йил мобайнида ҳар сафар Қироллик Кенгаши ўтадиган залга кириб келганда бу ерда ўз дўстларини учратишни олдиндан биларди. Бугун эрталаб эса зал остонасидан ўтиши биланоқ ҳамма нарса ўзгарганини, бошқача тус олганини сизди, чап қўли билан камзулининг ёқасини, ўнг қўли билан қоғозли халтачани ушлаганча эшик олдида бир дақиқа қотиб қолди.

Узун столнинг икки томонидан жой олган Кенгаш аъзоларининг сони одатдагидай эди; каминдаги олов ҳам одатдагидек чирсиллаб ёнарди, бугун залда ёнаётган ғулаларнинг ўрганиш бўлиб қолган ҳиди анқирди. Лекин Кенгашга йиғилганларнинг афт-ангори ўзгача эди.

Ўз-ўзидан аёнки, қиролнинг фамилиядошлари ҳуқуқий ва анъана бўйича Кичик Кенгашда қатнашишарди; граф Валуа ва д'Эвре, граф Пуатье, ёш шаҳзода Карл, Гоше де Шатийон ишгирик этишаётганди-ку, лекин улар ўзларининг одатдаги жойларида ўтиришмасди. Валуа жаноблари эса қироллик курсисининг ўнг томонидан, одатда Мариньи ўтирадиган жойдан ўрин олганди.

Ҳозир бўлганлар орасида Филипп Чиройлининг садоқатли хизматчилари на Рауль де Прель, на Никол де Локетье, на Гийон Дюбуа кўринарди. Уларнинг ўрнини янги одамлар эгаллашганди. Людовик Х нинг биринчи ёрдамчиси Матье де Три, граф Валуаниннг ёрдамчиси Этьен де Морнэ ва бошқа кўплаб одамлар бу ерда ҳозир бўлишганди. Мариньи уларни танирди, лекин Кичик Кенгаш мажлисида улар билан бирор маротаба учрашмаганди.

Вазирлар Маҳкамаси бутунисича ўзгармаган бўлса-да, ҳозирги тил билан айтилса унинг таркиби анчагина янгиланганди.

Темир қиролнинг илгариги маслаҳатчиларидан фақат иккитаси — Юг де Бувилль ва Бери де Меркергина қолишганди. Уларнинг қолишига ҳам наслнасаблари энг олий табақага мансубликлари сабаб бўлди. Шаҳарлик барча маслаҳатчилар Кенгашдан челлаштирилганди. “Ҳеч бўлмаганда мени огоҳлангириб қўйишлари мумкин эди-ку”, — ўйлади ичида газаби тошиб Мариньи. У Юг де Бувилльга мурожаат этиб, ҳамма эшитиши учун атайин баланд овозда гапирди.

— Жаноб Прелнинг мазаси қочиб қолдимикан? Нега бу ерда Бурнене, Бриансон, Дюбуа жанобларидан бирортасини кўрмаяпман. Йиғинга келмасликларига нима сабаб бўлдийкин? Келолмаганларига олдиндан уэр сўрашди-ми ўзи?

Давоми. Боши ўтган сонда.

Семиз Бувилье ҳеч нарса деёлмасди, кейин ўзини бироз тутиб олгач, кўзини гуноҳкорона олиб қочиб, Мариньининг саволига жавоб берди.

— Кенгашни чақиритиш менга топширилмаганди. Бу ишни жаноб Морне ба-
жарди.

Мариньининг нигоҳи қаҳрли тус олди, ўтирганларнинг ҳаммаси ҳозир қаң-
дайдир портлаш рўй беради деб ўйлашди.

Лекин жаноб Валуа ўртага тушишга шошилди ва намоёишкорона эҳтиром
ва вазминлик билан гапирди:

— Марҳаматли дўстим Маринь, шуни унутмангки, қирол ўз иродаси ва
хоҳишига кўра Кенгаш чақиритиш мумкин. Хукмдорнинг бунга ҳаққи бор.

“Марҳаматли дўстим Маринь” сўзлари оҳангидаги такабурлик ва мен-
симаслик маъноларини қирол дарҳол фаҳмлади. Филипп Чиройли ҳаётлигида
Валуа ҳеч қачон унинг ёрдамчисига бундай оҳангда гапира олмаган бўларди.
Маринь эътироз билдирмоқчи, қирол ўзига маъқул келадиган одамларни
эмас, давлат ишларини биладиган одамларнигина Кенгашга йиғитиш керак
демоқчи бўлди, кейин мамлакатни бошқариш маҳорати бир кунда бўладиган
нарса эмаслигини ўйлаб қолди.

Лекин у индамади — ичида кучини ҳал қилувчи жанглар учун сақлаш
мақбулроқ деган қарорга келиб, Валуа жанобларининг рўбарўсига, қиролнинг
чап томонидаги бўш жойга бамайлихотир ўтирди.

Ангерран де Маринь эллик икки ёшга тулганди. Вақт ўтиши билан гарчи
унинг малла сочлари аввалги рангини анча йўқотган бўлса-да, ҳамон тик,
бақувват, кўкракдор эди. Доимо олдинга салгина эгилиб турадиган боши худди
сузишга тайёрланаётган буқани эслатарди. Гўшгдор қовоқлари остидаги тий-
рак кўзлари атрофга хукмдорона нигоҳ ташлар, нозик қўллари маҳобатли гав-
дасига ярашмаётгандай туюларди.

Маринь халтадан қоғоз, қалам, юпқа тахта чиқариб столга тартиб билан
териб қўйди. Сўнг стол тағларини тимирскилаб одатда халтасини илиб қўяди-
ган илпак тополмагач, ҳафсаласи пир бўлиб хўрсинди ва елкасини қисди.

Валуа жаноблари қиролнинг йўқлигидан фойдаланиб, жияни Карл билан
гаплашиб ўтирарди. Ҳозир у яхши хабар эшитишини, ўзининг барча таклиф-
ларини қўллаб-қувватлашини шаҳзодага уқтирарди. Саройда ҳали давом эта-
ётган мотам маросимига тескари ўлароқ, эҳтимол, худди шу воқеа туфайли-
дир Карл Валуа одатдагидан кўра башангроқ кийиниб олганди. Қора бахмал-
дан тикилган камзули гўзаллиги ва қиммати жиҳатидан теридан қолишмас-
ди, унга кумушдан туширилган нақш ва овуслар ёқа Валуани мотам мароси-
ми учун яхшилаб ясалган отга ўхшатиб қўйганди. У ўзи билан на қоғоз, на
қалам олиб келганди, кўринишидан, чамаси, бирор нарсани ёзмоқчи ҳам эмасди.
Қирол амакиси учун ёзиш-чизиш ишларини ёрдамчиси Этьен де Морне ба-
жарди — Карл Валуанинг бу йиғинларда ишгирок этишининг ўзи етарли эди.

Йўлақда қадам товушлари эшитилди.

— Қирол Людовик, — хитоб қилди Юг де Бувилье.

Валуа ошқора тантанаворлик ва эҳтиром билан ўрнидан биринчи бўлиб
турди. Бу ҳаракатда графнинг қиролга ҳомийларча муносабати яққол сези-
лади.

Людовик Х залда пайдо бўлганида ўрнидан турган Кенгаш қатнашчилари-
ни тез кўздан кечириб чиқди.

— Жаноблар, кеч қолганим учун кечиришларингизни сўрайман.

Қирол оғзидан чиқиб кетган ноўрин сўзлардан ўзининг ҳам ҳафсаласи пир
бўлгандай жим бўлиб қолди. У қирол кечикиши мумкинмаслигини, Кенгаш
залига энг охирида кириб келиши лозимлигини бутунлай эсдан чиқарганди.

Унинг вужудини бутун кечаси Сан-Денида рўй берганидек яна кўркув эгал-
лади.

Ўзини ҳақиқий хукмрон сифатида кўрсатадиган фурсат келганди. Лекин
ақлга сиғмас мўъжиза рўй берганда ҳам бир дақиқада бундай хукмрон бўлиб
қолмайсан-ку, ахир? Людовик нима дейишини, нима қилишини билмай қўли-
ни столга енгил тираганча қотиб қолди. Кўзларининг оқи уйқусизликдан қиза-
риб кетган, тонг отиши олдидан озгина мизғиб олгани ҳеч вақо бўлмаганди.
Кенгаш аъзоларига ўтиришни таклиф этиши, ўзи ҳам ўтириши лозимлиги
қиролнинг эсидан бутунлай чиқиб кетганди.

Дақиқалар кетидан дақиқалар ўтиб борарди. Умумий сукунат гоят оғир вазиятни вужудга келтирганди. Йиғилганларнинг барчаси ҳам қирол нима қилишни билмай иккиланаётганини сезиб туришарди.

Ниҳоят, Мариньни ягона тўғри йўлни танлади — қиролга ёрдам бермоқчи бўлгандай секингина унга юмшоқ курсини суриб қўйди.

Людовик ўтириб минғирлаб қўйди:

— Жаноблар, ўтиринглар.

Хаёлан бу жойда марҳум отаси ўтирганини тасаввур этишга уриниб кўрди ва беихтиёр худди унга ўхшаб икки кафтини столга қўйиб, атрофга синчиклаб тикилди. Бундай ўтириш ўзига ишонч руҳини оширди ва укаларига қарата самимий оҳангда гап қотди:

— Севимли укаларим, менинг биринчи фармойишим сизларга алоқадор. Укам Филипп, бизнинг иродамизга кўра, Пуатье графлиги бундан буён пэрлик деб юритилади. Ўзингиз бизнинг пэрларимиз қаторидан ўрин оласиз ва амакимиз Валуа худди раҳматли отамиз даврида унга қарашандек мена қиролликни бошқаришда кўмаклашасиз. Карл, сиз эса улуш сифатида отамиз Лузиньянлардан сотиб олинган Марш графлигини ўз ихтиёрингизга оласиз. Билишимча, отамиз бу жойни сизга тортиқ қилмоқчи бўлгандилар.

Филипп ва Карл ўринларидан туриб, қиролнинг ёнига келиб, миннатдорлик белгиси сифатида унинг қўлини ялаб-юлқашди. Валуа жаноблари жияни Карлга маънодор қараб қўйди. Бу қарашда: “Мана кўрдингми, мен сен тўғригда кечаю кундузи бош қотирияман” дегандай оҳанглар бор эди. Ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси ҳам бошларини қимирлатиб қўйишди: бошланиши ёмон эмасди.

Фақат Людовик X нинг ўзигина ҳозирги ҳолатдан норози эди: йиғилишнинг бошланишида марҳум отасининг хотирасига эҳтиром кўрсатиб, унинг ишини давом эттиражагини айтишни эсидан чиқариб қўйганди.

Ахир у бу мажлисда айтилиши лозим бўлган бир нечта дабдабали гапларни тайёрлаганди. Кенгаш залига кириб келганида ҳаяжонланганидан мўлжаллаган гаплари калласидан чиқиб кетибди. Энди эса нима дейишини билмасди.

Яна ўртага оғир жимлик чўқди. Марҳум қирол Филиппнинг йўқлиги жудаям билинаётганди.

Ангерран де Мариньни ёш қиролга диққат билан тикилар, чамаси бу билан Людовик унга: “Жаноб сизни қиролнинг бош ёрдамчиси ва ҳукуматнинг асосий иш юритувчиси сифатида бажариб юрган ишингизда, хазина, қурилишлар бошлиғи ва Луврнинг бош назоратчиси лавозимларига тасдиқлайман...” дейишини кутарди.

Лекин у кутган гап қиролнинг оғзидан чиқмади, шу боисдан Мариньни худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай оҳангда айтди.

— Қайси иш ҳақида эшитишни хоҳлайдилар, қирол ҳазратлари? Ўлпон ва солиқлардан йиғилган тушумлар ҳақида маълумот берайми ёхуд давлат хазинасининг аҳволини тушунтирайми, парламент қарорларини гапирайми, вилоятларнинг ҳолини хароб қилган ҳолсизликни айттайми, гарнизонлардаги аҳвол, Фландриядаги вазият, Бургундия ва Шампанининг талаблари тўғрисида ахборот берайми? Бу сўзларнинг тагида қуйидаги маъно яширинган эди: “Ҳукмдор, мен мана шу ишлар ва бундан бошқа яна кўп масалалар билан шуғулланаман. Булар тўғрисида яна кўп нарсаларни гапириб беришим мумкин. Наҳотки, сиз менсиз ишингиз битишига ишонсангиз?”

Людовик Мижгов коадьюторнинг сўзларидан боши қотиб, худди ёрдам сўрагандай амакиси Валуага ташвишли қараб қўйди.

— Де Мариньни жаноблари, қирол бизни бу ерда сиз айтаётган масалаларни муҳокама қилиш учун йиғмаган, — деди граф Валуа, — бу масалалар кейинроқ муҳокама қилинади.

— Кенгашнинг мақсади ҳақида мени огоҳлантириб қўйишмагач, беихтиёр тахмин қилишга тўғри келади-да, — эътироз билдирди Мариньни.

— Жаноблар, қирол, — Валуа ўзини худди унинг сўзини ҳеч ким бўлмагандай тутиб гапида давом этди, — ҳар қандай одил ҳукмдордай аввало ўзини қизиқтирган энг муҳим масалани муҳокама қила олади: мен бу ерда насл ва салтанат валиаҳдлиги масаласини кўзда тутаялман.

— Жудаям тўғри, жаноблар, — тасдиқлади Людовик. У овозидаги тантанали оҳанг билан ўзининг чакана истагини хаспўшламоқчи бўлди. — Менинг биринчи бурчим салтанат тақдири ҳақида ўйлаш, шу боисдан менга аввало қайлиқ керак...

Шу ерга келганда Людовик бирданига жим бўлиб қолди.

— Қирол янги хотин олишни лозим кўради, — тушунтирди Валуа, — кўп мулоҳазалардан кейин Неаполитан қиролининг жияни Клеменция Венгерская номзодига тўхталинди. Совчилар юборишдан олдин сизнинг фикрингизни эшитганимиз маъқул бўларди.

“Фикрингизни эшитганимиз маъқул бўларди” сўзлари Кенгаш қатнашчиларини ҳайрон қолдирди. Бундан чиқадики, энди қиролликни граф Валуа жаноблари бошқарар экан-да?

Узунчоқ юзли Филипп Пуатье бошини эгиб тескари қаради. “Бунинг учун менга пэр унвонини бериб аврашаётган экан. Агар Людовик янгидан уйланмаганда тахтга жажжи Жаннадан кейинги иккинчи даъвогар мен бўлардим. Бунинг устига қизчанинг қонуний туғилган-туғилмаганлиги масаласи ҳам бор. Агар қирол уйланиб, янги фарзандлар орттурса мен кушпа-куруқ қоламан... Бу ишларнинг ҳаммасини Карл ва менсиз ҳал этишибди. Ахир биз ҳам худди унинг ҳолатидамиз-ку: бизларнинг хотинларимиз ҳам қамалда ётишибди”.

— Бу масалада де Мариньни жанобларининг фикрлари қандай экан? — сўради Филипп амакисини чақиб олмоқчи бўлиб.

У билиб туриб акасига нисбатан олобсизлик қилди. Зеро, фақат акаси қирол бўлгани учунгина у ёки бу масала юзасидан бошқаларга ўз фикрларини айтишларини таклиф қилиши мумкин эди. Марҳум қирол Филипп олдида бундай андишасизликка йўл кўйилишини тасаввур ҳам қилиш қийин”.

Лекин ҳамонки, қиролнинг амакиси Кенгашни бошқаришни ўз қўлига олган экан, нима учун қиролнинг укаси бўлатуриб тилига эрк бермаслиги керак экан.

Мариньни буқаникисимон пешонасини сал эгди, ҳамма унинг ҳужумга тайёрланаётганини сезди.

— Клеменция Венгерская, шубҳасиз, малика бўлиши мумкин, — гапини бошлади у, — аввало шунинг учунки, унга қиролимизнинг хоҳишлари бор. Қизнинг Валуа жанобларига қариндош эканлиги бизнинг унга нисбатан меҳримизни ошириши мумкин. Лекин мен бу никоҳдан қироллик учун ҳеч қандай манфаат кўрмайман. Унинг отаси Карл Мартел аллақачон ўлиб кетган. У номигагина Венгрия қироли ҳисобланарди. Укаси Шаробер эса (Мариньни бу исмларни италийча талаффузда айтган Валуа жанобларидан фарқли ўлароқ, соф француз оҳангида гапирди) фақат ўтган йилигина ўн беш йиллик юриш, ҳийла-найранглардан кейин мадьярлар тожини кийишга зўрга муяссар бўлди. Лекин бу тож унинг бошида ўрнашмайроқ турибди. Анжуйларнинг барча ерсув ва мулклари аллақачон бамисоли оппоқ дастурхонга тўкилган ёғдай ҳаммаёққа тарқаб кетган оила аъзолари ўртасида тақсимланган. Тез орада Франция қироллиги ҳам Анжуйлар салтанатининг бир тармоғи дейишдан тойишмайди. Бундай никоҳ туфайли қирол Филипп доимо жон куйдирган чегараларимизни янада кенгайтира олмаймиз, улардан ҳарбий ёрдам кутиш ҳам амримаҳол. Зеро, биздан жуда узоқда жойлашган бу мамлакатнинг ўз ташвиши ўзига етиб ортади. Қисқасини айтадиган бўлсам, аминманки, сизнинг марҳум отангиз бундай никоҳга рози бўлмаган бўларди. Тўғриси айтсам, янги ерларни қўлга киритиш ўрнига булутларга эга бўламиз, холос.

Валуа жаноблари газабдан қизариб кетди, стол тагидаги оёқлари асабдан қалтиради. Ҳар бир сўз унга қаратилганди, ҳар бир иборада унинг шаънига айёрона ишора бор эди.

— Қабрда ётган ўлиқлар ҳақида гапириш осонгина иш, — хитоб қилди Валуа. — Мен сизга жавоб беришим мумкин: қиролчанинг яхши фазилатли бўлиши ҳар қандай ер, мол-мулкдан афзал! Бургундлар хонадонига яқинлашиш ва иттифоқ (бундай иттифоқ ўрнатилишига акамни тарғиб қилгандингиз) ва уни бунга ишонтира олдингиз ҳам. Лекин ундан ҳеч қандай наф кўрилмади. Шармандалик ва кулфат келтирди, холос.

— Тўғри, тўғри, худди шундай бўлди! — қичқириб юборди Людовик Мижгов:

— Ҳукмдор! — эътироз билдирди Мариньи, унинг овозида билинар-билинамас нафрат оҳанги бор эди, — марҳум қирол отангиз сизнинг уйланишингиз масаласида бир қарорга келганда сиз жуда ёш эдингиз. Валуа жаноблари ҳам бундай никоҳга қарши чиқмаганди. Шу боисдан ҳам тез орада укангизни ҳам малика Маргаританинг синглисига уйлантира қолишди. Укангиз ҳатто шошилишда келиннинг айрим нуқсонларини ҳам сезмай қолганди.

Валуа қақшатқич зарбани қайтара олмай жим бўлиб қолди. Лекин шундоқ ҳам қизил юзлари янада қизарди. Дарҳақиқат, у катта ўғли Филиппни Маргаританинг синглиси Жанна Киткина ёхуд Жанна Оқсоққа (унинг бир оёғи иккинчисидан анчагина калта эди) уйлантиришни усталик билан қилинган юриш деб ҳисоблаганди. Маргарита ҳозир қалъада асираликда азоб чекаётган бўлса, Жанна Оқсоқ унинг уйида ҳузур-ҳаловатда яшамокда.

— Аёлларнинг яхши фазилати ҳам уларнинг чиройидек ўткинчи нарса, ҳукмдор, — гапида давом этди Мариньи, — ер-мулк эса мангудир. Ҳалигача Франш-Контега ҳукмронлик қилиб турган Пуатье жаноблари эса менинг гапимни тасдиқлашлари мумкин.

— Бугун Кенгаш нимага йиғилган ўзи? — кескин гапирди Валуа. — де Мариньи жанобларининг мақтанчоқлигини эшитишгами ёки қиролнинг иродасини бажариш учунми?

Турли овозлар янгради: “Қиролликнинг кичик Кенгашни шахсий адоват майдонига айланиб кетди!”

— Қиролнинг иродасини бажараётганда ҳам ўйлаброқ иш қилиш керак, — гапни бўлди Мариньи. — Сўзда бугун дунё маликаларини қиролга тахт қилиб қўйиш мумкин. Мен унинг шошилаётганини тушунаман. Лекин ишни аввало қонуний хотиндан ажрашишдан бошламоқ керак. Қўрқаманки, граф Валуа Шато-Гайардан унчалик хушхабар келтирмагандир. Ҳарҳолда, биз кутаётган жавобни, — қўшиб қўйди коадьютор ҳамма нарсадан хабардорлигини намойиш қилмоқчи бўлиб. Никоҳнинг бекор қилинишини эса фақат янги папа иш бошлагандан кейингина талаб қилиш мумкин...

— Мариньи, сиз ярим йилдан бери янги папа иш бошлайди деб ваъда бериб келаяпсиз. Лекин папа саробдан ҳақиқатга айланмаяпти. Сизнинг одамларингиз Карпантрассега йиғилган руҳонийларни шунчалик зада қилишибдики, уларнинг кўпчилиги зада бўлган қушлар сингари ҳар томонга тарқалиб кетишибди. Энди уларни топиб кўринг-чи. Бошқа соҳалардаги ишларингизни билмадим-у, лекин бу соҳадаги ишингизни мақтаб бўлмайди. Хушёрроқ бўлганингизда, худонинг элчиларига ҳурмат кўрсатганингизда, уларни ўз ҳолига ташлаб қўймаганингизда ҳозир ташвиш чекиб ўтирмайсиз.

— Мен Неаполитан қиролининг одами папа тахтини эгалламаслиги учун барча чораларни кўрдим. Зеро, қирол Филипп тайинланадиган папа Франция учун фойдали одам бўлишини истаган эдилар.

Ўз сўзини ўтказишни яхши кўрадиган одамлар фақат бойиш ва иззат-ҳурмат кўриш учунгина ҳокимиятга ёпишади деб бекорга айтишади. Уларни аввало жаҳон тарихини ўз изнига солишдек мавҳум иштиёқ, бирор нарса ҳам уларнинг инон-ихтиёрисиз рўй бермаслигига интилиш ва барча ҳолатларда ҳам ўзларини гуноҳсиз сезиш туйғуси бошқаради. Бойлик ва иззат-икромлар эса улар куч-қудратининг нишонасидир.

Мариньи ва Валуанинг иккови ҳам шу хил тоифаларнинг икки хил характерли нусхаси. Қироллик Кенгашининг деярли барча йиғинларида тобора обрўйи ортиб бораётган шаҳарлик қиролнинг амакиси устидан голиб келарди. Филипп Чиройли қўлининг бир ишораси билан жазаваси кўзиётган икки душманни осонгина тинчита олар, биринчисининг талантини ҳарбий ишларга, иккинчисиникини сиёсатга усталик билан буриб юборарди.

Людовик X бирданига бошланиб кетган эътирослар бўронига тушунолмаётган қирол гоят кескин тус олаётган баҳсни идора қилолмаётганди.

Д’Эвре жаноби олийлари тортипаётган томонларни муросага келтирадиган таклифни киритмоқчи бўлди.

— Ҳамонки, қиролича Клеменцияга уйланиш эвазига француз номзодлардан папа лавозимига тайинлаш учун Неаполитан қиролининг розилигига эришар эканмиз, бу ишга тезда киришиш лозим... — гапини бошлади у.

— Табиийки, жаноби олийлари, бундай таклиф мақбулдир, — жавоб берди Мариньи вазмин оҳангда. — Лекин қўрқаманки, бу ишдан ҳеч нарса чиқмайди.

— Ҳарҳолда қирол иродасига биноан Неаполга элчилар юборишимизга ҳеч нарса тўсқинлик қилмайди, шекилли.

— Шубҳасиз, шундай, жаноби олийлари.

— Сизнинг фикрингиз-чи, Бувиль? — Людовик Мижғов кутилмаганда отасининг собиқ камергерига мурожаат қилди. У мунозара ўз хоҳиши йўлига тушаётганидан мамнунлигини кўрсатмоқчи эди.

Семиз Бувиль азбаройи кутмаганидан чўчиб тушди. У намунали ёрдамчи, ажойиб иш юритувчи эди, ҳисоб-китобларни қойилмақом қилиб олиб борарди. Филипп Чиройли Кенгап ўтаётган пайтларда унга ойналарни очиш ёки ёпиш тўғрисида буйруқ бериш юзасидангина мурожаат этарди.

— Ҳукмдор, — сўзини бошлади у тили калмага келмай, — сиз олийжаноб оиладан қаллиқ танлабсиз. Янги қироличага хизмат қилишни ўзимиз учун шараф деб биламиз.

У Мариньининг кўз қарашигаги “Бувиль, сен ҳам менга хиёнат қилдингми!” дегандай маънони уқиб, жим бўлиб қолди.

Юг де Бувиль худди Мариньи сингари нормандиялик бўлиб, коадьютордан беш ёш катта эди. Мариньи ўзининг мансаб йўлидаги фавқулудда катта муваффақиятини унинг қўлида отбоқарлик қилишдан бошлаган эди. Тез орада отбоқар ўз хўжайинидан ўзиб кетди, лекин мансаб пилиапояларидан юқори кўтарилаётганида уни унутмади.

Семиз Бувиль ерга қараб қолди. У қироллик хонадонига шу қадар садоқатли, ер ҳукмдорларининг улуғлигидан шу қадар сеҳрланган эдики, уларнинг ҳар бир сўзига хушомадгўйлик қиларди. Фақат утина Людовик Мижғовнинг ақлий ноқислигини сезмас, кўзига чинакам маънодаги қирол бўлиб кўринарди. Бувиль янги қиролга ҳам худди марҳум Филиппга хизмат қилганидай садоқат кўрсатишга, астойдил хизмат қилишга тайёрланарди.

Ҳеч ким эътироз билдирмади. Граф Валуа энг нозик масалаларни мактубда тушунтиришга қарор қилди. Элчи сифатида итбаткор ва калтабин одам кетаётганидан ҳатто суюнди. Унга худди шундай одам керак эди. Мариньи эса ўз навбатида шундай хаёл қилаётганди: “Майли, Бувиллни юборсангиз юбораверинг. Бу бир гўдак боладай гап, заррача қумлик-шумлиги йўқ. Нима билан қайтиб келишини кўрарсизлар”.

Қиролнинг содиқ кули ҳеч кутилмаганда бундай муҳим топшириқ олганлигидан жуда ғурурланиб кетди.

— Бувиль, эсингиздан чиқмасин, менга папа керак, — эслатди қирол.

— Ҳукмдорим, фақат шу нарса устида куйиб-ёнаман.

Людовик X жўнаш вақтини белгилашни талаб этди. Элчи ҳозироқ йўлга отланишини истарди ва у кутилмаганда ҳукмдорона оҳангда амр этди:

— Қайтишингизда Авиньога кириб руҳонийларни масалани ҳал қилишга шошилтиринг. Барча дин арбоблари сотқин ва пулга ўчлигини ҳисобга олиб, де Мариньи жанобларидан кўпроқ олгин талаб этинг.

— Олгинни қаердан оламиз, ҳукмдор? — сўради у.

— Қаердан бўларди? Хазинадан-да, албатта!

— Хазина бўм-бўш. Тўғрироғи, хазинада қарзга тўлашга етадиган ақчагина қолган. Қарзни тўлашнинг охириги кун эса Муқаддас Николай кунигача. Ортиқча бир чақа ҳам йўқ.

— Қанақасига хазина бўш бўлади? — хитоб қилди Валуа. — Нега шуни бизга аввалроқ айтмадингиз?

— Мен гапни шундан бошламоқчи эдим, лекин ўзингиз оғиз очишимга йўл қўймадингиз.

— Сизнинг фикрингизча хазина нега бўм-бўш?

— Шунинг учунки, жаноби олийлари, халқ очликни бошидан кечириб турган вақтда улардан солиқ йиғиш қийин бўлади. Чунки ҳаммадан олдин ўзингизга маълумки, — давом этди Мариньи овозини кескин кўтариб, — баронлар ўз ихтиёрлари билан тўлашга ваъда беришган божларни тўлашмаяпти. Ломбард савдо компаниялари томонидан тушган пулларнинг бир чақаси

ҳам қолмасдан Фландрия билан олиб борилган урушга, сиз бизни мажбур этган урушга кетди...

— Бизнинг қўшинларимиз эндигина ғалаба қилиши тайин бўлиб қолган, хазинамиз тўлай деб турган пайтда сизнинг хоҳишингиз билан тўхтатилган урушга, — қичқириб юборди Валуа. — Франция қироллиги сиз олиб борган ғалати музокаралардан ҳеч қандай наф кўрмади. Бундай пайтларда сиз ўз манфаатингизни эслан чиқармайсиз. Буни кўп марта синаганман.

Карл Валуанинг охири гапи ўзи билан Мариньи ўртасида содир бўлган келишувга шама эди. 1310 йилда граф Валуа ўзининг Гайфонтедаги мулкини Шанрондаги Мариньи мулкига айирбош қилишни илтимос этган ва кейинчалик алданганидан шикоят қилиб юрганди.

— Нима бўлганда ҳам Бувиль шонилинч равишда йўлга отланиши керак, — деди Людовик X.

Мариньи худди қиролнинг сўзларини эшитмагандай у томонга қиё ҳам боқмай ғазаб билан қичқирди:

— Хукмдор, Валуа жаноблари Лилль шартномаси тўғрисидаги фикрларини аниқроқ ифодаласа ёки сўзларини қайтиб олса миннатдор бўлур эдим.

Залда оғир сукунат ҳукм сурди. Граф Валуа ҳозиргина марҳум акасининг коадьюторининг юзига қараб айтган даҳшатли айбловни қайтаришга журъат этармикин?

Граф Валуа эса бунга журъат этди.

— Мен сизга тўғридан-тўғри шу нарсани айта оламанки, жаноб, орқангизда турган одамлар фламандларнинг ерларидан қўшинларимизни олиб чиқиб кетишимиз эвазига давлат хазинасига тушадиган пулларни ўзлаштириб юборганингизни гапирмоқдалар.

Мариньи ўрnidан шахт кўзгалди. Унинг шамолда қорайган дағал юзлари ғазабдан қизариб кетди. Ҳозир у Меҳмонлар галереясида ўзига кўйилган ҳайкалга жуда ўхшарди.

— Хукмдор, — гапини бошлади у, — бугун мен яхши ниятли одам бутун умри мобайнида эшитмайдиган танаю дашномларни эшитдим... Мен эга бўлиб турган барча нарсалар, мол-мулкимга ўн олти йил мобайнида отангизга қилган меҳнатларим эвазига унинг марҳамати туфайли эришганман. Мени ҳозиргина сизнинг ҳузурингизда ўғирликда ва қироллик душманлари билан яширин битим тузишда айбланци. Ҳеч ким мени ҳимоя қиладиган бирор сўз айтмади, аввало сизнинг овозингизни эшитмадим. Мен бўлиб ўтган ишларни текширадиган махсус комиссия тузишни талаб этаман. Бу ишлар тўғрисида фақат сизнинг олдингиздагина ҳисоб беришга мажбурман.

Ғазаб ҳам юқумли бўларкан. Людовик X кутилмаганда жунбушга келди. Мариньининг ўзини мағрур тутиши, кенгашнинг дастлабки дақиқаларидан бошлаб қиролнинг режаларига қарши бораётгани, унга болаларча менсимай муносабатда бўлаётгани, ҳар гапида марҳум қиролни улуглаётгани ёқмаётгани.

— Ҳўп, жаноб, ҳамонки, сиз шуни ўзингиз истаётган экансиз, комиссия тузилади, — жавоб берди у.

Людовик Мижгов бу сўзлари билан ўзининг ишларини анча енгиллаштирадиган, давлатни бошқаришда кўмаклашадиган арбобдан маҳрум бўлганди. Уртамиёна одамлар ўз атрофига хушомадўйларнигина тўплашлари тайин. Хушомадўйларнинг ҳаракатлари туфайли бундай хукмдорлар ўзларини ҳаётдагидан баландроқ ҳис этадилар. Ғазаб ичида айтиб юборилган шу сўзлар учун Франция узоқ йилларгача азият чекди.

Мариньи халгачани олиб қорозларини унга жойлади-да, эшик томон юрди; унинг ҳаракатлари Людовик Мижговнинг ғазабини янада алангалади.

— Бугундан бошлаб сиз давлат хазиначиси бўлиб ишламайсиз...

— Ўзим ҳам бу ишда бундан кейин ишламоқчи эмас эдим, хукмдор, — жавоб берди Мариньи остонадан туриб.

Бироздан сўнг унинг қадам товушлари эшитилиб, кейинроқ бутунлай жим бўлди.

Карл Валуа ғалаба нашидасини сураётганди, масаланинг бунчалик тез ҳал бўлганидан ҳайратланди.

— Ака, сиз ҳақ эмассиз, — граф д'Эвре унга мурожаат этиб деди, — одамга бунчалик кескин муомала қилиш яхшимас.

— Йўқ, мен жудаям ҳақман, — кескин бўлди унинг сўзини Валуа, — тез орада ўзингиз биринчи бўлиб мендан хурсанд бўласиз. Бу Мариньни давлат танасидаги яра; бизнинг вазифамиз иложи борича уни олдинроқ куйдириб ташлаш.

— Демак, амаки, — сўради Людовик Мижгов калласига ўрнашиб қолган фикрдан чалғимай, — Клеменция хонимга элчиларни қачон юборасиз?

Валуа Бувилль бир ҳафтадан кечикмай йўлга тушишига ваъда бериши биланоқ қирол Кенгаш мажлисини ёпди. У увишиб қолган оёқларини узатиб ётгиси келарди.

И К К И Н Ч И Б О Б

ЖАНОБ ДЕ МАРИНЬНИ ҲАМОН ҚИРОЛЛИКНИНГ ИШ ЮРИТУВЧИСИ

Де Мариньни уйига қайтаётганида, одатдагидек, уч сипоҳ кўриқчилигида, икки мирза ва бир отбоқар кузатувида келарди. У йўл бўйи ҳозир рўй берган ҳодисалар тўғрисида мулоҳаза юритар, ҳаммавақт омади келиб, ошиғи олчи юрган одамга нима сабабдан бу сафар омад ёр бўлмаганини ўйларди. Ғазаб алангаси унинг эсини ўғирлаганди, бўлиб ўтган воқеалар тўғрисида холисона фикр билдиришга монелик қиларди. “Бу товламачи, бу йиртқич мени душманлар билан битим тузиб бойиганликда айблади, — ичида ўйларди у. — Бу гапни бошқалар гапирганда ҳам Валуа гапирмаса бўларди! Ақли папшанинг ақлидан кам, захри эса арининг захридан кўпроқ бу нотавон қирол ёнимни олмади, устига-устак, мендан хазинани тортиб олди”.

Мариньни кўчадаги ҳаракат, одамларга эътибор бермай, шоша-пиша унга йўл бўшатаётган парижликларнинг совуқ башараларига эътибор қилмасдан отни шитоб билан ҳайдаб борарди. Одамлар уни хуш кўришмасди. У одамларни жуда юқоридан туриб бошқарарди. Мариньни одамларни шунчалик узоқ вақтдан бери бошқарадики, аллақачон уларнинг юзига қараш оdatидан воз кечиб юборганди.

Фоссе-Сен-Жермен кўчасидаги кошонасига етиб келгач, отдан тушишига ёрдамлашишга шошилиб, елкасини тутмоқчи бўлган отбоқарга ҳам эътибор бермай уловдан сакради, катта-катта қадамлар билан ҳовлини босиб ўтди, биринчи учраган хизматкорнинг қўлига плашини ечиб ташлади, сўнг қороз солинган халтачани маҳкам ушлаганча иккинчи қаватта олиб чиқадиган кент зинапоядан юқорига кўтарилди.

Мазкур кошона турар жой биносидан кўра кўпроқ бирор вазирликка ўхшарди: ҳашамдор мебеллар, улкан қандиллар, қалин гиламлар, оғир пардаларнинг ҳаммаси ғоят чиройли, мустаҳкам ва узоқ йилларга мўлжалланганди. Хизматкорларнинг катта бир гуруҳи уйдаги тартибга ва озодликка қарашарди.

Ангерран де Мариньни хотини ҳаммавақт ўзини кутиб оладиган залнинг эшигини лангиллатиб очиб юборди. Коадьюторнинг хотини бучақдаги камин олдида ўтириб Италиядан олиб келинган, кўриниши худди жажжи отни эслатадиган кучукчани ўйнаб ўтирарди. Унинг опаси, эзмароқ тул хотин де Шанглу хоним эса унинг ёнида ўтирарди.

Де Мариньни хоним эрининг вазоҳатидан қандайдир бахтсизлик рўй берганини сезди.

— Ангерран, жонгинам, нима бўлди ўзи? — хитоб қилди у.

Филипп Чиройлининг марҳум хотини қиролча Жанна томонидан чўқинтирилган Жанна де Сен-Мартэн доимо қайлиғига қойил қолиб ҳаёт кечирар ва ўзини унга садоқат билан хизмат қилишга бағишлаганди.

— Камчини ушлаб турадиган хўжайин бўлмагандан кейин, — жавоб берди Мариньни, — итлар менга ташландилар.

— Мен сизга бирор нарса билан ёрдам беролмайманми?

Мариньни: — Худога шукур, кап-катта одамман, қандай қилиб бўлса-да,

ўзимни-ўзим ҳимоя қила оламан, — деб қуруққина жавоб берди. Бу сўзларни эшитган хотинининг кўзларига ёш келди. Ангерран буни кўрди ва ўзининг қўполлигидан уялиб кетди. У хотинининг елкасидан қучиб кулранг тусли гажаги тушиб турган пешонасидан ўпиб қўйди.

— Биламан, Жанна, биламан, — минғирлаб қўйди у, — бугун олам-жаҳонда фақат сизгина мени яхши кўрасиз.

У ўзининг иш хонасига кириб қоғозли халтачани сандиқ устига ташлади. Унинг қўллари тиграрди. Шамдонни стол устига олаётганда уни тушириб юборишга оз қолди. У тўхтовсиз сўкинар ва газабини босиш, фикрини жамлаш учун деразадан камин олдига бориб келарди.

“Сизлар мендан хазинани тортиб олдингиз, лекин чучварани хом санаб-сизлар, мени ҳали осонликча енга олмайсизлар. Ҳали кўрамиз”.

У стол устидаги қўнғироқчани олиб жиринглатди.

— Ҳузуримга тўртта сипоҳни тезликда чақир, — деди кириб келган хизматкорга.

Тез орада залга каодьютор талаб қилган тўртта сипоҳ ўқдай отилиб кирди. Мариньни уларга амр этди.

— Сен менга Алэн де Парейлни чақирсанг. У ҳозир Луврда бўлса керак. Сен руҳонийлар саройига чолиб бориб архиепископ укамни чақириб кел. Сен Гийом Дюбуа ва Рауль де Прель жанобларини бу ерга келтирасан, сен эса де Локатье жанобларини топиб келасан. Ернинг тагида бўлишса ҳам қидириб топинглар. Мен уларни шу ерда кутаман.

Сипоҳлар хўжайинларининг буйруғини адо этишга шошилишди, Ангерран эса мирзалар ўтирган уйнинг эшигини очиб, бақирди:

— Бирорталаринг олдимга келинглар.

Остонада шопигр¹ ва қаламлар кўтарган мирза пайдо бўлди.

“Хукмдор, — Мариньни камин олдига келиб белини иситаркан, айтиб туришни бошлади, — Франция қиролларининг энг улугини Аллоҳ ўз ҳузурига чақиргандан кейинги менинг аҳволимни ёзгудек бўлсам”.

У Филипп Чиройлининг кўеви, Изабелла Французскаяга уйланган Англия қироли Эдуард II га мактуб ёздирётганди. 1308 йилда Мариньнининг саъй-ҳаракатлари билан тузилган битимдан сўнг Франция давлати сиёсий ва шахсий масалаларда Эдеардга кўп маротаба ёрдам қўлини чўзганди. Лекин никоҳ унчалик муваффақиятли чиқмади. Изабелла эрининг ахлоқий бузуқлиги ва бефарқлигидан шикоят қила бошлади. Бунинг устига Гиенидаги аҳвол ҳамон таранг эди... Мариньни ўзининг хундор душмани Карл Валуа билан бирга Эдуарднинг Вестминстерда тахтга ўтириш маросимига Франция қиролини кузатиб боришди. 1313 йилда Англия қироли Францияда бўлган вақтида миннатдорчилик белгиси сифатида коадьюторга йилига минг ливрдан умрбод нафақа белгиланди.

Эндиликда эса қудратли Мариньнининг ўзи қирол Эдуарднинг ёрдамига муҳтож эди, шу боисдан Англияга мурожаат ёзиб, ёрдам кўрсатишни, ҳомийлик қилишни илтимос этаётганди. У ўз мактубида Франциядаги ҳокимият аввалги қўлларда қолиши Англия манфаатларига мос келишини усталик билан қистириб ўтди. Икки улуг давлат ўртасидаги тинчлик ва тотувликни сақлаб қолиш йўлида меҳнат қилаётганлар бундан буён ҳам аҳилликда ҳаракат қилмоқлари зарур, — деб ёздирди.

Мирза хатни олов тафтига қўйиб қуритди ва имзо чекиш учун Мариньнига узатди.

— Чопарлар орқали юборишни буюрасизми? — сўради мирза.

— Йўқ, ҳеч қандай чопар керак эмас. Хатни эгасига ўғлим олиб боради. Агар у ҳозир уйда бўлмаса мирзалардан бирортаси қидириб топсин.

Мирза чиқиб кетгач, Мариньни камзулининг юқори тугмасини ечиб оғир хўрсиниб қўйди — бу бошланаётган курашнинг ибтидоси эди.

“Қиролликнинг шўри қуриди, — ўйларди у. — Уларга тўсқинлик қилмасанг, мамлакатни не ҳолатга олиб боришади! Наҳотки, мен бошлаган ишларим ва ташаббусларим пиروвард-натияжада барбод бўлиши учун кечаю кундуз тиним билмай меҳнат қилган бўлсам?”

¹ П ю п и т р — нота ва китоб қўядиган қия мослама (тарж.).

Давлатни узоқ вақт мобайнида бошқарган кўпчилик одамлар сингари у ўзини Франция билан бир жон, бир тан тушунарди, унинг шаҳсига қаратилган ҳар қандай ҳужумни қиролликка қилинган ҳужум деб биларди.

Лекин ҳозирги ҳолатда у унчалик ҳақ эмасди, зеро, унинг қиролликдаги ҳокимиятини чеklang қўйишгач, аслида қиролликка қарши курашаётганини тўла ҳис этмасди.

Укаси Жан Мариньини ана шундай ҳолатда учратди. Нозикдан келган кўкиш ридоси ўзига ёпишиб турган Санск архиепископи диндорларга хос тавозе билан хонага кириб келди. Коадьютор укасининг сертавозелигини ёқтирмасди. Мариньни бунақа пайтларда укасига: “Бундай муомала ўзингга маъқул бўлса монархларинг билан шундай мулозимат қилавер. Мен буни ёқтирмайман. Ахир мен сени бурнинг ва сўлагинг оқиб ётган вақтлардан бери биламан-ку”, дегиси келарди.

Мариньни Кенгаш мажлиси ҳақида қисқача ахборот берди-да, одатда ўзига тобе одамлар билан гаплашадиган оҳангда, эътирозли бирор сўз ҳам қистириб бўлмайдиган оҳангда гапирди.

— Ҳеч қандай папанинг кераги йўқ, чунки папа йўқ экан, қирол менинг измимда бўлади. Бувиллнинг буйруқларига кулоқ соладиган кўпсонлик руҳонийлар йиғинини эса тўплаша олмайди. Авињонда олий табақали руҳонийларни ўзаро келиштиришга ҳожат йўқ. Баҳслашаверишсин, бир-бирларининг гўшгларини ейишсин. Жан, мен алоҳида буйруқ бермагунимча сен шунинг иложини қилиб турасан.

Аввалига акасининг қаҳр-ғазабига кўшилиб турган Жан де Мариньни гап руҳонийлар йиғини масаласига келганда бўзариб кетди. У миқ этмай ўзининг қимматбаҳо узугига тикилиб турарди.

— Хўш, нега ўйланиб қолдингиз? — бегоҳатлик билан сўради Ангерран.

— Акагинам, сизнинг режаларингиз мени ташвишга солаётир. Руҳонийлар ўртасида низони кучайтиргудай бўлса бугун ёки эртага сайлашлари лозим бўлган янги папа олдидан ёмонотлиқ бўлиб қоламан. Янги папа сайланиб олгач эса менга кардиналлик қалпоғини бериши мумкин...

— Кардиналлик қалпоғи! Топган гапини қаранг. Яна шундай пайтда-я! — ғазаб билан укасининг гапини бўлди Ангерран. — Шуни билиб қўйингиз, укагинам Жан, кардиналлик қалпоғини, агар уни кийиб юриш сизга насиб этгудай бўлса, худди митра қалпоғидек мана мен кийдираман. Лекин мабодо душманларим томонига ўтгудай бўлсангиз, кардиналлик қалпоғини кийиш у ёқда турсин, этиксиз қоласиз, умрингиз қандайдир ипирисқи диндорлардай бир тупқадаги черковда ўтиб кетади. Сиз менга нақадар бурчли эканлигингизни жуда тез эсдан чиқариб қўйганга ўхшайсиз. Бундан икки ойгина олдин қилган ноҳўя ҳаракатларингиз ҳам ёдингиздан чиқдимидейман. Мен тамплиерларнинг мулкни талон-тарож қилганингизни кўзда тутаман. Айтгандай, сиз банкир Толомеининг қўлидан олган лаънати қарзни узолдингизми? Эсдан чиқармангки, сиз туфайли мен ломбардчиларга ён босдим. Аслида уларга тазйиқ ўтказиб мўмайгина даромад олишим мумкин эди.

— Ҳа, албатта, биродар, — жавоб берди архиепископ ёлғондан.

Лекин у ён бериш пайти келганлигини тушунди.

— Нима қилишимни буюрасиз? — сўради у.

— Авињонга энг ишончли одамларни жўнатинг. Улар ё қайсидир даражада сизга қарам, ё бўлмаса менинг ғазабимдан кўрқадиган одамлар бўлишсин. Халқ ўртасида турли шов-шувларни тарқатишларини буюринг. Ўша одамларингиз французларга янги қирол Муқаддас тахтини Римга қайтармоқчи, итальянларга эса янги папани Париж яқинида ўз қарамоғида сақламоқчи деган гапларни тарқатишсин. Диндорлар ўртасида ўзаро адоват уруғини сепишсин. Бошқаларни билмадиму, диндорлар ўзаро адоватга жуда ўч бўладилар. Бизнинг бечора Бувилль эса гафлатда қолади. Бертран де Го кардиналларни жуда қийнаган эди, лекин биз бошқача йўл тутамиз, ўзи йўқ хавф-хатар билан кўрқитамиз. Улар шундай ҳам бир-бирларини кўришга олмайди. Мен эса улар бир-бирларини бундан ҳам қаттиқроқ ёмон кўришларини, айбни бир-бирларига тўнкайверишларини истамайман. Ҳар куни бўлмаса ҳам ҳар ҳафтада ишнинг бориши тўғрисида ахборот бериб туришларингни хоҳлайман. Болапақир Людо-

вик X папа иш бошлаштини истаб қоптилар. Вақти келганда у янги папага эга бўлади. Лекин бу папа раҳматли қирол ва мен шунча вақтдан бери қилган ишларимизни қўлининг бир ишораси билан йўққа чиқарадиган папа бўлмайди. Иложи бўлса у жойга жўнатиладиганлар бир-бирларини танймайдиган одамлар бўлишсин.

Ниҳоят, Ангерран укасига жавоб берди-да, отасининг хонаси эшиги олдида кутиб турган ўғлини чақирдишларини буюрди. Луи де Мариньи отасидан кўра кўпроқ архиепископ амакисига ўхшаб кетарди. Қотмадан келган бу йигит ташқи кўринишига катта аҳамият берар, ҳатто ҳалдан ташқари олифтанамо кийинарди.

Франция давлатининг бошлиғи, бунинг устига Людовик Мижфовни чўқинтирган, амрига давлатдагиларнинг барчаси итоатда бўлган одамнинг ўғли Мариньи истаган нарчасига эришишдан бошқача бўлишини тасаввур эта олмайдиган, қийинчилик кўрмаган енгилтакроқ йигитча эди. У оқсуяклар жамиятида алоҳида ажралиб туришни истарди. Отасига ҳаммавақт таҳсин ўқийдиган, ҳар жиҳатдан унга қарздор бўлган ўғил падари бузрукворининг қўпол ҳаракати ва муомаласи учун ич-ичидан пинҳона таъна қиларди. Бу йигитча ягона фазилятга, тўғрироғи, қобилиятга эга эди: у отларни жуда яхши кўрар, биларди, томирларида бамисоли икки асрдан бери чавандозларнинг қони оқиб тургандай эгарга жуда қовушарди.

— Йўлга отланинг, Луи, — буюрди отаси. — Ҳозирок Лондон томон йўлга тушиб, мана бу мактубни етказишингиз керак.

Йигит ранжиганнамо қошани чимирди.

— Сафарни эртага қолдирса ёки ўрнимга чопар борса бўлмайдими, ота? Эртага ов қилиш учун Булон ўрмонларида бормоқчи эдим... Лекин мотам муносабати билан ов унчалик дабдала бўлмайди...

— Ов дейсизми?! Калангизда фақат ов қилиш! — бақриб юборди Ангерран. — Ҳар сафар яқинларимдан бирортасига қандайдир илтимос билан мурожат қилсам жуфтакни уриб қолишга ҳаракат қилишади. Биласизми, мени ҳозир ов қилишмоқчи, ёрдам бермасангиз теримни шилишади, кейин сизларнинг терингизни... Агар чопарни юбориш лозим бўлганда сизнинг маслаҳатингизсиз ҳам юбораверган бўлардим. Ҳамонки, сизни Англия қироли ҳузурга жўнатаётган эканман, демак, ҳатта ёзиш мумкин бўлмаган гапни унга айтиб юбормоқчиман. Умид қиламанки, бу нарса сиз учун ҳам жуда фойдали ва зарур, шу боис эртанги овдан воз кеча оласиз.

— Кечиринг, мени, отажон, — деди Луи де Мариньи, — мен сизни тўғри тушунмабман.

Мариньи стол устидаги хат солинган филофни олди.

— Сиз қирол Эдуардни биласиз, уни ўтган йили Парижда бўлганида кўргансиз. Унга шу гапларни айтасиз: Валуа жаноблари ҳокимиятни ўз қўлига олмоқчи. Кўрқаманки, агар у бу мақсадига эришса ҳар иккала давлатимиз ўртасида Гиени масаласидаги шартномамизни бузади. Валуа, шунингдек, янги қиролни малика Анжа-Венгерскаяга уйлангирмоқчи. Агар шундай ҳодиса рўй берса биз шимолдан эмас, жанубдан иттифоқчилар излашимизга тўғри келади. Бўлди. Англия қироли буни яхшилаб ўйлаб кўрсин! Мен бўлаётган ҳодисалар тўғрисида уни хабардор қилиб тураман.

Мариньи бирор дақиқа ўлига индамай қараб туриб қолди. “Бизнинг Эдуард қиролимиз чиройли эркакларни ёқтиради. Эҳтимол, бундай чопарнинг кўриниши уни бифарқ қолдирмайди”.

— Ўзингиз билан фақат иккита отбоқар ва зарур хизматчиларни олинг, Франция тупроғида ўзингизни камгарона тутинг, киборларга хос хатти-ҳаракатлар қилманг. Хазинамдан сизларга берадиган икки юз ливр ҳам бемалол етади.

Эшик аввал бир, сўнг иккинчи маротаба тақиллади.

— Алэн де Парейль жаноблари буйруғингизга биноан етиб келдилар, — деди сипоҳ.

— Кираверсин. Алвидо, Луи, оқ йўл тилайман сизларга.

Ангерран де Мариньи ўғлини бағрига босди. Бу аҳён-аҳёндагина рўй берарди. Кейин эшикдан кириб келган Алэн де Парейль томон ўгирилиб унинг тирсагидан ушлади-да, камин олдидаги кресло ёнига олиб борди.

— Парейль, олдин исиниб ол, ташқари ҳаддан ташқари совуқ...

Камончилар капитанининг қачонлардир қоп-қора бўлган сочларига оқ оралаган, вақт ва аскарӣй юмушлар юзида ўз изини қолдирганди. Унинг кўзлари жангу жадал, қийноқ ва қотилликларни шунчалик кўп кўргандики, ҳеч нарсага ҳайрән бўлмайдиган даражага келганди. Монфоконда осилиб турган ўликларни кўриш унинг учун оддий бир томошага айланганди. Фақат кейинги ўн йилнинг ўзидагина Тамплиерлар орданининг улуғ магистрини гулханда ёқишга кузатиб борди, ака-ука д'Онэларни чоғиб ўлдиришда, бузуқоёқ маликаларни қалъага тиқишда қатнашди. Лекин у булардан ташқари барча қалъалардаги бутун бир камончилар армиясига, давлатдаги тартиб-интизомга ҳам жавоб берар эди. Оила аъзоларининг бирортаси билан ҳам сенсираниб гаплашмайдиган Мариньни ўзининг барча истақларини қойилмақом қилиб ва тўхтовсиз адо этадиган эски қадрдони билан сенсираб гаплашарди.

— Алэн, гапимга кулоқ сол, мен сенга иккита топшириқ бермоқчиман. Иккаласини ҳам ғоятда шошилинч равишда бажармоқ керак, — бошлади гапини Мариньни. — Ўзинг Шато-Гайяр қалъасига бориб комендантнинг адабини бериб кўясан. У эшакнинг номи нима эди?

— Берсюме, Робер Берсюме, — жавоб берди Парейль.

— Ўша Берсюмега айтасанки, у илгари қирол Филипп розилиги билан берган буйруғимга амал қилсин. Граф Артуа у ёққа бориб келганлиги менга маълум. Бу буйруқдан чекинш. У томонларга борадиган одамлар менинг руҳсатим билан бормоғи лозим. Қалъага фақат қиролгина кира олиши мумкин. Қиролчица Маргаританинг олдига ҳеч ким қўйилмаслиги, ҳеч қандай хат киритилмаслиги шарт! Ўша эшак менинг ихтиёримдан ташқари иш қилгудай тақдирда икки кулоғи кесилади.

— Қиролчица Маргаритани нима қилмоқчисиз?

— Ҳозирча у менга гаров сифатида керак. Шундай қилиб қиролчицанинг бирор одам билан ҳар қандай мулоқотга киришиши тақиқланади. Лекин унинг хавфсизлигини зийраклик билан кузатиб туришсин. Мен унинг яшашини, яшаганда ҳам узоқроқ яшашини истайман. Агар уни ҳозирда соғлиғига зарар келтирадиган даражадаги режимда сақлашаётган бўлса, шароитини яхшилашсин... Энди иккинчи буйруғимни эшит: Нормандиядан қайтиб келишинг биланок йўлни жанубга қараб бурасан. Уч юзта сипоҳни Париж гарнизони захирасидан олиб олдинга жўнатасан. Сипоҳлар сени Оранжта бурилишдаги йўлда кутиб туришсин. Сен уларга бош бўлиб Авиньон қаршисидаги Вильнёв қалъасида қароргоҳ қурасан. Ва иложи борича кўпроқ шовқин-сурон кўтарасан. Камончиларингга буюргинки, улар қалъа олдидан кетма-кетига олги маротаба тантанали юриб ўтишсин. Дарёнинг нариги қирғоғидан сипоҳлар камиди икки минггага ўхшаб кўринсин. Руҳонийлар кўрқувдан зир титрашсин, зеро, бу томошалар улар учун қўйилапти. Бу мен кўрсатаётган томошанинг иккинчи кўриниши бўлади. Қалъани эгаллагач, одамларингни ўша ерга жойлаштириб, ўзинг Парижга қайтасан.

— Бўпти-да, Ангерран жаноблари, худо ҳаққи, бу менга хуш келадиган юмуш, — деди Алэн де Парейль. — Эшакнинг кулоғини кесишу руҳонийларнинг юрагига гулгула солиш Париж постларини текширишдан қизиқарлироқ...

У чамаси юрагида йиғилиб қолган дардларини ҳамсуҳбатига айтишни ҳам, айтмасликни ҳам билолмай жим бўлиб қолди.

— ...тўғриси айтсам, содир бўлаётган ҳодисалар менга ёқмаяпти, Ангерран. — У шундай деди-да, оқ оралай бошлаган сочини гамгин силкитиб қўйди.

— Лекин сен шу ерда бўлишинг керак, — жавоб берди Мариньни.

— Қирол Филиппнинг содиқ одамлари яқин вақтлар ичида оғир кунларни бошларидан кечирадилар деб кўрқаман... Лекин сен камончилар командири бўлиб қолишинг керак, бу нарса мен учун зарур. Кўшининг жойини алмаштириш масаласини кўмондонга айтиб ўтирма, у билан ўзим гаплашаман. Алвидо, Алэн!

Мариньни Алэн билан гапини тутатиб, қўшни хонага ўтди. У ерда Мариньни чақиртирган одамлари, сўнгги янгилликларни билгани келган Бриансон ва Бурдене сингари яқин дўстлари ҳам келишганди. Коадьютор кириб келиши биланок турли овозлар бирданига тинди.

Хонанинг бир томонига девор бўйлаб бир-биридан нақш солиб ишланган тўсиқлар билан ажратилган столлар қўйилганди. Столлар устида ёзув учун зарур бўлган барча ашёлар ҳозирланган эди.

— Жаноблар, — гапини бошлади Ангерран де Мариньи сафдошларини ҳаяжон билан кўздан кечиргач. — Эрталаб мен қатнашган Кенгаш йиғилишига сизларни чақиршни лозим топишмабди. Келинглар, тор доирада ўзимизнинг кенгашимизни ўтказамиз.

— Бизга фақат қирол Филиппина етишмайди холос, — гапни илиб кетди Рауль де Прель гамгин жилмайиб.

— Унинг руҳи биз билан бўлсин, илоҳим. У бизга ишонарди, — жавоб берди Мариньи.

Сўнгра қутилмаган жазава билан хитоб қилди:

— Дўстларим, мен барча сарф-харажатлар тўғрисида ҳисобот беришимни илтимос қилишди, давлат хазиначиси лавозимимдан четлаштиришди! Мен барча ҳисоб-китобларни уларга тақдим қиламан. Ҳаммаси жойида. Биздан қарз кўтарганларнинг барчасига буйруқ беринг. Улар ўз қарзларини муддатни кутиб ўтirmай сўнги тийинигача дарҳол тўлашсин.

Йиғинда ҳозир бўлганлар коадьюторнинг ниятини фаҳмлашди. Ангерран худди бировни томоғидан бўғишга ҳозирланаётгандай бармоқларининг бўғимини асабий шакллатди.

— Константинополь қироли хазинани қўлга киритмоқчими? — сўради у. — Олинг-а, йўл бўлсин! Карл Валуа чучварани хом санабди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

КАРЛ ВАЛУА

Агар Сена дарёсининг чап соҳилидаги Мариньи кошонасида момақалди-роқ гумбураб, ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўлса, граф Валуа саройида бунинг акси ўлароқ хурсандчилик, тантанавор кўтаринки кайфият ҳукм суради.

Барчанинг чехрасида такаббуруна кулу. Граф Валуа тўдасидаги истаган от-боқар ҳозир ўзини гўё министрдан кам билмас. бўлар-бўлмасга хизматкорларини койир, аёллар одатлагидан ҳам кўра ҳукмдорона фармойишлар беришар, болалар эса янада баландроқ бақир-чақир қилишарди.

Саройдаги ҳар бир одам сўнги кунларда рўй берган воқеалардан хаёрдор эканлигини кўрсатишга интилар, нима биландир ўзини кўрсатишга ҳаракат қиларди.

Залларда мақтанчоқларнинг овозлари тинмас, ҳар бир эшик орқасида фиғна, иғво авжига чиққан, хўжайинга яхши кўриниш учун хушомадгўйлик қилаётганлар қанчадан-қанча, кимдир ўз ишлари билан овора, хуллас, қариндош-уруғларнинг байрами авжида эди.

Машҳур Кенгашдан кейин бу ерга етиб келган ва ўзларини тантана қилаётган гуруҳ билан маслақдош эканлигини намойиш этиш учунгина тўпланган одамларнинг кўпчилигини кўриб қироллик саройи Ситэдан Валуа меҳмонхонасига кўчибдимикин деб ўйлаш ҳеч гап эмасди.

Ҳақиқатдан ҳам Валуанинг меҳмонхонасини қироллик саройи дейишга тўла асослар бор эди! Зеро, бу ердаги тўсинларнинг барчаси жимжимадор ўймакорлик билан ороланган, ҳатто каминларга ўрнатилган трубаларга ҳам Франция ва Константинополь герблари туширилганди. Пол тахталари қалин шарқ гиламлари остида кўринмас, деворларга олтин юритилган кипр шойилари қопланганди. Буфетлардаги кумуш ва олтин суви юритилган идишлар орасида қимматбаҳо тошлар кўзга ташланади.

Камергер¹лар виқор билан бир-бирларига буйруқ беришар, ҳатто энг кичик мирзалар ҳам қошларини чимирганча, қоғозларини у ёқдан бу ёққа олишарди.

¹ Камергер — баъзи монархия мамлакатларида сарой аъёнларининг унвонларидан бири (тарж.).

Саройдаги княгиня Валуага эса яқин хонимлар Карл жаноби олийларидан кейин шу куннинг иккинчи қахрамонига айланган руҳоний Этьен де Морнэ атрофида шивирлашарди. Ғоят тўлқинланган “мижоз”лар тўп-тўп бўлишиб, хурсанд ҳолда давлат ишлари тўғрисида гурунглашарди. Уларнинг ҳар бири ўзининг саройдаги кенгашга шахсан таклиф этилгандай тутарди. Валуа жаноблари эса хонасини беркитиб олганча ҳамон тўхтовсиз кенгаш ўтказарди.

Бу ерга ҳатто ниҳоятда мункиллаб қолганлигига қарамай машҳур де Жуанвиль оқ сочили отбоқар кўмагида кириб келди. Қариб, қуриб қолган, қалди букик бу мўйсафид ҳайрон тикилиб турганлар ёнидан ўтиб хўжайиннинг хонасига йўл олди. Шампанининг собиқ волийси, 1248 йилда Людовик Муқаддасни салиб юришига бошлаган бу чолни ҳамма танирди. У марҳум қиролнинг тахтга ўтириш маросимидаги асосий гувоҳ эди. Сўнгги пайтларда хотираси анча заифлашганига қарамай, мирзаларга ўз хотираларини гапириб туриб ёздираётганди. Кўзидан тўхтовсиз ёш оқиб турадиган, ярим сўқир бу мўйсафид қўллари қалтираб, аранг судралиб юрса-да, ўзига кўрсатилган салгина эътиборни қадрларди. Бундай дақиқаларда унинг бу жойда пайдо бўлишини атрофдагилар эски феодализм дунёсининг маънан қўллаб-қувватлаши деб тушунишарди.

Бутун пойтахтга ҳокимиятнинг иси тарқалганди, барча ҳам бу ҳиддан баҳраманд бўлиб қолишди интиларди.

Лекин бу ҳашамдорлик отига тузатиб бўлмас жароҳатга айланган пулга ўчлик касали яширинганди. Карл Валуа доимий равишда пул орқасидан қуварди. У табиатига кўра ҳамма ерда ва ҳаммавақт биринчи бўлишни истар, дабдабали ҳаёт кечирар, шу боис доимо қарзларга ботиб ётар, бу қарзларнинг фоизини аранг тўларди.

Дабдабали ва серчиқим ҳаёт тарзи унга қимматга тушарди. Энг муҳими ниҳоятда кўп хизматчилари, ўтакетган даражада беғамларча ҳаёт кечирадиган катта оиласи граф Валуани кафангадо қилаётганди. Унинг учинчи хотини Маго де Шатийон хоним энг қимматбаҳо матолардан кийимлар кияр, бирор аёл зоти ундан кўра ҳашамдорроқ кийинишини жини ёқтирмасди. Карлнинг севимли ўғли Филипп рицарлик унвонини олгандан сўнг ҳарбий қурол-яроғларни йиғиш одатини чиқарди. Англиядан снгил ва нозик совутлар, Кордовадан энг яхши тикилган этиклар сотиб оларди, шимолдан унга ёғоч найзалар, герман ерларидан қиличлар келтиришарди.

Валуа жаноби олийлари учта хотинидан ўн учта қиз кўрганди. Уларнинг турмушга чиқиб улгурганлари оталарининг янада қарзга ботишига ҳисса қўшишарди. Зеро, улар қироллик хонадонига муносиб бўлишга интилиб, оталаридан каттароқ сеп ундиришга интилишарди. Лекин ҳали турмушга чиқмаганларининг истиқболли ҳақида ўйланч, уларга муносиб қаллиқлар топиш тўғрисида ҳам қайғуриш лозим эди.

Камергер, отбоқар, уй хизматчилари ва турли тоифадаги хизматкорлар бениҳоя кўплигидан ташқари, ниҳоятда очкўз ҳам эдилар. Хўжайиннинг маблағидан тежаб-тергаш юзасидан бундай тўдага қаршилик кўрсатиб кўр-чи!.. Бугина эмас, ўғирлашлари, талон-тарож қилишлари ҳам ҳеч гап эмас. Бунча одамни боқиш учун сўйилган моллар бутунисича келтирилар, сабзавот, мевачева ва зираворлар аравада ташиларди.

Валуа бир вақтлар қирол Филиппнинг талабига кўра ўзига қарашли қулларини озодликка чиқариб, мўмайгина даромад қилган, тўлаш муддати аллақачонлар ўтиб кетган қарзларининг бир қисмидан шу йўл билан қутилганди. Лекин ўша қулларни яна иккинчи маротаба озодликка чиқармайсан-ку, ахир!.. Янги қиролнинг тахтга ўтириши муносабати билан унинг амакиси давлат ишларини ўз қўлига олишига интилиши фақат ҳокимиятга бўлган ишгиёқини қондириш учунгина эмас, шу билан бирга ўзининг молиявий аҳволини ўнглаб олишни ҳам назарда тутаетганди.

Ҳаётда шундай жанглр бўладик, голиб аҳволига ҳам маймунлар йиғлаши ҳеч гап эмас. Валуа жаноби олийлари энди давлат хазиначиси даражасига кўтарилиб қарасаки, хазина қуп-қуруқ.

Саройнинг пастки қаватига йиғилган бир тўда чақирилмаган меҳмонлар камин олдида исинишиб, граф ҳисобидан шароб ичишиб тараллабедод қилиб

Ўтирганларида Валуанинг ўзи хонасида мижозларини олдинма-кетин қабул қилар, фақат ўз сандигинигина эмас, давлат хазинасини ҳам тўлдириш йўллари қидирарди.

Ҳайбатли Дрёни зина майдончасига кузатиб чиққан Карлнинг кулогига пастдан ора-чора ҳайрат хитоблари билан бирга гангур-гунгур овозлар чалинди.

Маълум бўлишича, Робер Артуа ўз мухлислари даврасида қўллари билан отнинг тақасини қайирган экан. Кимдир унинг ҳузурда марҳум қирол йигитлигида отнинг тақасини қайира оларди деган гапни айтиб қолибди. Маҳобатли полвон шу заҳотиёқ Филиппнинг вафоти билан авлодимиздаги паҳлавонлик туггани йўқ, деб шу ишни бажарибди. Азбаройи зўриққанидан қон томирлари ўйнаб кетибди, лекин қўлидаги тақа итоаткорона унга бўйсуниб, аста-секин қайилибди. Эркаклар тан бериб, бошларини сарак-сарак қилишибди, аёллар эса қичқириб юборишибди.

Валуа жаноби олийлари зал тепасидаги очиқ болохонада пайдо бўлиши биланоқ пастдагилар гўё биров команда бергандек, худди онасидан овқат сўраётган қушчалардек бараварига тегга қарашди.

— Артуа! — қичқирди Карл. — Жияним, бу ёққа чиқинг-чи, мен сиз билан суҳбатлашмоқчиман.

— Хизматингизга тайёрман, ҳазратим, — жавоб берди паҳлавон.

Робер қўлидаги эгилган тақани отбоқарга итқитиб, Карл томон шопилди. Отбоқар чаққонлик билан тақани илиб олганлиги туфайлигина фалокатдан омон қолди.

Карлнинг шахсий уйлари ҳам ҳажман катта бутхоналардан қолишмасди. Уйларнинг шифтидан полигача осилиб турган, кумуш ва олтин билан ороланган матоларда салибчиларнинг сафарга жўнаш манзаралари чизилганди. Фил суягидан ясалган ҳайкаллар, ўймакорлик билан ишланган рамкаларга ўрнатилган катта расмлар, қимматбаҳо тошлар билан безатилган қадахлар — бу жиҳозлар ўз ҳашамати билан граф саройининг бошқа уйлари сояда қолдирарди. Валуа жаноби олийлари турли ноёб нарсаларга гоят ўч эди. Жажжи столчада кумуш ва қимматбаҳо тошлар қадалиб нефрит ва яшмадан ишланган шахмат тахтаси устига терилган яшва ва тоғ биллуридан ясалган доналар жилва қилиб турарди.

— Бу нимаси ахир? — хитоб қилди Валуа. — Одамингиз қачон келади ўзи? У ўзини жуда азиз қилиб юборди-ку.

Баҳайбат, семиз, юзларидан қон томиб тургандай қип-қизил, бу кўриниши билан бироз дағал кўринадиган Робер қовоғини уйганча кўпчилигининг пули ҳалигача тўланмаган сон-саноксиз хазиналар орасидан у ёқдан-бу ёққа юрарди.

— Шафқат қилинг, ҳазратим. У келади, албатта келади! — жавоб берди Артуа. — Мен ўзим ҳам уни жуда орзиқиб кутяпман. Зеро, мен унинг жавобига қараб сизга илтимос билан мурожаат этмоқчийдим.

— Қандай илтимос билан?

— Эндиликда сиз қироллик хазинасини бошқариб турган вақтингизда бироз ақча берармикинсиз деб ўйловдим! Ахир хазина мендан қарз-ку.

Валуа иккала қўлини тегга кўгарди.

— Эҳ, тоға, тоға-я, — давом этди Артуа, — ўзингиз яхши биласиз, мана етти ойдирки, менга қарашли Бомон графлигидан келадиган даромадлар ҳисобидан ҳар ойда берилиши лозим беш минг ливрни тўлашмаяпти. Менга ўттиз беш минг ливр беришлари керак! Айтинг-чи, мен қайси ҳисобга яшашим керак?

Валуа қўлини Робернинг елкасига қўйди.

— Жиян, — гапини бошлади у, — ҳозир энг муҳими Бувиллни жўнатиш учун зарур маблағни топишимиз лозим. Қирол бунга гапиравериб ҳоли-жонимга қўймапти. Улар жўнаб кетишлари биланоқ биринчи навбатда сизнинг масалангиз билан шуғулланишга ваъда бераман.

Лекин шу тобда унинг ранги бўзариб кетди. Сўнгги кунларда у қанчадан-қанча одамларга худди шундай деб ваъда бермади дейсиз?

— Мариньи, биз билан бундан кейин бунақанги ҳазил-мазах ўйнолмайди

— бўш хазинани бурнимизга тика олмайди. Ахир худди шунинг учун ҳам қарз берганларнинг ҳаммаси билан ҳисоб-китоб қилган экан-да, ярамас! — қичқиради у. — Мен уни дорга осаман! Графлигимиздан келган даромадлар қаёққа кетган деб ўйлайсиз? Азиз жияним, бу ярамас ўша даромадларни чўнтагига урган. Ҳа, бу гапларни мен сизга айтаётман!

Карл Валуа қиролликнинг иш бошқарувчисига биринчи қақшатқич зарбани берганидан бери Мариньининг янги-янги қусурларини топаётганди.

Унинг назарида барча кўргиликлар ва жиноятларнинг айбдори фақатгина Мариньни эди. Парижда ўғирлик содир бўлдимми? Бунга Мариньни айбдор. Нега у қидирувни тўхтатиб қўйди, балки жинояткор билан ўлжани бўлишгандир? Парламент бирор амалдорга қарши қарор қабул қилдимми? Бунда шундай қарорни чиқаришга мажбур қилган Мариньни гуноҳдор. Эр қайлигининг суyoқoёқлигини сезиб қолдимми? Бунга яна Мариньни сабабчи. Чунки унинг ҳукмронлиги даврида ахлоқсизлик қулоқ эшитмаган даражада авж олиб кетди. Балки қироллик келинларини эрга хиёнат қилишга у даъват этгандир. Эҳтимол, Филипп Чиройли унинг айби билан ўлгандир.

Робер Артуа сеҳрлангандай Карлнинг сафсатабозлигига қулоқ тутар ва мулоимгина кулиб кўярди. Карл Валуа унинг тасаввурида чинакам “улуғ одам”, оламдаги ягона мавжудотга ўхшарди, унинг паноҳида яширинишга тайёр эди. Бу маҳобатли йигит Валуага нисбатан ўзида қандайдир садоқат туйғусини туйрди.

Ҳақиқатан Валуа жаноби олийлари феъл-атвори ўзига ўхшаш одамларни сеҳрлай оларди. Унинг ҳаёт тарзини кузатиш гоят қизиқарли туюларди. Бу амалдор гаройиб, бир-бирига тамомила қарама-қарши хусусиятлари — бесабрлиги ва қатъияти, қизиққонлиги ва айёрлиги, жасурлиги ва хушомадгўйликка қарши туролмаслиги, ҳар қандай амалу имтиёзлар ҳам чанқоғини қондира олмайдиган ҳаддан зиёд кибр-ҳавоси билан ажралиб турарди.

Валуадан бошқа одам бўлганда Франция графи, пэри, Алонсон, Шартр, Перш, Анжуй, Мэн графликларининг эгаси, француз ҳукуматининг биринчи барони бўлганлигидан боши осмонга етиб, роҳат-фароғатда яшайверарди. Фақат Карлгина бундай имтиёзлар билан қаноатлана олмасди: у қирол бўлишни хоҳларди. У ўн уч ёшлигида Иаков Завоевателнинг авлоди сифатида Арагон тахтига даъвогарлик қилиши мумкин эди, лекин уни қўлга кирита олмади. Йигирма етти ёшида акаси Филипп Чиройлининг буйруғига кўра француз қўшинларига қўмондонлик қилиб, Гиенни хароб айлади. Ўттиз бир ёшида Карлнинг қайнотаси, Неаполитан қироли Тосканада гвельфилар ва гиббеллилар ўртасидаги ўзаро ички урушларни тўхтатиш учун чақирганида Валуа солиб юришини бошлашга Рим папасининг ижозатномаси ва шахсан ўзи учун эса христиан дунёсининг бош викарий¹си ва Романск графи унвонини олди. Шу билан бир вақтда флорентийлардан икки юз минг флорин ундирди. Бу обдон шилиниб, кафангадо қилинган ерлардаги талон-тарожни тутатиб, уларнинг тупроғини тарк этиб кетиши учун берилган мукофот эди.

Қаллиғи Маргарита Анжу-Сицилийская вафотидан сўнг бева қолгач, тез орада қандайдир Кургенэга уйланди. Қаллиғи унга Константинополь императоридек қарийб афсонавий унвонни келтиришини билиб бирданита севиб қолди. Лекин афсуслар бўлсинки, мамлакат ҳукмдори ўз тахтида мустаҳкам ўтирганни боис унга яқинлашишнинг илжожи бўлмади.

Ниҳоят, 1308 йилда Валуа тўхтовсиз фитналар ёрдамида ўз номзодини Муқаддас Рим империясининг тахти даъвогарлари сафига қўшишга муваффақ бўлди, лекин сайловларда битта ҳам овоз ололмади. Дунёнинг истаган бурчагига бирор тахт бўшаб қолса қўлини очкўзлик билан ўша томонга чўзарди.

Эндилликда, ёши қирқ тўртга чиқса ҳам Византия ва Германия орзуларидан ҳамон воз кечолмасди. Уйқута кетиш олдидан бошита қўндирилиши мумкин бўлган дунёдаги барча тожларни ҳисоблаб чиқар, уларга ҳатто Франция тожини ҳам қўшиб юборарди. Бунга эришиш учун арзимаган шартлар керак, холос: Филипп Чиройлининг ўғли бўлмаслиги ёхуд улар беланчадаёқ ўлиб кетган бўлишлари керак эди...

¹ Православ черковида архиепископ ўринбосари.

Валуа аҳён-аҳёнда: “Ҳаёт бекорга ўтиб кетди! Қисмат менга ҳеч қачон қулиб боқмади!” деб бекорга хитоб қилмасди. Унинг назарида айни ўзигина Рим империясининг минг йил аввалги император Константин даврида шон-шухрагини қайта тиклай оларди, худудларини Испаниядан Босфоргача кенгайтирарди.

Шухратпарастлик хасталигига чалиниб қолган, қизиққон авантюрист бу одам сулоланинг асосчиси ўзи бўлишига ишонарди. Икки юз эллик йил мобайнида Франция тахтини бошқариб келган ўн уч қиролнинг барчаси унинг ажодлари эди. Лекин чамаси, унинг пешонасига қироллик битмаганди. Ҳақиқатан, у Франция тахти бўшаб қолишидан тўрт йил аввал ўлиб кетди, унинг ўғли Франция қироли бўлди...

— Кўряписизми, жиян, мени қандай аҳволга солиб қўйишди! — хитоб қилди у қўлларини силкитиб. — Қандайдир банкирларнинг инжиқлигига кўникишга тўғри келади.

Т Ҳ Р Т И Н Ч И Б О Б

ФРАНЦИЯНИ КИМ БОШҚАРАДИ?

Ниҳоят, Карл анчадан бери орзиқиб кутаётган одам келди ва Артуа жаноб Спинелло Толомейни зўр илтифот ва ҳушмуомалалик билан кутиб олиш учун ўрнидан турди.

— Банкир дўстгинам! — қучоғини кенг очиб фарёд чекиб юборди Артуа, — мен сиздан анчагина қарздорман, бахт қуши кўниши биланоқ барча қарзимни тўлашга кўп маротаба ваъда бердим.

— Бу яхши хабар, жаноби олийлари, — жавоб берди банкир.

— Ана шунақа! Сиздан ғоят миннатдорман ва шу миннатдорчилик белгиси сифатида қирол хонадонидаги миждозга сизни тавсия этмоқчиман.

Толомей Валуага эҳтиром билдириб бошини эгиб таъзим бажо этди.

— Уни шахсан танимайдиган ёхуд лоақал овозасини эшитмаган одамнинг ўзи йўқ... У Сиенда ўздан кейин унутилмас таассуротлар қолдирди.

Думалоқ юзли, лунжи осилиб турган, чап кўзи доимо қисик, (айтишларича фақат рост гапираётгандагина очиларкан, бу эса ниҳоятда кам содир бўлгани учун одамлар бу кўзнинг рангини ҳам билишмас экан), қорамтир-кўкиш камзулининг ёқасига тушиб турган, ҳафсала билан таралган ошпоқ сочли жаноб Толомей қачон ўтиришга таклиф этилишини кутиб жимгина турарди. Бир қарашида банкирнинг ҳолатини сезган Валуа жаноблари дарҳол уни ўтиришга таклиф этди.

Мўйсафид Бокканегра бандаликни бажо келтиргач, худди кутилганидек, Толомей банкир жўралари томонидан Париждаги Ломбард компанияларининг бош капитани лавозимига сайланди. Гарчи бу тантанали унвоннинг урушларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаса-да, унга лойиқ топилган одам коннетабль эга бўлган ҳуқуқлардан кўпроқ имтиёзларга эга бўларди. Бош капитан Франция худудида юритилаётган банк операцияларининг учдан бирини яширин назорат қила оларди. Маълумки, учдан бирига алоқадор одам ҳаммасига ҳам қандайдир дахлдор бўлади.

— Бу вақт ичида Францияда катта ўзгаришлар бўлиб ўтди, — банкир дўстгинам, — деди Робер Артуа. — Де Мариньи жаноблари, умид қиламанки, у худди бизга дўст бўлмаганидек, сизга ҳам дўст эмас, ҳозир жуда оғир аҳволда...

— Биламан, — мингирлаб қўйди Толомей.

— Худди шунинг учун ҳам мен жаноби олийлари Валуага айтаяпманки, — гапини давом эттирди Артуа, — у маслаҳатлашганга яраша молия дунёсига алоқадор, садоқати билан бирга ишнинг кўзини биладиган сиздай одам билан маслаҳатлашмоғи лозим эди.

Толомей бу балиндпарвоз сўзларга қулиб қўйди, ичида эса шундай хаёлга борди: “Агар улар менга давлат хазинасини топширмакчи бўлишганда, бундай илтифотли сўзларни айтиб ўтиришмасди”.

— Қандай ёрдам кўрсатишим мумкин, жаноби олийлари? — сўради Толомей Валуа томонга ўтирилиб.

— Банкир қандай ёрдам кўрсатиши мумкин, жаноб Толомей! — жавоб берди Валуа қатъият билан. У ҳар сафар бировдан ақча сўраганда ўзини шундай тугарди.

— Бу гапни икки хил тушуниш мумкин, — эътироз билдирди сиенлик. — Эҳтимол, сизда ўзингизга қулай шартларда, масалан, ярим йилда икки баробар кўпайтириб бериш шартлари билан банкларга қўйишни истаган маблағингиз бордир? Ёхуд ҳозирги пайтда жуда тез суръатлар билан ўсиб бораётган денгиз савдосига ўз пулларингизни қўймоқчидирсиз? Жуда кўп нарсалар четдан денгиз орқали олиб келинаётганини сиз яхши биласиз.

— Йўқ, ҳозир гап бу хусусда эмас, таклифларингизни эса бўш вақтимда ўйлаб кўраман, — қизғин гапирди Валуа. — Ҳозир эса сиз нақд пул билан менга бироз қарз бериб туришингизни сўрамоқчи эдим... хазинани тўлдириш учун.

Толомей тамомила иложсиз қолган одамдай лабларини буриштирди.

— Эҳ, жаноби олийлари, сизга хурматим қанчалик зўр бўлмасин, қўлимдан келмайдиган ягона иш бу. Сўнгги пайтда мени ва дўстларимни обдон шилишди. Фландрия билан бўлган уруш учун давлат хазинаси биздан олган ақчаларнинг бирор қақасини ҳам ҳали қайтариб олганимиз йўқ. Биздан қарз олган алоҳида шахслар ҳам (Толомей бу сўзларни айтаётиб ялт этиб Робер томонга қараб қўйди) пулларимизни қайтаришмаяпти. Жаноби олийлари, очигини айтсам, сандиқларимдаги қулфлар занглаб кетди. Сизга қанча пул керак эди ўзи?

— Шунчаки арзимас пул. Ўн минг ливр, холос.

Банкир қўрқиб кетгандай қўлларини тепага кўтарди.

— Эй, худойим! Мен шунча пулни қаердан оламан?

Робер Аргуа буларнинг ҳаммаси фақат бошланиши эканлигини, Толомей ўз одагига кўра қисматидан нолишини, худди бургутдек қуп-қуруқ қолганини муқаррар равишда эслатишини биларди. Лекин ўз истагини тезроқ амалга ошириш учун сабри чидамаётган Валуа банкирға ўз ҳокимиятини кўрсатиб қўйишга қарор қилди ва одатда суҳбатдошига дарҳол таъсир этадиган оҳангда сўзлай кетди:

— Эй, қўйсангиз-чи, жаноб Толомей! — хитоб қилди у. — Бундай ҳазилларни йиғиштиринг! Мен сизни иш юзасидан чақиртирганман. Энг муҳими, сиз бу ерда ҳам ҳар жойда бўлганидек ўз касбингиз билан шуғулланинг. Албатта ўз фойдангизни ҳам унутмаган ҳолда.

— Менинг касбим, жаноби олийлари, — жавоб берди Толомей чап кўзини янада қаттиқроқ қисиб, қўлларини катта қорни устига қўйган ҳолда бамайлихотир, — менинг касбим шунчаки пул бериш эмас, балки қарзга пул бериш. Қачонлардан бери мен одамларга фақат пул улашаман, қайтаришни эса ҳеч ким ўйламайди. Ахир мен уйимда танга зарб қилмайман, ҳар қандай металлни олтинга айлантирадиган тошни ҳам топганим йўқ.

— Бундан чиқди, Мариньидан қутулишимда менга ёрдам беришни истамайсиз? Ахир бу сизнинг манфаатларингизга ҳам мос келади-ку?

— Бу ёғи қизиқ бўлди-ку, жаноби олийлари! Душман ҳокимият тепасида турганда унга ўлпон тўлаш, кейин уни ҳокимиятдан маҳрум қилиш учун яна тўлов бериш унчалик фойдали эмаслигини ўзингиз тан олсангиз керак. Энг муҳими бундан кейин нималар содир бўлишини, харажатларнинг қопланиш-қопланмаслигини билиш керак.

Карл Валуа яна кечадан бери ҳаммага бирма-бир таъкидлаётган дийдиёсини тантанавор такрорлади. Агар унга зарур миқдордаги маблағни беришса, Маринь ва унинг шаҳарлик маслаҳатчилари томонидан киритилган “янгилик”ларнинг кулини кўкка совуришини, ҳокимиятни олий баронликка олиб боришини, ҳаммаёқда тартиб ўрнатиб, мамлакатни гуллаб-яшнатишини, Франция давлатининг улуғворлигини таъминлаган эски феодал ҳуқуқ ва тартибларни тиклашни зўр бериб уқтиришдан чарчамасди. “Тартиб” сўзи барча ношуд сийсатчилардек озидан тушмас, ўтган аср мобайнида дунё ўзгариб кетганини эса унга ҳеч ким тушунтира олмасди.

— Гапимга ишонинг, — кўрагига уриб бақирарди у, — яқин орада мамлакат бобом Людовик Муқаддас давридаги яхши даврларга қайтади!

Бу сўзларни айтarkan, у меҳробдаги ойнавошли жавон ичида турган одам оёғи шаклидаги ёдгорликка виқор билан ишора қилди. Ичига бувасининг оёқ суяги солинган ушбу оёқ шаклидаги ёдгорлик кумушдан, тирноқлари олтиндан ясалганди.

Шуни айтиш керакки, Муқаддас қиролнинг суяклари бўлак-бўлақларга ажратилиб қироллик хонадонининг аъзоларига, қироллик ибодатхоналарига бўлиб берилганди. Бош суягининг деярли ҳаммаси Сент-Шапель ибодатхонасида сақланарди. Энг яхши ҳайкалгарош ва наққошлар томонидан бажарилган Людовик Муқаддас бюсти авлиёлар жасади сақланадиган мақбара вазифасини ўтарди. Графиня Маго-Артуа хоним бир тутам соч ва жағ суягининг бир қисмига эга бўлиб, уларни ўзининг Эслен қалъасига олиб келди. Бармоқ суяклари, тана суяклари, уларнинг қолдиқлари, қариндош-уруғлар томонидан шу қадар талон-тарож бўлиб кетдики, беихтиёр Сен-Дени мақбарасига ўзи нима дафн этилди? деган савол туғилади. Агар кимнингдир хаёлига ҳар томонга тарқаб кетган суякларни бир жойга тўплаш фикри келиб қолгудай бўлса, Муқаддас қирол ўлганидан кейин икки баробар катталашиб кетибди-да, деб ҳамма ҳам таажжубда қолган бўларди.

Ломбардларнинг бош капитани кумуш оёқни ўпишга эҳтиром билан рухсат этишни сўрагач, Карл Валуа томон қайрилиб, мурожаат этди:

— Жаноби олийлари, нега энди айни ўн минг ливр керак бўлиб қолди?

Валуа Маринья ўрнатган тартиб-қоидалар туфайли давлат хазинаси бўшаб қолганини, илтимос қилинаётган маблағ эса Бувилль бошчилигида жўнатиладиган вакилларнинг сарф-ҳаражати учун зарурлигини тушунтиришга мажбур бўлди.

— Неапольга... ҳа, ҳа, — деди Толомей. — Ҳа, биз Неаполь билан сизнинг қариндошингиз Барди орқали жуда кенг суратда алоқалар олиб борамиз... Қиролни уйлантириш. Ҳа, сизни тушунаман, жаноби олийлари... Ниҳоят, руҳонийларнинг олий кенгаши йиғиладиган бўлибди-да. Эшпатаман, жаноби олийлари.

Ниҳоят Валуа бу паст бўйлик думалоқ, ўзини ҳеч нарсадан беҳабар, бу ерда айтилаётган гаплар унга қоронгудай тутаётган ва бу билан очиқ суҳбатта даъват этаётган одамга ўз режаларини баён этди. Банкир гапга кирди.

— Сизнинг режангиз обдон ўйлаб тузилган, бошлаётган ишларингиз хайрли бўлишини чин юракдан истайман. Лекин мен ҳозирча қиролни уйлантира олишингизга, папани сайлашингизга, борингки, ҳамма ишлар сизнинг кўнглингиздай амалга ошган тақдирда ҳам мабодо қарз бериб тургудай бўлсам олгинларимни қайтиб олишимга ишонмай турибман.

Валуа жаҳд билан Роберга қараб қўйди. Бу қарашдан “Менга қандай одамни рўбарў қилдинг? Шунга жон куйдириб тушунтириб ўтирибманми?” деган маънони уқиш қийин эмасди.

— Эҳ, банкир, — деди Артуа ўрнидан тураркан, — эҳтимол, сенда талаб этилаётган маблағ йўқдир, лекин сен буни истасанг топа оласан. Ахир мен сени яхши биламан-ку. Сенга неча фоиз тўлашимиз керак? Қандай имтиёзлар истайсан?

— Ҳеч қандай фоиз ҳам, имтиёз ҳам керакмас, жаноблар, — эътироз билдирди Толомей. — Сиздан ҳам, Валуа жаноби олийларидан ҳам ҳеч қандай фойда олмаслигимни яхши биласиз-ку. Валуа жанобларининг ҳомийлиги мен учун ҳар қандай фоизлардан афзалроқ. Мен шунчаки сизларга ёрдам беришнинг йўлларини ўйлаяпман.

Кейин кумуш оёқ томонга ўтирилди-да, қўшиб қўйди:

— Мана Валуа жаноби олийлари ҳозиргина Людовик Муқаддас давридаги эски анъаналарни тиклашларини айтдилар. Бунда нимани кўзда тутаятгилар? Уша даврдаги барча одатларни истисносиз қайта йўлга қўядиларми?

— Бу ўз-ўзидан равшан, — жавоб берди Валуа банкир нимани кўзда тутаятганини тушунмай.

— Бундан чиқди, баронлар, ўз мулкларида танга зарб қилиш ҳуқуқи ҳам тикланар экан-да!

Икки қариндош бир-бирларига ярқ этиб қараб қолишди. Нега бу нарса ўзларининг хаёлларига илгарироқ келмади!

Дарҳақиқат, мамлакат доирасида муомалада бўлган пулларни бир хиллаштириш ва пул чиқаришга қироллик монополияси Филипп Чиройли ҳукмронлиги давридагина йўлга қўйилганди. Бунгача баронлар ва энг олий табақа намоёндалари олтин ва кумуш тангалар зарб этиб ёхуд ўз буюртмаларига кўра зарб этириш ҳуқуқига эга эдилар. Бундай тангалар қирол чиқарган пуллар билан бирга ўзларига қарашли ҳудудда муомалада ишлатилаверарди. Бу имтиёз уларга жуда катта даромад келтирарди. Ломбард банкирларига ўхшаб бу операцияга алоқадор одамлар, зарб этиш учун металл етказиб берадиганлар ҳам маълум манфаат кўришарди.

Карл Валуанинг ҳаёлига иши юришиб кетадиган замонлар келди.

— Марҳамат қилиб айтинг-чи, жаноби олийлари, — давом этди Толомей ёдгорлик ўзини маҳлиё этгандай кумуш оёқдан кўзини узмай, — шунингдек, баронларнинг ўзаро ички урушлар олиб бориш ҳуқуқлари тикланидими?

Гап Филипп Чиройли томонидан бекор қилинган яна бир феодал одати тўғрисида кетаётганди. Бу одагга кўра машҳур вассаллар арзир-арзимас бирор сабаб ёхуд сабабсиз, баъзида эса шунчаки ўзаро урушлар уюштиришар, қон тўкишарди.

— Эҳ, ўша ажойиб замонлар қайтиб келгандами, — хитоб қилди Робер Артуа, — мен дарҳол жонажон графлигимни ўша ҳурматли қанжиқ холажоним Магодан тортиб олган бўлардим.

— Одамларингизни қуроллангирмоқчи бўлсангиз тоскан қуролсозларидан сизларга мақбул нархларда қурол олиб бераман, — деди Толомей, — сиз мен амалга оширмоқчи бўлган ниятларни жуда тўғри англабсиз, — хитоб қилди Валуа, — худди шунинг учун менга ишонингизни, мен билан ҳамкорлик қилишингизни истайман-да.

Ҳақиқатан ҳам банкир томонидан айтилган фикрлар илгари Карл Валуанинг ҳаёлига келган эди. Энди эса қабулга кирадиганларга бу фикрларни ўзиники қилиб айтаверади.

Толомей орзулар дарёсига шўнғиб жим турар, зеро, тажриба улуг саркардалар сингари улуг банкирлар ҳам ҳаёл суриш қобилиятига эга эканликларини инкор этмасди. Улар жуда оддий ҳисоб-китобларда янглишсалар-да, ичларида мислсиз бойлик хусусида ҳаёл сурардилар.

Ломбардларнинг бош капитани ҳозирдаёқ ўзини Франция баронларига олтинларни етказиб берувчи асосий киши, шунингдек, уларни қурол билан таъминловчи, баронларни ўзаро урушларга гижгижловчи сифатида сеза бошлади.

— Хўш, — сўради Карл Валуа, — мен сўраётган пулни беришга қарор қилдингизми?

— Эҳтимол, жаноби олийлари. Шахсан ўзим бу пулни қарз бериб туролмайман, лекин вакилларингиз берадиган айни Италиянинг ўзидан шу пулни топишга ҳаракат қиламан. Чамаси ўзим ўртада гаров туришимга тўғри келади. Бу, шубҳасиз, жуда қалтис иш, лекин жаноби олийлари, сизга ёрдам бериш учун шундай қалтис ишга ҳам қўл ураман. Табиийки, жаноби олийлари, сизнинг вакилларингиз билан бирга менинг одамим ҳам боради. У Италияга заём хатларини олиб боради-да, пул олади ва барча молиявий операцияларга жавоб беради.

Валуа жаноблари норози оҳангда қовоғини уйди: банкир томонидан қўйилаётган шартлар уни ҳеч қаноатлангирмасди, — у пулни нақдгина қўлига олишни афзал кўрарди. Шундай бўлганда унинг озроқ қисмини чўнтагига урган, шу йўл билан энг зарур харажатларини қоплаган бўларди.

— Эй, жаноби олийлари-я, — давом этди Толомей, — ахир бу ишда якка ўзим қатнашмайман-ку. Италиян банкирлар кампаниялари бизга қараганда ҳам бошқаларга ишончсизроқ қарашади. Мен буни истайманми, йўқми, уларни алдаб кетишмаслиги учун тўла кафолат беришим керак.

Қироллик вакиллари билан ўз одамини юборишдан банкирнинг асл мақсади воқеаларнинг боришидан хабардор бўлиб туриш эди.

— Бизнинг Бувилль билан ҳамроҳликка кимни жўнатмоқчисиз? — сўради Валуа. — Яна у элчимизнинг обрўсини тўкиб қўямасин.

— Ўйлаб кўраман, жаноби олийлари. Бўш вақтимда ўйлаб кўраман. Ахир қўл остимда кам одам ишлайди.

— Нега энди менинг топширигим билан Англияга бориб келган йигитчани жўнатмайсиз, — хитоб қилди Артуа.

— Қариндошим Гуччоними? — сўради банкир.

— Ҳа-да, ўша қариндошингизни. Зехни ўткир, келишган... У бизнинг дўстимиз Бувиллга жуда асқотарди. Вакилимиз италянчадан бирорта сўзни билмайди, қариндошингиз йўлда содир бўлиши эҳтимол турли ҳолатлардан чиқишга ёрдам берарди. Гапимга ишонинг, қариндош, — мурожаат этди Валуа Карлга. — Бу йигитча гоёғ ўринли топилган номзод.

— У менга бу ерда жудаям керак, — жавоб берди банкир, — лекин нима ҳам қилардик, жаноби олийлари, борақолсин. Ҳеч қайси сўзингизни қайтара олмайман. Ҳаммавақт мендан нимани истасангиз шуни олиб келансиз.

Жаноб Спинелло Толомейнинг орқасидан эшик бекилиши биланоқ Робер Артуа гавдасини ғоз тутиб, гап қотди:

— Бу одам ҳақидаги гапим рост эканлигини кўрдингизми?

— Унинг иккиланишига нима барҳам берганини кўрдингизми? Мана бу! — жавоб берди Валуа тантанавор равишда бобосининг кумуш оёғига ишора қилиб. — Чамаси олижаноблик муҳри босилган нарсаларга ҳурмат ҳали Францияда барҳам топган эмас. Ва бу нарса қироликни аввалги мавқеларига кўтара олади!

Шу кунни кечкурун бир йигит азбаройи қувонгани, энтиккани ва умидорзулар дунёсига гарқ бўлганидан ўзини қўйгани жой топа олмасди. Бу амакисидан Бувилль қиролик вакили сифатида икки кундан кейин Италияга жўнаб кетиши хабарини эшитган Людовик Мижгов эди.

Бунинг акси ўлароқ, худди шу хабарни амакисидан эшитган Гуччо Бальони унчалик хурсанд эмасди.

— Бу қандай бўлди, жиян? — жиғибийрон бўлди Толомей. — Сени ажойиб саёҳатга таклиф этишяпти, Неапольни кўрасан, сарой билан танишасан, қиролик хонадонининг одамлари билан бирга яшайсан, агар фирт аҳмоқ бўлмасанг ўша ердан ўзингга дўстлар орттирасан, кўнглингни ёзиб келасан, энг муҳими, кўп нарсаларни ўрганасан. Мен сенга бирор нохуш хабарни етказётгандай афтингни бужмайтирма. Сен ҳаддан ташқари яхши ҳаёт кечиряпсан, болагинам, шунинг учун бундай нарсаларнинг қадрига етмайсан. Мана, ҳозирги ёшлар қанақа бўлиб кетган! Мен сенинг ўрнингда бўлганимда қувонганимдан осмонга сакрардим, оёқларимни қўлимга олиб сафарга ҳозирлик кўра бошлардим. Чамаси ўртада қандайдир қиз масаласи бор, у билан вақтингча ажралишни истамаяпсан, сувга тушган бўлка нондай бўшашиб ўтирибсан. Гапим тўғрими?

Ёш Гуччонинг думалоқ, оч сариқ юзи қизаргандай бўлди.

— Шунақа! Агар севса кутади, — гапида давом этди банкир. — Аёллар кутиш учун яратилган. Ҳеч қаерга кетиб қолишмайди. Агар у мени унчалик яхши кўрмайди деб хавотир олсанг учрагани билан кўнгилхушлик қилавер. Қайтариб бўлмайдиган ягона нарса бу ёшлик ва дунёни саёҳат қилиш имкониятидир.

Спинелло Толомей жиянига панд-насиҳат қиларкан, унга диққат билан қараб қўйди-да, ичида ўйлади: “Ҳаёт жуда ғалати нарса экан-да! Мана олдимда ўтирган болакай яқиндагина она юрти Сиенага бориб келанди. Келиши биланоқ фитнакор жаноб Артуанинг топшириғига мувофиқ Лондонга бориб келди. Натижада нима бўлди? Бургунд маликалари билан мисли кўрилмаган жанжал чиқди, Мижгов хотини билан ажралишга мажбур бўлди. Энди эса Гуччо Неаполга қирол учун янги қаллиқ топишга кетаяпти. Бундан чиқди, жияним билан янги қиролнинг юлдузи ўртасида қандайдир алоқа бормикин, қисматлари бир-бирларига боғлиқмикин дейман-ов. Ким билади, Гуччонинг ҳам улуғ одам бўлиши пешонасига ёзилганмикин? Бўшроқ вақтимизда мунажжим Мартэндан унинг қисмати тўғрисида яхшилаб фол очиб қўйишни илтимос қилишга тўғри келади”.

Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

ДЕНГИЗ УСТИДАГИ ҚАЛЪА

Шундай шаҳарлар бўладики, уларга вақт ҳам, замонларнинг тўс-тўполони ҳам қор қилмайди. Бир қироллик сулоласи ўрнини бошқаси эгаллайди, тамаддунлар ҳам худди геологик қатламлар сингари завог топади, лекин шаҳар асрлар оша ўзининг характерли белгиларини, дунёдаги бошқа шаҳарлардан фарқ қиладиган қайтарилмас таровати, оҳанги, шовқинини сақлаб қолади. Неаполь шундай шаҳарлар сирасига киради. У бизнинг кунларимизда қандай бўлса, Ўрта асрларда ҳам, тор кўчаларида одам қайнаб, шовқин-суронга тўлиб турган бундан минг йиллар илгариги даврларда ҳам шундай эди. Ўша даврларда ҳам шаҳардан зайтун мойи, заъфарон ҳиди ва қовурилган балиқ ҳиди келиб турган, отлар ва ҳўкизлар бўйнига осилган кўнғироқчаларнинг жаранг-журунги эшитилиб турган экан.

Унга греклар асос солишган, сўнг уни римликлар забт этишган, варварлар эса талон-тарож этишган, византияликлар ва норманлар галма-гал унда ҳўжайинлик қилишган. Бу шаҳарга қанча ҳўжайинлар келиб-кетмасин, қўлларидан келгани биноларнинг архитектурасига озгина ўзгартишлар киритишу омма ўртасида тарқалган ривоятларга ўзларининг баъзи ривоятларини қўшиш бўлган, холос.

Бу шаҳарнинг халқи греклар ҳам, римликлар ҳам, византийлар ҳам эмас. Бу халқ ер юзидаги бирор халққа ўхшамайди. Бу халқнинг ўта қувноқлиги қашшоқлик фожеасига, унинг кўтаринкилиги кунларининг бир хилда кечилишига қарши қалқон, эринчоқлиги донолигидан нишона, қиладиган иш бўлмаганда ўзини ишчан қилиб кўрсатмаслик донолик белгиси. У ҳаётсевар, тақдир тўсиқларидан усталик билан ўта олади, ўткир сўзларни қадрлайди, урушдан жирканадиганларни ёқтирмайди, шу билан бирга тотув яшайдан ҳеч қачон чарчамайди.

Биз ҳикоя қиладиган даврда Неаполда эллик йилдирки, Анжуй сулоласи ҳукмронлик қиларди. Мазкур сулола ҳукмронлик қилган даврда шаҳар ташқарисиди ипак манифактураси пайдо бўлди, денгизнинг шундоққина бўйида янги қароргоҳ — бутун бошли квартал юзага келди, француз меъморлари Пьерр де Шоннинг ижоди бўлган улкан Янги сарой — булутлар билан бел бойлашган кошона қад кўтарди, у гаройиб кўриниши туфайли Анжуй хўрози номини олди.

1315 йил январ ойининг бошларидаги ҳаво очик кунларнинг бирида тонг саҳарда бу саройнинг полига улкан оппоқ плиталар ётқизилган уйларининг бирида Ждоттонинг шоғирди Роберто Одеризи номли ёш неаполитан рассоми сўнги маротаба эндигина тугатган портретига синчиклаб тикиларди. Рассом дастгоҳ олдида ўз асарига қўлидаги мўйқаламининг учини тишлаганча тикилиб турар, ундан кўзини узгиси келмасди. Ҳали унчалик кўриб улгурмаган расм устида кўёшнинг илк нурлари жилва қиларди. Олтин сочларнинг ўзига хос тусини оқ сарғиш ранг билан берса бўлармикин ёхуд тўқ сариқ рангга чизиш маъқулмикин, деб ўйларди рассом. Эҳтимол, бу пешонанинг беғуборлигини кескинроқ кўрсатиш, кўзга янада ифодавийлик ва ҳаётбахшлик бериш керакдир. Аёлнинг кўкимтир юмалоқ ажойиб кўзлари ҳақиқатан гўзал ифодаланган эди. Унинг ниҳоқи-чи? Инсон ниҳоқининг характерли томонини очишга нима ёрдам беради? Бу кўздаги мана бу оқ нуқтамикин? Ёки қоғознинг бурчагини узунроқ кўрсатаётган мана бу соямикин? Инсон юзининг бутун жозибасини, товланишларини матода қандай мукаммалроқ акс эттириш мумкинмикин? Эҳтимол, бунинг сири кўзда эмасдир, бутун гап кўз ва буруннинг мутаносиблигидадир, балки лаб ва қовоқлар тасвиридадир?

— Ҳўш, жаноб Одеризи, портрет тайёр бўлдими? — сўради расм учун асос бўлган гўзал малика.

У ҳафта мобайнида кунга уч соатдан рассом қаршисиди қимирлашга кўрқиб ўтирарди. Унинг расми француз қиролига бериб юбориш учун ишланаётганди.

Катта очиб юборилган доира шаклидаги улкан ойналардан Шарқдан ке-

либ, портта лангар ташланган кемаларнинг мачталари кўриниб турар, улар тўлқинда осойишта чайқаларди. Мачталар ортидан бутун неаполитан кўрфази, кўк рангдаги бепоён денгиз йилгиллаб кўринар, яна ҳам олисроқда қадимий Везувиянинг ёнбоши аранг кўзга ташланарди. Ҳаво ёқимли эди. Бундай кунларда одамга бахт кулиб боқарди.

Одерези мўйқаламнинг учини оғзидан олди.

— Афсуски, тайёр бўлди! — жавоб берди у. — Портрет битди.

— Нега энди афсуски?

— Чунки ҳар куни эрталаб Клеменция хонимни кўриш бахтидан маҳрум бўлишим. Усиз менга қуёш ботгандай бўлди.

Рассомнинг хушомад сўзлари оддийгина жаранглади, хушмуомалаликнинг оддий бир кўриниши сифатида қабул қилинди.

— Кейин, жаноби олиялари, — гапида давом этди рассом, — “афсуски” деганимнинг боиси портрет унчалик яхши чиқмади. У сизнинг сиймойингизни ҳам, ҳақиқий гўзаллигингизни ҳам заррача очиб бера олмайди.

Агар бундай фикрни бошқа бирор одам айтгудай бўлса, ўзини батамом адо бўлган рассом сифатида ҳис этган бўларди, лекин ҳозир унинг ўзи ўз асарини чин дилдан танқид қилаётганди. Ҳозир уни асари ниҳоясига етганда юракда содир бўладиган ва барча ҳақиқий ижодкорларга таниш алам эзаётганди. “Мана менинг расмим қандай бўлса шундайлигича қолиб кетади, — ўйларди у, — чунки уни бундан яхши ишлай олмадим. У мен ўйлаган ниятимдагидан анча паст ва мен орзу этган ва ифодалашни истаган нарсаларни кўрсата олмаган! Ўн етти ёшлик бу ўспиринда ҳозирнинг ўзидаёқ буюк рассомнинг тиним билмас руҳияти мужассам эди.

— Кўрсам бўладими? — сўради Клеменция Венгерская.

— Албатта-да, хоним. Фақат мени қойимайсиз. Эссиз, сизнинг расмингизни Джоттонинг ўзи чизиши керак эди-да.

Дарҳақиқат, маликанинг портретини чизиш ҳақида гап кетганда, бу ишга Джоттони жалб этишга қарор қилинди. Чопар бутун Италияни кесиб ўтиб, унинг ҳузурига етиб борганда рассом Флорентиядаги Сант Крочи ибодатхонасининг катта залига муқаддас Франциск Ассизск ҳаётдан манзаралар чицаётганди. У тепада, ишлаётган жойидан бақириб туриб, ўзининг ўрнига Неаполда яшайдиган ёш шоғирдини тавсия этди.

Клеменция Венгерская оҳиста туриб, оғир ипак матодан тикилган кўйлагини шилдираганча расмга яқинлашди. Баланд бўйли ва озгиндан келган малика гўзаллиги билан эмас, қад-қоматининг келишганлиги, аёллик нафосати билан ҳам эмас, кўринишидан ғоят олиёжаноблиги билан эътиборни ўзига тортарди. Ундаги муайян даражадаги жиддийлик юзнинг тиниқлиги, атрофга ҳайрат билан қаровчи кўзларнинг мулоғим боқиши, бутун вужудидан барқ уриб турган ёшлик жозибаси туфайли ювилиб кетарди.

— Йўқ, жаноб Одерези, — хитоб қилди у, — сиз мени аслимдагига қараганда чиройлироқ қилиб тасвирлабсиз!

— Клеменция хоним, мен қиёфангизни аниқ чиздим, холос, шунингдек, қалбингизни тасвирлашга ҳаракат қилдим.

— Мен ҳам ўзимни сиз мени қандай қиёфада кўрсангиз, худди шундай кўришни истардим. Қани энди мендаги кўзгу сиздаги талантта эга бўлса-ю қиёфамни шунақа кўрсата олса!

Хушомад сўзлар учун ҳар иккалалари бир-бирларидан миннатдор бўлишиб кулиб қўйишди.

— Умид қиламизки, менинг қиёфам Франция қиролига маъқул бўлади... мен тоғам граф Валуага демоқчи эдим... — уялиб тезда қўшиб қўйди у.

Клеменциянинг юзлари қизарди. Йигирма икки ёшли қиз ҳамон сал нарасага қизариб кетарди. Бу камчилигини ўзи ҳам сезиб, ўз-ўзини койирди. Бувиси, малика Венгерская ҳам бир неча бор танбеҳ берганда, унга доимо: “Клеменция, келажакда малика бўладиган қиз сал нарасага қизариб ўтирмаслиги керак!” деб уқтирарди.

Эй, худойим, наҳотки, у малика бўлса? Кўм-кўк денгизга боқаркан, ҳаёли узоқдаги тоғасига, унинг қўлини сўраётган қиролга кетди. Бу қирол ҳақида икки ҳафта олдин қутилмаганда Неаполга Париждан расмий элчи келгандан бери жуда кўп гапларни эшитди.

Семиз Бувиль қизга қирол Людовик X ни алданган бахтсиз хукмрон, аммо ғоятда келишган, ақл-фаросатда худо берган, юраги тоза одам сифатида таърифлади. Француз қирол саройи ҳам Неаполитан саройи сингари осойишта, Клеменцияни оилавий қувончлар, улугвор маликалик фаолияти кутиб тургани тушунтирилди. Лекин ҳаммадан ҳам Клеменция Венгерскаяни енгилөөқ рафиқасининг хиёнатидан руҳий хасталанган, бунинг устига севимли отасининг вафотидан кейин ҳали ўзига келмаган қиролнинг юрагига малҳам бўлиш истаги қизиқтирарди. Унинг назарида севги ва садоқат ёнма-ён юриши керакдай эди. Қиролнинг нигоҳи айна унга қаратилганлигини англаш ҳам муҳим эди. Кейинги икки ҳафтадан бери у гўё ўзини қандайдир ажойиботлар дунёсида яшайтгандай ҳис этар, Оллоҳга шукурлар айтарди.

Императорлар, шерлар, бургутлар расми туширилган парда сурилиб қиррабурун, қорасоч, вужудидан қувноқлик анқиб, ловуллаб турган йигит кирди-да, таъзим қилди.

— Эҳ, жаноб Бальони, келдингизми?! — Клеменция Венгерская уни қувонч билан кутиб олди.

Клеменция Бувиль бошчилигидаги элчиларга котиблик вазифасини бажарётган, кўзларидан бахт ёғилиб турувчи бу қувноқ йигитча ёқарди.

— Жаноби олиялари, — мурожаат этди Гуччо Бальони Клеменцияга, — жаноб Бувиль ҳузурингизга одатдаги эрталабки ташрифга келиш-келмаслигини билиб беришимни буюрди.

— Албатта келсин, — қизгин жавоб берди Клеменция. — Сиз биласизки, мен жаноб Бувильни кўришдан ҳаммавақт хурсандман. Лекин ҳозир мана бу расм олдига яқинроқ келинг-да, фикрингизни айтинг, расм бутунлай тайёр бўлди.

— Мен бир нарсани айтишим мумкинки, — жавоб берди Гуччо портретга яна бир марта жимгина қараб қўяркан, — бу портретда сизнинг сиймойингиз ажойиб тарзда ҳаққоний ифодаланган. Унда мен умримда учратган энг гўзал аёл тасвирланган дейишим мумкин, холос.

Одеризи бўёқ юқи кўлларини юқори кўтарганча, бу сўзларни ҳузур қилиб эшитарди.

— Бундан чиқди, агар мен сизни тўғри тушунган бўлсам, Францияда севимли қизингизни қолдириб келмаган экансиз-да?! — кулимсираб сўради Клеменция.

— Йўқ, севимли қизимни қолдириб келганман, — жавоб берди Гуччо.

— У ҳолда сизнинг ё у қизга, ё менга муносабатингиз самимий эмас, жаноб Гуччо. Зеро, мен ошиқ учун ер юзида маъшуқадан гўзалроқ одам бўлмайди, деб эшитганман.

— Мен севгимни бағишлаган ва менга садоқатини баён этган қиз ҳақиқатан ҳам дунёдаги барча аёллардан гўзалроқдир, фақат сиздан кейин, Клеменция хоним. Менимча, ҳақиқатни айтиш, севгидан воз кечиш дегани эмас.

Клеменция Гуччонинг жаҳлини чиқаришни яхши кўрарди. Зеро, Неапольга келгач, саройда ўрнашиб олган банкир Толомейнинг қариндоши Гуччо қирол уйланишига тайёргарликнинг марказига айланиб қолганди. У гоҳо-гоҳо узоқда қолган севиклисини эслаб шу қадар оҳ-фиғон чекардики, ҳар қандай тош юрак одам ҳам бу нолаларга дош бериши қийин эди. Унинг Марини эслаб чекаётган оҳ-воҳлари шаҳарга келганининг иккинчи кунда бироз босилди ва у қироллик вакиллари Бувиль ва Гуччо учун ташкил этилган кўнгилочар саёҳатлардан бирортасини қолдирмасликка уринди.

Эндиликда қарийб қаллиқ мақомга эришган малика Клеменцияда тўсатдан ўзида илгари бўлмаган туйғу — бошқаларнинг кўнгили ишларига хайрихоҳлик туйғуси пайдо бўлиб қолди. У ер юзидаги барча ўспирилар-у қизлар ўз бахтларини топишларини истарди.

— Агар худо хоҳлаб, Францияга боргудай бўлсам (атрофдаги одамлар сингари у бўлажак никоҳга ишора қилаётганди) муқаррар равишда сиз ўйлаётган ва умид қиламанки, сизнинг қаллигингиз бўладиган қиз билан танишаман...

— Эҳ, жаноби олиялари, ишқилиб, сизнинг Францияга ташрифингизни худо хоҳлаган бўлсин! Ушанда у ерда мендай содиқ хизматкорингиз ва умид қиламанки, ундай канизагингиз бошқа бўлмасди...

Ва Гуччо бамисоли театр ложасида ўтирган хонимларни олқишлаётган артистдай тавозе билан таъзим қилди. Малика қўл ҳаракатлари билан миннатдорчилик қилдирди. Қизнинг бармоқлари худди авлиёларнинг расмини чизадиган рассомникидай узун-узун ва нозик эди.

“Қандай ажойиб кишилар мени кутиб туришибди у ерда, қандай ёқимтой одамлар булар”, — ўйларди у ҳозир Франциянинг тимсоли бўлиб турган бу ўспиринга меҳр билан тикилганча. Малика ҳатто унинг олдида ўзини гуноҳкор ҳис эта бошлади. Ахир фақат у туфайлигина бу йигит ҳозир севгилисидан айрилиқда, Францияда эса ёш қизча изтиробда.

— Менга унинг исмини айтоласизми, — сўради Клеменция, — ёки бу сирми?

— Сиздан менинг яширадиган сирим йўқ, сиз шуни истасангиз, айтаман, Клеменция хоним. Унинг исми Мари... Мари де Крессэ. У олижаноб оиладан чиққан, отаси риқар бўлган. Қиз мени Париждан ўн чақиримлар наридаги ўз уйида кутмоқда. Ўн олтига кирган.

— Бахтли бўлинглар, буни буткул қалбимдан истайман, Гуччо жаноблари, гўзал қизингиз Мари де Крессэ билан бахтли бўлинг.

Маликанинг хонасини тарк этган Гуччо йўлакдаёқ ўйинга тушиб кетай деди. Унинг кўзи олдида тўйида Франция қироличасининг қатнашиши кўришиб кетди. Тўғри, ҳали бунинг учун Клеменция Франция қироличаси бўлиши, Крессэлар оиласи ёш ломбарднинг таклифини қабул этиши (ахир у пайтларда ломбардлар яҳудийлардан салча яхшироқ, лекин ҳақиқий христианлардан анча пастроқ ҳисобланарди) ва Мари никоҳга розилик бериши лозим! Гуччо у паллада бор-йўғи икки мартаба кўриб қолган Нофелнинг гўзал меросхўри билан бўладиган тўй тўғрисида биринчи мартаба жиддий ўйлаётгани хаёлига келди. Хаёлот ўйини қисматларимизни йўлга солади, инсон ўзи ҳам тўла англаб етмаган истакларини тилга чиқарар экан, энди у буларни амалга ошириш учун ўзида қандайдир мажбурият ҳис этади.

Гуччо Юг де Бувиллни ўзи учун ажратилган, устига рангли тери қопланган ҳашамдор мебеллар қўйилган дангилиама уйда ўтирганида топди. Француз қиролининг расмий элчиси қўлида кўзгу ушлаганча ўзига обдон тикилар, эрталабки ёруғда оқара бошлаган сочи яхшилаб таралган-таралмаганини текширарди. Бувилль кейинги пайтларда ҳатто сочимни бўясаммикин деб ҳам хаёл қилаётганди. Саёҳат ёшларнинг тажрибасини орттиради, лекин баъзан эллик ёшдаги одамларнинг кўнглига гўлгула солади. Италия об-ҳавоси Бувиллни ўзига буткул ром этди. Анча қатъиятли бўлишига қарамай, Флоренцияда хотинига хиёнат қилиб қўйди ва эртасига эрталаб бу қилмиши учун роса ўкинди. Лекин Сиенада Гуччонинг болалик ўртоқлари — икки тикувчи қизни учрагиб қолишгач, семиз Бувилль олдинги виждон азобини ҳам унутиб қўйди. Римда эса у ўзини йигирма ёш яшаргандай ҳис этди. Айш-ишрат учун қулай Неаполь, бунинг устига ёнингда анчагина олтин тангалар бўлган шароитда-ку, буни гапириб ўтирмаса ҳам бўлади, кекса Бувилль эс-хушидан айрилди-қолди. Бошқа жойларда қусур, айб саналган баъзи ишлар бу ерларда оддийгина ҳол эди. Юзлари офтобда қизарган йигирма ёшли қўшмачи хонимлар ўз опаларининг келишган қоматларини шунчалик ўринлатиб мақташардики, буларнинг олдида қадимги нотиклар ҳам гап эшолмасди. Улар йўлларда туриб олиб, ифлос яланг оёқларини қашиганча мижозларини жимгина куттишарди. Энг муҳими буларнинг ёнидан кетаётганинда ўзингни бировга яхшилиқ қилган валинеъматдай ҳис этасан, ахир сенинг инъоминг туфайли бугун бир оила ҳафта давомида қорни тўқ бўлади. Январ ойида плашсиз, енгил бир қўйлақда сайр қилиш қандай маза! Бувилль кейинги вақтларда башанг кийинишга одатланди, ҳозир ҳам икки хил рангдаги бурма ёқали ярим чакмон кийиб юрарди, Қўли бўш одамларнинг ҳаммаси уни обдон шилгани маълум бир гап. Лекин ҳозиргидай кўнгилочишлар учун ҳотамтойлик қилсанг ҳам арзийди!

— Дўстгинам, — мурожаат этди у эшикдан кириб келган Гуччога, — қанчалик озиб кетганимни биласанми, мана, менга қара!

Бу эътироф анча кулгили эди. Бувилль ўзидан бошқа ҳамманинг кўзига бир бочка ёғнинг ўзгинаси бўлиб кўринарди.

— Жаноб, — Гуччо тўғри жавоб қайтаришдан қочди, — Клеменция хоним сизни қабул қилишга тайёр!

— Умид қиламанки, портрет ҳали тайёр бўлмагандир? — қизикди Бувиль.

— Йўқ, тайёр бўлди портрет.

Бувиль чуқур хўрсиниб қўйди.

— Бундан чиқди, Францияга қайтадиган вақтимиз бўлибди-да. Жудаям ачинарли. Италиянларни гоёгда ёқтириб қолдим. Уша рассомга расмни битказишни орқага чўзиш учун озроқ қистиришга ҳам тайёрман. Лекин нима ҳам қила олардинг. Ҳамма нарса, ҳатто яхши нарсалар ҳам эртами-кечми ниҳоясига етади.

Иккаласи бир-бирларини тушунишиб, кулимсираб қўйишди, маликанинг уйи томон йўл олишаркан, Бувиль Гуччонинг қўлини ушлаб олди.

Турли ижтимоий қатламларга мансуб бу икки эркак, бири иккинчисига камида ота мақомида бўлган одамлар ўртасида чинакам дўстлик пайдо бўлди, бу дўстлик кун сайин мустақамланиб борарди. Бувиль назарида паришонхотир ёш йигит Парижни тарк этишгандан бери кўнглида пайдо бўлган ажойиб кашфиётлар, ёшлик эркаликларининг жонли тимсолига айланганди. Гуччо эса Бувиль тўфайли француз ва итальян тупроғида машҳур асилзодалардек юрар, қирол хонадонининг яқинида истиқомат қиларди. Улар бир-бирларида аллақандай сирли одамлар кашф этишганди. Гарчи бир-бирларига сира ўхшамасалар-да, ажойиб тарзда бир-бирларини тўлдиришганди. Улар худди йўртоқи от билан кекса от қўшилган ва йўртоқи от кексасини тортиб кетаётган ажойиб аравага ўхшашарди.

Улар Клеменция хоним ҳузурда ҳам шундай намоён бўлишди. Лекин малика Мария Венгерскаяни кўришлари биланоқ жиддий тус олишди. Мария Венгерская набираси ва рассом ўртасида турганча қоп-қора кўзлари билан портретга синчиклаб тикиларди.

Дўстларимиз қадамларини секинлатиб, бу ердагилар олдига оҳиста юриб қолишди. Зеро, ҳеч ким Мария Венгерская ҳузурда ўзини бетакаллуф кўрсатишга ёхуд овозини кўтаришга журъат эта олмасди.

Мария Венгерская саксонга қараб кетаётганди. Қаллиги Неаполитан қироли Карл II Оқсоққа ўн уч фарзанд ҳаля этган, унинг вафотидан кейинги узоқ вақтдан бери давом этаётган бевалик йилларида ўғил-қизларидан ярмини тупроққа қўйган эди. Кўп туққани ва уларни йўқотганидан кейинги гамташвишлар маликанинг тишсиз оғзининг чеккаларида ўз изини қолдирганди. Аммо баланд бўйли, териси сарғимтир рангли, опшоқ сочли бўлишига қарамай, йиллар ундаги куч-қувват, қатъият ва ҳукмфармоликни ҳали бутунлай олиб кетмаганди. У эрталабданоқ тож кийиб олганди. Кампир эндиликда ҳукмронлик қилаётган Европанинг барча қироллик оилалари билан қариндош эди. У йигирма йил макбайнида бўшаб қолган венгрлар тахтини ўғиллари учун талаб этар, шунча вақтдан бери ўз одамларидан бирортасини ўша тахта ўтказиш учун тиришарди.

Ҳатто ҳозир, тўнғич ўғли Венгрия қироли бўлганда, иккинчи ўғли эндигина қонунлаштириш кутиб турганда епископ рутбасида ўлиб кетганда, учинчи ўғил Неапол ва Апулияда ҳукмронлик қилаётганда, тўртинчиси Парент шаҳзадаси, бешинчиси Дураццо герцоги бўлиб турган, ўлмай қолган қизларидан бири Мальорка қиролининг хотини, бошқаси Арагон қиролининг рафиқаси бўлган шароитда ҳам кекса қиролича ўз вазифасини буткул адо этиб бўлган деб ҳисобламас, яқинларининг тақдири ҳақида куйиб-пишарди. Лекин асосий эътибори ўзи тарбиялаб вояга етказган, етим набираси Клеменцияда эди. Кекса қиролича тоғ бургути худди семиртирилган ахта хўрозга қарагандек Бувиль томон кескин бурилди, яқинлашишга имо қилди.

— Хўш, жаноб, — сўради у, — сизнингча, мана бу портрет қандай чиқибди?

Бувиль расм олдида чуқур ўйга чўмганча турарди. У расмга эмас, кўпроқ олиб кетишаётганда муҳофаза мақсади учун ишланган икки табақага тикиларди. Рассом чап томондаги табақада янги саройни, ўнг томондагисида эса қиролича уйининг деразасидан Неаполитан кўрфазининг кўринишини ифодалаганди. Бувиль ўзини маҳлиё этган шундай жойларни тез орада тарк этишини эслаб, юраги ачишди.

— Расм назаримда бекаму кўст бажарилган, — деди Бувилль, — лекин, менимча, мана бу ҳошпя бундай гўзал юз учун ҳаддан зиёд камтарроқмикин деб ўйлайман. Мана бу олтин маржон сизнингча...

Кекса Бувилль қайтишни орқага яна бир-икки кун суриш учун баҳона тополмаётганди.

— Маржонларни нима қиласиз, жаноб, — унинг гапини бўлди қиролича. — Сизнингча, портрет оригиналга мосми, мос эмасми? Мосми?! Ана шуниси муҳим. Санъат оқибатини шу қадар ўйлаб ўтирмайдиган нарса. Қирол Людовик қаёқдаги маржонларга қараб ўтиргудай бўлса ҳайрон қолардим. Ахир уни расмдаги одам қизиқтиради.

Бўлажак тўй тўғрисида фақат имо-ишоралар билан гаплашаётган, бу портрет Карл Валуа жаноби олийларига сеvimли жиянидан совға деб юрган сарой аҳлидан фарқли ўлароқ, Мария Венгерская тўй хусусида тўғридан-тўғри мулоҳаза юритарди. У бошининг ишораси билан Одеризига жавоб берди.

— Сиз ишингизни қойилмақом тарзда бажардингиз, йигитча, — узил-кесил ҳисоб-китоб қилишлари учун хазинага мурожаат этинг. Энди ибодатхонадаги ишингизни давом эттираверинг, фақат шайтонларни иложи борича қорароқ рангда чизинг, фаришталар эса оппоқ рангда бўлсин.

Кампир бирйўла Гуччони ҳам бу ердан чиқариб юбориш учун рассомнинг чўткаларини кўтариб боришни буюрди.

Уларнинг ҳар иккаласи таъзим бажо келтиришди, қиролича бунга жавобан бошини менсимайгина қимирлатиб кўйди. Уларнинг орқасидан эшик ёпилгач, қиролича яна Бувиллга мурожаат этди.

— Шундай қилиб, жаноб Бувилль, сиз тез кунда Францияга қайтасиз.

— Ғоят таассуф билан қайтаман, жаноби олиялари. Айниқса, сиз менга кўрсатган мурувватдан кейин..

— Лекин сизнинг вазифангиз тугади, — қиролича Бувиллнинг гапини охиригача эшитмай бўлди, — ёхуд ҳарҳолда деярли тугади.

Кампирнинг қоп-қора ўткир кўзлари Бувиллга қадалди.

— Деярли, жаноби олиялари.

— Мен асосий иш ҳал бўлганлигини, қирол — менинг ўғлим ўз розилигини берганини кўзда тутаяпман. — Лекин бу розилик, жаноб, — қироличанинг бўйни асабий қимирлади (у бу касалликка анчадан бери чалинганди) — унутмангки, бу розилик биз томонимиздан шартли равишда берилди. Зеро, биз қариндошимиз, Франция қиролининг таклифини ўзимиз учун ғоят шараф деб биламиз. Христианлик эътиқодимиз талаб этганидек, уни севишга, унга садоқатли бўлишга, кўндан-кўп насл ҳадя этишга (бизнинг қариндош-уруғ аёлларимиз кўп фарзандлиликлари билан машҳурлар) тайёрмиз. Лекин барибир бизнинг узил-кесил жавобимиз қиролингиз билан Маргарита Бургундскаяни боғлаб турган никоҳ ришталари қанчалик тез узилишига боғлиқ.

— Лекин биз тез орада никоҳнинг бекор қилинишига эришамиз, жаноби олиялари. Буни аввал сизга айтиш бахтига мушарраф бўлгандим.

— Жаноб, биз ҳаммамиз бир одамлармиз, — қатъий гапирди қиролича. — Ҳали аниқ бўлмаган нарсага мени ишонтираверманг. Никоҳ қачон бекор қилинади? Қандай сабаблар асосида?

Бувилль саросимага тушганини яшириш учун йўталиб кўйди. Юзига қон тепиб, қизариб кетди.

— Бу энди жаноб Валуанинг иши, — жавоб берди Бувилль иложи борича самимий бўлишга интилиб, — у ишини кўнгилдаги даражага албатта олиб боради. Валуа бу масала ҳал бўлган деб ҳисоблайди.

— Жудаям унчалик эмасдир, — мингирлади кампир. — Мен ўз куёвимнинг феълени яхши биламан-ку! Унинг гапига қулоқ солсангиз ҳаммасини олдиндан ўйлаб ҳисоб-китоб қилиб кўйгандай. Агар унинг оти жарга кулаб оёғини синдирса, у сизни отни жарга ўзим итариб юбордим, деб ишонтиради.

Гарчи Мария Венгерскаянинг қизи Маргарита 1299 йилда вафот этиб кетган, Карл Валуа ундан кейин икки маротаба уйланган бўлса-да, кампир қиролича ўртадаги никоҳлар бамисоли бўлмагандай уни ҳамон “куёв” деб аташини кўймасди.

Клеменция арк шаклида ишланган дераза олдида турганча мовий денгизга

суқланиб тикилиб, бувисининг сўзларига уялинқираб қулоқ соларди. Наҳотки, севги деган нарса ҳам худди шартнома имзоланаётган вақтдагидек, албатта, тортишувлар билан кечса? Ахир гап биринчи навбатда унинг бахти, ҳаёти ҳақида кетмоқда-ку. Франциянинг қиролчаси бўлиш мисли қўрилмаган қисмат, шу боисдан ҳам Клеменция бу онларни интизорлик билан кутади. Ахир йигирма икки ёшгача кутди-ку. Бу вақт мобайнида у ўзига-ўзи неча маротаба умрим ибодатхона хужраларида ўтиб кетмасайди деб иддао қиларди. Унинг қўлини сўраганларнинг қанчадан-қанчасига розилик берилмади, қариндош-уруғларининг наздида улар Клеменцияга муносиб эмас экан. Лекин бирор маротаба унинг фикрини сўраб ҳам ўтиришмади. Ҳозир ҳам унинг наздида бувиси анча кескин оҳангда гапираётганди... Ҳов узоқдаги ложувард кўрфаздан Берберия қирғоғи томон кема яқинлашиб келаётганди.

— Жаноби олиялари, қайтишимда қиролнинг топширигига кўра Авиньонга кираман, — деди Бувиль. — Сизни ишонтириб айтаманки, тез орада ҳаммамиз орзиқиб куғаётган папанинг сайланишига эришамиз.

— Гапингизга ишонгим келади, — хўрсиниб қўйди Мария Венгерская. — Ҳамма ишлар ёзгача хотималанишини истаймиз. Клеменцияга бошқа жойлардан ҳам совчилар келиб турибди, бошқа ҳукмдорлар ҳам унга уйланиш истагини билдиришяпти. Биз унинг келажагига зомин бўлиб қолмайлик тағин. Шу боисдан биз бу ишни ҳаддан ташқари орқага ташлаш олмаимиз.

Кампирнинг бўйни яна лиқиллай бошлади.

— Шу нарса эсингизда турсинки, кардинал Дюэз бизнинг Авиньондаги номзодимиз, — давом этди қиролча. — Франция қироли ҳам уни қўллаб-қувватласа яшши бўларди. Дюэз папалик тахтига ўтиргудай бўлса биз қирол билан хотини ўртасидаги никоҳни осонгина бекор қилардик, чунки у бизга жудаям содиқ ва кўп жиҳатлардан биздан қарздор. Бунинг устига Авиньон азалдан анжуйлар мулки. Буни эсингиздан чиқарманг. Энди эса менинг ўғлим — қиролнинг олдига бориб, у билан хайрлашинг. Илоҳим, ҳамма ваъдаларингиз амалга ошсин... Лекин ҳаммаси ёзгача ҳал бўлиши керак, эсингизда турсин, ўзгача!

Бувиль қиролчага чуқур таъзим бажо келтириб, хонадан чиқиб кетди.

— Бувижон, ҳазрати олиялари, — ташвишли гапирди Клеменция, — сизнингча...

Қиролча хоним набирасини хотиржам қилмоқчидай кафти билан қўлига секингина уриб қўйди.

— Болагинам, ҳаммаси яратганнинг ихтиёрида, — деди у, — Оллоҳнинг ирода-сидан ташқарида ҳеч нарса содир бўлмайди.

У улуғвор қадам ташлаб хонадан чиқиб кетди.

“Қирол Людовикнинг мўлжалида яна бирор малика бўлса-я, — ўйлади Клеменция ёлғиз қолгач. — Уни бунчалик шошириш жоизмикин, бирорта бошқасига кўнгил қўймамикин?”

У расмга яқин келди ва қўлларини чалиштириб беихтиёр равишда расм чизилаётганда қандай турган бўлса шу алпозда туриб қолди.

“Қирол лабларини бу қўлларга босишни истармикин?” — хаёлига келди унинг.

О Л Т И Н Ч И Б О Б

КАРДИНАЛЛАР ОРҚАСИДАН ҚУВИШ

Юг де Бувиль, Гуччо ва уларнинг мулозимлари келаси куннинг эрта тонгида Неаполдан жўнаб кетишди. Жўнашга тайёргарлик кўришгани туфайли бор-йўғи бирор соатдан мизғиб олишди. Улар кемада ёнма-ён турганча ўзларидан тобора узоқлашаётган Неаполга маъюс тикилишарди. Кичик-кичик баллиқчи қайиқлар оппоқ елканларини туширишганча узоқлашиб боришарди. Ниҳоят, кема очиқ денгизга чиқди. Ўртаер денгизи ҳайрон қоларли даражада сокин эди, енгил шамол худди елканлар билан ўйнашгандай уларни пуфларди. Кема бортига бултур Ла-Маншдан ўтган вақтдаги оғир таассуротларни эс-

лаб юраги келмайроқ қадам босган Гуччо бахтига ҳеч қандай тўлқинни сезмади, бир кундан кейин эса ўзининг довжораклигига қойил қолди. Ўзини венециялик денгиз саёҳатчиси бутун дунёда машҳур Марко Полога қиёс қилди. Успирин матрослар билан тезда танишиб олиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетди, денгиз ва кемага оид кўшлаб атамаларни билиб олди, ёдда сақлади, денгиз ҳаётига кўника бошлади. Элчилар гуруҳининг бошлиғи Юг де Бувилль дунёдаги энг ажойиб шаҳардан айрилиқдан ҳанузгача ўзига келолмаётганидан беҳабар эди.

Фақат беш кундан кейин кема Эг-Морт портига яқинлашгандагина жаноб де Бувилль салгина ёришди.

Қачонлардир Людовик Муқаддас ўзининг салиб юришини бошлаган бу порт шаҳри, Филипп Чиройли даврига келибгина узил-кесил битди. Шундай қилиб улар яна француз тупроғига қадам қўйган эдилар.

— Хўп, майли, — деди Бувилль ўзидаги зериккиш ҳиссини итқитиб юбормоқчидай, — ишга киришиш вақти келди.

Ҳаво рутубатли эди, Неаполь энди фақатгина ширин хотира, орзу бўлиб орқада қолганди. Авиньонга учинчи кун етиб келишди. Бир неча отбоқарлар ва хизматкорлар кузатувидаги бу шаҳарга саёҳат кўнгилочар сайр бўлгани йўқ, айниқса, Гуччо учун. Чунки у Неаполитан банкирлари томонидан Толомей қариндошига берилган олтинлар ва устига тунука қопланган қутичаларни кўз қорачиғидек асраши керак эди.

Жаноб Бувилль эса қаттиқ шамоллаб қолди. У бу жойдан нолир, эндиликда юртим деб атагиси ҳам келмас. Осмондан ёғаётган ҳар бир томчи ёмғир фақат Юг де Бувиллнинг бадан-баданигача шалаббо қилиш учун ёғаётгандай.

Изғирин бадан-баданларига ўтиб кетган икки кунлик юришдан кейин ниҳоят, Авиньонга етиб келишди. Бу ерда уларни ноҳуш янгилик кутиб турарди — бутун шаҳарда бирорта ҳам кардинал йўқ эди... Ғалатилиги шунда эдики, кардиналларнинг йиғини айни шу Авиньонда ўтиши мўлжалланган эди. Француз қиролининг вақилига ҳеч ким ҳеч нарса айтиб бера олмади. Ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Рону дарёси устига ҳурилган кўприкнинг нариги томонидаги Вильнёв гарнизонига боришганда, шунда ҳам кеч кирганда бир капитандан кардиналлар йиғини яна Карпантрассга кўчирилганини эшитишди. Бу хабарни уйқудан уйғотилган жангчи энсаси қотиб, минғирлаган оҳангда айтди.

— Бу камончилар капитани қироллик вакилларига яхши муомала қилмади, — деди Бувилль ҳамроҳига. — Парижга қайтганимдан кейин буни албатта керакли одамларга айтиб қўяман.

Карпантрассдан Авиньонгача бўлган масофа камида йигирма льё¹ чиқарди. Ярим тунда шунчалик масофага жўнашнинг маъноси йўқ эди. Папа саройи тақа-тақ берк эди, зўр бериб эшикни тақиллатишларига ва қичқириб чақиритишларига қарамай ҳеч ким жавоб бермади. Бувилль ва Гуччо истар-истамас ошхонага бориб миқ этмай овқатланишди, кузатувчилари билан биргаликда умумий хонага жойлашишди. Одамлар ўчиб қолган ўчоқ қаршисида қуриётган чарм этикларнинг қўланса ҳидларини ҳидлаганча ухлаб қолишди. Эҳ! Қайда қолдингиз Италиянинг беғубор ҳавоси?

— Анави капитан билан гаплашаётганингизда етарли даражада қатъиятли бўлолмадингиз, — таъна билан гапирди биринчи маротаба қадрдон бўлиб қолган Бувилла. — Нега энди дурустроқ бошпана топишани буюрмадингиз?

— Сиз ҳақсиз, мен буни негадир ўйламабман, — ожизона тан олди Бувилль. — Менда зарур даражадаги қатъият йўқ.

Эртасига эрталаб ҳаммалари ғоят ёмон кайфиятда уйғонишди ва шу алпозда қовоқларини уйганча Карпантрасс томонга йўл олишди. Устига-устак, ҳаво обдон совиб кетди. Гуччо билан Бувилль атрофларида қандайдир ҳийланайрангнинг ҳидини сезгандай ташвишлана бошлашди. Қирол элчилари эрта тонгда Авиньондан йўлга тулишлари биланоқ икки чавандоз уларни қувиб ўтди-да, ҳеч қасқа қарамай Карпантрассга от чоптиришди.

— Жуда ғалати-ку, — деди Гуччо, — чамаси, бу одамларни биз кетаётган жойга биздан олдинроқ боришдан бошқа иши йўққа ўхшайди.

¹ Францияда 4,5 км.га тенг қадимги узунлик ўлчови.

Кичкина шаҳарча — Карпантрасс хувиллаб ётарди. Аҳоли ё ерга кириб кетганга, ё бўлмаса шаҳарни ташлаб қочганга ўхшарди.

— Бу ерда папа Климент бандаликни бажо келтирган, — деди Бувиль. — Шаҳар унчалик хосиятли жойлардан эмас. Биз кириб келишимиз билан шаҳар саҳродай бўм-бўш бўлиб қолдимиз ўзи?

Климент V номини эшитиши биланоқ Гуччо бармоқлари билан плаши ичидаги тумор ва оила ёдгорлиги осилган шодани ушлаб қўйди. У тамплиерларнинг қарғишини эслади.

Элчилар базўр ибодатхонадаги бир руҳонийни учратишди. У отлиқларни ибодат қилиш учун келган оддий саёҳатчиларни кутиб олаётгандай кўрсатди ўзини, ҳатто ибодатхона анжомлари сақланадиган омбор томон бошлади. У кар эди ёки ўзини карликка соларди. Гуччо тузоққа тушиб қолишдан ҳавотирланарди. У ханжарининг дастасини ушлаганча, шаҳд билан олдинга юрди, бирор хавф-хатарнинг шарпаси сезилгудай бўлса мункиллаган руҳонийни шу жойнинг ўзидаёқ саранжом қилишга тайёр эди. Бир саволнинг ўзини ўнлаб маротаба беришга мажбур этган чол узил-кесил жим бўлиб қолди, унниқиб кетган узун кийимини қоқиб ташлагандан кейингина кардиналлар Оранжга ўтиб кетишганини, унинг ёлғиз ўзини бу ерда қолдиришганини айтди.

— Оранжга! — қичқирди Бувиль, — худо урсин уларни! Жин урсин, у ёқдан бу ёққа кўчиб юрадиган дайдилар. Сиз уларнинг Оранжда эканликларини аниқ биласизми ўзи?

— Аниқ биламан... — қайтарди руҳоний чол. Жин сўзи тилга олинishi билан чол бир сесканиб кетди. — Шундай муқаддас даргоҳда-я?! Гарчи бу бебаҳо дунёда худонинг борлигидан бошқа нарсага ишониб бўлмаса-да, уларнинг Оранждалигига ишонаман. Ҳарҳолда итальянлар ўша ерда.

Мункиллаб қолган руҳоний оғзимдан гуллаб қўймадимми дегандай жим бўлиб қолди. Чамаси ичи тўлиб турганди, биланларининг ҳаммасини айтишга юраги дов бермаётганди.

Карпантрассдан чиқиб кетишгандан кейингина Гуччо эркин нафас олди. Негадир бу шаҳар унга ёқмади ва шу боис тезроқ чиқиб кетайлик деб Бувиллни қистади.

Лекин француз элчилари шаҳар дарвозасидан чиқишлари биланоқ икки чавандоз уларни яна қувиб ўтишди. Энди бу отлиқлар бекордан-бекорга бунчалик ҳаракат қилишмаётганига шубҳа қолмади.

Бувиллда қутилмаганда жанговар руҳ жўш урди, номаълум отлиқларни қувиб етишга қарор қилди, лекин Гуччо жаҳл билан сўз қотди:

— Бизнинг отлиқларимиз жуда секин юришади, жаноб Юг, биз ҳеч қачон уларга ета олмаймиз. Бунинг устига қутичаларимизни тақдир ҳукмига ташлаб қўя олмаймиз.

Оранжда эса руҳонийлар йиғини бу ерда эмаслигини эшитишганда унчалик ҳайрон бўлишмади. Уларни Авиньондан қидириб кўришни маслаҳат беришди.

— Биз ахир ҳозиргина ўша жойдан келяпмиз, — ўшқирди Бувиль бу хабарни етказган руҳонийга қараб. — У ерда ҳеч ким йўқ. Кардинал Дюэз қани? Мен сиздан қани деб сўраярман?

Руҳоний ҳамонки Дюэз Авиньон епископи бўлгандан кейин уни ўша ердан қидириш тўғрироқ, деди. Оранж шаҳрининг вориси эрталаб қаёққадир кетган экан. Унинг мирзаси хўжайиндан ҳеч қандай буйруқ олмаганлигини ва шу боис келганларнинг тунаши учун жой топиб бера олмаслигини айтди. Ҳаммаёғини ўт босиб ётган қандайдир уй харобалари ёнидаги ифлос хонада яна бир кечани ўтказишга тўғри келди. Нимасини айтасиз, ғоят хунук ва хосиятсиз жойлар экан. Азбаройи чарчаганидан ювош тортиб қолган Юг қаршисида ўтирган Гуччо Парижга боришни хоҳлагудай бўлишса элчиларга раҳбарлик қилишни ўз қўлига оладиган вақт етганига қатъиян ишонди.

Уларнинг ҳар иккаласи ҳам устиларига кетма-кет ёғилаётган муваффақиятсизликларни тақдир ўйини, ёмон аломатлар сифатида қабул қилишарди. Мулозимлардан бири отдан сакраётганда оёғини синдириб олди, уни Оранжда қолдиришга тўғри келди. Дам берилмай ҳайдалаётган юк отларининг ягрин-

лари яра бўлиб кетди, салт отларни эса дарҳол тақалаш зарур эди. Жаноб Бувиллнинг бурнидан тўхтовсиз сув оқар, унга одамнинг раҳми келгудай ал-позда эди. У бот-бот Неапольдаги қандайдир аёлни эслар, у ҳақиқатан мени севганмиди-йўқлигини ўзича аниқлашга уринарди. У кун бўйи рўҳсизлик кайфиятидан чиқа олмади, Авиньоннинг кўнгилга урган деворлари кўриниши билан эса шундай ҳафсаласизлик ҳолатига тушдики, Гуччо осонгина жиловни ўз қўлига олди.

— Қиролнинг кўзига кўринишга ботина олмайман, — нола қилди Бувилль. — Узоқдан кўринишнинг билан азройилдай тумтарақай бўлишаверса, қанақасига кардиналларни йиғиб папани тайинлайсан! Энди қироллик саройидаги мажлисларда ҳам қатнаша олмайман, ҳа, азизим Гуччо, қатнаша олмайман! Бир мартагина элчи қилиб юборишсаю шундаям ишончларини оқлай олмасам, шарманда бўлдим, шарманда.

Ғамгин ўйлардан қутулиш учун ўзини ҳар хил нарсалар билан чалғитишга уринди. Малика Клеменциянинг портрети яхшилаб ўралганмикин, ишқилиб, ёмғир расми бузиб қўймадимикин?

— Барча ишларни менга топширинг, жаноб Юг, — сабрсизлик билан унинг гапини бўлди Гуччо. — Аввало сизга қарайман, менимча, сиз жуда чарчагансиз, дам олишингиз керак.

Гуччо аввало ҳалиги капитанни қидириб топди. Бувилль у билан жуда паст келиб гаплашганди. Гуччо ўз хўжайинини, йўл-йўлақай ўз унвонларини ярим француз, ярим италян тилида шундай қойилмақом оҳангда гапириб бергач, ўз талабларини шундай ҳукмдорона оҳангда баён қилдики, бир соатдан кейин Людовик Мижғов одамларига сарой тозалаб берилди. Унга кириб ўрнашиш қолганди, холос. Гуччо ўз одамларини янги уйга жойлаб Бувиллни ётқизиб қўйди, унга грелка иситиб берилди. Бувилль шамоллаш ўз гарданидаги вазифалардан секингина озод бўлишга яхшигина баҳона эканлигини ҳис этдида, чойшабга ўраниб олди. Гуччо унга қуйидаги сўзлар билан мурожаат этди:

— Бу ернинг ҳар бир бурчагидан бир фитнанинг исини сезяпман, бу сарой менга ёқмаяпти. Мен олгинларни ишончлироқ жойга беркитишни афзал кўраяпман. Авиньонда Барди савдо уйининг вакили бор — бу юкларни ўшанга ишониб топшириб қўйишни истайман. Ўшандагина мен сизнинг кардиналларингизни бамайлихотир кетидан қувишим мумкин.

— Менинг кардиналларим! Менинг кардиналларим эмиш! — ғазаб билан қичқирди Бувилль. — Жин урсин уларни! Қанақасига меники бўларкан улар! Менга кўрсатган қароматларидан сиздан ҳам кўпроқ хафаман. Озгина ухла олай, ҳаммаёғим қақшаб кетяпти. Истасангиз шундан кейин бу мавзуда гаплашамиз. Ломбардингизнинг ҳалоллигига ишонасизми? Унга ишонса бўлармикин? Ахир бу пуллар Франция қиролиники-я...

Гуччо бетоқатлик билан овозини кўтарди.

— Шуни яхши билингки, жаноб Юг, бу пуллар худди ўзимники ёхуд оиламга тегишлидай уларни кўз қорачиғидай сақлайман.

Гуччо ишни пайсалга солиб ўтирмай Сент-Агриколь кварталидаги Барди идорасига йўл олди. Барди савдо уйининг вакили, бунинг устига қудратли компания бошлиғининг яқин қариндоши улуг касбдошнинг жиянини ғоят самимий кутиб олиб, олгинларни ўз қўли билан оम्борхонага яшириб қўйди. Бир-бирларига тилхат ёзиб беришгач, ломбардчи меҳмонни залга бошлади, ватандошнинг саёҳат таассуротларини эшитмоқчи эди. Улар залга киришганда камин олдида ўтирган озгин, бироз букчайган одам ўтирилиб қаради:

— Гуччо! Кун қаёқдан чикди ўзи? — қичқириб юборди у. — Яхшимисан?

— Қимматли Бокаччо! Учрашганимизни қара-я! Қандай хайрли кун экан бугун!

Улар дўстона кучоқлашиб кетишди.

Шундай бўладики, йўлда бир хил тоифадаги одамлар учрашишади, зеро, кимлар саёҳат қилишса ўшалар учрашишади.

Гуччо билан Бокаччонинг учрашиб қолишларида ҳам ҳеч қандай гайритабиийлик йўқ эди. Чунки жаноб Бокаччо Барди савдо уйининг ишлари билан турли шаҳарларни айланиб юрарди. Ҳамма гап Гуччо ва Бокаччонинг айни шу кун учрашиб қолишларида эди. Утган йили Гуччо ва Бокаччо Лондонга-

ча бўлган йўлнинг бир қисмини биргаликда босиб ўтишганди, юракдан мириқиб гаплашишганди.

Ломбардчи меъзон сифатида дастурхон тузатиш учун куймаланар экан, столга ширинликлар билан вино келтирилди. Гуччо ва Бокаччо қадрдон дўстлар сифатида қизгин суҳбатлашишарди.

— Бу шаҳарга сизни қандай шамол учирди? — қизиқди Бокаччо.

— Кардиналларни қидириб юрибман, — жавоб берди Гуччо, — ишонасанми, бу қушларни ҳеч тугиб бўлмаяпти.

У ўзларининг барча саргузаштларини, сўнги кунлардаги омадсизликларини сўзлаб берди, семиз Бувиллни гоят комик қиёфада тасвирлаб суҳбатдошларини кулдирди. Гуччо ўзини худди ўз уйида юргандек эркин сеза бошлади.

Агар йўлингизда айни бир хил одамлар учрайверса мушқулингизни ҳам шу одамлар осон қилади.

— Кардиналларни топа олмаганингизга ажабланмаса ҳам бўлади, — тугунтирди жаноб Бокаччо. — Уларга жуда эҳтиёткор бўлиш буюрилган. Ўтган ёз бу ерга марҳум папанинг қариндошлари, яхши дўстларингиз Ногарэ ва Мариньининг элчилари Бертран де Го ва Гийон де Бюдолар келишган эди. Улар амакижонларининг хокини Кагорга кўчириш учун келишганини айтишади. Ўзлари билан бирга беш юз аскарни олиб келишибди. Битта марҳумни кўчиришга бу кўплик қилишини ўзингиз ҳам сезиб турибсиз. Бу азаматларга папа тайинлашни тезлаштириш топшириғи берилган эди. Кунлардан бир кун мўътабар диндорларимизнинг уйларини шипшийдон қилишибди, кардиналлар йигин ўтказаетган Карпантрасседаги ибодатхона ўраб олинибди. Кардиналлар жонларини сақлаб қолиш учун орқа томондаги деворнинг тешигидан чиқиб, дала-дашгларга қочиб қолишибди. Мазкур ҳодисани бу ерларда ҳамон яхши эслашади.

— Яна шу нарсани унутмангки, яқинда Вильнёводаги гарнизон кучайтирилди, кардиналлар эса тез орада кўприқдан ўтишларини кутиб туришибди, — гапга аралашди Бардининг қариндоши. — Кардиналлар, сизлар ана шундай босқинни тезлаштириш учун келгансизлар, деб ишонишади... Сизларни қувиб ўтган чавандозлар кимлар эканлигини биласизми? Гапимга ишонсангиз, улар архиепископ Мариньининг элчилари. Улар барча округларни гижигжлатишади. Улар нима қилаётганини аниқ билмайман-у, аммо мақсадлари сизларнинг мақсадларингизга тескари эканлигига ишонаман.

— Франция қиролининг элчилари бўлганлигингиз учун ҳам Бувилль билан биргаликда ҳеч нарсага эриша олмайсиз. Устига-устак, таваккалга ҳам йўл қўйяпсизлар. Бу аҳволда овқат маҳалида захар ичиб, эрталаб ўриндан турмасликларинг ҳеч гапмас. Ҳозир эса... кардиналлардан баъзиларига фақат Неаполитан қироли элчилари билангина учрашиш тавсия этилган. Агар янглишмасам, менга Неаполдан келаётганингни гапиргандинг, шекилли?

— Тўғри, ўша ердан келаяпман, — тасдиқлади Гуччо, — биз кекса қиролича Мариянинг ижозати билан иложи борица тезроқ кардинал Дюэз билан кўришмоғимиз керак.

— Нега шу вақтгача индамайсан? Мен сени жуда ғалати одам бўлган Дюэз билан юзлаштиришим мумкин. Агар истасанг эртагаёқ.

— Бундан чиқди, унинг қаёқда эканлигини биларкансан-да?

— Ҳа-да, у ўрнидан силжишни ҳатто хаёлига ҳам келтиргани йўқ, — кулди Бокаччо. — Хотиржам уйингга кетавер, мен эса кечасига қолмай хушхабар билан бориб қоларман. Айтгандай, унга қистиришга озроқ муллажиринг борми? Бор-а? Жудаям яхши! Пулга ҳеч ёлчимайди бояқиш. Биздан ҳам анчагина қарздор.

Ропша-роса уч соатдан кейин жаноб Бокаччо Бувиллар тўхтаган сарой эшигини тақиллатиб турарди. У француз қироли вакилларига хушхабар келтирганди. Эртага эрталаб соат тўққизда кардинал Дюэз Авиньоннинг шимолроғидаги тахминан бир лье бўлган Понте деган жойга ҳаво олиш учун сайрга кетаркан. Кардинал жаноб Бувилль ўша ерга бориб турса у билан тамомила тасодифий равишда учрашишга розилик берибди. Лекин шарт сифатида уни олти кишидан ортиқ одам кузатиб юрмаслиги лозимлигини тайинлабди. Кардинал Дюэз билан жаноб Бувиллнинг дала ўртасида бўладиган суҳбати ма-

ҳалда уларнинг мулозимлари анча нарида туришлари, суҳбатдошларни кўрмасликлари, овозларини эшитмасликлари зарур. Кардинал ҳаммаси сирлигича қолишини истарди.

— Гуччо, болагинам, сиз мени қутқардингиз, ўла-ўлпунимча эсимдан чиқмайди бу яхшиликларингиз, — қайтарди Бувилль. Азбаройи қувонганидан шамоллаши ҳам тарқагандай бўлди.

Шундай қилиб эртасига эрталаб Бувилль, Гуччо, жаноб Бокаччо ва тўрт чавандоз Понтега қараб йўл олишди. Атрофни қуюқ туман қоплаганди, нарсалар унча аниқ кўринмас, бунинг устига, кардинал учрашув учун дала-даштни танлаганди: Жаноб Бувилль устма-уст уч қават плаш кийиб олганлиги тугайли одатлагидан кўра янада семизроқ кўринарди. Кардинал ўзини анча кутдирди.

Ниҳоят, туман ичидан чавандозлар гуруҳи чиқиб келди. Улар оқ хачирда келаётган навқирон одамни зич ўраб олишганди. У одам эса йўргалаб келаётган хачир оёғининг оҳангига мос равишда гоҳ энгашиб, гоҳ тиккаярди. Чавандознинг елкасига қора плаш ташлаб қўйилган, плаш тагидан қимматбаҳо қизил кийими кўриниб турарди. Бошида оқ қулоқчинли телпак. Хачирдан тушган чавандоз ҳўл ўтлар устидан енгил, тез-тез юриб француз элчиси томон юрди. Бувилль кардинал Дюэз қаршисида ўзи етмиш ёшлардаги одамдай таассурот қолдиришини ҳис этди. Фақат унинг осилиброқ турган юзлари, оқари-нкираган қошлари, катталаргагина хос заковат ёшининг улуғлигидан дарак берарди.

Ўз навбатида Бувилль унинг истиқболига қарши юрди. Бир-бирларига рўбарў келишганда ҳар иккаласининг кўнглидан шундай гап ўтди: “Унинг қиёфаси мен хаёлимда тасаввур этганимга мос келмас экан”. Диний эътиқодга ҳурмат руҳида тарбияланган Бувилль туман орасидан чиқиб келган бундай бадбашара одамни эмас, улугвор ёқимтой руҳонийни кўрмоқчи эди. Кардинал эса ўзи билан пиёзга ўхшаш бундай хўпшасемиз, ҳар аксириши қулоқни қоматта келтирадиган плаш кийган одамни эмас, балки марҳум Нагарэ ёхуд Бертран де Гога ўхшаш лашкарбоши билан кўришарман деб ўйлаганди.

Дюэз биринчи бўлиб ҳужумга овланди. Унинг овози биринчи эшитган одамни лол қолдирадиган даражада сеҳрли эди. Дафн маросимидаги барабандек бўғиқроқ овоз бир кўтарилар, бир шивирлагандек пастлашар, бу овоз кардинал оғзидан эмас, шу яқинроқда турган бирор бошқа одамдан чиққандек таассурот қолдириб, суҳбатдош беихтиёр атрофга алангларди.

— Шундай қилиб жаноб де Бувилль сиз менга ўз эҳтиромини билдириб юборган Неаполитан қироли Робертнинг топшириғи билан келдингиз-а?! Неаполитан қироли... Неаполитан қироли, — маънодор такрорлади у. — Ажойиб, лекин шу билан бирга сиз Франция қиролининг элчисисиз. Сиз марҳум қирол Филипп даврида биринчи камергер бўлгансиз. Лекин нима сабабданлигига ҳамон сира фаҳим етмайди. Гарчи Вьен ибодатхонасида садоқат билан хизмат қилсам-да, унинг иродасига мувофиқ тамплиерлар жамоаси инқирозининг тезлашишига ҳисса қўшсам-да, мени марҳум қиролингиз ёқтирмасди.

— Агар янглишмасам, — деди суҳбатнинг бундай бошланишидан ҳайрон бўлган Бувилль, — жаноби олиғлари, сиз папа Бонифацияни даҳрий деб эълон қилишга қаршилиқ кўрсатгансиз, ёхуд вафотидан кейин бўлса ҳам уни айбламагансиз ва буни қирол Филипп кечирмаган.

— Жаноб, очигини айтсам, сиз мендан кўпроқ нарса талаб қилиб юбормаяпсизми? Қироллар одамлардан нима талаб қилишадиганини ўзлари ҳам яхши англашмайди. Агар одам кунлардан бир кун папалик тахтига ўтириб қолса дарҳол ҳаммага ақл ўргатавериши керак эмас. Ахир қирол ҳукмдорликни бошлаётганда ҳаммага эшиттириб, марҳум отаси хоин, шаҳватпараст, ўғри бўлган эди демайди-ку. Тўғри, папа Бонифация ўлиmidан олдин телбароқ бўлиб қолганди, муқаддас маросимдаги табаррук сув ва нонни истеъмол қилишдан воз кечиб бўралаб сўкканди. Лекин бундай шармандаликни ошкор қилишдан ибодатхона қандай наф кўрди? Валинеъмат, эҳтимол, сиз биларсиз, папа Климент V (мен ўзим ундан қарздорман) ва мен бир жойдан — Кагорданмиз... Папа Климент ҳам шу фикрда эди... Ҳазрат де Мариньи ҳам менга раҳм қилмайди, у менга қарши фитна кетидан фитна уюштиргани уюштирган, ай-

ниқса, кейинги пайтларда шундай бўлаяпти. Мени нима учун кўрмоқчи эдингиз? Мариньни ҳамон аввалгидай кучлими ё ўзини шундай одам қилиб кўрсатяптими? Уни ҳокимиятдан четлаштиришган деган гаплар тарқалган, лекин шунга қарамай ҳамма унга бўйсунармиш.

Бувиллга кардинал жуда ғалати одамдай туюлди. Аввалига учрашувни, қаёқдаги эҳтиёткорлик чораларини кўрган ҳолда ташкил этди, энди эса француз қиролининг элчисини узоқ йиллардан бери биладигандай гапнинг пўсткалласини бирданга айтиб қўяқолди. Бундан ташқари унинг бўғиқ овози гоҳогоҳ минғирлашга ўхшаб эшитилар, тушуниш қийин эди. Кўпгина мўйсафидларга хос бўлган фақат ўз фикрини ифодалашга интилиб, суҳбатдоши эшитаяптими-йўқми бунга аҳамият бермай гапини давом эттираверди.

— Ҳақиқат шундайки, жаноби олийлари, — жавоб берди Бувилль Мариньни ҳақидаги гапдан қочишга интилиб, — ҳақиқат шундаки, мен бу ерга қирол Людовик ва жаноби олийлари Валуанинг истагини етказиш учун келганман. Улар папа зудлик билан сайланишини истайдилар.

Кардиналнинг оқ қошлари ҳайрон бўлиб чимирилди.

— Тақдирга сазовор истак. Тўққиз ойдан бери турли ҳийла-найранг, пора бериб ўз томонига ағдариб олиш, ҳарбий куч ишлатиш йўли билан менинг сайланишимга қаршилик қилиб келишаётгани эътиборга олинса бу жуда ғалати туюлади. Шунга билишингиз керакки, ўзим бунга унчалик ошпаётганим йўқ! Мана, йигирма йилдирки, мен ўзимнинг “Фақирлар ҳазинаси” асарим устида ишламоқдаман. Мазкур ишни интиҳосига етказишим учун менга яна олти йил керак. Бундан ташқари алкимё масалаларига бағишланган қўлёзма ва “Фалсафий оби ҳаёт” сингари асарларимни бандаликни бажо келтиргунимгача битиришни истаيمان. Кўрганингиздек ишим бошимдан ошиб ётибди. Шунинг учун ҳам папалик кийимини кийишга унчалик ошпаётганим йўқ. Акс ҳолда ишга кўмилиб кетаман... Ҳа, ишонаверинг, мен шошилаётганим йўқ. Гапингизга қараганда Париж ўз фикрини ўзгартирган, шекилли? Бундан тўққиз ой аввал деярли барча кардиналлар менга овоз беришга тайёр эдилар. Франция қиролининг илтифоти туфайли мен бу овозларни йўқотдим. Демак, эндиликда папалик тахтида айна мени кўришни истагангиларми?

Бувилль жаноби олийлари Валуа папалик тахтида кардинал Жак Дюэзни кўришни истайдими ёхуд бошқа одам бўлишини хоҳлайдими — унчалик аниқ билмасди. Унга шунчаки “Папани сайлаш керак” деб тайинлашганди, тамом-вассалом.

— Албатта-да, жаноби олийлари, — минғирлаб қўйди у. — Нега шундай бўлмас экан?

— Бундан чиқди мендан... тўғрироғи, кимки бу лавозимга сайланадиган бўлса... бу анчагина хизматлар эвазига-да? — сўради кардинал. — Қандай хизматлар экан ўзи?

— Гап шундаки, жаноби олийлари, қирол хотини билан никоҳни бекор қилмоқчи, — жавоб берди Бувилль.

— ...Клеменция Венгерскаяга уйланиш учунми?

— Буни қаёқдан биласиз, ҳазрати олийлари?

— Агар хотирам панд бермаса, шундай қарорга келинган Кичик кенгаш бундан беш ҳафтала бурун бўлиб ўтганди, шекилли?

— Сиз ҳамма гаплардан яхши хабардор экансиз, жаноби олийлари. Бу янгиликлардан қандай хабар топганингизга ақлим ҳайрон...

Кардинал Бувиллнинг сўзларига ҳатто эътибор бермагандай, гўё фаришталарнинг кўзга кўринмас парвозларини тамоша қилаётгандай осмонга тикилди.

— Никоҳни бекор қилиш... — минғирлаб қўйди у. — Албатта, никоҳни бекор қилиш ҳаммавақт ҳам мумкиндир. Француз тахти меросхўрининг никоҳи ўқилаётганда черков дарвозалари очилганмиди ўзи? Ахир сиз ўша маросимда иштираётгансиз-ку. Эсингиздами? Эҳтимол, эътиборсизлик туфайли ўша дамда черков дарвозалари ёпиқ бўлгандир... Устига-устак, қиролингиз ўз қайлиғига яқин қариндош бўларди! Балки эр-хотин бўлиб яшаш мумкин бўлмайдиган даражада яқин қариндош бўлганликлари туфайли никоҳни бекор қилиш тўғри бўлар. Лекин бу ҳолда Европа ҳукмдорларидан ярмининг

никоҳини бекор қилиш керак. Зеро, уларнинг аксарияти яқин қариндош-уруғлари билан оила қуришган. Уларнинг фарзандлари бири чўлоқ, бири гаранг туғилиши бежиз эмас. Агар ҳукмдорлар гоҳида бошқалар билан айш-ишрат қилишмаса ёхуд тенг бўлмаган никоҳдан ўтишмаса уларнинг насли турли касалликлар туфайли аллақачон қуриб кетарди. Айтгандай, мен бу мулоҳазаларимни “Фақирлар хазинаси” номли асаримда ифодаламоқчиман, токи камбағаллар бу соҳада бойлардан ўрнак олмасинлар.

— Франция қиролларининг насли тоза, — хафа бўлганнамо эътироз билдирди Бувилль. — Шаҳзодаларимиз куч-қувватда истаган темирчидан қолишишмайди.

— Шундайми... Танлари соғлом бўлган тақдирда ҳам миялари... Болаларининг кўпчилиги гўдаклигидаёқ ўлиб кетишади... Йўқ, мен папалик тахтига ўтиришга шошилмаганим афзалга ўхшайди...

— Агар сиз папалик тахтига ўтирсангиз, — деди Бувилль гап нишабини зарур ўзанга буришга уриниб, — ёзгача никоҳни бекор қилишга эриша олармикинсиз?

— Никоҳни бекор қилиш менга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан йўқотган овозларимни қайта тиклашдан осонроқ, — алам билан сўз қотди Жак Дюэз.

Сўхбат яна боши берк кўчага кириб қолди. Бувилль ўз одамлари майдоннинг чеккасида туришганини пайқайди, шу тобда Гуччони ёхуд ҳеч бўлмаганда жаноб Бокаччони ёрдамга чақира олмаслигидан ўқинди. Бокаччо ҳам чамаси кўтни кўрган одамга ўхшайди. Туман аста-секин тарқалаётганди. Узоқ вақт бир жойда туриб қолганлигидан Бувиллнинг оёқлари зирқирай бошлади, уч қават ёмғирпўш оғирлик қилди. У беихтиёр ясси тонлардан ясалган тўсиққа ўтирди ва ҳорғин ҳолда сўради:

— Хуллас, марҳаматли жаноб, вазият ҳозир қандай?

— Вазиятми? — қайта сўради кардинал.

— Ҳа-да. Мен руҳонийларнинг олий кенгашини сўрамоқчи эдим.

— Олий кенгашми? У ҳозир бугунлай йўқ. Кардинал д’Альбано эса...

— Сиз Пуатьенинг собиқ руҳонийси жаноб Арно д’Окни кўзда тутяпсизми?

— Айни шундай.

— Мен уни яхши биламан: ўтган йили папанинг вакили бўлиб Парижга келганди, тамплиерлар ордени улуғ магистрини жазолаган эди.

— Баайни ўша. Зеро, у папанинг вафотидан кейин Рим папаси ҳокимиятининг марказий органларини вақтинча бошқариб турганди. У бизни бир жойга тўплаши лозим эди. Лекин жаноб де Мариньи бу ишларни юритишни тақиқлаб қўйгач, ҳар қандай йўллар билан бу юмушдан ўзини четта тортди.

— Албатта, лекин...

Шу тонда Бувиллнинг хаёли жойига келди, “олий мақомдаги руҳоний тик турганда менинг ўтиришимга бало борми?” дегандай дик этиб ўрнидан турди ва сўхбатдошидан кечирим сўради.

— Ҳечқиси йўқ, ўтираверинг, жаноб, ўтираверинг, — деди Дюэз Бувиллни деярли куч билан олдинги жойига ўтказиб.

Узи эса ёшларга хос чаққон ҳаракат билан Бувиллнинг ёнидаги тўсиққа ўтирди.

— Агар руҳонийларнинг олий кенгаши йиғилгудай бўлса, — бошлади Бувилль, — у қандай қарорга келаркин?

— Ҳеч қандай қарорга келолмайди. Бу ўз-ўзидан аён.

Папалик тахтига даъвогарлардан бири кунига ўн мароталаб овозларни ҳисобқитоб қилаётган Дюэзга бу нарсалар аён эди. Истиффор айтаётган диндорнинг бир оҳангидаги сўзини эшитаётгандай кардиналнинг гапига қулоқ солиб турган Бувиллга эса бу унчалик аён эмасди.

— Папа учдан икки овоз билан сайланди. Руҳонийларнинг олий кенгашида йигирма уч кишимиз. Шулардан ўн бештаси французлар, саккизтаси итальянлардан иборат. Саккизта кардиналнинг бештаси Бонифациянинг қариндоши Гаэтанинг шарафдори... Уларни гапга кўндириб бўлмайди. Бизни қўлаб-қувватлашга ҳеч қачон рози бўлишмайди. Улар Бонифация учун ўч олишга ҳаракат қилишади, француз қироллигини жинлари суймайди, Францияга хизмат қилганлар ёхуд хизмат қилаётганларни ёқтиришмайди.

— Бошқа учтаси-чи?

— ...Гаэтанини кўра олишмайди. Оилавий бузгунчиликлар... Улардан бирортаси папалик курсисига даъвогарлик қиладиган даражада обрў-эътиборга эга эмас. Фақат Гаэтани бу курсига ўтириб қолмаса бас улар учун. Шу боисдан Гаэтанига халақит бериш учунгина менга овоз беришади... Лекин Муқаддас тахтни Римга кўчиришга ваъда қилинса ўз фикрларидан қайтишлари ҳам мумкин. Бу уларни бирлаштириши мумкин бўлган ягона ҳолат. Шунда ҳам эртами-кечми бир-бирларини гажиб ташлашга тайёр улар.

— Ён бешта француз-чи?

— Эҳ, французлар аҳиллик билан овоз бериша олганда аллақачон папа сайланган бўларди. Лекин улардан фақат олтигасигина мен учун овоз беришади. Менинг воситамда Неаполь қиролининг иродасини ифодалаб турган кардиналларни кўзда тутишман бу ерда.

— Олтита француз ва учта итальян, жами тўққизта экан-да, — ҳисоблади Бувиль.

— Худди шундай, жаноб... Жами тўққизта, бизга эса ён олтига овоз керак. Шунинг ҳисобга олинки, Маринья мўлжаллаган одамни папалик тахтига ўтказиш учун қолган тўққизта француз ҳам етарли эмас.

— Шундай қилиб, сиз яна еттига овоз тўплашингиз керак экан-да. Уларни пул билан жалб қилиш мумкин эмасмикин? Мен сизнинг ихтиёрингизга маълум миқдордаги пулни бериб турардим. Бу қанчага тушаркин? Фикрингиз қандай?

Бувилнинг назарида у ишни гоёт уddaбуронлик билан олиб бораётгандай туюлди, лекин бахтга қарши Дюэз бу таклифни гоёт совуққонлик билан кутиб олди.

— Назаримда, овозлари биз учун зарур бўлган кардиналлар бу таклифни жон-жон деб кутиб олмасалар керак. Бу уларнинг ҳалолликлари ёхуд дарвешона ҳаёт кечирришга мойилликлари учунгина эмас, балки жаноб де Маринья олдидаги қўрқув шундай қилишга, илтифотдан воз кечришга мажбур этади. Италиялар очкўзроқ бўлади, нафрат ақлларида устунроқ келади.

— Демак, ҳамма иш Мариньяга, тўғрироғи, унинг тўққизта француз кардинали устидан ҳукмронлигига келиб тақалаётган экан-да? — деди Бувиль.

— Бугун ҳаммаси айни мана шунга боғлиқ, жаноб. Қанча олтин бериб туришингиз мумкин?

Бувиль кўзини қисди.

— Ахир, ҳазрати олийлари, ҳозиргина ўзингиз пул билан иш битмайди дедингиз-ку.

— Сиз мени жуда яхши тушунибсиз, ҳазрат. Зеро, олтин ёрдамида ҳақиқатан ҳам янги тарафдорларни орттиришнинг уddасидан чиқа олмайман. Лекин у мавжуд тарафдорларни сақлаб қолиш учун жудаям зарур. Агар сиз янги тарафдорларни мен томонга оғдирсангиз-у, мен бу вақт ичида ўзимни ёқлайдиганларни йўқотмасам саз бўларди.

— Ихтиёрингизда қанча пул бўлишини истардингиз?

— Агар Франция қироли етарли даражада бой бўлиб, менинг ихтиёримга беш минг ливр ажрата олса, уни умумий иш манфаати йўлида сарфлаган бўлардим.

Бувиль шу дақиқада бурнини қоқмоқчи бўлиб дастрўмол олиш учун кўлини чўнтагига тикди. Кардинал буни нозик устомонлик деб тушунди ва кўпроқ сўраб юбордим деб қўрқиб кетди. Бу Бувиль томонидан ютилган биринчи очко эди.

— Эҳтимол, тўрт минг билан ҳам амалларман, — минғирлаб кўйди Дюэз.

У шахсий қарзларини тўлашга кетадиган пулдан ташқари, маълум миқдордаги тилла чўнтагида қолишини яхши биларди.

— Тиллаларни сиз Бардидан оласиз, — деди Бувиль.

— Ҳозирча унда туратурсин, — қизгин жавоб берди кардинал, — у билан менинг ўртамда ўз ҳисоб-китобимиз бор. Мен ундан зарур миқдордаги пулларни олиб тураман.

Роҳиб шу дақиқада хаचери эсига тушиб бетоқатлана бошлади ва ҳар ибодат қилганимда номингизни дуога кўшиб айтаман, сиз билан яна бир маротаба учрашсам гоёт бахтиёр бўлардим, деди.

Дюэз хайрлашаётганда Бувилга бармоғидаги узукни яна бир бор ўптириб чаққон ҳаракатлар билан ўз аёнлари олдига йўл олди.

“Сайланадиган папа қизиқ одамга ўхшайди: у алкимё билан Муқаддас черковга қараганда кам қизиқмайди, шекилли, — ўйлади кардиналнинг орқасидан қараб. У олий мақомдаги вазифани бажариш учун туғилганмикин ё?”

Бувиль бўлиб ўтган суҳбатдан, энг муҳими, ўзидан мамнун эди. Кардиналлар билан учрашиш топширилганди унга. Мана, кардиналларнинг бири билан учрашди... Папалик лавозимига номзод топширилганмиди? Чамаси, мана шу Дюэзга кечасилари ҳам тушига папалик тахти киради, шекилли... Олтинни зарур жойга ишлатиш топширилганди. Мана, олтин ҳам ўрнини топди.

Бувиль ниҳоят Гуччонинг олдига келди ва рўй берган суҳбат тўғрисида тантанавор равишда сўзлаб берди. Банкир Толомейнинг жияни қичқириб юборди.

— Бу қанақаси бўлди, жаноб Юг?! Шунчалик кўп олтин эвазига шундоқ ҳам биз томон бўлган ягона кардинални сотиб олибсиз-да.

Толомей воситасида Франция қиролига неаполитанлик Бардилар томонидан қарзга берилган олтинларнинг бир қисми яна уларнинг чўнтагига келиб тушди.

Е Т Т И Н Ч И Б О Б

ПАПАНИНГ БАҲОСИ

Ингичка оёқли, қарқарага ўхшаб кетадиган Филипп Пуатье даҳанини кўкрагига тираганча қирол Людовик Мижгов ёнида турарди.

— Хукмдорим, акагинам, — деди у марҳум отаси Филипп Чиройлининг овозини эслатадиган совуқ, вазмин овози билан, — бизнинг текширишларимизни эътироф этмаслик шундоққина кўриниб турган ҳақиқатни инкор этишдир.

Қирол томонидан Ангерран де Мариньининг молиявий фаолиятини текширган комиссия яқинда ўз ишини тутатган эди.

Анча кунлар мобайнида Филипп Пуатье бошчилигидаги граф Валуа, гарф д’Эвре, граф Сен-Поль, Людовик Бурбон, яқиндагина қирол канцлери лавозимини эгаллаган руҳоний Этьен де Морнэ, қиролликнинг биринчи камергери Матье де Три ва архиепископ Жан де Мариньилар ҳужжатларни обдон текширишди, архивларни титишди, Мариньи ўн олти йил мобайнида бошқарган хазинанинг қайд дафтарларини сатрма-сатр ўрганишди, қўшимча тушунтиришлар, тилхатлар талаб этишди. Шунга айтиш керакки, улар меҳнатдан қочинмади, бирорта ҳужжат уларнинг эътиборидан четда қолмади.

Шундай синчиклаб текширишларига қарамай Мариньига таъна қилишга сабаб бўладиган бирорта камчилик топилмади. У қироллик хазинаси ва давлат пулларини ақл-идрок билан, ўрни-ўрнига сарфлаганди. Агар у маълум даражадаги бойликка эга бўлса, марҳум қирол Филиппнинг унга кўрсатган хайр-саховати ўз даромадларини ақл-идрок билан янада кўпайтирганлиги туфайли рўй берган. Ҳарҳолда молиявий соҳада ўз манфаатини давлат манфаатларидан устун қўйгани ёхуд душманлари зўр бериб айбўҳаннос солаётганларидек давлат хазинасини талон-торож қилганини тасдиқлайдиган бирор далил топилмади. Бу нарса жаноби олийлари Валуа учун қутилмаган ҳолат бўлдимиди? Ҳарҳолда у ютқазадиган карта чиқиб қолган кишидай дарғазаб бўлиб кетди. Қирол томонидан комиссия аъзоси қилиб сайланган Карл Валуа сўнгги кунгача бирор айб топишга ҳаракат қилди, оғзини кўпиртириб Мариньининг шаънини ерга урадиган мисолларни айтиб, жазавога тушарди. Бу гапларни Валуанинг сояси бўлган Морнэгина қўлиаб-қувватларди, холос.

Эндиликда Людовик X нинг қўлида комиссия аъзоларидан олтитаси қўлиаб-қувватлаган, икки киши қарши чиққан тафтиш комиссиясининг хулосаси турарди. Шунга қарамай қирол комиссиянинг хулосасини тасдиқлашни пайсалга соларди. Бу қатъиятсизлик қиролнинг укаси Филиппнинг иззат-нафсига тегди.

— Комиссия хулосасини тасдиқлашни истамасангиз нега мени бу ишга бош қилиб қўйдингиз?

— Ўз тақдирини Мариньни билан боғлаган унинг тарафқашлари жудаям кўп, — чалғитмоқчи бўлди қирол.

— Сизни ишонтириб айтаманки, комиссия таркибида укасидан бошқа бундай одамлар йўқ эди...

— Шунингдек, амакимиз д'Эвре, эҳтимол, ўзингиз ҳам!..

Филипп Пуатье елкасини қисиб қўйди, лекин вазминлигини йўқотмади.

— Менинг тақдирим қанақасига Мариньни тақдирини билан боғланган бўлсин? Бундай гап мен учун ҳақорат, — деди у.

— Лекин мен бундай демоқчи эмас эдим, ҳеч бундай демоқчимасдим.

— Мен адолатни ёқлашдан бошқа, ҳеч кимни ҳимоя қилмайман. Людовик, сиз ҳам Франция қироли бўлганингиздан кейин фақат адолат томонида бўлинг.

Тарих саҳнасида бир-бирига ўхшаб кетадиган ҳолатлар кўп учраркан. Филипп Чиройли билан укаси Карл Валуа шахсларининг бир-бирларига тамомила ўхшамаслиги Людовик X ва Филипп Пуатьелар сиймосида ажойиб тарзда такрорланди. Лекин бу сафар роллар алмашганди. Акаси ҳукмронлик қилган даврда ҳасадгўй Карл фитначилик билан шуғулланди; энди эса ака мамлакатни бошқаришга тамомила лаёқатсизлигини намойиш этмоқда, лекин уканинг тузма ҳукмдорлиги шундоққина кўриниб турибди. Мансабпараст Валуа йигирма тўққиз йил мобайнида: “Эҳ, агар мен қирол бўлганимдайди” деб ичида такрорлаган бўлса, мана энди худди амакисидек, лекин асосироқ равишда Филипп Пуатье: “Бу ролга кўпроқ мен лаёқатли эмасмидим ахир...” даярди.

— Устига-устак, кўп нарсалар менга ёқмайди, — давом этди Людовик X. Масалан, инглиз қиролидан олинган мана бу хатни олиб кўринг. У менга Мариньнига отамиз қандай муносабатда бўлган бўлса ўшандай муносабатда бўлишни, олдинги қиролларга қилган хизматларини эътиборга олиб, ҳурмат кўрсатишни маслаҳат берибди... Менга ақл ўргатишганини жиним суймайди.

— Бундан чиқди, куёвимиз доно маслаҳат бергани учун ҳам унинг сўзларига кирмас экансиз-да.

Людовик катта нурсиз кўзларини укасидан олиб қочди.

— Бувиллнинг қайтишини кутайлик-чи. Унинг истиқболига юборилган отбоқарларимдан бири тез орада элчининг қайтишини хабар қилди.

— Сизнинг бир қарорга келишингиз билан Бувиллнинг қандай алоқаси бор?

— Мен Неаполдан янги хабарлар, руҳонийларнинг олий кенгаши хусусида янгиликларни кутмоқдман, — деди Мижгов асабийлашиб. — Мен амакимиз Валуанинг иродасига қарши бормоқчи эмасман, айниқса, ҳозирги — жиянини менга олиб берай деб турган ва янги папани сайлай деб турган бир вақтда.

— Бундан чиқди, мен сизни тушунишимча, амакимизнинг нохуш туйғуларини қондириш учун ҳозирги шароитда давлат ишларини бошқариши мумкин бўлган ягона одамни ҳокимиятдан четлаштирмоқчимисиз? Эҳтиёт бўлинг, акагинам. Чала ишлар билан мамлакатни бошқариб бўлмайди. Ўзингиздан кўрдингиз, де Мариньни лавозимини суиистеъмол қилганликда гумон қилиб қоғозларини титаётган пайтимизда бутун Франция худди аввалгидай унинг амрига тайёр бўлиб турди. Сиз ё унинг бутун ҳуқуқларини дарҳол тиклашингиз, ё бўлмаса ўйлаб топилган жиноятларни содир этган киши сифатида бутунлай сафдан олиб ташлашингиз зарур бўлади. Бундай ҳолда содиқ хизматкорни ашаддий душманга айлантирасиз, зеро, бунинг оқибати ёмон бўлади. Майли, айтайлик, Мариньни сизга папани бир йилдан кейин топиб берсин, лекин у топган папа давлат манфаатларига мос бўлади. Масалан, у собиқ епископ Пуатьени папа қилиб сайламоқчи дейлик. Мен уни яхши танийман, қарамоғимдаги ерлардан бўлади у. Амакимиз Валуа эртагаёқ папани сайлайман деб ишонтиради-ю, лекин Мариньнидан олдин уни тайинлай олмайди. Бунинг устига қандайдир Газтанини сайлайдию у эса Римга равона бўлиб қолади, ўша жойдан епископларингизгаю ҳаммага буйруқ бериб ўтиради.

Людовик индамай рўбарўсида ётган Мариньни иши юзасидан Филипп Пуатъе тайёрлаган ҳужжатга қаради:

“...ушбу ҳужжат билан жаноб Ангерран де Мариньни ҳисоб-китоб қоғозлари рисоладек эканлиги, тўғрилигини маълумлайман ва тасдиқлайман (Валуа ҳужжатда комиссия аъзоларининг унвонлари кўрсатилмаслигини талаб этганидунга, унга, меросхўрларига ҳеч қандай эътирозимиз йўқ. Тампль, Лувр, Қироллик палатаси хазиналарининг бошқармалари томонидан ўтказилган ўлпон йиғишларга қарши ҳеч қандай шикоят ва эътирозларимиз йўқ”.

Бу хатга фақат қиролнинг имзоси ва қироллик муҳригина етишмасди, холос.

— Акагинам, — граф Пуатъе бироз жим тургач давом этди, — сиз менга пэрлик унвонини бериб ўзингизга маслаҳатчи қилиб олган эдингиз. Пэр сифатида бу ҳужжатга имзо чекишингизни маслаҳат бераман. Бу билан сиз адолат тантанасига ҳисса қўшган бўласиз.

— Адолат фақат қиролга боғлиқ, — жазави билан қичқирди қирол. Ўзини ноҳақ сезган пайтларда шундай жазави билан бошқаларни чапғитмоқчи бўларди.

— Йўқ, ҳукмдор, — вазмин эътироз билдирди Филипп, — қирол адолатга қарам бўлади, у адолат ифодачиси бўлишга мажбур, шундагина у тантана қила олади.

* * *

Бувиль ва Гуччо Парижга кечки ибодатга кўнғироқ чалиниб, пойтахтни қоронғулик ўз домига торитан пайтда кириб келишди.

Шаҳар дарвозаси олдида уларни қиролликнинг биринчи камергери Матъе де Три кутиб турарди. У қирол номидан собиқ биринчи камергерни қутлади ва уни саройда кутиб туришганини маълум қилди.

— Қанақасига? Озгина дам олишга ҳам қўйишмайди, — минғирлаб қўйди семиз. — Дўстим, сизга айтиб қўяйки, йўлдан дабдала бўлиб келдим, ҳаммаёғим лой, оёғимда зўрға турибман. Бунақа юришлар учун қариб қолибман, шекилли.

У ҳаққатан ҳам бундай ўринсиз шошилинчдан норози эди. Хаёлида у бирор ошхонанинг холироқ хонасида Гуччо билан кечки овқат маҳалида сафарлари натижасини муҳокама қилишни, қирқ кунлик саёҳатлари давомида бир-бирларига айтмаган дил розларини худди энди бутунлай кўришмайдиган одамлардай айтишни мўлжаллаганди.

Ҳозир эса кўчанинг ўртасида қуруққина хайрлашишларига тўғри келди. Матъе де Трининг ораларида қаққайиб туриши кўнғилдагидай хайрлашишларига йўл бермади. Бувильнинг юраги бўшашиб қолгандай бўлди. Ҳаётининг бир босқичи билан хайрлашаётгандай туюлиб, юраги ғашланди. Гуччони нигоҳи билан кузатаркан ҳаётининг куз фаслида унга қайтиб келган ёшлик шижоати онлари, Неаполдаги ажойиб кунлари билан хайрлашаётгандай туюлди. Ёшлик гулзорини кимнингдир баҳайбат қўли пайҳон қилаётгандай, энди бу гулзор ҳеч қачон ўша кунлардагидай яшнамайдиган кўринди кўзига.

“Кўрсатган хизматлари, мента лаззат бағишлаган суҳбатлари учун миннатдорчилик ҳам билдирмабман-ку, унга”, — ўйлади Бувиль.

Ўз хаёллари билан банд бўлган Бувиль Бардидан олинган олтинларнинг йўл ҳаражатлари ва кардинални ийдиришдан қолган-қутганлари солинган кутичани Гуччо ўзи билан олиб кетганини ҳам сезмади.

Гуччо ҳам семиз Бувильдан ажраганидан юраги ғашроқ эди. Туғма ишбилармонларнинг манфаат йўлидаги сەъй-ҳаракатлари уларнинг ҳиссиётли бўлишларига халақит бермайди.

Бувиль сарой хоналаридан юриб бораркан, беихтиёр сафар вақтида рўй берган ўзгаришлардан қовоғини уйди, ғаш келди. У дуч келган хизматкорлар ҳозирнинг ўзидаёқ аввалги ишчанликлари ва батартибликларини йўқотиб ултуришганди. Ҳолбуки Бувиль марҳум ҳукмдорнинг биринчи камергери сифатида қўл остидагилардан тартиб-қоидаларга қатъий риоя қилишни талаб этарди. Уларнинг ҳар бир ҳаракати илгариги тавозелиги ва сертакалғуфлигини йўқотганди. Сарой аҳлига тегишли эканликларидан ифтихор туйғулари,

бу улар учун улугъ шараф эканлиги шундоққина сезилиб турарди. Ҳар бир қаламда бепарволик кўзга ташланарди.

Лекин Филиппнинг собиқ биринчи камергери Людовик X га рўбарў келганда ундаги танқидий руҳ бирданига йўқолди-қўйди. У ҳукмдорга иложи борича пастроқ эгилиб таъзим қилишигига ўйларди.

— Ҳўш, Бувилль, — бошлади гапани Мижгов семизни бепарвогина кучоқлаб. Бундан Бувилль ғалати бўлиб кетди. — Жаноби олиялари билан учрашдингизми?

— Жуда даҳшатли кўринади, оламшаноҳ. Унинг қаршисида одам даҳшатдан қалтирайди. Лекин ёшига қараганда ниҳоятда ақлли.

— Кўриниши-чи, юзи-чи?

— Оғзида бирор тиши қолмаган бўлса-да, ҳали ҳам улуғвор, ҳукмдорим.

Мижговнинг юзи даҳшатли тус олди. Лекин жиянининг ёнида турган Карл Валуа бирданига хахолаб кулиб юборди.

— Эй, Бувилль тушмагур-эй, — хитоб қилди у, — қиролимиз қиролича Мария билан эмас, малика Клеменция билан қизиқяпти.

— Кечирасиз, ҳукмдорим, — минғирлаб қўйди қизариб кетган Бувилль.

— Малика Клеменциями? Ҳозир уни мен сизга кўрсатаман.

— Қанақасига? Уни ўзингиз билан олиб келдингизми?

— Йўқ, ҳукмдор, мен унинг суратини олиб келдим.

Бувилль Одеризи ишлаган портретни олиб киришни буюрди, кейин уни жавонча устига қўйди. Портрет устидаги ғилофни олиб, шамларни ёқишди.

Людовик портрет худди портлаб кетишидан қўрққан одамдек унга гоят секинлик билан яқинлашди. Кейин унинг юзи табассумдан порлаб кетди, амакисига мамнун ва бахтиёр қиёфада қараб қўйди.

— Эҳ, ҳукмдор, уларнинг мамлакати нақадар гўзаллигини билсангиз эди, — деди ҳаяжонланиб Бувилль ғилоф табақаларининг ички томонларига ишланган Неапол манзараларига кўз ташлаб.

— Ҳўш, жиян, мен сизни алдаган эканманми?! — хитоб қилди Валуа. — Чехрасининг рангига қаранг, сочларини кўринг. Сочларининг ранги тоғ асадининг рангига ўхшайди. Бурнини айтинг, нақадар назокатли қиз-а!

Карл Валуа бозорга олиб чиқилган молни мақтаётган жаллобдай жиянини мақтарди.

— Шунга айтишга журъат эта оламанки, малика ҳаётда портретдагидан жозибалироқ, — деди Бувилль.

Людовик бу ерда амакиси ва семиз камергер борлигини унутиб қўйгандек, портрет қаршисида танҳо қолгандек эди. Клеменциянинг кўз қарашларида Эделинаникига ўхшаб кетадиган нимадир бордек, итоаткорона ҳаёлпарастлик билан хотиржам самимийлик бирлашиб кетгандек туюлди, ҳатто юзининг ранги ҳам Эделинаникига ўхшарди. Лекин қироллар хонадонидида туғилганлиги, келажакда қиролича бўлиши шундоққина кўриниб турганди. Людовик портретда ифодаланган чехра билан Маргаританинг юзини бир дақиқага қиёслаб кўрмоқчи бўлди. Кўз ўнгида кенг пешонаси устига тартибсиз осилиб турган гажаклар, айёрона кўзларнинг йилтиллаши жонланди... Лекин бу қиёфа тезда йўқолиб, ўз гўзаллигидан мамнун Клеменция жой олди. Людовик оқ малладан келган бу гўзал қаршисида ўзини кучга тўлиб кетгандек ҳис қилди.

— Эҳ, у қанчалар гўзал, нақадар гўзал-а! — деди ниҳоят у. — Сиздан ниҳоятда хурсандман, қимматли амаки. Сизга эса Бувилль, топшириқни муваффақиятли адо этганингиз учун қироллик хазинасидан ойига икки юз ливр нафақа белгилайман.

— Эй, ҳукмдорим! — миннатдорона минғирлаб қўйди Бувилль. — Мен учун сизга хизмат қилаётганимдан улугъроқ шараф йўқ.

— Шундай қилиб биз унашгирилдик, — яна гапга тушди Мижгов. — Никоҳни бекор қилишига қолди, холос. Унашгирилдик...

У ҳаяжонланиб, хонанинг у ёғидан бу ёғига юра бошлади.

— Ҳа, шундай, ҳукмдор, — маъқуллади Бувилль, — лекин шу шарт биланки, янги никоҳ ўқилиши учун ёзгача эски никоҳдан ҳоли бўлишингиз керак.

— Умид қиламанки, ёзгача ҳоли бўламан! Лекин бу шартларни ким қўйди ўзи?

— Қиролчица Мария, ҳукмдор... Малика Клеменцияга турли жойлардан совчилар келиб туришган экан. Сизнинг номзодингиз улар учун энг мақбули бўлсада, барибир узоқ кутиб туришга олмас экан.

Людовик Мижговнинг кайфияти бузилди. Бувилль ҳам менга ваъда қилинган икки юз ливрлик нафақа ҳам учиб кетди деб ўйлади. Лекин қирол камергерга эътибор бермай Валуага савол аломати билан тикилди. Валуанинг юзида хайрат аломати ифодаланди.

Бувилль сафарда вақтида Валуа ундан яширин равишда Неапол билан ёзишмалар олиб борган ва жиянини тез кунда ҳеч қандай шартларсиз никоҳга розилик олинишига ишонтирган эди.

— Қиролчица Венгерская ўз шартини сизга охириги дақиқада айтдимми? — сўради у Бувиллдан.

— Ҳа, охириги дақиқада, жаноби олийлари.

— Бу фақат сизни шошилтириш ва қизнинг баҳосини ошириш учун қилинган иш. Бирор тасодиф туфайли никоҳни бекор қилиш чўзилиб кетса — мен бундай бўлмайдим деб ўйлайман — малика Венгерская биров кутар.

— Жаноби олийлари, шарт жуда қатъий ва жиддий равишда айтилди.

Валуа ғоят ноқулай ҳолатга тушиб қолди ва асабий равишда безовта бўла бошлади.

Бувилль ўзининг Авиньонга саёҳати тўғрисида гапира кетди. Ҳикоя қилаётганида ўзининг кулиги аҳволга тушиб қолмаслиги учун баъзи жойларини ташлаб кетди, ҳатто қандай шароитда кардинал Дюэз билан учрашганини ҳам айтмади. Шунингдек, у Мариньи ҳаракатлари тўғрисида лом-мим демади. Эски қадрдонини айбдор қилиб қўйишни, бекордан-бекорга унга тўхмат қилишни истамасди. Бунинг устига Мариньини ғоят хурмат қилар, ундан ҳайқарди ҳам. Зеро, у Бувиллнинг ҳаёлига ҳам келмайдиган айёрона сиёсий ўйинларга уста эди. “Ҳамонки у шундай ҳаракат қилаётган экан, бунга асоси бордирда”, — деб ўйларди семиз. — Шу боис уни ноўрин айблашдан ўзимизни тийиб турайлик. Қирол билан суҳбат чоғида папани сайлаш кўпроқ коадьюторга боғлиқлигига урғу берди.

Людовик X Бувиллнинг ҳисоботини Клеменциянинг портретидан кўз узмаган ҳолда диққат билан эшитди.

— Дюэз... — қайтарди қирол. — Нега энди Дюэзнинг ўзи папа бўла олмас экан? У никоҳимни тезликда бекор қилишга рози эди-ку... Унга французлардан тўртга овоз етмайди дейсизми... Бувилль, сиз мени бу ишни фақат Мариньи охиригача етказиши ва папани тайинлаши мумкин деган гапга ишонтирмоқчимисиз?

— Менинг қатъий фикрим шундай, ҳукмдор.

Людовик Мижгов аста-секин комиссиясининг хулосаси ёзилган ва укаси томонидан топширилган ҳужжат ётган столга яқинлашди. У қўлига роз пати-дан ишланган перони олиб сиёҳга ботирди.

Карл Валуанинг ранги оқариб кетди.

— Азиз жияним, — хитоб қилди у ҳам столга яқинлашаркан, — сиз у товламачига раҳм-шавқат қилмаслигингиз керак.

— Лекин амакижон, сиздан бошқа ҳамма ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини таъкидлашмоқда. Ишни топширишга жалб этилган олгита барон шундай фикрда. Сизнинг фикрингизни эса фақат канцлерингиздан бўлак ҳеч ким қўллаб-қувватламапти.

— Ўтинаман сиздан, имзо чекишга шошилманг. Бу одам марҳум отангизни қандай алдаган бўлса сизни ҳам шундай алдаб кетади! — Нола қилди Карл Валуа.

Бувилль бундай манзарани кўргиси ҳам, эшитгиси ҳам келмасди.

Людовик X амакисига қаҳр билан қараб қўйди.

— Мен сизга яна такорлайман: менга папа керак, — дона-дона гапирди у. Баронлар Мариньи ҳалол ишлаган деб ишонтирганларидан кейин...

Амакиси эътироз билдириш учун энди оғиз очганда, Людовик X тантанавор равишда қаддини ростлади ва укасининг гапини тугила-тугила қайтарди.

— Қирол адолатга хизмат қилиши керак, зеро... зеро, адолат у орқали амалга ошади.

Ва у ҳужжатта имзо чекди. Шундай қилиб Мариньни руҳонийлар олий кенгаши масаласида қирол билан фирром ўйин ўйнаган бўлса-да, Франция манфаати йўлида шундай қилишга мажбур эди. Бу билан у қиролнинг ҳалол ҳукмдор деган номини сақлаб қолди.

Сарой хоналаридан худди маст одамдек гандираклаб чиққан Карл Валуа яна анча вақтгача ўзини босиб ололмади. “Бундан кўра унга бирор кару кўр қаллиқ топиб берганимдайди бунчалик шошилмаган бўлармиди!”

Людовик X Бувилль томон ўтирилди.

— Жаноб Юг, — буюрди у, — хузуримга жаноб Мариньини чорланг.

САККИЗИНЧИ БОБ

ҲАММА НАРСАНИ ЎЗГАРТИРИШИ МУМКИН БЎЛГАН МАКТУБ

Кучли шамолнинг шиддатли эпкини кичкина тешиқдан ичкарига зарб билан урилди. Маргарита Бургундская худди биров унга ташлангандай ўзини ичкарига олди.

Анделис ўрмонзорларидаги дарахтларнинг учлари эндигина оқариб келаятганди. Шу дақиқаларда Шато-Гайарнинг тантанали деворларига кундузги посбон кўтарилиб келарди. Шамол айқириб турган паллада норманд тонгидан ҳам оламда хазинроқ нарса бўлмаса керак: шарқдан ўз орқасидан хатарли жалаларни бошлаб келадиган қора булутлар ёпирилади. Дарахтларнинг учлари ҳам худди шамолдан безиллаб турган отлардек бошини эгади.

Комендантнинг ёрдамчиси Лалэн асираларнинг хоналарини бир-биридан ажратиб турадиган зина ўртасидаги эшикни очди. Камончи семиз Гийом табуретка устида ичига бўтқа солинган иккита ёғоч товоқ қўйди. Кейин бирор сўз ҳам айтмасдан иккала посбон оёқларини тапиллатганча пастта тушиб кетишди.

— Бланка! — қичқирди Маргарита, — айланма зинанинг олдига кел!

Ҳеч ким жавоб бермади.

— Бланка!! — аввалгидан ҳам қаттиқроқ қичқирди Маргарита.

Шундан кейин ҳам ҳеч қандай овоз эшитилмагач, Маргарита кўрқиб кетди. Ниҳоят, зинадан кўйлакнинг шитирлаши ва ёғоч шипшакнинг тақиллаши эшитилди. Хонага ранги оқариб кетган, оёғида зўрға турган Бланка кириб келди. Қамоқхонанинг ғира-шира ёруғида унинг кўзлари гўё телбаларнинг кўзидек маънисиз йилгиллаб турарди.

— Озгина бўлса-да, ухладингми ўзи? — сўради Маргарита.

Бланка ҳеч нарса демасдан товоқлар ёнида турган суви кўзага яқинлашди сўнг тиззалаб ўтирди-да, сувни ютоқиб, катта-катта ҳўплаб ича бошлади. Маргарита кейинги вақтда Бланка фақат овқат маҳалида эмас, бошқа пайтларда ҳам ўзини ғалати тутаётганини сизди.

Хонада Берсюме берган нарсалардан ҳеч нарса қолмаганди. Қалъа коменданти камончилар капитани Алэн де Перейл кутилмаганда Шато-Гайарга Мариньининг олдинги амр-фармонини ўзгартирмаслик тўғрисидаги оғзаки буйруғини олиб келиши биланоқ ўз мебелларини бу ерда қолдирмаганди. Деворга тутиб қўйилган, унниқиб кетган гиламни, маликалар овқатланишидаиган столни олиб чиқиб кетишди. Каравот ўрнини ёғоч эшиклар, ичига қуруқ нўжат пояси тиқилган тўшак эгаллади.

Лекин Мариньининг элчиси Франция коадьютори Маргаритани соғ-саломат сақлаш зарурлигини тайинлагани боис, Берсюменинг шахсан ўзи ўчоқда олов доимо ёниб туришини, иссиқроқ чойшаб берилишини, дурустроқ овқатланишларини назорат қиларди.

Икки аёл товоқларни тиззалари билан ушлаганча тўшакка ўтиришди.

Бланка қошиқдан фойдаланмай товоқдаги овқатни кучукларга ўхшаб қўллари билан ея бошлади. Маргарита ҳали овқат ейишни бошламаганди. У иккала кўли билан товоқни ушлаганча нозик бармоқларини идишнинг тафти билан иситарди. Чамаси унинг ҳозирги ҳолати тутқунликда ўтказаятган кунларининг энг лаззатли дамлари эди. У қафти ва бармоқлари орқали олаётган арзимас лаззатини узоқроқ чўзиш учун ҳатто кўзларини юмиб олганди.

Бланка тўсатдан ўрнидан туриб, товоқни хонанинг нариги бурчагига отиб юборди. Товоқда қолган бўғқа полга тўкилди. Бир ҳафтагача овқат қолдиқлари хонада ачиб-сасиб ётди.

— Сенга нима бўлди ўзи? — сўради Маргарита.

— Мен ўзимни зинадан ташлайман, ўзимни ўлдираман! Ёлғиз ўзинг қоласан, ўзинг! — айбоханнос соларди Бланка. — Мен энди бу ёғига чидай олмайман. Эшитаятсанми, чидай олмаятман. Биз бу ердан ҳеч қачон чиқа олмаймиз, ҳеч қачон. Сен чиқишга рози бўлмадинг. Бу сенинг гуноҳинг. Бошидан бошлаб ҳаммасига сен айбдорсан. Ўзинг ёлғиз қолавер бу ерда.

Бланка чамаси эсини йўқотиб қўйганди. Ё бўлмаса эсини йўқотишни иситаётганди. Бу ҳам аслида телбаликнинг бир шакли эди.

Сўнги умидларнинг барбод бўлиши маҳбус учун поёни йўқ қутишлардан ҳам даҳшатлироқ. Робер Артуа келиб-кетгандан кейин Бланка энди бизни озод этишади деган қарорга келганди. Лекин ҳеч қандай янгилик рўй бермади, устига-устак, асираларга берилган баъзи имтиёзлар ҳам инига кириб кетди. Ўшандан кейин Бланкада рўй берган ўзгаришлар ҳақиқатан даҳшатли эди. У ювинишга барҳам берди, кун сайин ориқлаб борарди, бесабабдан-бесабаб газаб отига миниб турган одам бирданга йиғлашга тушарди, ифлос юзидан оққан кўз ёшлари анчагача икки ариқчадек билиниб турарди. Маргаритага таъна тошларини отишдан тўхтамас, ҳатто ўзинг енгилтаклининг туфайли мени ҳам Готье д'Оне кучоғига отгансан деб айтарди. Оёқларини ташиллаганча, Маргаританинг тезликда Парижга хат ёзиб, ўзига қўйилган шартларга рози бўлишини талаб этарди. Икки малика ўртасида ваҳшиёна нафрат бошланганди.

— Курашишга кучинг етмаса итдай ўлиб кетавер! — бақирарди унга Маргарита.

— Кимга қарши курашиш керак? Нима учун курашиш керак? Деворга қаршимиз? Сен қиролича бўлишинг учун курашиш керакми? Ахир сен қиролича бўлишингни кўз ўнгинга келтирятсанми ўзи?

— Агар мен айтганларига кўнгудек бўлсам, фақат мени озод қилишадикун, сени эмас, аҳмоқ!

— Бир ўзинг қоласан, бу ерда танҳо қоласан! — қайтарарди Бланка унинг гапига қулоқ солмай.

— Жуда соз бўларди-да. Мен фақат шуни истайман! — бақиради Маргарита.

Охирги икки ой Маргарита учун тугқунликда ўтказилган аввалги олти ойдан оғирроқ кечди. Кунлар ўтиб борар, лекин унга бирор янгилик ҳада етмасди. Уларнинг шартига кўнмай хатога йўл қўйдиммикин деб ўйлай бошлади. Ғоят ишончли деб ўйлаган қурол ҳам унга фойда келтирмади. Бланка ўзини зинага ташлайди. “Менга қолса, боши ёрилиб ўлмайдами! Шундай бўлганда унинг дод-фарёди-ю шикоятларини эшитмасдим. Унга бало ҳам урмайди, ҳеч бўлмаса уни бу ердан олиб кетишади. Бу ҳам яхши бўларди”, — ўйлади Маргарита.

Лекин Бланка остонадан ўтиши билан Маргарита уни чақирди ва қўлини ушлаб олди. Улар бир нафас бир-бирларига қараб қолишди. Маргарита ёниб турган қоп-қора кўзлари билан Бланканинг бежо нигоҳига тикилди. Ниҳоят, Маргарита ҳорғин овоз билан гап қотди:

— Яхши, мен хат ёзаман. Менинг ҳам силлам қуриб, адоий тамом бўлдим.

Ва у зина оралиғидан пастга қараб қичқирди:

— Эй, посбонлар! Менга капитан Берсюмени чақиринглар!

Лекин унинг қичқиргани бекор кетди. Фақат уйларнинг черепицасини кўчириб кетаётган шамолнинг увиллашигина қиролича чақирғига жавобдай эшитилди.

— Мана кўрдингми, — деди Маргарита елкаларини қисиб, — бундай қадамга журъат этсанг ҳам барибир бўлмайди. Бизга тушликни келтиришганда, Берсюме ёхуд Капелланни чақириб юборишларини буюраман.

Лекин Бланка зиналардан пастга ўқдай отилиб кетди ва эшикни тақиллаштиб тезда капитан билан кўришиши зарурлигини айта бошлади. Қальани кўриқлаб турган камончилар нарда ўйинидан бошларини кўтарилди, улардан бири ҳозир Берсюме олдига бориб айтганини билдириб бақирди.

Ҳақиқатан ҳам бир неча дақиқадан сўнг доимо бошидан қўймайдиган бўри мўйнасида тикилган қалпоғини қошигача тушириб комендант пайдо бўлди. У Маргаританинг итгимосини индамай эшитди.

— Ручка ва ёзадиган нарсами? Нима учунлигини сўрасам бўладими? Асирларнинг бирор одам билан хоҳ ёзма, хоҳ оғзаки равишда мулоқот қилишлари тақиқланган. Жаноб де Мариньининг буйруқлари шундай.

— Мен қиролга хат ёзишим керак, — деди Маргарита.

— Қиролга?

Бу гап Берсюмени ўйлатиб қўйди. Қирол “бирор одам” моддасига тўғри келармикин ўзи?

Лекин Маргарита шундай ҳукмдорона оҳанг билан гапириб, ғазабнок тикилдики, капитан бунга дош беролмади.

— Пайсалга солманг, тез бўлинг, — қичқирди у Берсюмега.

Аёл узоқ вақтгача бу хатни ёзишдан бош тортиб, тихирлик қилиб келди, ҳозир эса тўсатдан шундай хатни ёзиб бетўхтов жўнатиш зарурдай туюлди унга.

Бугун капеллан йўқ эди, шу боис Берсюменинг ўзи ризахонага тушиб қоғоз ва қаламни келтирди.

Маргарита хат ёзишга киришаркан, бирданига чўчиб кетди, қўлидаги қаламчи отиб юборай деди. Агар унинг иши кўпчилик ичида бшкор қилинадиган бўлса, ҳеч қачон ўзининг беғуноҳлигини исбот қила олмайди. Ака-ука д’Онэлар қийноқ остида унга тўхмат қилишганини тушунтириб бера олмайди, қизининг Франция тахтига даъвогарлигини ўз қўли билан барбод этади.

— Ёз! Ёзавер! — шивирлади Бланка.

— Ҳарҳолда бундан бағтар бўлмас, — деди Маргарита.

Ва у ўзининг тахдан воз кечиш ҳақидаги хужжатни ёза бошлади.

“Шу нарсани маълум қиламан ва эътироф этаманки, менинг қизим Жанна қаллигим, қиролдан туғилмаган. Эътироф этаманки, мен ҳеч қачон эримнинг яқинлашиш ҳақидаги хоҳишига йўл қўймаганман. Ваъда беришганидек, мени бурғунд ибодатхонасига юборишларини кутиб қоламан”.

Маргарита хат ёзаётганида Берсюме бир дақиқа ҳам унинг ёнидан кетмай, хўмрайиб қараганча тураверди. Хат тугагач, қоғозни қўлига олиб синчиклаб тикилди, лекин Берсюменинг саводи йўқ эди.

— Хатни иложи борича тезроқ Артуа жаноби олийларига етказиш керак, — деди Маргарита.

— Шунақами? Бундай бўлса мени кечирасиз-у аҳвол бошқача тус олади. Сиз менга қиролга хат ёзаман деган эдингиз...

— Артуа жаноби олийлари хатни қиролга етказадилар! — бетоқатланиб қичқиради Маргарита. — Сиз кўриб турганимдек қип-қизил эшшак экансиз. Кўрмайсизми, кимга мурожаат этилганини.

— Хўп, майли, бўпти... Хатни ким етказадилар?

— Албатта ўзингиз етказасиз-да!

— Бу масалада мен ҳеч қандай буйруқ олманман.

Сўнги пайтларда қамоқхона нозири билан асирларнинг муносабати батамом бузилди. Маргарита кўнглидаги гапни Берсюменинг башарасига тўғридан-тўғри айтаверар, у эса ўз навбатида асиранинг қисматида ҳеч қандай ўзгариш йўқлиги туфайли аёлга менсимай муносабатда бўларди.

Кун бўйи нима қилишини билмай боши қотди. Ҳатто капеллан билан маслаҳатлашиб кўрди. Шундоқ ҳам капеллан ўзи йўқлигида ризахонадан қалам ва қоғоз олинганини сезгандир. Капеллан ҳам хатни Берсюменинг ўзи етказиши лозимлигини айтди. Берсюменинг сафарга отланишини талаб этадиган бошқа сабаблар ҳам йўқ эмасди. Мариньига қирол ишончсизлик билдиргани ва унинг ишини судга оширганлиги тўғрисида овозлар тарқалганди. Бир нарса аниқ эди. Маринь ҳалигача Берсюме маоштини, гарнизоннинг сарф-ҳаражатлари учун кетаётган маблағни юбормаган бўлса-да, комендантга буйруқлар юборишда давом этаётганди. Парижга бориб ишларнинг қандай кетаётганини жойида кўриб келиш имконияти туғилганди.

Шундай қилиб, эртасига эрталаб Берсюме мўйнали телпагини қалпоққа алмаштирди, ёрдамчиси Лалэнга Шато-Гайарга бирор тирик жонни кирит-

майсан ҳам, бу ердан ташқарига чиқармайсан ҳам деб тайинлаб, акс ҳолда дорга осиласан деб қўрқитиб, баҳайбат кулранг юкчи отга ўтирди-да, Парижга йўл олди.

Пойтахтга эртасига кечки пайт қаттиқ ёмғир қуйиб турган пайтда кириб келди. Оёғидан бошигача лой бўлиб кетган Берсюме Лувр яқинидаги ошхоналарнинг бирида бироз дам олиб овқатланишга, фикрларини жамлаб олишга қарор қилди. Зеро, бугун йўл мобайнида азбаройи ҳаяжонланганидан боши айланиб кетганди. Узининг ҳозирги ҳаракатлари тўғрими, ё нотўғрими, хизмат пиллапоясидан кўтарилишга ёрдам берадими ёки аксинча, ҳаммаси барбод бўладими. Ҳаммаси икки исмга келиб тақаларди: Артуа... Мариньи... Артуа... Мариньи... биттасининг буйруғини бузиб, иккинчисидан раҳмат эшитармикин?

Лекин илоҳий қисмат баъзан мастлар сингари телбаларга ҳам кулиб боқарди. Берсюме ўчоқ олдида жимгина исиниб ўтирганида тўсатдан елкасига келиб тушган зарбадан хаёли қочди.

Бу қачонлардир Шато-Гайяр гарнизонида бирга хизмат қилган Тўртсоқолли лақабли камончи эди. У йўл-йўлакай ошхонага кирганида хаёл суриб ўтирган эски оғайнисига кўзи тушиб қолибди. Улар бугун бошли олти йил кўришмаган экан. Оғайнилар аввалига кучоқлашишди, сўнг бир-бирларига яхшироқ тикилиш учун бир қадамдан орқага чекинишди, кейин яна бир-бирларини бағриларига олишди. Ниҳоят, бахтли учрашувни байрам қилиш учун бақириб-чақириб вино талаб этишди.

Тўртсоқолли тишлари қорайиб кетган, озғиндан келган, қийиқ кўзли бу йигит Луврни қўриқлайдиган посбонларнинг камончиси экан. У Берсюме тасодифан кириб қолган ошхонада ҳар кун ошхоналаркан. Берсюме унинг пойтахтда ўрнашиб олган ошхонасига ҳаваси келди. Лекин Тўртсоқолли ҳам ҳарбий унвонда ўзидан ошиб кетган ва гарнизон комендант даражасига кўтарилган Берсюмега қойил қолгандай қараб қўйди. Агар бири иккинчисига ҳавас қилса ва иккинчиси ҳам ўз навбатида биринчисига қойил қолса, демак, иккаласининг ҳам иши чакки эмас экан-да.

— Қандай? Бундан чиқди сен қиролича Маргаритани қўриқлаётган экансан-да. Эй бузуқ-эй, бекорга вақтингни ўтказмаётган экансан бўлмаса! — бақирди Тўртсоқоллик.

— Нималар деясан?! Бу нарсани хаёлингга ҳам келтира кўрма!

Дўстлар бир-бирларини сўраб-суриштирганларидан сўнг дил изҳорига ўтишди. Берсюме ўз оғайнисидан шубҳаланаётган нарсаларини аниқлаб олмоқчи бўлди. Мариньи қиролнинг газабига учраганлиги ҳақидаги гаплар ростми? Бошқалар билмаса-да, Тўртсоқолли бун биллиши керак. Ахир у пойтахтда яшайди, бунинг устида ҳукмдор назоратидаги Луврда хизмат қилади. Берсюме Мариньи душманларининг ҳамма тўсиқлари, синовларидан омон-эсон ўтганларини, қирол уни бундан уч кун аввал ўз ҳузурига чақириб, баронлар ҳузуринида ялаб-юлқаб комиссия қарорини қўлига тутқазганини ва ҳозир Мариньи аввалгидай беҳад ҳуқуқ ва ҳокимиятга эга эканлигини эшитиб эси оғай деб қолди.

— Мариньининг ўрнида бўлганимда нима қилишни ўзим билардим, — деди Тўртсоқолли.

“Ёнимдаги хат туфайли ғалати тарихга ўралашиб қолдим-ку”, — ўйлади Берсюме.

Маълумки, вино қулфи дилларни очиб юборади. Буларнинг сўзларини ҳеч ким эшитмаётганига ишонч ҳосил қилгач, Берсюме янгидан топиб олган дўстига қандай иш билан Парижга келганини айтиб берди-да, ундан маслаҳат сўради.

У виноли кружкага ўйчан тикилиб турди-да, маслаҳат берди.

— Сенинг ўрнингда бўлганимда тўғри саройга, Алэн де Перейль ҳузурига борардим. Ахир у сенинг бошлиғинг-ку. Унинг фикрини сўрардим. Ҳарҳолда бу билан ўзингни бало-қазолардан асрардинг.

Вино устидаги ўтириш дўстона вазиятда ўтди. Комендантнинг боши айлана бошлаган бўлса ҳам кўнгли тинчиди, нима қилиш кераклиги ҳақидаги қарор қабул қилинганди. Лекин вақт алламаҳал бўлиб қолганди, шу боис камончиларнинг бош капитанига ҳозир учрашиб бўлмасди. Бунинг устига

Тўртсоқолли бугун хизматдан бўш экан. Икки оғайни яхшилаб овқатланишди. Шундан кейин шаҳарлик, одатда, четдан келган ўртоғини кутиб олганда бўладиганидек, ишратпараст аёллар ҳузурига бошлади. Бундай аёллар Людовик Муқаддаснинг буйруғига мувофиқ Биби Марям ибодатхонасига олиб борадиган кўчаларда гуҷ-гуҷ бўлиб туришарди. Улар рисоладаги аёллардан фарқ қилиб туришлари учун сочларини қизил рангга бўяб олишарди.

Шундай қилиб қиролича Маргарита Бургундскаянинг Франция тахтини ҳал қилиши мумкин бўлган хати бугун кеча мобайнида ишратхонадаги сандиқча ичида, Берсюме ёмғирпўшининг этагига тикилган ҳолатда ётди.

Тонг отар-отмас Тўртсоқолли Берсюмега Луврга кириб ўзини тартибга келтиришни таклиф этди; Берсюме роса соат тўққизда соқолини ҳафсала билан олган, озода кийимларини, ярқираб турган тасмаларини белига боғлаган ҳолда саройга кириб келди-да, посбондан уни шахсан Алэн де Перейль ҳузурига олиб боришларини талаб этди.

Берсюме масаланинг моҳиятини тушунтиргач, камончилар капитани заррача иккиланиб ўтирмади. У кафти билан пўлат ранг сочини сиёаб қўйди-да, сўради:

— Сиз одатда буйруқларни кимдан олардингиз?

— Жаноби олийлари де Мариньидан.

— Қироликка тегишли қалъаларни ким бошқаради?

— Де Мариньни жаноби олийлари.

— Сизга топширилган қалъада рўй берадиган барча ҳодисаларни сиз кимга ҳисоботини бериб туришингиз керак?

— Сизга, жаноб.

— Юқорироқдагилардан кимга?

— Жаноб олийлари Мариньига.

Берсюме гўёки болаликнинг беғубор, ғам-ташвишсиз дамларига сен учун бошқалар ўйлайдиган дамларига қайтгандек ўзини ғоят енгил сезди.

— Бундан чиқди, — хулоса қилди Алэн де Перейль, — сиз хатни жаноби олийлари де Мариньига етказишингиз керак. Хатни шахсан ўзига топширишга ҳаракат қилинг.

Ярим соатдан кейин Фоссе-Сен-Жермен кўчасидаги ўз уйида мирзалар куршовида ишлаб ўтирган Ангерран де Мариньига де Перейль юборган қандайдир Берсюме учрашмоқчи эканлигини билдиришди.

— Берсюме... Берсюме... — хаёл суриб қайтарди Ангерран. — Ҳа, эсимга тушди. Шато-Гайяр қалъасига командирлик қиладиган эшак-ку. Ҳозир уни қабул қиламан.

У бошини қимирлатиб хонадагиларнинг чиқиб кетишларига ишора қилди. Келган одам билан ёлғиз гаплашмоқчи эди.

Давлат бошқарувчисига ўзини танитаркан, кўрқувдан қалтираб ёмғирпўши этагига солиб қўйилган ва Артуага жўнатишган хатни чиқарди. Хат сўргичланмаган бўлганлиги учун Мариньни уни тезда ва диққат билан ўқиб чиқди. Унинг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

— Хат қачон ёзилган? — қизиқди у.

— Ўтган куни, жаноби олийлари.

— Сиз хатни менга олиб келиб ғоят оқилона йўл тутгансиз. Сизни табриқлайман. Қиролича Маргаритани ишонтириб айтгинки, унинг хати керакли жойга етказилади. Мабодо у яна хат ёзишни истаб қолса, шу йўл билан менга етказинг... Қиролича Маргарита ўзини қандай ҳис қиляпти?

— Қамоқдаги одам ўзини қандай ҳис этиши лозим бўлса худди шундай ҳис этапти. Лекин у маҳбусликни Бланкага қараганда дурустроқ ўтказяпти. Бланка эса бироз телбанамороқ бўлиб қолди.

Мариньни қўлини силкитиб қўйди, бу ҳаракати билан Бланканинг аҳволи унчалик қизиқтирмаслигини изҳор этди.

— Асосийси — уларни соғ-саломат асранг, хоналарини иссиқ тутинг, овқатлантириб туринг.

— Бу масалада, жаноби олийлари...

— Яна нима гап?

— Бизнинг Шато-Гайарда пул жуда оз. Одамларимизга тўлайдиган пул йўқ, ўзим ҳам анчадан бери маошимни ололмаяпман.

Мариньни елкасини қисди — комендантнинг сўзлари уни ҳайрон қолдирмади. Мана икки ойдирки, давлатда ҳам тартибсизлик ҳукм сурмоқда.

— Мен муайян буйруқни бераман, — деди у. — Бир ҳафтадан кейин қанча олишингиз керак бўлса ҳаммасини оласиз. Шахсан ўзингиз қанча олишингиз керак?

— Ўн беш ливр, олти су, жаноби олийлари.

— Ўттиз ливрни дарҳол оласиз.

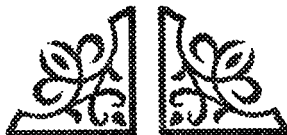
Мариньни қўнғироқчани чалиб, кириб келган мирза Берсюмени кузатиб қўйишни ва ўттиз ливр бериб юборишни буюрди.

Мариньни ёлғиз қолгач, Маргаританинг хатини яна бир марта ўқиб чиқди, сўнг биров ўйланиб турди-да, оловга ташлаб юборди.

У олов хатни ўз домига тортаётганини томоша қилиб мамнун жилмайди, шу дақиқада ўзини Франция давлатидаги энг қудратли одам сифатида ҳис этди. Унинг нигоҳидан ҳеч нарса қочиб қутулмасди, мамлакатдаги барча одамларнинг тақдири, ҳатто Франция қиролининг тақдирини ўз қўлида ушлаб турарди.

Давоми бор.

*Раҳматилла ИНОҒОМОВ
таржимаси.*

SUMMARY

The february issue of the magazine open with the great Uzbek classic poet's. Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Bobur's ghazals and mukhammases, besides you can read the articles about this poet's, written by Uzbek authors.

In this issue you can read Yavuz Bahadurog'li's novel "Khorazm among the fires", the novel of French writer Victor Hugo's "Klod Gyo" and Ann Anmatova's poems.

The Uzbek National poet Jumaniyoz Jabbazov's memories "The world of Wonder", the Russian writer Gogols article of "Al-Mamun" and critic Abdughofur Rasulov's "The high voice of Uzbek" article are written in the journal.

The lovers to read the adventures of any roman may read the countinue of the French writer Moris Druyon's "The prisoner of Shato Gayar".

